علي احمد بروهي

ڄام
ڄاموٽ ۽
ڄامڙا

جامِ جاموت ءِ جامڑا

ڇام

ڇاموٽ ۽

ڇامڙا

علي احمد بروهي

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1999ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر ٻہ سؤ چوويھہ

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ	ذڪي پرنٽنگ پريس ڪراچي.
پھريون ايڊيشن	1984ع
ٻيو ايڊيشن	مارچ 1999ع
قيمت	100/- رپيا

(سڀ حق ۽ واسطا قائم)

JAM JAMOT AIN JAMRA Written by ALI AHMED BROHI. Published by New Fields Publications Tando Wali Muhammad, Hyderabad, Sindh. Pakistan. First Edition 1984. Second Edition March 1999.
Price per copy Rs. 100/-
Book No. 224

اِنتساب

پنهنجي
استاد ۽ مربي ياءُ،
مرحوم الله بخش ڪريم بخش بروهي
جي نالي-

آڪاڻي

هڪ هرڻ جي

”هڪ هرڻ کي رڻ ۾ اچي اُڃ ورايو. جنهن رخ ۾ نظر ٿي ڪيائين تہ ڪيس رڃ ئي رڃ ڏسڻ ۾ ٿي آئي. رڃ کي سائيا ڄاڻي ڏيکاءُ واري ڏس ۾ ڊوڙندو رهيو. ويجهو وڃڻ تي ڏنائين تہ ڪاريءَ وارا ڪڪ. وري ٻئي رخ ۾ نگاهہ ڪيائين تہ ساڳيو لقاءُ اکين آڏو هيو. پاڻيءَ ڇولين ٿي هنيون. وري نئين سر ڪرڻ تي زور ڏنائين. اهڙي حال سارو وقت ڊوڙندي سندس جسم نستو ۽ نبل ٿي پيو. پياس کان زبان ٻاهر نڪري آيس. ٽنگون ساٿيون ٿي اڳتي هلڻ کان پڙ ڪيڍي بيٺيون. شام ٿاڻي ٽڪو ماندو ۽ مرٽينگ حال ۾، آخر اچي اهڙي هنڌ پهتو جا واقعي ئي ڍنڍ هئي. ڪنڌيءَ تي ڪرندي هڪوار پاڻيءَ کي ڏٺائين. ڄاتائين تہ اهو بہ ساڳيو دوکو هيو جنهن ڪيس سوير کان ستايو هيو. آخرين سيسراٽي پرينڌي سندس جسم ڪپر کان ڪسڪي وڃي هيٺ پاڻيءَ ۾ ڪريو ....“

(رابندراناٿ ٽئگور)

حياتي ۽ موت

"جڏهن به ماڻهو هڪ ٻئي سان اختلاف رکن ٿا ته هميشه زندگيءَ جي مسئلن بنسبت. پر جنهن ڳالهه تي سڀ ماڻهو پاڻ ۾ متفق ۽ يڪراءِ آهن ته اهو "موت" آهي.

جيسين ماڻهو زنده آهن ته منجهن دانائي ۽ ناداني، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميٽپائيءَ جو فرق ضرور رهي ٿو. پر جڏهن ماڻهو مري وڃن ٿا ته سندن لاش ڳري سڙي هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃن ٿا. اهو هرهڪ جو نصيب آهي ۽ مقدر به آهي. پوءِ دانائي ۽ ناداني، خدا ترسي ۽ بي رحمي، شرافت ۽ ڪميٽپائي ڪنهن جي هٿ وس آهيئي ڪانه. نه وري لاش جي ڳرڻ سڙڻ يا هڏا ۽ خاڪ ٿي وڃڻ تي ڪنهن کي ڪو اختيار حاصل آهي. ماڻهوءَ جي زندگي پنهنجي وس ۾ نه آهي ۽ نه موت. نه سندس دانائي پنهنجي پيدا ڪيل آهي ۽ نه ناداني. نه خدا ترسيءَ جو خالق پاڻ آهي ۽ نه بي رحميءَ جو. نه شرافت سندس املاڪ يا ورثو آهي ۽ نه ڪميٽپ.

ڪي ڏهاڪو سال ڄمار ۾ مري وڃن ٿا. ڪي سؤ سال عمر جهاڳي پوءِ فوت ٿين. داناءُ ۽ نادان به مري ٿو. خدا ترس ۽ بي رحم به مري ٿو وڃي. اشراف ۽ ڪميٽو به ساڳئي دڳ وڃي ٿو. جڏهن جيئرا آهن ته عدو موچي عثمان حجم ۽ سومر نانوائي. جڏهن مري وڃن ٿا ته پوءِ هڏا ۽ خاڪ. جٺري سورٺ، راءِ ڏياچ ۽ بيجل ! مٺي پچاٽان اهيئي هڏا ۽ خاڪ. پوءِ هڪ ماڻهوءَ جي هڏن ۽ خاڪ، ۽ ٻئي ماڻهوءَ جي هڏن ۽ خاڪ وچ ۾ فرق ڪهڙو؟

(چيني فيلسوف "ينگ چو")

فهرست

مظفر صديقي 1

اسماعيل قبرستاني 7

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي 12

ڊاڪٽر ڊرڱگو 20

مرزا فضل حسين 27

سردار علي گوهر خان مهر 33

ڀائي ڪنور 39

مولوي شير محمد قريشي مرحوم 44

استاد عطا محمد حامي مرحوم 50

پائند خان پٺاڻ 56

خان صاحب خان محمد خان 63

مولانا دين محمد وفائي 67

منشي ملنگ فقير 74

آخوند الله بچايو وڪيل 79

سائين قاسم شاهه 85

پير ۽ مير مرحوم 91

(پير حسام الدين راشدي ۽ مير رسول بخش ٽالپر)

شانتي امان 98

بي بي دادا بچل 106

نانو ڪؤڙو 113

پيراٽو پنيرو 118

حاجي فقير حُر 125

بابو جعفر يائي 129

ديوان ڏيارام شاهاڻي 135

مامو حاجي ٻڪرار 140

خسرو خان چرڪس 146

جي ايم سيد 151

سخي ڄام صادق علي 159

سڪندر ثاني 168

وتايو فقير 175

محمد ابراهيم جويو 187

شاهه جي سنڌي موسيقي 194

آغا بدرالدين احمد دوراني 201

سائين مهدي شاهه جهنڊه وارو 210

غلام رسول ملڪ 216

آءُ ۽ علي احمد

آءُ ڪيس ڇاڻان سڃاڻان. اڄ ڪلهه ڪان نه پر ٻال جتيءَ ڪان. جڏهن اڃا ڪائونس ڳڳ سنگهه وهندي هئي. ڇا اُگهندو به گهٽو ڪري ٻانهن سان هيو يا چولي سان. هاڻ ته پاڻ کي الاجي ڇا ٿو سمجهي؟ ڪٿي عقل جو اڪابر ٿو سڏائي، ڪٿي علم ادب جو ڄاڻو. پاڻ کي ائين ٿو پڏائي ڄڻ سچ لهي اُپري ئي مٿس ٿو. اخلاق ۽ ايمانداريءَ جا واعظ الڳ ٿو ڪري. مون ته ڪيس مڙني ڳڻن ۽ وزن کان واندو ڏٺو. پوءِ لڪي ڇپي ڪو جس ڪٿيو هجيس ته اها ٻي ڳالهه آهي. پر آءُ ته سندس ڪڍ پاڇي جيان پيو ڦران. دائيءَ ڪان ڪو پيٽ ڳجهو آهي ڇا؟ منهنجي خيال ۾ ته جو ڪجهه به ٻولي ٿو- ڪنڊ ٿو ڪائي.

هي برابر آهي جڻن چوي ٿو ته ڳڙهي ياسين جو بروهي آهي. پر نه ڳڙهي ڪو مڪو مدينو آهي ۽ نه بروهي قوم ڪو آريائي قبيلو، جنهن جي فرد هئڻ ۾ ڪو فخر حاصل ٿئي. قبول ٿوڪجي ته سندس گهراڻه جا گهٽا ياتي پڙهيل ڳڙهيل ۽ لائق ماڻهو آهن. پر هتي ڳالهه آهي هن مارڪي جي، ته هي ڇڳن پنيان ڇٽو الاجي ڪنهن تي ويو؟ جهڙو هيو شڪل جو ڪارو ۽ ڪوجهو، اهڙائي بڇڙا افعال هيس. پاڙي ۾ سڏبو هيو باڪڙي ۽ گهر ۾ گيدڙي! جهڙو اوڦٽو پاڻ هيو، اُهڙي هوندي هيس اوباش سنگت. ياراڻي هيس ٻڪرارن، ڏنارن ۽ ڇيهي وارن سان. سڀ رولاڪ. سيلاني خاڪ هيو. البت گهران سو به ٽي پيرا پڇي نڪتو هيو. هڪ دفعو ته سال ڏيڍ يڪو گم هيو. پوءِ رلي پني خوار خراب ٿي واپس گهر وريو. ڪيس ڪنهن ڏنڌي دڳ لائڻ لاءِ مائٽن حيلا ڪيا. سونارڪو ڪم، ڊڪاڻڪي ڪار ۽ طبابت. پر ٿيو پلو! پچاڙيءَ جو دڪان ڪڍي ڏنائونس. پر سڀ سامان اوڌر تي ڏيئي ڏينهڪ ڏيوالو ڪڍي ويهي رهيو. پڙهائي به

قسطن ۾ ڪيائين. وڏي ڪيپ ڪٽيائين جو مئٽرڪ پاس ڪيائين. سندس علمي لياقت اتي اچي دنگ ڪيو.

جڏهن جوان جماڻ ٿي ڪمائيءَ لائق ٿيو تڏهن ٻه اُهيئي اُبتا پير. ڪٿي ٽڪاءُ ڪونہ آيس. ڪراچي ڪسٽمس ۾ چڱي ڀلي ڪلارڪي مليس تہ ڇهہ مهينا مشڪل سان نباهہ ڪيائين ۽ سمورو وقت سياسي چڪرن ۾ رهيو. جڏهن وارنٽ ڪڍ نڪتس تہ بمبئي ڀڄي وڃي سامونڊي فوج ۾ ڀرتي ٿيو. پنج سال سانده بحري ٻيڙن ۾ جنگي سرحدن تي رهيو. ڪيئي انساني ڪوس اکين پسيائين. جنهن رتو ڇاڻ ۾ هي شخص رهيو اُها روئداد ڪي انساني اکيون ڏسن ها تہ پاٽمرادو انڌيون ٿي پون ها! پر هي نود جو نود رهيو. هوائي حملا ٿيا، بارودي ڪاٽيون ڦاٽيون، جهاز ٻڏا پر هن جو وار بہ ونگو نہ ٿيو. چي الله بچايو. جڻ هي الله جو سڪيلڊو هيو. باقي جي مٺا ۽ ڦٽيا اُهي جڻ سڀ واليءَ جا ويري هوا!

١٩٤٦ع ڌاري جنگي آرماڙ جي بمبئيءَ موٽ ٿي. لڙائي جي پڄاڻي ٿيڻ واري هئي. جنگ تہ برابر انگريز کٽي هئي پر جنگ جو نتيجو ڪجهہ جوئا جي راند جهڙو نڪتو هيو. هارائي جو اڌ منهن ڪارو ۽ کٽندڙ جو سڄو سارو. ستن سالن جي ويڙهہ انگريز کي ساڻو ۽ نستو ڪري ڇڏيو هيو. عام ماڻهو انگريز جي راڄ، انگريز جي جنگ ۽ خود سندس وجود کان تنگ اچي چڪا هوا. هندستان ۾ سندن طاقت جو بنياد "ديسي لشڪر" هيو، جنهن کي ڪانگريس ۽ ليگ جو "سياسي ڏمچر" لوڏي نٿي سگهيو. ضرورت هئي ان بنياد ۾ ڪاٽ هڻي ڪيس اُکيڙڻ جي. نفرت ۽ ڏڪار جو بارود اڳئي ديسي دلين ۾ موجود هيو، فقط چوڇڙي ڏيڻ جي دير هئي. اُها اماڙي جن ڏني اُنهن ۾ هي بہ هڪ هيو. ١٧ فبروري ١٩٤٦ع تي جڏهن ڏڪڙ تي اٿو لڳو ۽ ڏماچوڪڙي شروع ٿي، تہ انگريز هيسجي ويو. ٢١ فبروري تي برٽش پارليامينٽ ۾ آزاديءَ لاءِ اعلان ڪيو ويو. جڏهن مقصد جي پوري ٿيڻ تي باغين هٿيار ڦٽا ڪيا تہ پڪڙ پڇاڙ عمل ۾ آئي. ڪورٽ مارشل ۾ موڙهُو سر ٿي ويس، پر نصيب زور هيس جو بچي ويو. باقي سزاياب ٿي جيل سو ڏاڍا پوڳيائين.

جيل کان ٻاهر نڪتو تہ دنيا گهڻي بدلجي چڪي هئي. ٻي ڪا

واه نہ ڏسي اخباري دنيا ڏانهن رخ رکيائين. روزانہ "قرباني ءَ" ۾ پروف ريڊر ٿي پرتي ٿيو. پنجن مهينن پڄاڻان چيف ايڊيٽر جي چارج سنڀاليائين! تکڙي ترقيءَ جو ڪارڻ سندس محنت يا لياقت نہ هئي پر اخبار جي مالي بدحالي. شايد ٻيا پڳڙن مٿ تي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئا. هونئن بہ ڪئل اخبار ڪي صحافي ائين ڇڏي ويندا آهن جئن ٻڏندڙ جهاز ڪي ڪوئا! سندس لکڻ جي برڪت سبب "قرباني" ترت عتاب ۾ آئي ۽ آخر بند ٿي ويئي. وري روزانہ "صداءِ سنڌ" جو ايڊيٽر ٿيو. آخر اها بہ راه رباني وئي ويئي. جنهن بہ اخبار ۾ سدورو پير پاتائين تہ اُها تہ ضرور ضبط ٿيندي هئي، پر ان سان گڏ پرنٽنگ پريس بہ سيل مهر. روزانہ "انقلاب" هن جي نحوست کان بچي ويئي جو مالڪن کي سمڪ آئي جن هن کي سيگهہ ۾ ٽڪيٽ وٺرائي. ائين بہ نہ هيو تہ فقط ٻين جي اخبارن لاءِ پاراتو هيو. بلڪل نہ. جي پاڻ ٽي اخبارون سکر کان جاري ڪيائين، تہ انهن جو بہ ساڳيو حشر ٿيو. سندس صحافت هوندي هئي سرڪاري ڪامورن تي ٺوڪ ٺڙي ۽ وزيرن جي شان ۾ گستاخي. جڏهن ٻري تي ٻچ ٿي ۽ نوبت وارنٽن تي پهتي تہ راتو رات صحافت کي الوداع ڪري خيرپور رياست ۾ اچي پناه ورتائين جتي ڪيس هڪ ننڍڙي نوڪري بہ ملي. سندس پير رياست لاءِ بہ ڳرو ۽ ڳورو ثابت ٿيو ۽ جلد ئي ون يونٽ ۾ جذب ٿي ختم ٿي وئي.

رياست جي خاتمي کان پوءِ رياستي ملازم جي حيثيت ۾ سرڪاري سروس ۾ آيو. چالاڪ ۽ چلتو پرزو اڳيئي هيو، وري نوڪري مليس انفارميشن جي. ڍول وڄائڻ ۽ ڏمال وجهڻ واري. هرٽي اڳيئي نچٽي ويتر پيس گهنڊٽي! پوءِ تہ هر سال هڪ ڏاڪو مٿي چڙهندي چئن سالن ۾ ڊاريڪٽر جي پدويءَ تي وڃي پهتو. سروس ۾ جتا ۽ سو ڪيائين، پر هڪ هنڌ ٽڪاءُ هٽ بہ ڪونہ آيس. هر ٻارهين مهيني بدلي. پوءِ سرديءَ ۾ ڪوئيٽا ۽ گرميءَ ۾ ملتان اُماٽيندا هئس. ون يونٽ جي خاتمي تي سنڌ جي انفارميشن جو مکي ٿي واپس وطن وريو.

١٩٧١ع ۾ "پنهنجن" (پي پي پي) جي حڪومت پاور ۾ آئي. جي ڪيس شايد مون جيان چاٽندا سڃاٽندا هئا. هنن ڀوريون نيڪيءَ جو ڪم هي ڪيو جو ڪيس ٻي آبرو ڪري نوڪريءَ کان ڪڍي ڇڏيائون.

انهن چوڏهن سؤ ڪامورن جي لسٽ ۾ سر فهرست هيو جي رشوت خور، ڪم چور، نڪما ۽ نالائق ڄاتا ٿي ويا!

سرڪاري سهاڳ ماڻيندي مٺس ڏهاڳ اچي سهڙيو. اُهو به اوچتو ۽ ازغيبي. وري گهرگهاٽ ۽ سواري سڀ هيس سرڪاري. جي ٽپڙ ڪيس ترت واپس ڪرڻا پيا. پنهنجي نه هيس پونجي، نه علمي ڊگري ۽ نه ڄاڻندو هيو ڪو هنر يا ڪاريگري، جو ٽڪو ڪمائي ٽُڪر ڪائي ۽ ٻہر به پالي! پر آخر پيٽ ته پالڻو هيو. زندگي ڪا سکن جي سيج ته نه هئي. پوءِ هي حادثن جو هيراڪ، خانگي ڪمپنين ۽ ڪارخانن جا چڪر ڪاٽيندو رهيو. ڪڏهن لانڍيءَ جي ڪپهه وارن ڪارخانن ۾ ته ڪڏهن ڪوٽڙيءَ جي فئڪٽرين ۾ ڏرم جا ڌڪا ڪائيندو رهيو. ست سال سانده انهن رولڙن ۾ رهيو. پوءِ ڪٿي ليبر آفيسر ته ڪٿي پبلڪ رليشنس آفيسر! ١٩٧٣ع ڌاري صادق آباد شگر ملس ۾ ريزيڊنٽ ڊاريڪٽر مقرر ٿيو. ١٩٧٥ع ۾ بخش گروپ جي ويهن ڪمپنين جو ليگل ائڊوائيزر! يہ چريا چي مست آيا! ملڪ ۾ قانون جو اچو منهن ڪو هرويرو ته نه ٿيو آهي!

سال ١٩٧٧ع ۾ جڏهن بادشاه گڙدي ٿي ۽ نئين حڪومت پاور ۾ آئي، ته "ڪارزن جي واپسي" به ٿي. ڇڻ ته هن مهاندي ڪانسواءِ گلشن جو ڪاروبار ئي نہ ٿي هليو. ڪيس پهريون اسلام آباد ۾ ۽ پوءِ ڪراچيءَ ۾ سيڪريٽري مقرر ڪيائون. آخر ڪين پڇتائڻو پيو. ترت ئي ڪيس، مدت ڪان ٻارنهن مهينا اڳواٽ، پينشن تي اُماڻي ڪائونس جان ڇڏائي ويئي. اڄ ڪلهہ خير سان هڪ خيراتي ٽسر جي سرڪاري ٽرسٽ "گئوشالا" ۾ نوڪر آهي. الله پاڪ ان اداره کي پنهنجي امان ۾ رکي ۽ پناه ڏئي. آمين. هي آهي ملوڪ جي مختصر ڪهاڻي.

ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته زماني جي لاهين چاڙهين ڪان گذريو ضرور آهي پر نه سڌريو آهي ۽ نه ڪو سبق سکيو اٿائين. ڪم سدائين ڪاٽ پوڻ جهڙا ۽ پٽڪا. مون کي نه سجهي ته زندگي سڦلي ڪرڻ لاءِ ڪا صحيح سيڙپ ڪيائين. ننڍپڻ گذريس حرڪت بازي، شرارت ۽ شيطان گيريءَ ۾. جواني گنوايائين عيش، جوئا ۽ مجرن ۾. عمر پر خواهشن جي پاڇن ڪڍ ڊوڙندو ۽ پاٽي ولوڙيندو رهيو. زندگي ائين گهاريائين

جئن کو وڏو ”پوڳ چرچو“ هجي. جڏهن جک ماري ٽکجي ساٺو ٿي عمر جي آخري موڙ تي آيو تہ اُمالک موٽ کاڌائين. سڀ شونق شغل ڇڏي ڏنائين. هاڻي خير سان ٻلي ست کوئا کائي حاجاڻي هلي آ حج تي. روزا نمازون ۽ عمرا! اُپدبش الڳ ٿو ڏئي. الاجي کنهن جي اکين ۾ ٿو ڌوڙ وجهي؟

اڳ ڏند ٽيڙي سڄو ڏينهن وينو کلندو هيو. هاڻي ڏند شهيد ٿئي فقط مرکندو ٿو رهي. جڻ لاٽريءَ ۾ کا همياڻي ملي اٿس. چوي ٿو تہ رب مٿس راضي آهي ڇاکاڻ جو کيس دکي دل ملي آهي. اڙي مورک! ماڻهن وٽ تنهنجون جنم پتريون سانديل آهن. ڏچ انهيءَ ڏينهن کان جڏهن تنهنجا پرکار پڌرا ٿيندا تہ تون کهڙو چڱو مڙس هئين ۽ آهين؟ آسمان ٻلي توکي نوازي ۽ شايد بخشي بہ ڇڏي; پر ڌرتيءَ وارا کنهن کي ٽکو بہ حساب ۾ بخشيندا آهن ڇا؟ تون ٻلي کتاب لکي پيو ماڻهن کي متاثر کر. جڻ ماڻهن کي خبر ئي نہ آهي تہ ٻين جا خيال ۽ فکر چورائي وينو کاغذ کارا کرين!

وري کتاب جو نالو رکيو اٿائين ڇامر، ڇاموٽ ۽ ڇامڙا. ڇامر ۽ ڇاموٽ تہ کتاب ۾ ظاهر ٿا ڏسجن پر ڇامڙا تہ کٿي بہ نظر نہ ٿا اچن. ڇا ائين تہ نہ آهي تہ اصلي ڇامڙو کتاب جو ليکک پاڻ هجي!

سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽي
٦ اپريل ١٩٨٤ع

علي احمد بروهي

مظفر صديقي

پنهنجي سنيڪڙ سال زندگيءَ جي ڊگهي سفر ۾ بيشمار مسافرن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ جو شرف حاصل ٿيو اٿم. پوءِ ڪن سان پهرن جا پهر قرب جون ڪچهريون ونديون اٿم ته ڪن سان حالي احوالي ٿيندي، اجان رتي پر رهاڻ به مس ٿي هوندي ته سندن سڏو اچي سهڙيو ۽ هو موڪلائي پنهنجي ماڳ رمندا رهيا. انهن ۾ ڪي ته اسهڻ لاءِ ايترو آتا ٿي ڏٺا جو وچڻ ويل الوداع ڪرڻ به پلجي ويا.

ان وچڙيل سنگت ساٿ جي صحبت، منهنجي زندگيءَ جو انمول سرمايو آهي. هر وقت ڪٺل واٽئي جيان پراٽيون وهيون واچيندي سندن ياد ۾ ڳوڙها ڳاڙڻ اڄ ڪلهه منهنجو نصيب ٿي چڪو آهي. آخر ڪنهن جي بخت سان ڪا ريس ته نه آهي. هي سندن خوشي نصيبي هئي جو پنهنجو وارو وڄائي ويا، ميڙو به متل ڇڏي ويا ۽ آءُ پڇتاءَ جاهٿ ملينڌي پنتي رهجي ويس. آئت فقط اهو اٿم ته منهنجي زندگيءَ جي سانجهي به اچي متان سهڙي آهي ۽ اڄ ڪي سنجهه صباح يارن سان ميلو ملاقات ٿيندم. انهن همراهن ۾ هڪ درويش صفت شخصيت سر فهرست آهي جنهن جا پير ڌوئي پيئڻ به سعادت سمجهندو هيس. اهو الله جو بندو هيو، مظفرالدين صديقي جو گذريل عيد ڏينهن مورخ ٢ آگسٽ ١٩٨١ جي حيدرآباد ۾ راه رباني وٺي رمندو رهيو.
انا الله وانا اليه راجعون.

منهنجي مرحوم سان ڏيٺ ويٺ اڄ کان ٽيهارو سال اڳ سکر شهر ۾ ٿي جتي آءُ روزنامه انقلاب ۾ ملازم هيس. اها چاڻ سڃاڻ اڳتي هلي دوستي ۽ ڀائپيءَ جو روپ اختيار ڪيو. آخر ڪو وقت اهڙو به آيو جو آءُ ڪانئس دم به ڌار ٿيڻ گوارا نه ڪندو هيس. جئن جئن وقت گذرندو رهيو ته آءُ سندس شخصيت کان بيحد متاثر ۽ مرعوب ٿيندو رهيس. منهنجي سانير ۾ هي اولين مشاهدو

هيو تہ هڪ انسان جي ظاهري ۽ روپ حقيقي زندگيءَ وچ ۾ نہ فقط زمين آسمان جو فرق هيو پر جنهن جا ٻيئي رخ هڪ ٻئي جي بلڪل برعڪس ۽ ضد ۾ هئا.

مظفر يا سيٺ مظفر، جيئن عام طور ڪيس خطاب ڪيو ٿي ويو، سکر جو بدنام شهري آهي، اها خبر جڳ جهان کي هئي. هو نہ فقط پاڻ پيئڻ ڪائڻ وارو هيو پر شراب جو ڀڏو واپاري پڻ. ضلعي جي جملي شهرن جا گتا سندس حڪمت عمليءَ هيٺ هلندڙ هئا. ڏنڌي جي چالاڪين ۽ چالبازين جو هر فن مولا ۽ عملدارن جي رهائي رسائيءَ جو ماهر هيو. ظاهر آهي تہ اهڙي چلتي پرزه ۽ زمانہ ساز ماڻهوءَ جي ساک پت ۽ عام شهرت سواءِ بدنامي، خواري ۽ ملامت جي ٻيو ڪهڙي ٿي سگهي ٿي. ليڪن هي معلومات فقط چند ماڻهن تائين محدود رهي تہ هو هڪ انتهائي خدا ترس، بيحد رحمدل ۽ سخي انسان آهي. سکر ۾ هي واحد شخص هو جنهن جو در ۽ ڪيسو هر غريب مسڪين ۽ محتاج لاءِ هميشه کليل رهندو هو. هر اسپتال ۽ هر دواخانہ ۾ سندس طرفان غريبن جي دوائن ۽ لاوارث لاشن جي ڪفن دفن لاءِ رقمون ڏنل هونديون هيون.

منهنجي ساڻس عليڪ سليڪ ٿيڻ بہ ان سلسلي ۾ هڪ عجيب اتفاق هيو. مون کي هڪ ڏينهن خبر پئي تہ سيٺ مظفر ڪراچي کان نيلامي ڪوٽن جون ڳنڍڙيون خريد ڪري پراڻہ سکر ۾ ويٺو ٿو ماڻهن ۾ مفت ورهائي. انهن ڏينهن ۾ ضلعي لوڪل بورڊ ۽ ميونسپل جون اليڪشنون زور تي هيون. مون خيال ڪيو تہ پڪ اليڪشن ۾ اٿڻ جو ارادو اٿس ورنہ هي ناممڪن هيو تہ هڪ سنڌي مسلمان واپاري يا وڏيرو بناڻ مقصد جي في سبيل الله ويٺو خير جا ڪم ڪري! ٺوڪي اخبار ۾ خبر لکيم تہ "ڪوٽ بدلي ووٽ وٺڻ جو نئون نمونو". مون کي بعد ۾ اهو معلوم ڪري شرمساري ٿي تہ مظفر هر سياري ۾ نيلامي ڪوٽن ۽ پراڻن بلئنڪيٽن جون بہ ڳنڍڙيون خريد ڪري غريبن ۾ مفت تقسيم ڪندو آهي. اها خبر اڳتي هلي پيم تہ روزانہ هر رات جو پنهنجي موٽر سوڙين ۽ رلهين سان

پري نہ فقط اگهاڙن مجذوبن ۽ فٽ پاٿ تي سمهيل سيءَ ۾ ڏکندڙ فقيرن کي ڍڪيندو رهندو آهي پر سيءَ ۾ ڪوڪاٽ ڪندڙ ڪتن ۽ ٻلين جي پونگڙن جي بہ پرگهور لهندو هيو.

هڪ دفعي سکر ٽاور وٽ هڪ ٽانگي جو ڦيٿو هڪ رولو ڪتيءَ مٿان وهي ويو. پوءِ تہ مظفر جي حالت ڏسڻ جهڙي هئي. موٽر اتي رستي تي ڇڏي ڦٿڪندڙ ڪتيءَ کي ڪٽي پنهنجي سيني سان سانديائين، جنهن جا آنڊا ٻاهر لڙڪي رهيا هوا. مون کي رڙ ڪري چيائين تہ گاڏي ڀڄاءِ ۽ هل اسپتال. پڇڻ شرط هر ڊاڪٽر جي پٺيان ڪڍ لڳو رهيو تہ ڪتيءَ جو پيٽ سبي ڏيو. آخر هڪ ڪمپائونڊر کي رحم پيو جو سبڻ جو سامان ساڻ ڪٽي مظفر جي گهر هلي سيبو ڪري ڏنو. پورا چار ڏينهن لڳاتار مظفر سيٺ پنهنجي بستري تي ڪتيءَ کي ڪڇ ۾ ڪنيو ويٺو رهيو جيستائين مارڪيٽ جي ڏهري ڪتي خطره کان مڪمل طور محفوظ ٿي.

روهڙيءَ ۾ مرحوم ميان عبدالغنيءَ وٽ محفل ۾ رات گذاري، هڪ ڏينهن سوير صبح جو سکر ٿي آياسون تہ براج تي هڪ مهاڻي کان تازه ڦٿڪندڙ پلو خريد ڪري چيائين تہ يار هل تہ گهر هلي توکي نيرن ڪرايان. پوءِ وجي تون اوجاڳو لاهہ. اڃا واٽ اورانگهي وري اوچتو موٽر کي موڙي واپس براج رخ طرف ڦيرايائين. مون گهٽو ئي رڙيون ڪيون تہ وري ڪهڙو ريچڪ پيو اٿيئي. ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري سڌو درياه تي اچي پلو واپس پاڻيءَ ۾ اڇليائين تہ "وڃ درياه شاه پنهنجي امانت." اکين مون نير جاري، بيٺو روئي، الله مون کي معافي ڏئي- ڇي پلي جو موت هيوئي ڪونہ، هو پيرن ۾ ڦٿڪندو ٿي رهيو. مون جيئري کي هاف فرائي ڪرڻ ٿي گهريو."

هڪ دفعي پنهنجي گهر ٻاهران هڪ ڪاسائيءَ کي ڇريون تيز ڪندو ڏسي پڇيائينس تہ ڪنهن کي قتلام ڪرڻ آيو آهين؟ قاصائي ٻڌايس تہ سندس ڳئون جا ڪري پيئي آهي ۽ بيهي نہ ٿي سگهي تنهن کي حلال ڪرڻ لاءِ ڪيس گهرايو ويو آهي. قاصائيءَ کي پنج روپيا ڏيئي واپس ڪيائين تہ منهنجي امڙ ڪا خدا تہ نہ آهي جو ڪيس خبر پوي تہ ڳئون ڪڏهن ٿي مري. پاڻ ڳئون کي اٿارڻ لاءِ گهڻا حيلا وسيلا ڪيائين پر ڳئون اٿي نہ

سگهي. آخر ڪجهہ سوچي شاهہ خيرالدين بادشاهہ جي مزار تي وڃي ڳئون لاءِ دعا گهرڻ ويٺو. اتان موٽندي پاڙي جي هندن واري مندر جي پٽ ٽپي وڃي ڪرشن ڀڳوان جي بت اڳيان ويٺو. جي مسلمانن جا پير ڳئن جي حق ۾ هٿ نہ ٿا کڻن، تون ڪو ڳانءِ ماتا جو مرم رک. الله جو شان! نہ فقط پيٽاري اٿي ڪري ٿي، پر اها ڳئون ٿي سال پوءِ بہ جيئري رهي.

شڪارپور جي گتي وارو سندس مئنيجر ٽيهہ هزار رپيا نقد رقم کڻي روپوش ٿي ويو. مون وٽ دانهن کڻي آيو تہ ڪو بلو پيٺي ڪيان. شڪارپور وڃي پيچ ڊوڙ ڪري مئنيجر کي پوليس ذريعي پڪڙائي لاڪپ حوالي ڪري واپس شام ٽاڻي سکر پهتاسين. اڌ رات جو وري اچي مون کي جاڳايائين. اکين ۾ زار زار پاڻي، جسم ۾ ڏڪڻي ۽ پريشان حال. "ادا الله واسطي هلي مئنيجر کي ڇڏاءِ. سندس ننڍڙا ٻچا آهن. روئندا هوندا. جوٽس ۽ ماٽس مصلي تي ويهي الله کي ٻاڏائيندي هونديون. مون پنهنجي پئسن تان هٿ ڪنيو. وڃي رقم ڪڏ ۾ پوي. اُٿ پر هاڻي هل." مون کي ڪيس غصي ۾ اچي برو ڀلو چوڻ شروع ڪيو تہ جو ماڻهو دغا ڪري تنهنجا ٽيهہ هزار ڪائي وڃي تنهن کي هڪ هفتو تہ حوالات ۾ رهڻ ڏئي. پيرن تي ڪري پيو تہ ادا الله الاجي کهڙين ڳالهين ۾ راضي. وڏو چور ۽ ڏاڙيل تہ آءٌ آهيان. هل تہ هلي ڪيس ڇڏايون. راتو رات جڏهن شڪارپور وڃي اثر رسوخ هلائي مئنيجر کي آزاد ڪرايم تڏهن وڃي سندس ڏڪڻي ختم ٿي. پئسا تہ پيسن جي ماڳ اٿلندو پنج سؤ رپيا مئنيجر جي ٻارن کي خرچي ڏيئي معافي وٺي ماڳ پهتاسون. مئنيجر پنهنجي ملازمت تي بحال رهيو ۽ ان بعد اهڙا ڪيئي ٣٠ هزار ڦٻائيندو رهيو.

مون کي انسان جي تلاش تہ هردم هوندي هئي. پوءِ هي ٻي ڳالهہ آهي تہ ڳولا هميشه غلط جڳهين تي ڪندو رهندو هيس. مون کي غلط فهمي هوندي هئي تہ صحيح معنيٰ ۾ فقط اهي انسان ٿي سگهن ٿا جن جي پيشانيءَ تي محراب ۽ هٿ ۾ تسبيح هجي. مظفر جي ملاقات کان پوءِ منهنجي سوچ ۾ ڪافي تبديلي آئي. ننڍپڻ جي خبر مون کي نہ آهي پر مون گذريل ٽيهن سالن ۾

مظفر کي رسمي عبادت کندي نہ ڏٺو. ليکن هيءَ يقين اٿم تہ سندس ڪوبہ دم الله جي نالي وٺڻ کان خالي نہ هيو. اٿندي ويهندي ننڊ يا نشي ۾ "الله الله" پئي پوندي هيس. ننڊ ۾ جسم جو پاسو اٿلائيندي بہ "الله" جو آواز پيو بلند ٿيندو. سندس تکيہ کلام هيو "الله وڏو آهي"، "الله مالک آهي" ۽ "الله وارث آهي". سموري ٦٥ سال عمر ۾ ڪنهن حکيم يا ڊاکٽر وٽ علاج لاءِ نہ ويو. جڏهن کو سور ٿيندس تہ پنهنجي هٿ سان "الله شافي الله کافي" چوندي درد واري جاءِ تي پيو مهٽيندو ۽ منٽن بعد وري اهڙي جو اهڙو. الله جي وائي سندس وات ان حد تائين هوندي هئي جو ڪڏهن ڪائنس پڇيو ويندو هيو تہ شراب جو دکان ڪنهن جو آهي؟ تہ بي اختيار آگر متي ڪٽي چوندو، "الله جو. " الله مالک آهي.

مون سان سندس والهانہ محبت هئي. حالانک آءٌ هر وقت مٽس ٺٺوليون ۽ چٽرون کندو رهندو هيس. کاوڙجڻ تہ در کنار، اٿلندو منهنجي مذاق ۽ ملامت تي ويٺو خوش ٿيندو ۽ کلندو. عجب اهو جو دعائون بہ کندو رهندو. ليکن شل نہ کنهن گهوڙي کي لکڻ لڳندو ڏسي پوءِ ٽانگي واري جي شامت اچي ويندي. پستول کڏي بيهي رهندو. عموماً سکر جا ٽانگہ وارا کيس ايندو ڏسي پنهنجو لکڻ لکائي ڇڏيندا هوا. سفر ۾ رستي تي رولو کتن کي پنهنجي هٿ سان ماني وٺي کارائيندو. حيدرآباد ۾ سندس عام ائڊريس اها هوندي هئي تہ جنهن گهر ٻاهران پلين جا ولر ڏسو اُهو مظفر جو گهر هوندو. ڏهہ سال اڳ سندس زندگيءَ ۾ عجيب انقلاب رونما ٿيو. سنگت ساٿ ۽ پيگ پاٽي، سڀ عياشيون ڇڏي، عملي زندگيءَ کان رٽائر ٿي حيدرآباد لڏي اچي ويهي رهيو. سمورو وقت گهر اندر ويٺو الله سان اوريندو رهندو هو. کجهہ سال اڳ سونهاري رکرايائين. پڇيومانس تہ هيءَ پٽاري چو رکي اٿئي؟ چيائين تہ پيو تہ آخرت جو ٺمر ساڻ نہ اٿم، من نہ من شالہ انهيءَ سنت جو منکر نکير کي مرم پوي.

عيد کان هفتو اڳ وٽس ملاقات لاءِ ويس. مون کي چيائين تہ منهنجو وقت پورو ٿي ويو آهي ۽ هاڻ پلاٽي ڪري مون کي وصيت رجسٽر ڪرائي ڏئي، جيئن منهنجي اولاد کي پوءِ ڪنڊا ڪيڏا نہ پون. مون پنهنجي دستوري مذاق ۾ سندس ڳالهہ ٽاري ڇڏي. رحلت کان ٽي ڏينهن اڳ منهنجي دوست سيف الدين بوريءَ جي دڪان تي اچي فون ڪيائين تہ عيد ڏينهن اچي سگهندين؟ مون کيس عيد ڏينهن اچڻ کان معافي ورتي. پر واعدو ڪيو تہ عيد جي ٻئي ڏينهن ضرور ايندس. جواب ڏنائين تہ عيد جي ٻئي ڏينهن اچڻو اٿيئي تہ سڪر اچجانءِ.

عيد کان هڪ ڏينهن اڳ سندس پٽ مقبول احمد حيدرآباد اچي کيس سڪر هلي عيد ڪرڻ لاءِ زور پريو. پٽ کي چيائين تہ تون سڪر هل ۽ آءٌ عيد جي ٻئي ڏينهن اتي پهچندس. عيد ڏينهن ڪچڙي منجهند ڌاري ڪلندي ڪٽ تي ليٽي پيو. پنهنجي گهر واريءَ کي چيائين تہ منهنجي هلڻ جو وقت ويجهو اچي ويو آهي. سڌو سنئون ليٽندي پنهنجي دستوري ذڪر لا الله الا الله جو ورد شروع ڪيائين. هڪ هڏڪي آئي پوءِ ٻي ۽ ٽئينءَ هڏڪيءَ ۾ يار ويندا ڏيکاريندا. ٻئي ڏينهن تي مظفر واقعي وڃي سڪر پهتو! جتي هزارها ماڻهن کيس ڪلها ڏيئي امرُ مٽيءَ حوالي ڪيو. جن سندس آخري ديدار ڪيو انهن جو چوڻ آهي تہ محسوس ائين پئي ٿيو ڄڻ مرڪي رهيو هو. هوش وارا ماڻهو موت تي مرڪندا ٽوروئي آهن.

اسماعيل قبرستاني

". . . . ان ڪارڻ ماڻهوءَ کي جڳائي ته ڪنهن سان به پيار محبت نه ڪري. هر پيارواري جو وڇوڙو عذاب آهي ۽ قيد آهي. زنجيرن کان فقط اهي آزاد آهن جي نه ڪنهن سان نفرت ڪن ٿا ۽ نه محبت."

"پگوان ٻڌ"

اوهان به ماڻهن جا شونق ۽ شغل ڏٺا ۽ ٻڌا هوندا. نرالا ۽ انوکا. پر جا عجيب و غريب وندر ۽ ورونهه منهنجي دل گهرئي دوست جي دلپسند آهي، اهڙي شايد ورلي. هي برابر آهي ته سندس شوق جو شمار خدمت خلق ۾ شامل آهي، توڙي جو ان تفريح جو تعلق زندگيءَ سان نه بلڪ زندگيءَ جي خاتمي بعد شروع ٿئي ٿو. سندس اهڙي عظيم خدمت خلق جنهن کان رب بچائي، آهي جنازه کي غسل ڏيڻ. ڪفن ڪان دفن تائين سڀ ساٿ ڪرڻ ۽ مڙده کي ماڳ رسائڻ. مزو وري اهو جو اهڙي ڪئن ڪر ڪندي پنهنجي پگهر جي پورهئي لاءِ نه پائي وٺي نه پئسو. نه ڪا اجرت ۽ نه عيوضو. اوهان فقط مري وڃو ۽ پوءِ سندس خدمت جو رنگ ڏسو ته ڪئن نه جوشيلا ۽ سريلا اشهد ڪلمان پڙهندي، پنهنجو ٻانهون ڪنجي ۽ پاجامي جا ور وجهي، مڃي مڙس ٿي بسم الله ڪندو. اوهان کي ور ور ڪري وهنجاريندو. لاڏ سان عطر عنبير مکي ڪافور ۽ چندن سان سينگاري، اوهان کي گلن واري ڏوليءَ ۾ آرامي ڪري ماڻهن جي ڪلهن تي سوار ڪري آڻي ماڳ رسائيندو. سڀ خدمت في سبيل الله.

ائين به نه آهي ته اوهان جي مڙهه لئڻ بعد، اوهان کي رڻ ۾ رولي، اوهان جي پاڇوڪڙ عزيزن ۽ قريبن جيان نڪاءُ ڏيئي رفوچڪر ٿي ويندو، بلڪل نه. روزانه الافجر ۽ شام ٽاڻي اوهان وٽ اچي قبر مٿان ويهي قل پڙهندو ۽ اوهان جي بخشش لاءِ

هٿ کٽي دعائون پنندو. جي اوهان سندس دوست آهيو تہ اوهان سان ويهي ڪچهري ڪندو. پر جي اوهان جو موت درياهہ ۾ ٻڏڻ سبب يا باهہ ۾ سڙڻ باعث ٿيو آهي يا اوهان جو لاش بطور لاوارث جي دفن ٿيو آهي تہ اوهان جي مزار مٿان اگربتيون ۽ ڏيئا ٻاريندو ۽ گل وجهندو رهندو. هي سندس روزمره جي زندگيءَ جو پروگرام آهي جو سلسلو سواءِ ڪنهن انٽرويل جي گذريل پنجاهہ سالن کان جاري آهي ۽ ان وقت تائين جاري رهندو جيستائين اسماعيل جيئرو آهي. پوءِ ڪو انشاءَالله چوي يا نہ.

اسماعيل حيدرآباد جي صدر علائقي جو باشندو آهي ۽ ٽيليفون کاتي ۾ گذريل ۴۵ سالن کان ملازم آهي. ڪيس جڳ سڃاڻي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ ڪيس منهن سامهون ايندو ڏسي ماڻهو ڪائنس گوشو ڪندا آهن، خاص ڪري سندس سڀ دوست بيمار ٿيڻ شرط ڪيس خاص نياپو موڪليندا آهن تہ الله واسطي سندس گهرن پرسان گذرڻ جي زحمت نہ ڪري ۽ نہ مزاج پرسيءَ لاءِ اچي. هي حقيقت آهي تہ سندس پير ڏاڍو ڳورو آهي ۽ جنهن بيمار کان پڇڻ ويندو تہ اهو مرندو تہ ٿڏي تي، ورنہ ترت سندس وڃڻ بعد. ٻن چئن ڪلاڪن بعد اسماعيل کي پيو ماڻهو ڊوڙندو ايندو تہ پائو تو وارو گراهڪ گذاري ويو ۽ هاڻ اچي پنهنجي ڪاروائي پوري ڪر. موت نہ آهي پر موت جو مارو ضرور آهي. هرهڪ جي پنهنجي قسمت آهي. ڪنهن جي بخت ياڳ سان ڪا ريس ٽوري ئي ڪبي.

سهڻو، شڪيل، قد جو پورو پنو، جسم جو پريل ۽ تندرست، جيڪو جمي تنهنجو سن، سدائين اڇن ڪفني ڪپڙن ۾ ملبوس، سياري اونهاري اڇي قميص اڇو پاجامون ۽ پيرن ۾ اڳ چاڪڙي هاڻ رٻڙ جي چمپل، هميشہ ڪلمڪ، مرڪندڙ ۽ مشڪندڙ چهرو، فڪر ۽ غم جي غبار کان بنهہ خالي. مقام ۾ ملندو تہ پوءِ چڻ حورن جو هنج ۾ آهي. پيو ٻهڪندو ۽ ٽڙندو ۽ ٽهڪ ڏيندو، چڻ لکن جي لاٽري ملي اٿس. مون کي ڏسندو تہ پوءِ نون دفن ٿيل مڙدن جي مون سان واقفيت ڪرائڻ شروع ٿيندو: "هيءَ قبر فلاڻہ ميمڻ سيٺ جي آهي. پنجاهہ هزار روڪ رپيا رڪشا ۾ ڪٽي گهر ٿي ويو تہ واٽ تي هڪ رهزن پستول ڏيکاري پئسن لاءِ گهر ڪيس.

ميمڻ هيو، پئسن جو معاملو هيو. ضد ڪيائين. پئسا بہ ويا ۽ پاڻ بہ پارسل ٿي هٿ پهتو. منڪر نڪير جي هر سوال جي جواب ۾ پنجاهہ هزار ۽ پنجاهہ هزار ٿي پڪاريائين . . . هوءَ قبر فلاڻي سرڪاري عملدار جي آهي. خاصي ڪمائي هيس. ڏئو جهلي نہ سگهيو. دل جو دورو پيس. بہ زالون هيس. ڏاڏي پوٽيءَ سان پوٽ ڪانہ هيس پوءِ عشق ۾ ٻي شادي ڪيائين. وصيعت ڪئي هوائين تہ پهرئين زال جي پاسي ۾ پورجو. زندگيءَ ۾ مرحومہ جو منهن نہ وٺندو هيس ۽ هاڻ سندس پاسي ۾ پيو آهي. ساڳي ماني ساڳ سان . . . . هوءَ قبر جا جهڪيل ٿو ڏسين . . . .

اسماعيل، حيدرآباد جي اُن دکني خاندان جو فرد آهي جو ڏيڍ سؤ سال اڳ انگريزن سان گڏ اچي ڇانوڻيءَ علائقي ۾ آباد ٿيو. سندس والد محترم شيخ ابراهيم خوش الحان هيو ۽ ملٽري ملازمت سان گڏ صدر مسجد جي ٻانگي جا فرائض پڻ سر انجام ڏيندو هو. اسماعيل اڃا انگريزي ڇهين درجي جو شاگرد ئي هيو تہ پٽس سندس هڪ مسڪين ۽ يتيم ڇوڪريءَ سان شادي ڪرائي ڇڏي. سال اڌ بعد هڪ طرف سندس گهر واري سلهہ جي موذي مرض ۾ مبتلا ٿي تہ ٻي طرف گهرو اٿڻت سبب ڪيس گهر نيڪالي ملي. بيمار گهر واريءَ کي ساڻ ڪري اسماعيل، صدر جي هڪ غير آباد گهوڙن جي ڪڙه کي اچي وسايو. دوستي ياري گهٽي هيس. ڪنهن ڪٽ آندي ڪنهن بسترو تہ ڪنهن دوائون، ائين لم ٽپ تي اسماعيل جو گذر سفر ٿيندو رهيو ليڪن سندس گهر واريءَ جي بيماري لا علاج ثابت ٿي. ٽن مهينن بعد سندس گهر واري گذاري ويئي. ڪيس آٿي اُميدن پريو مقام ۾ دفن ڪيائين. پاڻ بہ پوءِ سندس قبر جي پر ۾ لڏي پلاڻي اچي ويهي رهيو.

پورا ست سال ساندہ قبرستان ۾ مقيم رهيو. ڪيئن رهيو؟ اهو هڪ وڏو قصو آهي جنهن جي بيان ڪرڻ لاءِ هڪ مضمون بجاءِ پوري ڪتاب لکڻ جي گنجائش آهي. تعجب اهو جو ويهڪ لاءِ ڪا ٽونري يا ٽڏي بہ نہ رکيائين. ڏرتتي نٿهڻ هجي يا سياري جا پارا، منيءَ جا ڏوڙيا يا بارش جا وسڪارا، ڏينهن يا رات، اسماعيل کي تات قبرن جي. پهريون تہ مجاور هيو. فقط پنهنجي گهر واريءَ جي قبر جو، پر پوءِ سموري قبرستان جي رکوالي پاڻ تي هموار ڪيائين. قبرن جي صفائي، جهنگ

جي ڪٽائي، ڍنل بنين جي مرمت ۽ هر نئين وارد جي آءُ ڀڳت سڀ سندس بلي هئي.

هي اهو زمانو هو جڏهن ٽيليفون ڪاتي وارن ڪيس سڏ ڪري نوڪري ڏني جا آفيس مقام ڪان سڏ پنڌ تي مس هئي. ان عرصي دوران سندس گهر وارن سان به پرچاءُ ٿيو پر سندس روزمره جو پروگرام ۽ مرڪز ساڳيوئي مقام رهيو. جنهن سبب سندس نالي پنيان قبرستانيءَ جي علامت شامل ڪئي ويئي جا اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي.

ستن سالن جي مدت بعد اسماعيل کي ٻي شادي ڪرڻ لاءِ اشارو به ٿيو ۽ ترت ئي آڇ به ٿي. شرط هي وڌائين تہ سندس نڪاح قبرستان ۾ پڙهيو وڃي جو عجيب هوندي بہ قبول ڪيو ويو. دادو ضلع جي اسيمبلي ميمبر ۽ درويش صفت انسان مرحوم علي اڪبر شاه سندس نڪاح مقام ۾ پڙهيو ۽ فقط لائون اچي گهر لڌائين. پوئين گهر مان ڪيس ست پٽ ۽ ٻہ نياٽيون آهن. سندس پٽن جي نالن مان ائين پيو معلوم ٿيندو چڻ سوا لک نبين مان ست عدد تہ سندس گهر ياتي آهن. شادي ٿي، اولاد ٿي ۽ گهراٽو آباد ٿيو پر مقام کي هرگز نہ وساريائين. ڪجهہ سال ٿيا جڏهن ڪيس ميرپورخاص بدلي ڪيو ويو تڏهن بہ روزانہ بس، ريل يا ٽرڪ ذريعي اچي پنهنجي قبرستانيءَ واري ڊيوٽي ڏيئي وري پنيرڪي جو واپس نوڪريءَ تي. اها اڻ ٿيٽي آهي تہ عصر ۽ مغرب نمازن درميان اسماعيل اُميدن پريو مقام ۾ موجود نہ هجي. جنهن ڏينهن ڪيس مقام ۾ ٻاهر نہ ڏٺو ويو تہ خاطري ٿيندي تہ اڄ ٻين جيان ٻاڻ بہ "اندر" آرامي آهي.

اسماعيل نہ فقط سالها سال قبرن ۽ قبرستانن جي ڪوڙهي لاڳاپي ۾ پنهنجي زندگي پئي بسر ڪئي آهي پر زهد تقوا ۽ پرهيزگاريءَ علاوه ذڪر الاهي ۽ قرآني فڪر ۾ پڻ ڪافي چلا ڪاٽيل اٿس. موت جي اوڏو ۽ سندس ويجهڙائيءَ ۾ رهندي، ٿي سگهي ٿو، تہ ڪيس ان "راه رباني" جي پار پتي ۽ واءُ سواءُ جي ڪجهہ چاڻ هجي جنهن دڳ ۾، اسان ماٿهن لاءِ فقط وچڻ وارن جا پيرا ڏنا وڃن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن گفتگوءَ دوران ڪجهہ اسرار جون ڳالهيون بي اختيار سندس مُک مان نڪري وينديون آهن

جن لاءِ بعد ۾ سخت پڇتائيندو آهي. نہ وري اهڙي راز جي پروڙ لاءِ مون کي ڪا پچار هوندي آهي. مون کي تہ اها بہ خبر نہ آهي تہ آءٌ جمڻ کان اڳ ڇا هيس. حالانڪ اهو مرحلو لنگهي چڪو آهيان تہ پوءِ باقي مرڻ بعد منزلن جا ڪهڙا وينو ڏس پنڌ پڇان؟ اڳي پوءِ اهو پتڻ پار ڪرڻو آهي پوءِ ماشا مولا، ڏنو ويندو، سسئي ۽ سور پيا پٽيندا پاڻ ۾. البت عقل ۽ شعور کي اها اڻ تڻ ۽ هر ڪر ضرور رهي ٿي تہ موت جي ڳجهارت جو من نہ من ڪو پاهو ملي پوي تہ خوف ۽ فڪر فردا کان ڪا رتي ڀر فراغت حاصل ٿئي.

هڪ دفعي ڳالهين ڪندي مون اسماعيل کان پڇيا ڪئي تہ هُن ڪڏهن قبر جي سوڙهي ٿيڻ جا ڪي آثار ڏٺا هئا. اسماعيل ٻڌايو تہ نہ، البت قبر جي ڪشادي ٿيڻ جو مشاهدو ۽ معجزو پنهنجي اکين سان ڏٺو هوائين. مون کي ان عورت جي قبر ڏانهن وٺي ويو ۽ ٻڌايائين تہ هي مائي نهايت دينداره سخي ۽ نيڪ بخت خاتون هئي ۽ پنهنجي جٺري ئي وصيعت ڪئي هوائين تہ کيس سندس مرحومہ ماءُ ۽ نياڻيءَ جي قبرن درميان ڇڏيل جڳهہ تي دفن ڪيو وڃي، وري اها بہ تقاضا ڪيائين تہ ٻي صورت ۾ هوءَ اڳين جهان ۾ اسماعيل کي "وٺ" ڪرائيندي. خدا جي قدرت اهڙي جو اسماعيل کان اها ڳالهہ وسري ويئي ۽ ان ڇڏيل جاءِ تي ٻيا ڪي ماڻهو اچي ٻيو ڪو جنازه پوري هليا ويا. جڏهن اها مائي فوت ٿي ۽ اسماعيل ماڻهو وٺي قبر کوٽڻ لاءِ جاءِ واردات تي پهتو تہ کيس مائيءَ جي وصيعت ياد آئي. حالانڪ اها جڳهہ ڪافي حد تائين پرجي چڪي هئي تڏهن بہ اسماعيل وصيعت جي احترام ڪندي کوٽائي شروع ڪري ڏني. گهڻا جتن ڪيائين پر ڪنهن بہ صورت ۾ قبر جيتري وٿيءَ جو حاصل ٿيڻ ناممڪن ٿي ڏٺو. رات جو وڳڙو هيو ۽ لالٽين جي روشنائي تي گورڪن کوٽائي ٿي ڪئي ۽ اسماعيل بارگاه الاهي ۾ زاريون ڪندو رهيو. ائين ڪندي هوا جو جهلڪو اچڻ ڪري لالٽين وسامي ويئي. جڏهن ٻيهر بتي ٻاري ويئي تہ الله پاڪ جي قدرت جو عجب رنگ اکين آڏو عيان هيو. ان سوڙهي ۽ تنگ وٿيءَ وڌندي ۽ ويڪرو ٿيندي وڃي هڪ وڏيءَ قبر جيتري جڳهہ والاري هئي.

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي

جڳ جي مالڪ ڪي سچ ۽ سادگي وڻندڙ آهي. اها چاڻ اٿئون. شيطان واري تجربي کان پوءِ خاص طور، وري ڪڏهن عزازيل جهڙي عقل ۽ علم واري کي پنهنجي اوڏو اصل نہ ڇڏيائين. شايد اهڙي ئي سبب پنهنجي پيغمبرن جي چونڊ بہ عقل جي اڪابرن بجاءِ اڻ پڙهيل، اُمي ۽ اٻوجهن کان ڪيائين. جتي بہ ڪنهن مسڪين معصوم ڌنار، ريڍار يا ڳنوار جو ڏس پتو پيو تي تہ ڳولهي ڦولهي ڪين نبي مقرر ٿي ڪيائين. جي تاجي پيٽي پٽ سچار هئا تن کي بہ سالن جا سال آزمائڻ کان پوءِ نبوت جي واڳ ٿي ملي. باقي جي فڪر ۽ فلسفي وارا هئا، جئن زردشت هيو، گوتم ٻڌ هيو، ارسطو سقراط يا افلاطون هيو تن کي پاڻ کان ڪوهين ڏور رکيائين. هونئن بہ جي عقل ۽ مت وارن کي الاهي پيغام ور چڙهي ها تہ منجهس پنهنجي ملاوٽ ڪرڻ کان مڙن ٿوروئي ها. آخر الله کي بہ تہ پنهنجي مخلوق جي عاقبت جو اونو هيو!

پر عجب هن ڳالهہ جو آهي تہ جي الله جي پيارن لاءِ سادگي شرط هئي تہ پوءِ سنڌين کان وڌيڪ سادا ماڻهو تہ دنيا ۾ ڪٿي بہ نہ هئا. سچار بہ تہ سادا ماڻهو ئي ٿيندا آهن. چو تہ ڪوڙ هڻڻ لاءِ تہ "هنر" گهرجي جو ڪين اچي ئي ڪونہ. پوءِ سنڌين کي اهو اعزاز ڇا لاءِ نہ ڏنو ويو. شايد هن ڪري جو هڪ تہ سنڌي ڇٽ سادا هئا جو انهن جي پيٽ ۾ ڍور بہ عالم ۽ علامہ هئا. بيو هن سبب تہ سنڌ سڄي پورڙن سان ڀريل هئي. ان ڪري چونڊ بہ اوکي هئي. ان کان سواءِ سنڌ ۾ فرعون ۽ ابوجهل بہ ملڻ مشڪل هئا جن جو پيغمبرن لاءِ هئڻ لازمي هيو. نہ تہ پيغمبرن کي پٿر ڪير هڻي ها؟ سنڌي تہ ٿيا سباجهڙا، سڀ اکيون پوري ايمان آڻڻ وارا. وري جي ڪو اهڙو نبي ٿيڻ جهڙو مائيءَ جو لال سنڌ ۾ پيدا ٿئي پيو ها ۽ ونس ڪو فرشتو وحي سهڙي ها تہ سندس ماشائي خطا ٿي وڃن ها ۽ سڄي عمر سئين نہ ٿئي ها. اسان کي پوليس واري ڏٺي ڊيڄڙو ٿو ٿئي تہ ملائڪ آئي تہ جيڪر مجذوب ٿي وڃون. پر جي ڪنهن سنڌيءَ کي سڌيءَ طور بشارت ملي ها تہ

هو مورڳو اعتبار ئي نہ ڪري ها. چوي ها تہ "ڇڏ يار اسان غريبن سان چرچا. ڪٿي مُنهن مريم جو ڪٿي الهيار." ان ڪري اهڙي آزمائش بہ اچائي هئي.

اهوئي فرق بنيادي هيو سنڌين ۽ ٻين قومن ۾. پنجاپين ڪي الله سائينءَ ڪڏهن پلجي بہ رسول ٺيڻ جي آڇ نہ ڪئي. تڏهن بہ هنن سدورن پنهنجا سوديشي پيغمبر ڪڙا ڪيا. جڻ تہ اليڪشن لاءِ اميدوار ٺي بيهاريائون! قاديانين تہ هڪ عدد ڪي هادي بہ بڻايو. پر پنجابي هندن تہ گرونانڪ کان گرو تيغ بهادر تائين ڏهاڪو کن اوتار لڳاتار ٺاهيا. سنڌي تہ اهڙا مت جا موڙها، جو رڳو قلندر بہ پاڻ مون ٺاهي نہ سگهيا. اهي بہ ٻاهران آيا. توڙي جو قلندر ٺيڻ ڪا فارسي تہ نہ هئي. فقط ڇير ٻڌي نچڻو هيو. اسان جو ڇڙو اجرڪ پائي وڏيون مڇون رکي سيٽيون وڄائڻ تي زور. اسان ڪڏهن غزا نہ ڪئي ۽ نہ تواريخ ساز ٿياسون. پيغمبرن ڪي تہ پٿر ڪڏهن بہ نہ هنياسين. پر نہ ڪڏهن ڪنهن قطب کي ڪاٺ وڌوسين ۽ نہ ڪنهن وليءَ کي ڪوٽ ڏيجيءَ تي چاڙهيوسون. اسان وٽ جو هڪ اڌ شهيد ٿيو. اها مڙسي بہ ٻاهرين ڪئي. سنڌي ٻارهوئي آئي وئي جي ٿهل ٺڪور ٺانڊي ٽوپي ۽ مزمانيءَ ۾ مشغول. اسان پير فقير تہ ٺهيو پر چورن کي بہ پناه ڏيندا رهياسون. دنيا جي ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ ڪو ڌاڪو مهيني اڌ کان وڌيڪ عرصو جٽاءُ ڪري نہ سگهندو آهي. اسان وٽ صدين ۽ پيڙهين تائين سندن سلسلا هلندا ٿا اچن.

چون ٿا تہ اسلام کان اڳ سنڌ جي رهاڪن کي ساڌ يا ساڌو سڏيو ويندو هيو. شايد سادگي اکر بہ ساڌ لفظ کانُ نڪتل صفت هجي. چو تہ سنڌين جي پورائي ۽ حضور شرمي اڄ ڪلهہ جي الاٽمينٽ نہ آهي پر صدين جي ميراث آهي. اسان جا ابا ڏاڏا جي اسان پاڻ اکين ڏٺا نهايت اٻوجهہ ماڻهو هئا. ظاهر آهي تہ سندن وڏڙا بہ اهڙائي سچار ۽ سادڙا هوندا. سادو ٿي رهڻ اسان جي اباڻي ريت ۽ روايت آهي تڏهن تہ جي ڌاريا ماڻهو پنهنجي گهران رُسي نڪرندا هئا تہ بہ اسان وٽ اچي اسان تي حڪومت ڪندا ٿي رهيا. اها اسان جي تاريخ آهي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ هاڻوڪي دور وارا البت ان روايت خلاف آهن. اڄ ڪلهہ اسان جا ڏسٽا وائسٽا مهاندا ميان مٺو سَڏائڻ خاطر پنهنجي عيبن جو لڪ لڪاءُ ڪرڻ ۾ مشغول ڏٺا ٿا وڃن. الاجي ڇو. خبر نہ آهي تہ ڪنهن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ ٿا گهرن؟ شايد ان غلط فهمي ۾ مبتلا آهن تہ سندن پرڪارن جي

ڪنهن کي پروڙ آهي ئي ڪانہ. جو هڪ غلط تاثر آهي، سنڌين کي پنهنجن توڙي پراون جا افعال برابر سجهن ٿا تہ هو کهڙا چڱا مڙس آهن. پر انڌي کي انڌو ۽ ڪوڙهئي کي ڪوڙهيو چوڻ سنڌين جو وڙ نہ آهي. هو ڄاڻن ٿا تہ انسان خطا جو گهر آهي. پوءِ ڪو ڪچو ڪوٺو تہ ڪو ڏهہ منزلو مڪان. صحيح سنڌيءَ جي تہ سڃاڻ ئي اها آهي تہ "جوئي آهي سوئي" سڏائي ۽ اهوئي ٿي رهي جو ئي هوآهي.

سنڌين جي سادگي ۽ سچائي واري روايت جو انوکو مثال هيو رئيس ڪريم بخش نظاماڻي. نہ فقط پاڪٽي هڪ مثالي شخصيت طور پبلڪ آڏو پيش ڪرڻ کان پرهيز ڪيائين. پر اُلٽندو پنهنجي ذاتي اوٽاين تان پردو کڻي ڪين سهيڙي سميٽي "ڪيئي ڪتاب" لکي پنهنجي خرچ تي ڇپائي پڌرو ڪيائين. وڏ وڏيرا ۽ ڪبيرا ڏوهہ گناهہ تہ ٿهيو پر جي عيب ثواب چار ديواريءَ جي انڌيري ۾ ڪيا هوائين، اهي بہ سڀئي سڳي سوڙو ٻانگ ڏيئي چوندو ويو. ڇڻ منڪير نڪير واري آڏو پڇا ۾ سؤ چوهٽ واري زباني ٿي ڏنائين! ان وچور سان "مان" جي مومل واري ماڙي ڊاهيندي مون جهڙس هيو ڪونہ ڏٺو. جڏهن وڃڻ جي ويل آئي تہ سيني سان موڪلائي توڪلائي هوڪو ڏيندو هليو ويو. "يارو، چيو آکيو معاف ڪجو. اڄ سن ٻياسيءَ جي آهي آخري رات. ٻيلي اسان جي موڪلائي اٿوَ." سنڌ جي ويرانيءَ کي جس هجي جو ڪوڙ ۽ ملاوٽ واري دور ۾ بہ پٽي ڳامون سچار پيدا ڪري!

رئيس ڪريم بخش نظاماڻي لاڙ جي شهر ماتلي جو زميندار هيو. وڏو رنگين مزاج ماڻهو هيو. ڳائڻ وڄائڻ جو شونقين، ڪچهرين جو ڪوڏيو ۽ مجلسي مڙس هيو. پنهنجي سر ڪٿي چٽجي تہ هڪ قسم جو ميلو ملاکڙو بہ هيو. ننڍپڻ کان ئي فلم ۽ ڊرامہ جو شوق سر تي سوار ٿيس. ١٩٢٨ع ڌاري بمبئي وڃي فلمي دنيا ۾ داخل ٿيو. جوانيءَ جا ويهارو سال ان جنون ۾ گهاريائين. پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ ١٩۴٨ع ۾ فلمي لائين ڇڏي ماتليءَ ۾ ڳوٺ اچي پنهنجو وڏيرڪو ورثو سنڀاليائين. اداڪاريءَ کي الوداع ڪندي بہ ذهني طور ايڪٽر ٿي رهيو. پنهنجي بقايا پوري زندگيءَ کي ڊرامائي انداز ڏنائين. جنهن ڊرامي جو هيرو توڙي ولين پاڻ ٿي رهيو. باقي سندس چوگرد ايڪسٽرا ڪردار هوا، ڊائلاگ هئا يا سينري هئي. پوءِ ڪڏهن ناٽڪي محفلون هيون تہ ڪڏهن جام ۽ طعام جون رنگ برنگي پارٽيون هيون. يا وري رقص سرود جا مجرا هئا!

"ڪيئي ڪتاب" جو عمر جي آخري حصي ۾ لکيائين، سو سندس زندگيءَ جي پروگرام وارو ٽائيم ٽيبل هيو. هن ڪتاب ۾ اهي سيئي منزلون وِڇور سان بيان ڪيون اٿس جي عمر جي هر موڙ تي طئي ڪيائين. پنهنجي حياتيءَ جي اسٽائيل تي فتوا ڏيندي چاٽائي ٿو ته "دولت جي فراواني، حسن پرستي، شرابن طهورا ۽ ثقافتي رنگ جي مجلسن ۽ محفلن مجذوب بڻائي پاڻ ۾ مدغم ڪري ڇڏيو." پر عجب اهو جو مئہ ۽ موسيقي، عشق ۽ محبت، محفلن ۽ صحبتن تي سندس رام ڪهاڻي پڄاڻي ٿيڻ بجاءِ اجا اڳيرو رڙهي سندس ان انساني صلاحيتن کي چمڪائي روشن ڪري ٿي جي منجهس سمايل هيون. هي برابر آهي ته منجهس خود ثنائي ۽ سماجي لاغرضيءَ جهڙيون ڪمزوريون موجود هيون. جي پاڻ تسليم ڪيون اٿس. پر ساڳئي وقت منجهس غضب جي صاف گوئي ۽ حق گوئي به هئي، جا اخلاقي جرئت اسان ۾ اڻلڀ آهي. جوانيءَ جا جشن ۽ شباب جا شغل اها عيش عشرت هر وڏيرو ۽ هر وڏو ماڻهو ٿو ڪري. اسين مسڪين به جيڪر وس ڪان چار پهر نہ گهٽايون پر ڏن دولت نہ هئڻ ڪري بيوس آهيون. پر پنهنجا پرڪار پڌرا ڪرڻ ۽ اهو بہ لکت ۾ ۽ وري ڪتاب ڇاپڻ! سو بہ ڦٽڪن واري زمانہ ۾! هي وڏي همٿ ۽ جرئت جو ڪم آهي.

پاڻ کي سرخرو ڪرڻ واري طبعي لاڙي لاءِ رئيس تي الزام ڏرڻ بي انصافي ٿيندي ڇاڪاڻ تہ اٽاہ لاهين چاڙهين ڪان سندس زندگيءَ جو گذر ٿيو هيو. ان مسافريءَ جي روشنيءَ ۾ سندس خود نمائي ۽ خودثنائي هڪ لازمي ڳالهہ هئي. هڪ تہ هو اداڪار هيو ۽ ائڪٽر جي ڪا پرائيويٽ يا خانگي زندگي ٿيندي ئي ڪانہ آهي. شو بازي سندس اداڪاريءَ جو فن آهي. ان ڪان سواءِ رئيس وڏيرڪو ۽ سڪيلڊو ٻار ٿي پليو نپنو هيو. اڃان سمجهہ جهڙو مس ٿيو تہ ماءُ پيءُ وچ ۾ جهڳڙو شروع ٿيو جنهن آخر وڃي علحدگيءَ جي شڪل اختيار ڪئي. رئيس بہ ماءُ سان گڏ پيءُ جي ڇانوَ ڪان ٻاهر اڃي ماماڻي ماحول ۾ آيو. سندس مامو خانہ بدوش ۽ مرلي وڄائيندڙ جوڳي هيو. جنهن وٽ رهندي رئيس نہ فقط چڙواڳ ۽ ڇيڪ ٿي رلندو رهيو پر جوئا ۽ هٽڙي هئڻ جا هنر بہ پرايائين. پئسو نہ هئڻ ڪري ڪجهہ عرصي تائين محنت مزدوري ڪندو رهيو. جنهن مدت ۾ خاصا ڏک ڏاڪڙا بہ ڏٺائين. ڪيس نہ سمجهو ساٿي مليو سگهيا ۽ نہ استاد، تعليم بہ اڌو ڳابري حاصل ڪيائين ۽ اها بہ ڇٽن

درجن تائين. نتيجي ۾ سندس طبع جو ارڏو ۽ لاپرواه ٿيڻ ڪا حيرت جي ڳالھ تہ نہ هئي. جڏهن پيءُ سان پرچاءُ ڪري دولت جو ڏٽي ٿيو ۽ زر بسيار ٿي تہ پوءِ عشق نھ پھ ٿي ويو.

زندگي موج مستي ۽ مزي ۾ گهاريائين جا سندس خيال ۾ صحيح زندگي هئي. فڪر ۽ ڳڻتيءَ لاءِ نہ هيس وقت نہ واندڪائي ۽ نہ سبب. ماضي توڙي مستقبل جي وهم گمان ۾ تہ اهو پوي جنهن جي "حال" ۾ چاڙهو نہ هجي، رئيس وٽ "حال" هيو ۽ اهو بہ وڏو خوشحال. اهڙو جو هر ڏينهن ۽ هر گهڙيءَ ڪي سالگره جي جشن جيان ملهائيندو رهيو. ننڊ لاءِ بہ چوندو هيو تہ وقت ڪي اجايو زيان ڪرڻو آهي پر مجبوري آهي جو اکيون ٻوٽجي ٿيون وڃن. حيدرآباد ويٺو هوندس تہ موٽر ۾ باءِ روڊ وڃڻ بدران ٻيڙي سنبرائي ڦليلي جي وهڪري سان حيدرآباد اچي لنگر هڻندو. جي موٽر ۾ ٻوٽ ٻڌي ٿو ويٺو پوي ۽ ٻيڙيءَ ۾ ساز سرود ۽ سنگت ساڻ ٿي هجي ۽ راسوڙا ڳائيندي سفر ٿو گذري. ڦليليءَ سان هونئن بہ دلي لڳاءُ هيس. پنهنجو گهر (ماءِ نيسٽ) يعني آڪيرو بہ ڦليليءَ جي هنج ۾ اڏيو هوائين، جتي سندس اوطاق هئي. جڏهن سندس واهيري جي ويل آئي تہ پساهہ بہ ان آڪيري ۾ ڏنائين جتي هاڻ پاڻ بہ آرامي آهي.

راڳ رنگ سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هيو. خاص طور لوڪ راڳ، توڙي جو ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي بہ ڄاڻ هئس. پاڻ بہ ڳائيندو هيو. ٻي سرو نہ هيو پر آلاپ ٻاڙو هيس. جي ڳائڻ تي پيٽ گذران هجيس ها تہ بک مري ها. سازن جي سرتار ۽ ناچ جو ڄاڻو ۽ ماهر هيو. جڏهن بدن ياري ٿي ويس تہ پوءِ "ڊفلي" کڻي فقط جهمر وارا هٽ ڪٽندو هيو. ڊفلي سدائين ساڻ هوندي هيس. محفل ڪنهن جي بہ هجي راڳ ڪوئي بہ ڳائي، پر رئيس ڪي ريچڪ پيو تہ ڪڏي ڪاهي پوندو ميدان ۾. پوءِ ڪنهن ڪي وٽي نہ وٽي، پاڻ نچندو ۽ ڳائيندو رهندو. سندس اهڙي هوڙيائيءَ تي اڪثر دوست خفي بہ ٿيندا هئا. پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙو اشارو ڪندي ڄاڻائي ٿو تہ "منهنجي اها پراڻي عادت آهي تہ هميشه ٻين جي رنگ ۾ پنگ ٻڄجي ٽپي پوندو هيس . . . . آءُ بي خوديءَ ۾ اچي نچندو ڳائيندو وڄائيندو رهندو آهيان. پوءِ ڪي محبت خاطر تعريف

ڪندا آهن. مگر آءٌ ان لاءِ قصوروار نہ آهيان. ڇاڪاڻ تہ ضدي جذباتي ۽ خود سرا هئڻ ڪري ڪنهن جي بہ راءِ يا اختلاف راءِ جو ڪڏهن خيال نہ ڪندو آهيان. پوءِ اهي سچڻ ساٿي ڇو نہ هجن. هاڻي طبع ايتري پختہ ٿي چڪي آهي جنهن کي نہ ٽوڙي ٿو سگهجي ۽ نہ موڙي. وري الله جا احسان آهن جو لاڏ ڪڻڻ وارا بہ موجود آهن."

سونهن ڪنهن کي نہ وڻندي هوندي. پر رئيس لاءِ هر حسن پوڄا پاٺ ۽ پرستش لائق هيو. سهڻين صورتن تي اڪيون سيڪڻ يا سوپيا جي ساراهہ ۾ سرڪيون پرڻ سندس مجازي عشق هيو. سندس راءِ مطابق جسماني هوَس بہ ايتري جائز ۽ لازمي هئي جيتري دولت جي چوس، سياست جو لڳاءُ يا ثقافت جي الفت. سڀ کان سلوڻي گفتگو هوندي هيس عشق محبت جي شعر شاعريءَ واري. نامور شاعرن جي صحبت ۽ سنگت ۾ گهڻو ڪجهہ پرايو هئائين. هڪ وار شعر ۾ شروع ٿيو تہ پوءِ ٻڪر وال جي وڏڦڙي مينهن جيان جيسين گوڏي ٻوڙ نہ ڪري تہ بس نہ ڪندو. پر سندس ڪمال هيو پنهنجي پچار ۾ جڏهن پري پرستانن جو ذڪر خير ڇيڙيندو هو. پنهنجي ذاتي اعمال کي يادگيريءَ جي گمناميءَ کان گهلي ٻاهر اسٽيج تي آڻي ڪڙو ڪندو هيو. جيئن ڪو ڌاڙو پنهنجي چوري يا ڌاڙي واري مال مڏي بنان ٻونگي وٺڻ جي مالڪن کي موٽائي ڏئي ۽ توبهہ تائب بہ نہ ٿئي.

پنهنجي جنم پتريءَ گڏ رئيس، پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ جي مشاهدا ڏنا، جن شخصيتن سان لهہ وچڙ ۾ آيو يا جن شهرن کان گذر ٿيس تن جو بہ پيرائتو ۽ سربستو احوال رڪارڊ ڪيو اٿائين. جا هڪ وڏي تاريخي خدمت آهي. سندس يادداشت بہ نهايت پختي هئي. ويهہ سال اڳ ماتليءَ ۾ جا موالين جي مجلس ڪوٺائي هئاسين. ان ميلي تي جي پيگ پاٽيءَ جو ٻاٽليون، ڀنگ جا ڪونڊا، جمنيون، چرس جون سلفيون يا نسوار جون ڊٻليون استعمال ٿيون هيون تن جا انگ اکر بہ ڄاڻايا اٿائين. شخصيتن جا خاڪا چٽيندي سندن طبع جا اتار چڙهاءُ، سياسي اٽڪلون ۽ مصلحتون بہ ايمانداريءَ سان بيان ڪيون اٿائين. پنهنجي لاڪ لاهيندي يا يارن جي ساک ڪندي، ڪن شاهي ٽڙن جا چوڏا لاهڻ ۾ بہ ڪا ڪس ڪسر نہ

ڪئي اٿائين. جيئرن تي جرح تہ مباح هئي، البت مرحومن تي ميار مناسب نہ هئي. پر هاڻ تہ پاڻ بہ وڃي ونّن پهتو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪنهن تي چوه چنبڻ سندس نيت ئي نہ هجي. پر مدهوشيءَ ۾ پورس جي هاٿيءَ جيان پنهنجن کي لتاڙي ويو هجي. ڇاڪاڻ تہ رئيس ذاتي طور تي هڪ محبتي ماڻهو هيو. منجهس ڪيئي اوڻايون پوڻايون هيون. پر ڪنهن جي ڇاٽي ٻجهي دل ڏکوئڻ تہ ڇڏ پر ڪک کي بہ رنجائڻ جي عادت منجهس مور نہ هئي.

ڪجھ عرصو اڳ سائين حسام الدين شاھ جي فوتيءَ جو ٻڌي، ناچاق هوندي بہ پاڻ ڪٺائي اچي تڏي تي ڪراچيءَ پهتو. سائينءَ سان سندس ڪيتري سک محبت هئي اهو اظهار سندس اکين زار زار ۽ بار بار ٿي ڪيو. ٻيلي روئڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. خاص طور وڏي عمر ۾. جڏهن ڳوڙهن جي ڪوٺائي ٻڙي ٿي ٻڇي. ننڍي ۽ وڏي راشدي صاحبن سان افسوس ۽ عذر خواهي ڪيائين. پوءِ مون کي پاسيرو ويٺل ڏسي سرڪندي اچي ويجهڙو ويٺو. سس پس ڪندي چيائين تہ ادا هي ڪهڙو قهر ٿيو. پير سائين کي جي مڪليءَ ۾ دفن بہ ٿيٽو هيو تہ هڪ مولويءَ جي پيرانديءَ ڪان ڇو؟ پير سائين جي ملن مولوين سان تہ پوت ڪانہ هئي. گهٽ ۾ گهٽ ڪجھ ڳالهيون تہ اهڙيون ڪندو هيو. مون ڪيس ٻڌايو تہ شيخ السنڌ جي بہ قبر اتي ئي هئي ان لاءِ وصيت ڪئي هئائين. چي، عقيدي مطابق ماڻهن جا رخ رواج بہ عجيب هوندا آهن. ڪن کي پنهنجي ايمان ۾ شڪ هوندو آهي. ڪن کي سفارش يا بخشش جي لوڙ هوندي آهي. پر سوال هي آهي تہ جن سان جٺري يت برادري نہ هجي تہ مئي پڄاڻان انهن جي پيرانديءَ تائين پهچڻ عجيب ٿي لڳو."

فوت ٿيڻ کان اٽڪل مهينو ڏيڍ اڳ ساڻس ڪراچيءَ ۾ ملاقات ٿي. پاڻ پير پري آفيس ۾ اچي مليو. آءُ هميشہ ساڻس نوڙي ملندو هيس. منهنجي پيءُ جو نالي ياٽي هيو. ڪجھ اسان ٻنهي جا افعال بہ هڪ جهڙا رهيا هئا. مون هٿ ٻڌي رات جي مانيءَ لاءِ عرض ڪيو. ڪلي ويٺو. چيائين تہ رات جي ماني ڄام انور عليءَ وٽ آهي ۽ آءُ سندس ياران اوهان کي بہ دعوت ڏيڻ آيو آهيان. سومهٽي ڌاري رئيس سان ڪچهري ٿي. ست اٺ ڄڻا ٻيا بہ ڇاتل سڃاتل ۽ ادبي مذاق وارا دوست شامل هئا. اڌ رات تائين پاڻ ۾ محبت ونڊيسون. رئيس اسان سڀني کان عمر ۾ سرس هيو. پر الله ڇاٽي تہ مڙني ۾ جوان سال ڳيرو ٿي ڏٺو. نغاري جيان وڄندو

رهيو. پوءِ ڪڏهن ڊرامن جا پارٽ هئا تہ ڪڏهن شعر ۽ شاعري هئي.
ويٺي سوچيم تہ جي ٧٥ سالن ۾ رئيس جو اهو رونشو هيو تہ چاليهہ سال اڳ ڇا هوندو. سندس زندگي هئي يا طوفان؟ اڄ رات پڇاڙان رخصتي ٿي. پر رئيس جي مرضي مور نہ هئي. ڇي رات اجان بالغ مس ٿي آهي. اسان کي اها ڪل نہ ڪانہ هئي تہ رئيس ۽ جام صاحب سان اسان سيني جي اها آخرين مجلس ۽ موڪلاڻي هئي. انسان ڪهڙو نہ بي خبر بندو آهي.

رئيس مرحوم انيڪ خوبين جو صاحب هيو. هميشه پنهنجي حال ۾ مست الست رهيو. جو ڪجهہ بہ ڪيائين تہ ڇاتي ٺوڪي ۽ پڙهو ڏيئي پوءِ. پهريون سنڌي هيو جنهن فلم لائين اختيار ڪئي. جا فلم تيار ڪيائين تہ اها بہ "ايڪتا" انساني اتحاد ۽ ميل ميلاپ خاطر. فلمي زندگيءَ ۾ ناماچارڪيڊي وري اچي سنڌ جا وڻ وساياڻين. پنهنجي ڦليلي واري آکيري ۾ ويٺي راڳ ويراڳ جي رهاڻ ۾ روح ريجهائيندو رهيو. ثقافتي فنڪارن کان ويندي علم ادب جي صاحبن تائين صحبتون رهيس. سياست جي شغل ۾، ۽ خاڪسار تحريڪ ۾ بہ بهرو ورتائين. سنڌ جي مشهور معروف هستين سان دوستيءَ جو دم هيس. سن جي سيد وٽ سندس سالگره تي ڳائڻا وني وجي ڇيچ وجهندو هيو. هڪ دفعي اهڙي موقعي تي جڏهن رئيس ڳائڻن مٿان ڏهين رپين جا نوٽ ٿي گهوريا تہ سيد پري کان هڪل ڪري منع ڪئي تہ رئيس اسان وٽ اهو رواج نہ آهي. جواب ۾ چيائين تہ "قبلا اوهين ڀلي پنهنجي رواج تي قائم رهو. پر اسان پنهنجي ريت ۽ روايت تي رهنداسين." سدائين پنهنجي روايت تي اڏول بيٺو رهيو.

ڊاڪٽر ڊرئگو

ويجهڙائي ۾ سکر براج جو پنجاهه ساله جشن ڏاڍي ڌام ڌوم سان ملهايو ويو جنهن ۾ ديس پرديس جي سيٺن ۽ سڄڻن دل و جان سان ڀرپور ڀرو ورتو. براج جي ١٩٣٢ع ۾ شروعاتي اڏاوت کان پوءِ، هلندڙ صديءَ ۾، شايد هي پهريون ڀيرو هيو جو ملڪي ماڻهن کي پنهنجي وسريل سنڌوءَ جي سرت ۽ سمڪ پيئي ۽ ساڃهه آئي. لک لائق انجنيئر ڌهر صاحب جا، جنهن سونهري جشن ملهائڻ لاءِ سٽ سٽي، سک سان سانباهو ڪيو ۽ قرب جي ڪوٽ ڏيئي ميلو مچايو ۽ مهراڻ کي مهت ڏيئي سندس ڳڻ ڳائي اسان سيني جو منهن مٺي ڪيو. ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو اسين ساڳي ريت، پنهنجي انهن سيني حال ڀائي حمائتين جو قدر ڪيون ۽ سندن ٿورا مڃيون، جن ماڻهن، سنڌوءَ جيان هزارها ميل جهاڳي ٻاهران اچي، نه فقط اسان سان ڀال ڀلايا ۽ وڙ ڪيا، پر جي اڄان سوڌو اسان جي ڏک سک ۾ برابر جا ساٿي آهن. خاص طور اهڙا آديسي جن اسان وٽ ۽ اسان جي اڳڻ اچي اسان جي زخمن ۽ ڦٽن جي ملم پٽي ڪئي ۽ اسان جي دکي دل جي دوا داروءَ گڏ آيل ۽ آتت ڏيئي اسان جي مسيحائي ڪئي.

اهڙن انسان دوست، خدا جي بندن ۾ هڪ آهي ڊاڪٽر ڊرئگو، جو ڪافي زماني کان سنڌ جي عام ٿري ماڻهن جي سماجي ڀلائي ۽ صحت سنوار ۾ رڌل آهي. ايندڙ سال جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو پنهنجي پنجهتر سال عمر ۾ پير پائيندو ته لاڙ ۾، سندس لڳاتار انسان خدمت جا پنجاهه سال پورا ٿيندا. مرڻ کان پوءِ ته اسين پنهنجي هر مهربان مٺان سندس خدمتن بدلي جو تاج محل اڏيندا آهيون اهو ته ظاهر آهي. پوءِ ڇو نه، اهڙي موقعي تي، اسين پنهنجي هن محسن مسيح جي جيئري، سندس "سونهري جشن" ملهائڻ جو فخر حاصل ڪريون ۽ اهڙي ماناٽي ريت پنهنجي دلي شڪر گذاريءَ جي هڪ روايت قائم ڪريون؟

ڊاڪٽر ڊرئگو، گوئا (پارت) جي خوبصورت شهر "انجيرا" جو

رهاڪو ۽ ڪئٿولڪ ڪرستان آهي. ڊاڪٽري پيشو اختيار ڪرڻ ڪان پوءِ "دين ڌرم" جي تنگ تپن ۽ تعلقن ڪان ٻاهر رڙهي اچي عالمي انسانيت جي اٿاه حلقي ۾ داخل ٿيو. اڄ ڪان اٺونجاهه سال اڳ، ١٩٣٣ع ۾ ڊاڪٽري پاس ڪري، ميرپورخاص ۾ پنهنجي مامي، "سرجن راڊرڪس" وٽ روزگار سانگي سان اچي سهڙيو. سندس مامو، ١٩٣٦ع ۾، سنڌ جي بمبئي ڪان الڳ صوبي ٿيڻ ڪري، پنيان قرض چڏي، واپس لڏي پلاڻي وطن روانو ٿي ويو. ڊاڪٽر ڊرئگو، جنهن ان وچ ۾ اسپتال ۾ نوڪري شروع ڪئي هئي. سو هڪ الله ڪري ۽ هن ساڻيهه کي وطن بڻائي ميرپورخاص ۾ ويهي رهيو. ڪيس هڪ سني ۽ هڏ ڏوکي ڊاڪٽر هئڻ ڪري، ڪيترن هنڌان سٺين نوڪرين جي آڇ ٿي، پر ڊاڪٽر کي پئسي جي لالچ ڪڏهن بہ نہ گهيتاري سگهي ۽ نہ ڌتاري. هو چند سڪن جي چمڪي تي انهن مارونڙن ڪان الڳ ٿيڻ لاءِ هرگز تيار نہ ٿيو، جن ڪيس پنهنجي جيءَ ۾ جايون ڏنيون هيون. شهري ماڻهن جي شناسائي تہ هونئن بہ ڪنهن مطلب ۽ مقصد خاطر هوندي آهي، پر ٿر ۽ برجا واهڻائي، ڪولهي، ڀيل ۽ واگهري، جي سچي دل سان سندس شيدائي هئا، تن کي ڊاڪٽر ڪئن ٿي ڇڏي سگهيو؟

سندس اڻٿڪ ۽ لڳاتار ڪوشش جي نتيجي ۾ هن وقت ميرپورخاص ۾ درجن جي لڳ ڀڳ اسپتالون قائم ٿيل آهن. انهن ادارن ۾ عام اسپتالن ڪان الڳ ٻيا ڪيترا صحت گهر شامل آهن جئن تہ ٻارن لاءِ "پوليو" مرڪز، ڪوڙه لاءِ مرڪز، "موتاج" ٻارن لاءِ تربيتي مرڪز، مائن ۽ ٻارن جي پرگهور لاءِ سينٽر، ۽ سلهہ گهر. سماجي ۽ ثقافتي مرڪز انهن ڪان جدا آهن، جئن تہ يتيم خانہ، پاڙيسرين لاءِ صحت گهر، "لوڪ ادب" ڪلب ۽ لئبريريون. چوندڊ شهرين کي "سماجي ڀلائي" لاءِ آماده ڪرڻ لاءِ "روٽري ڪلب" قائم ٿيل آهي، جتي تجارت ۽ ٻين ڌنڌن وارا ماڻهو پاڻ ۾ گڏجي انساني بهبودگيءَ بابت سوچ ويچار ۽ عمل ڪن ٿا. روٽري ڪلب جنهن جون ڪافي شاخون ڦهليل آهن، تنهنجو گورنر پاڻ آهي جو "عالمي سطح" تي مقرر ڪيو ويندو آهي. هن ڪلب سهاري، گلن ۽ ڦلن جي نمائش ۽ انساني سهائتا لاءِ چنده گڏ ڪرڻ ۽ غريب مسڪينن کي مدد ڪرڻ وارا ادارا قائم ڪرڻ سرفهرست آهن. جڏهن ڊاڪٽر ڊرئگو جي خدمتن جو پڙاڏو ٿرپارڪر ۽ سنڌ صوبي جي سرحدن ڪان پريرو ٻڌڻ ۾ آيو تہ پاپائي روم ڪيس اٽليءَ ۾ گهرائي "سر" جو خطاب ڏنو. "سر"

جو هي خطاب انهن نڙکو لقبن کان گهڻو مختلف ۽ مٺيرو آهي جي اسان جي وڏيرن کي سندن چاپلوسي خوشامند ۽ پنهنجي ملڪ سان دغا دولاب بدلي ۾ عطا ڪيا ويندا هئا. ڪجهہ سال اڳ ڊاڪٽر ڊرئگو کي آمريڪا گهرائي، اتي جي سماجي جماعتن پاران سندس آدرياءُ ۽ آجيان ڪئي ويئي ۽ سندس انسان دوستيءَ کي هڪ مثالي خدمت سڏيو ويو.

انساني دک درد هلڪو ڪرڻ لاءِ دائمي ڪوٺا قائم ڪرڻ کان سواءِ ڊاڪٽر ڊرئگو جي وڏي ۾ وڏي خدمت آهي "پاڻ جهڙا هڏ ڏوکي ورکر تيار ڪرڻ". ادارا ۽ جماعتون تہ پلڪ پهر ۾ اُپري سگهن ٿيون. پر جيستائين انسانيت جو درد ۽ درد جي دور ڪرڻ واري صلاحيت رکندڙ ماڻهو موجود نہ آهن تہ پوءِ سموري ڪوشش ۽ سيڙپ بيسود ثابت ٿئي ٿي. هڪڙا اهڙا بہ انسان هوندا آهن جي برپٽن ۾ باغ باغيچا ۽ محل ماڙيون اڏي جڏهن پاڻ لڏي ويندا آهن تہ وري سندن تڏي اهائي سڃ ۽ ويراني وکوڙي ويندي آهي جهڙي اڳ هئي. سنڌ ۾ اهڙا ڪيئي "دودو ڏوڙ ۽ چنيسر چائي" ٿي گذريا آهن. جن آئي رتو چاڻ ٿي ۽ وئي خاڪ اڏاڻي. اهي ماڻهو ٿر واري برسات جي وسڪارن جيان آهن جي وسن تہ ٿر نہ تہ بر ئي بر. اسان وٽ سنڌ ۾ ڪيئي حاذق حڪيم هئا. جن وٽ نادر نسخہ هئا، ڪيترا استاد ڪاريگر هئا جن جي فن جي ملڪان ملڪ هاڪ هئي. پر اهي سڀ سامان ساڻ ڪيچ ۾ ڪٽي وڃي قبر ۾ آرامي ٿيا پر فيض ڪنهن کي بہ نہ ڏنائون. جنهن وٽ نانگ جي ڏنگ جو لاثاني علاج هيو ۽ فقط دوا پهچڻ جي دير هئي تہ ان سائينءَ جي سنوارئي پنهنجي پٽ کي بہ ان حڪمت عمليءَ کان نراس ڪري مري ويو. ڊاڪٽر ڊرئگو اسان جي اهڙين روايتن جي ابتڙ، ڪيئي ماڻهو پنهنجي همراهيءَ ۾ آڻي ڪين تربيت ڏيئي اهڙي لائين تي لڳايو آهي جو نہ ڪين لالچ جي لهس لڳڻ جو ڪو انديشو آهي ۽ نہ سندن اخلاقي پٽڙيءَ تان ٿڙڪڻ جو ڪو خطرو.

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ دنيا ۾ سڀ کان اتم پورهيو آهي کيتي. چاڪاڻ تہ هاري راتيان ڏينهن نانگ لتاڙي پوک پچائي انسانيت جي تباخ پيٽ جي پالنا ۽ سندس اوگهڙ کي ڍڪائي ٿو. هيءَ ئي ڳالهہ آهي اسان اهڙي پورهيت کي انگ اگهاڙي ۽ بکئي پيٽ رکي پنهنجي آبائي ڦرمار واري روايت کي زنده رکندا ٿا رهون. پر خدمت خلق جي سطح تي سڀ کان اول ۽ افضل پيشو آهي ڊاڪٽر جو. هي برابر آهي تہ

ڊاڪٽر ڪنهن کي نہ زندگي بخشي ٿو سگهي ۽ نہ عمر وڌائي ٿو ڏئي. پر انسان جي درد کي دفعي ضرور ٿو ڪري سگهي. جنهن ڏس ۾ هڪ رواجي ڏند جي سور لاهڻ واري احسان جو عيوضو بہ ڪو انسان چڪائي نہ ٿو سگهي. جڏهن وري اهو ڊاڪٽر پنهنجي لوڀ لالچ ۽ شخصي آسائش کي ترڪ ڪري ايمانداريءَ سان "انساني خدمت" کي پنهنجو مول مقصد بڻائي ٿو تہ پوءِ سندس درجو وڃيو ولين ۽ قطبن جي قطار ۾ بيهي. هونئن تہ زندگيءَ ۽ موت جي پورٽ فوليئي ۾ الله ڪنهن کي بہ شريڪ ۽ شامل نہ ٿو ڪري، سواءِ شفا جي. شفا پڻ الله جي ذات آهي ۽ جو بہ ان ذات کي ڏوڪڙن تي وڪرو ڪندو تہ پوءِ نہ اُهو ان ذات جي مالڪ ٿيڻ جي لائق آهي ۽ نہ ڪڏهن ٿي رهندو. پر اهي ڊاڪٽر جي وڏيون رقمون اڳاڙڻ ۾ پنهنجا هٿ ميرا نہ ٿا ڪن تہ سندن هٿ ۾ "هٿ شفا" سونپي وڃي ٿي ۽ ستين ڦڪين کي فرق ڪرڻ جو امر الاهي جاري ٿئي ٿو. اها رعايت هر ان ويڄ طبيب ۽ ڊاڪٽر لاءِ عام جام ڪليل آهي جو مريض جي نبض کي ڏسي ۽ چڪاسي ٿو ۽ نہ سندس کيسي کي.

ڊاڪٽر ڊرئگو جي اسپتالون، سماجي ۽ ثقافتي مرڪز قائم ڪيا، اهي نہ راتو رات جادوءَ جي زور تي ٺهيا ۽ نہ وري سندن تعمير ڪنهن الادين واري ڏيئي جي جنن طرفان ڪئي ويئي. ڪيتري ڏسڻن وائسٽن کي غلط فهمي بہ پيدا ٿي. خاص ڪري سرڪاري ڪامورن تہ سندس رٿن ۾ روڙا اٽڪائڻ جي ڪافي ڪوشش بہ ڪئي. هونئن بہ هر ضلع خواه ڊويزن جو حاڪم هر ان ڪارج جي مخالفت ڪندو آهي جنهن ۾ سندن بجاءِ ٻين جي نيڪ نامي ٿئي. اهڙا عملدار مينهن وسارڻ ۽ موسمي تڏن جيان ايندا ۽ گمناميءَ ۾ غرق ٿيندا رهيا. ڊاڪٽر ڊرئگو ڪڏهن پلجي بہ ناموس ۽ ناماچار جي پٺ نہ ورتي ۽ نہ ڪڏهن پنهنجي پذيرائي لاءِ لاف هنئي. هن پنهنجو رت ست، جسم ۽ روح بيمارن جي صحت ۽ سنوار ۾ سيڙايو. ماڻهن کي اها ڄاڻ ئي نہ هئي تہ ڪيس ائين ڪندي ڪيتري نہ دلي راحت ۽ روحاني آسيس حاصل ٿي هئي. مريضن وٽ ڊاڪٽر کي ڏيڻ لاءِ فقط بہ چيزون هيون: هڪ پئسا ۽ ٻيو شڪرانو بجا آڻڻ. ڊاڪٽر ٻئي نمبر واري عيوضي کي اڪيون ٻوٽي قبول ٿي ڪيو. گذريل هفتي جڏهن شام ڏاري آءُ سندسن قدم چمڻ لاءِ ميرپور پهتس تہ حسب دستور هو پنهنجي رفيقن گڏ بيمار ۽ لاچار ماڻهن جي دک ونڊڻ ۽ دوا درمل ڪرڻ ۾ مشغول هيو ۽ رات جي ڏهين بجي تائين اسپتال ۾

رهيو. ٧٥ سال عمر جو ماڻهو، اُپي پير ڪلاڪن جا ڪلاڪ ۽ لڳاتار مريضن جي چڪاس ۽ علاج ۾ ٻيٺو رهي اها پڻ هڪ عبادت آهي ۽ نہ ڏنڊو. ڊاڪٽر ڊرنگو جي هڪ ٻئي رفيق ڊاڪٽر گفتگو ڪندي ٻڌايو تہ ڪجهہ ڏينهن اڳ اڌ رات ڌاري هڪ مريض سندس گهر جو ڪڙو کڙڪايو. ٻاهر اچي ڊاڪٽر ڪيس ميا ر ڏني تہ پائو دوا وٺڻ جو ڪو وقت ٿيندو آهي ۽ هيءَ مهل تہ آرام جي آهي. مريض چيو تہ "سائين اوهان جو وات گلاب. پر اوهان ڇتن ڪتن کي بہ ڪجهہ سمجهائي ڇڏيو تہ بيگاهہ وقت واٽهڙن کي نہ ڏاڙهين ۽ نہ چڪ پائن، ڇاڪاڻ جو ان وقت ڊاڪٽر آرام ۾ هوندا آهن."

اسپتالون ۽ صحت جا مرڪز تہ هر شهر ۾ موجود آهن پر فرق آهي فقط مريض جي سنڀال، صحيح علاج ۽ ڊاڪٽر جي فيءَ جو. ننڍن شهرن ۾ اسپتالون آهن پر دوا ندارد. ڊاڪٽرن جي پائيچاري ۾ دوائن جا دڪان شهر ۾ ڪليل آهن. اهي اسپتالون سرڪار تي بدنما داغ آهن ۽ خزانہ جي ڏيوالہ هئڻ جو ثبوت. سول اسپتالن ۾ غريب مريضن کي دوا بجاءِ پاڻي پڙهي پياريو ٿو وڃي. وڏيون اسپتالون آهن وڏن ماڻهن جي مرڻ جا نڪاڻہ. جتي سندس ناڻي جي حصہ رسيءَ ڪان پوءِ لاش وارثن حوالہ ڪيو ٿو وڃي ۽ وارثن جون بہ ڊاڪٽر جيان فوتيءَ جي بئنڪ بئلنس ۾ اکيون ڪتل هونديون آهن. اڳ مرڻ وقت مُلو اچي "ياسين" پڙهندو هيو. هاڻي ڊاڪٽر "يا قبان" جو وظيفو ورد ڪندا ٿا رهن. پنج ئي آڱريون برابر نہ آهن پر ڳالهہ آهي اڪثريت جي. ڊاڪٽر ڊرنگو ڪان پڇيم تہ آخر اسان جي ديسي ڊاڪٽرن تي بہ ڪڏهن انسانيت جو پاڻي چڙهندو يا سندن سنوار لاءِ ڪو مهدي يا هادي الڳ پيدا ٿيندو؟ ڊاڪٽر کلي چيو تہ اسان جون ذهني صلاحيتون هر وقت اسان کي پنهنجن بدنصيب پائرن، محنتي مزدورن ۽ غريبن جي مدد لاءِ للڪاري رهيون آهن. پر شرط هي آهي تہ اسان جو ضمير بيدار بہ آهي يا نہ؟ ڀي حالت ۾ اندر جو آواز ٻڌي نہ سگهنداسون. اسين پنهنجي زندگي فقط پنهنجي ذهن ۽ ضمير مطابق سڦلي بسر ڪري ٿا سگهون. اوهين دعا ڪريو تہ اسان جي ڊاڪٽرن جي اندر وارو "سول سرجن" شل سجاڳ ٿئي!"

"مون کي تہ پنهنجي چوگرد مفلسي ۽ مرض جي شڪار ٿيل ٽرين کي ڏسي هڪ قسم جو دل ۾ ڏک ۽ سور اُڀرندو آهي. مون کي جسماني ۽ روحاني صدمو پڻ رسندو آهي. آءُ سدائين سوچيندو آهيان تہ مون کي

جڳ جو مالڪ ايتري توفيق ۽ وصيعت بخشي تہ آءُ انهن فاقہ ڪش مرد ۽ عورتن جي سنوار ڪري سندن حياتين کي بهتر بڻايان. خاص طور بيڪس ۽ بيواهہ مائن ۽ پيرن کي ڏسي روزمره مون کي پنهنجو واعدو نئين سر سان دل تي تري ايندو آهي تہ آءُ پنهنجي سموري حياتي پنهنجو دماغ، رت ۽ وت ٻئي ڪنهن رخ ۾ ضايع ڪرڻ بجاءِ، الله جي ڏتڙيل ۽ ڏڪويل مخلوق جي ڏک ۽ ڏهاڳ ڏور ڪرڻ ۾ صرف ڪندس."

الله جي مهربانيءَ سان اسان جي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڊاڪٽر ڊرئگو جهڙا رحمت جا فرشتا ٿورا يا گهٽا آهن ضرور. پوءِ آهن اٽي ۾ لوڻ برابر، جي ماڻ ميٽ ۾، سواءِ ڪنهن شهرت ۽ شور غل ڪرڻ جي، اسان جي ديس جي دکي ماڻهن لاءِ اهو ڪجهہ ڪندا ٿا رهن جو نہ ڪا فوج، نہ ڪا سياسي پارٽي، نہ ڪو ملڪ جو گورنر يا ڪو صدر ڪري سگهي ٿو. اهوئي ڪارڻ آهي جو اڄ سوڌو اسان جو ستايل ۽ ڏڪويل ماڻهو پيو پساهہ کڻي ۽ جيئي. اهي الله جا نيڪ ٻانها پنهنجن جاڪوڙن ڪيڻ ۽ ڏاڪڙن سهڻ سان انسانيت جي زخمن ۽ دکن جو، دارون ۽ ملم پٽي ٿي انسان ۽ الله اوڏو اچي سندن خوشنودي حاصل ڪن ٿا.

ڊاڪٽر ڊرئگو پنهنجي پنجاهہ سال زندگي مرض ۽ موت جي مقابلي ۾ وس ڪندي گذاري آهي. ان سان گڏ سماجي ڀلائيءَ جي دائري ۾ ڪم ڪرڻ جو ڳوڙهو تجربو بہ پرايو اٿس. خاص طور ٻهراڙين ۾ ڳوٺاڻن سان لهہ وچڙ ۾ رکڻ جو. سندس آزمودي کان فائدو وٺڻ خاطر ساڻس سنڌ جي ڳوٺن جي سنوار ۽ سڌار جو ذڪر ڪندي هي سوال ور ور ڪري پڇندو رهيس تہ جيڪڏهن ڪي دلي درد رکندڙ ماڻهو ان ڏس ۾ ڪجهہ ڪرڻ چاهين تہ ڪين ڇا ڪرڻ جڳائي؟ ڊاڪٽر ڄاڻايو تہ اسان جي مان شان ۽ عزت ڀري زندگي تڏهن سڌبي جڏهن اسين پنهنجن لکها ڳوٺاڻن جي "حياتي بهتر" بڻائينداسين. ان ڪارڻ اسان کي ٻهراڙين ۾ سماجي ڀلائي وارو تحرڪ هلائڻ بلڪل ضروري آهي. شروعات ۾ اسان کي هر واهڻ ۽ هر ڳوٺ خواهہ شهر ۾ سماجي ڀلائي جي تحريڪ لاءِ چئن يا پنجن ورڪرن جا جٿا "سنگت" جي بنياد تي قائم ڪرڻا پوندا. اهڙي سنگت جو پايو طبع يا ڏنڌي جي هڪ جهڙائي تي نہ پر هن اصول تي رکڻو پوندو تہ اسان کي گڏجي ڳوٺ يا شهر جي سڌار ۽ سنوار لاءِ ڪم ڪرڻو آهي. ان سنگت لاءِ هي شرط ضروري آهي تہ هڪ ٻئي سان حسد يا ضد بجاءِ ڀائپي ۽ ڀائيچاري وارو ورتاءُ هلڻو آهي. مول مقصد ٿيندو عام

ماڻھوءَ جي زندگي بھتر بڻائڻ لاءِ جنگ جوٽڻ، پوءِ ڪيتري بہ قرباني ڇو نہ ڏيڻي پوي. اھڙا جتا ھر ھنڌ ترتيب ڏيئي پھريون پنھنجي شخصي سنوار ڪرڻي پوندي جيئن ھر ورڪر پنھنجي اوڻاين ۽ ڪمزورين کي دور ڪري پاڻ کي ثقافت ۽ تھذيب جي اوچي منزل جي لائق ثابت ڪري. پوءِ ٻين جي ڀلائي لاءِ ھٿ پير ھڻڻ گھرجن.

انھن جتن لاءِ پھريون قدم ٿيندو صفائيءَ لاءِ ٻھراڙيءَ ۾ تحريڪ ھلائڻ. ننڍن ٻارن کان وٺي وڏن تائين ڪين ھي احساس ڏيارڻو آھي تہ "سنڌين جو بدترين دشمن آھي گندگي." مرض ڄمي وڌي ۽ رھي ٿو گند ۾. عزت ۽ آزادي ٻيئي صفائيءَ جون سڳيون ڀينرون آھن. چڱي حڪومت اھا جا ماڻھن کي پيئڻ لاءِ صاف پاڻي ۽ اونده ترڻ لاءِ روشني پھچائي. ڳوٺاڻن جا اصلي دشمن آھن ٻئي غربت ۽ مرض. ڳوٺن جي گھرن ۽ گھٽين کي چتائي تہ ڏسو. ڪين ھي ٻڌائڻو پوندو تہ ھو گند کي ڏسڻ لاءِ اکيون ۽ بدبوءِ لاءِ نڪ کي استعمال ڪن. ھر گھٽي ٢۴ ڪلاڪن ۾ ھڪ دفعو ضرور صاف رکڻي پوندي. ھرھڪ کي ھٿ ۾ ٻھاروڪٽڻو آھي. مٽيءَ تي ڇڻڪار ڪرڻو پوندو. گند کي ساڙڻو پوندو. اھڙي طرح ڳوٺاڻن کي صفائي جو مذھب سيکارڻو آھي جنھن لاءِ رقم جي نہ پر ادم ڪرڻ جي ضرورت آھي. ھن ۾ ڪو شڪ نہ آھي تہ صحت صفائي يا تعليم جا وسيلا سنڌ ۾ سجاڳي آڻڻ لاءِ اھڙائي ڪمزور قدم آھن جئن ڪنھن ستل ھاٿيءَ کي مور جي کنين (مورڇل) سان جاڳائڻ. ڇا ڪاڻ تہ جي ماڻھو پنھنجي جياپي لاءِ پيٽ پوجا کان پل واندا نہ آھن انھن جو ترقي، تھذيب ۽ آزاديءَ سان ڪھڙو واسطو؟ سماجي انصاف ۽ اقتصادي عروج تہ حاصل ٿيندو رت ولوڙڻ سان ۽ نہ ڏڌ جھڳڻ سان. صفائي، صحت ۽ تعليم آھي پھرين وک. پر ھزار ميل جي مسافري بہ تہ پھرين قدم سان شروع ٿيندي آھي. گھٽ ۾ گھٽ اھو ڏاڪو تہ طئہ ڪريون!

مرزا فضل حسين

شهري ماڻهن وٽ پئسو ۽ عقل آهي، ۽ ڏيک ويک به آهي، پر الاجي ڇو مون کي سڀ سڪٽا، ٻاڙا ۽ بي سرا لڳندا آهن. ٿي سگهي ٿو ته اهڙي سمجهه ۾ منهنجو قصور هجي. منهنجي ننڍپڻ گذري ننڍڙن واهڻن ۾. جيئن ته ڪنيڙا جتي آءُ ڄايس، ڳڙهي ڳاهيجه ۽ دودو ڳوٺ جتي نيپاج ٿيم، ۽ پير ڳوٺ جتي آءُ پڙهيس. واهڻن ۾ هر وهنوار جو واسطو آهي سريلي ۽ رس ڀريئي آواز سان. چوپائي مال جي ٽلين ۽ گهنگهرن جي ڇم ڪار ڪان وٺي ڇڄ جي ڇيڄ تائين، وري ائٽ جي رون رون ڪان ويندي امڙين جي لولين ۽ ڏنارن جي جهونگارن تائين اوهان کي راڳ رس جو وزن بحر ۽ سر ميسر ٿيندو. شايد اوهان سانگي سان، ڳوٺاڻين مائين کي اُکري مهريءَ ۾ ساريون ڇڙيندي، جنڊ پيهندي يا کوهه تان ٿي دلا، ٻه مٽي تي هيلهه ۽ ٽيون ڪڇ تي ڪٽي ايندي ڏٺو هجي. صدقو ان لوڏ تان. ٻانهينءَ واري هٿ جو ڇنڊڪو، نٿ واري نڪ جو موڙو ۽ جهانجهرن واري وک جو لهروئي ڪجهه اور آهي. آءُ گهوري ان گهمڻ تان. اهو مور وارو ٽلڻ بوري بزار ۾ ڪٿي. شهر ۾ عورتون ائين ٽيون گهمن چڻ ڪيسي ڪتيريندڙن کان پاڻ ٽيون بچائن. شاهي بزار حيدرآباد ۾ ته عورت ائين ٿي هلي ڄاڻ ته ڪبر لوڙهي ۾ پيئي ٿي ڦٿڪي. ڳوٺاڻن جو ڪانيو ٻڌي حالي احوالي ٿيڻ ته ڏسو. ڳاڏي يا ڳاڏي هڪلڻ وارن جو ڪن تي هٿ رکي الوميان ٻڌو يا ڏنارن جو ڪلهن تي لٺ رکي ٻيئي هٿ مٿس اٽڪائي گهمڻ ته ڏسو!

الله اڪبر. اهي لسٽون ۽ چسڪا اهو وٺي سگهندو جنهن ڍنڍ جي مانيٽي پاٽيءَ ۾ پکين کي ترندو ۽ تڙڳندو ڏٺو هجي يا وري ڪونجن جي قطارن کي گونجندو ٻڌو هجي.

اصل ڳالهه آهي سُر تار جي. جي راڳ رس رڳ رڳ ۾ سمايل آهي ته پوءِ جسم هالن جي هندوري جيان پيو جهولندو ۽ جهومندو توڙي جو ماڻهو ڪٽ پيو واڻيندو، ۽ جي عورت، ته اٽو ڳوهيندي به ائين لڏندي ڏني

ويندي ڇڻ لاڏو ٿي ڳائي. پر جي اندر ۾ هونديون ئي اڳڙيون تہ ٻاهر جهلڪ بہ هوندي ڇڳل وهاڻي جي يا وري پراڻي رلهيءَ واري. شهرن ۾ آهي رڪشائن جو وڳوڙ ۽ موٽرن جي غرغراهٽ. جن جا اندر ملاوٽ ۽ پلاٽن واري ڳٽتين جي روڳ ۾ آهن اڌهيءَ ڪاڏل. سندن شڪل ڏسندي ئي معلوم ٿيندو تہ ڇڻ ڪنڌ جا جهاز ٻڏي ويا اٿن. اهڙي سر تار جي ڏيوالي واري ماحول ۾ هڪ ڳوناٽي ذهن جو گذارو ٿئي تہ ڪيئن؟ جيسين وڃي هو ذوق وارن جي پناري پوي جي ڪيس سهارو ڏيڻ جي سخا ڪن. اهڙن جو دم غنيمت هيو ورنہ زندگي تہ هوندئن بہ گذري وڃي ها پوءِ ويڳاڻي اباڻڪي ۽ بي مزي ئي سهي. ان ڏس ۾ جن جوڳين منهنجي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي انهن ۾ سرفهرست آهي مرزا فضل حسين صاحب!

مرزا صاحب سان منهنجي ڏيٺ ويٺ اڄ ڪان ٽيهارو سال اڳ ٿي جڏهن مرزا صاحب ڪي سکر ٽاور لڳ بندوقن جو شاهي دڪان (Pakistan Armoury) هيو جنهن ۾ هٿيارن جي وڪري ڪان وڌيڪ ناياب ۽ اوچي قسم جي بندوقن ۽ رائيفلن جي مرمت جو ڪاروبار پڻ هلندڙ هيو. هٿيارن جي ڪاريگري مرزا صاحب جو آبائي پيشو آهي ۽ جنهن سلسلي ۾ سندس وڏڙا پنج پيڙهيون اڳ، شايد ميرن جي زماني ۾، سيالڪوٽ ڪان لڏي اچي سکر ۾ آباد ٿيا هئا. منهنجي نہ فقط ساڻس نيازمندي آهي پر آءُ سندس انهن اڻ ڳڻت عاشقن ۾ هڪ آهيان جي سندس درويشي، انسان خدمت ۽ فن جي ڪماليت جا قائل آهن. گهڻ ۾ گهڻ مون سندس پاڻ جو علم موسيقي ۽ علم هئيت يعني علم نجوم جو ڄاڻو پنهنجي زندگيءَ ۾ نہ ڏٺو آهي. توڙي جو مون بہ اڌ صدي عمر ڪان وڌيڪ وقت ماڻهن جي ڳولا ۾ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ جي مٽي ڇاڻي آهي ۽ آءُ ڪو فقط چڙيا گهرن ۽ يوتخانن جا چڪر ڪاٽيندو تہ نہ پئي رهيو آهيان.

مرزا صاحب لاءِ موسيقي ۽ جوتش جو علم پرائڻ هڪ عجيب اتفاق يا اچان بہ حادثہ هيو. ڇاڪاڻ تہ سندس خاندان جا مربي شريعت جا سخت پابند هئا ۽ سندن نقطہ نگاہ ڪان اُهي ٻئي فن دين جي دائره ڪان ٻاهر نڪتل هئا. اهو حادثو هي هيو جو مرزا صاحب ڪي جوانيءَ ۾ دل جي تڪليف پيدا ٿي جنهن جي علاج لاءِ ڊاڪٽرن دوا سان گڏ ڪيس هي ڏس پڻ ڏنو تہ هو پاڻ ڪي اهڙين مشغولين ۾ رنيائي رکي جي ڪيس دل جي وهم ۾ مبتلا ٿيڻ ڪان دور رکن. هي هڪ نهايت دورانديشيءَ وارو

مفيد مشورو هيو ورنہ دل جي بيمار جي آخر حالت وجيو هڪ سودائيءَ جي ٿئي، جو يا تہ پنهنجي ڪرائيءَ تي هٿ رکيو نبض جا ڏڪ ڳڻيندو رهي يا وري رت جو دٻاءُ چڪاسيندو وتي. اهڙي صلاح تي عمل ڪندي مرزا صاحب موسيقي ۽ ستارن جي سائنس ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي.

ملاقات واري گهڙيءَ کان ويندي چار سال پوءِ، سکر کي الوداع چوڻ تائين اهو ڏينهن ڪو ڏاڍو چندو هيو، جو مون مرزا صاحب وٽ ٻہ- ٽي پيرا وارو ڦيرو نہ ڪيو هوندو. نہ فقط واندڪائي جي وقت، پر سعيو ڪري فرصت ڪڍي وٽس وڃي فرحت وٺندو هيس. مون کي سندس ويجهڙائيءَ ۾ اهو ڪجهہ حاصل ٿيندو هيو جو ٻين کي درياهہ جي ڪنڌي يا پهاڙ جي چوٽي تي ويهڻ ۾ ٿيندو آهي. ڪن انسانن جو وجود پڻ مسجد نبويءَ جيان آهي جتي پناهہ وٺڻ سان هن جهان جا جملي جهنجهٽ ڪافور ٿي وڃن ٿا. ۽ جتي پناهگير پاڻ کي هر بلا کان محفوظ سمجهي ٿو. ان تسڪين جو طالب آءٌ ڪو اڪيلو ڪونہ هيس. مرزا صاحب وٽ هر وقت ماڻهن جي اچ وڃ جاري هئي، جن ۾ اڪثريت انهن جي هئي جي مون جيان پريشانين کان عاجز اچي چڪا هئا. مون ڪڏهن بہ ڪنهن سائل يا سواليءَ کي مرزا صاحب وٽان خالي هٿين ويندو نہ ڏٺو. بقول منهنجي مرحوم دوست مظفر جي، مرزا صاحب يا تہ سون ٺاهيندو هيو يا وري مصلي هيٺان غئبي آمريڪي ايڊ ڪڍندڙ هيو.

اها پوري ۽ پڪي پروڙ هيم تہ موسيقيءَ جي ڄاڻ ۽ مهارت گڏ مرزا صاحب کي علم نجوم تي پڻ ڪافي دسترس هئي. وٽس پري پري جا پانڌيڙا اچي ڏس پتا وٺي واپس ورندا هئا. چاڪاڻ جو منهنجو انهن ڳالهين ۾ ويساهہ گهٽ هوندو هيو، ان ڪري اهڙي بحث ۾ ڪا دلچسپي نہ وٺندو هيس. ٻہ چار دفعا تہ اهڙيون اڳڪٿيون، ڪيائين جو آءٌ ڏڪڻيءَ ۾ پئجي ويس. ڪجهہ عرصي بعد انهن پيشنگوين کي پورو ٿيندو ڏسي آءٌ وڌيڪ پريشان ٿيندو رهيس. منهنجو تہ ايمان هي هيو تہ "غئب جي گدو چوي خبر خاوند کي." موت ۽ مقدر واري لکئي جي انساني علم ۽ عقل وسيلي ڄاڻ هئڻ ۾ يقين ئي ڪونہ هيم. هڪ ڏينهن مصر جي ڪرنل نجيب جي تصوير اخبار ۾ ڏسي مرزا صاحب چيو تہ فقط ٻن هفتن جو مهمان آهي ۽ ڄڃان ئي هيو ڪو ڪرنل پاور ۾ ايندو. ڏهين ڏينهن تي ريڊيو جي خبر آئي تہ نجيب کي لاٿو ويو آهي. ساڳي ريت خان لياقت عليءَ بابت سندس اڳڪٿي سچي ٿي. مون کي اُٽڻ هميشه اها

رهي تہ جيڪڏهن ڪنهن کي انهيءَ راز جي ٻاهور پيئي تہ مرزا صاحب جي بقايا زندگيءَ شاهدين ڏيڻ ۾ گذرندي. هڪ ڀيري منهنجي همشيرہ زهرہ بروهيءَ پنهنجي هڪ ڪاليجي ڇوڪريءَ بنسبت مرزا صاحب کان پڇا ڪئي ۽ ان ڇوڪريءَ جو فوٽو بہ ڪيس ڏيکاريو. مرزا صاحب ڦيريون سوال هي ڪيو تہ ان ڇوڪريءَ کي منهن ۾ بدبوءِ "پائرا" جي بيماري هئي يا نہ- جا هڪ حقيقت هئي.

١٩٥٣ع ۾ مون خانگي ملازمت ڇڏي قرض فرض ڪٽي هڪ ننڍڙي پريس کولي هفتيوار اخبار جاري ڪئي تہ ويتر زماني جي جنجل ۾ ڇوڪنيو جڪڙجي ويس. سرڪاري ڏنڊ پرينڊي منهنجو ڏيوالو نڪري ويو. ڪامورن جي ڪاوڙ ۽ پوليس وارن جون سازشون ان کان الڳ هيون. مرزا صاحب منهنجي مونجهہ ۽ گهبراهٽ کي اٽسڏيءَ طرح دفع ڪرڻ جي ڪافي ڪوشش ڪئي. چيائين تہ پائو هي آرين جو ملڪ آهي ۽ تون آهين اڻ آريہ يعنيٰ اناڙي. تون پرايا جهيڙا پنهنجي ڳچيءَ ۾ ڇو ٿو وجهائين؟ هي قدرت جو ڪارخانو ڪو تون ۽ مون تہ نہ ٺاهيو آهي. قاضي ڇاٽي قيام ڇاٽي. پرائي ڄڃ تي تون ڇيچ ڇا لاءِ ٿو وجهين؟ وڇ ڪڏندي آهي ڪلي آهر. تون پاڻ اٽي تي ڇٽي. وتين ٿو سرڪڻ ڦاهيءَ ۾ ڪنڌ وجهندو. ڪجهہ ڪن لاٽار ۽ ڪجهہ اک ٻوٽ ڪان ڪم وٺَ. پر آءُ بہ هيس جوانيءَ جي جنون ۾. پنهنجي هوڏ ۽ هٺ تي قائم رهيس. شايد مون هيءَ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي تہ فقط جهنگ واري جانور کي ڪنڌ ۾ ڪلي ٿوروئي هوندي آهي- مون کي بہ هئي.

ماہ مئي ١٩٥٤ع جي آخر ڏاري مون کي خبر پئي تہ سنڌ سرڪار مون کي ۽ منهنجي اخبار "منشور" ٻنهي کي بند ڪرڻ جو قطعي فيصلو ڪيو هيو ۽ فقط حڪم جي تعميل ٿيڻ جي دير هئي. پاڻ ۾ وڏيڪ مقابلي جو ٻوتو نہ پائئي، مون سڪر ڇڏي پڇي وڃڻ جو سانباهو ڪري، الوداع ڪرڻ لاءِ مرزا صاحب وٽ وڃي حاضر ٿيس. حال احوال ٻڌي ڪلندي چيائين تہ پائو، فيصلو تہ ائين ڪيو اٿيئي، ڇڻ زندگي ڪان جندبو پاڙو لڪائي ورتو اٿيئي. وڏو ڳهيلو آهين. چڱو ويهہ تہ اڄ تنهنجي جنم پتري ٺا جاچيون. اُٺي دڪان جو دروازو بند ڪري، سامهون ويهي رهيو. هي ڦيريون دفعو هيو جو مون ڪڏهن ڪنهن اڳيان پنهنجي قسمت جي حال ٻڌڻ لاءِ پاڻ کي پيش ڪيو هيو.

نہ هٺ ڏٺائين. نہ ڄم جي تاريخ پڇيائين. اکيون بند ڪري حسب

دستور نهايت جهيڻي آواز ۾ ڳالهائيندو رهيو. "تون ته تياري ڪئي آهي ياچ لاءِ. پر قسمت جي ڪاغذ ۾ ڪجهه ٻيو درج ٿيل آهي. توکي سرڪاري نوڪريءَ ۾ ٿو ڏسان. نوڪري ۾ تنهنجي ڏانءَ واري ۽ جنهن ۾ تنهنجي تڪڙي ترقي به ٿيندي. اٺويهه سالن تائين اهو ساڳيو سلسلو ٿو ڏسان. پوءِ جي خبر نه آهي ڇاڪاڻ ته ان بعد دونهون ئي دونهون ٿو نظر اچي." اهو دونهون منهنجي نصيب جي چمنيءَ جو آهي، مون ٺهڪ ڏيندي چيو. مرزا صاحب وائڙو ٿي مون ڪي ڏسڻ لڳو. مون ڪيس چيو ته مرزا صاحب. "آءٌ آهيان فقط مئٽرڪ پاس ڪيل. منهنجي عمر هن وقت آهي ٣۴ سال. آءٌ به دفعا جيل جي سزا ڪاٽل آهيان ۽ هڪ دفعو بغاوت جي سنگين ڏوهه ۾. هاڻ تون ٿو ڏسين ته سرڪاري نوڪريءَ ۾ آهيان، اهو سڀ تنهنجي مون لاءِ خوش فهميءَ سبب آهي. باقي دونهين واري ڳالهه دل سان برابر لڳي ٿي.

ان واقعي کان ڏهاڪو ڏينهن پوءِ،عنيا! ترت ئي منهنجي قسمت "لال ڦيري" ڏيئي اوچتو پلٽو کاڌو جو خود هڪ عجيب قصو آهي. پر هن مضمون ۾ سربستي بيان ڪرڻ جي گنجائش خير ڪي آهي. قصو ڪوتاه ماه جون جي پهرين هفتي ۾ مون کي خيرپور رياست ۾ نوڪري لاءِ آڇ ٿي ۽ ويهين جون ڌاري مون خيرپور ۾ اسسٽنٽ انفارميشن آفيسر جي چارج سنڀالي. ١٩٥٥ع ۾ رياستن جي خاتمي کان پوءِ مغربي پاڪستان سرڪار جي ملازمت ۾ داخل ٿيس. ڇئن سالن ۾ ٻه چار ڏاڪا مٿي چڙهي ڊپٽي ڊائريڪٽر ٿيس. پوءِ لاهور، ملتان، ڪوئيٽه ۽ ڪراچيءَ جا انفارميشن ڊاريڪٽر طور چڪر ڪاٽيندو رهيس. ١٩٧٠ع ۾ ون يونٽ جي ڊهڻ تي صوبي سنڌ جي اطلاعات کاتي جو ناظم مقرر ٿي واپس وطن وريس. مرزا صاحب واري اڳڪٿي ته سچي ٿيندي رهي. پر هاڻ اٺويهه سالن جي مدت ويجهي ايندي اُن "دونهين" جي اُٿڻ اچي ورايو جو مرزا صاحب علم نجوم جي پڙدي تي ڏٺو هيو.

١٩٧٢ع جي مارچ مهيني ۾ نوڪريءَ کان نيڪالي ملي. ٽيٽي ٽپڙي کڻي لڏي لطيف آباد جي هڪ ڊٺل گهر ۾ اچي پناه ورتم. نوڪرين لاءِ در در جا ڌڪا ٿاپا کائيندي، ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمون ڪندي پيٽ پاليندو رهيس. ڪجهه عرصو حبيب بئنڪ ۾ هزار رپئي تي نوڪري ڪيم. پر جڏهن کين خبر پيئي ته وڏي درگاهه جو ڌڪاريل آهي ته انهن به ڪڍي ڇڏيو. آخرڪار ڪارخانن ۾ نوڪريءَ لاءِ رلندو رهيس. مجبوري هئي، اَٺ ياتي ڪاٽڻ وارا ۽ ڇهه ٻار جي سڀ اسڪول ۽ ڪاليج ۾

پڙهندڙ. مالي حالت پتڙي هئي. لک گهر ۾ ۽ ٻه لک اوڌر. پهريون ٽئڪسٽائيل مل ۾ ۽ پوءِ پنجاب جي شگر مل ۾ نوڪري مليم. اها وري هئي ”ليگل ائڊوائيزر“ جي، يعني قانوني صلاحڪار ۽ منهنجي تعليم هئي مئٽرڪ! اها ٻه ڀيرا ڪيتون ڏيئي پاس ڪئي هيم. جڏهن صادق آباد ۾ روز صبح جو اٺي شگر مل جو چڪر ڏيندو هيس ته مون کي مرزا صاحب وارو دونهون برابر سمجهه ۾ اچي ويو. ڇهه سال سانده ان دونهين سان گذران ڪرڻو پيو. الله منهنجي جي قدرت! اٺ سؤ رپين تي نوڪر ٿيو هيس. ۽ جڏهن نوڪري ڇڏيم ته منهنجي پگهار ساڍا ست هزار رپيا مهينو هئي ۽ هر سال چوڏنهن بونس علحده ملندا هيم ۽ ستن خانگي ڪارخانن جو قانوني صلاحڪار هيس!

مرزا صاحب جي ٻين اڳڪٿين جو هتي وچور سان بيان ڪرڻ مناسب نه آهي ڇاڪاڻ ته انهن واقعن سان ٻين انسانن جي خانگي زندگي واسطو رکي ٿي. ان کان سواءِ علم نجوم يا علم موسيقيءَ جي ڄاڻ، مرزا صاحب جون تفريحي مشغوليون آهن ۽ نه ڌنڌو. منهنجي خيال مطابق مرزا صاحب جي قسمت تائين پهچ، علم نجوم جي علم بدولت نه آهي پر سندس روحانيت سبب. مرزا صاحب جي سموري زندگي پاڪيزگي ۽ پرهيزگاري ۾ گذري آهي. نماز روزه ۽ تهجد گڏ هو ۽ ان فهم ۾ ٻه مالا مال آهي جنهن ذريعي نگاهه کان ڪجهه اڳيرو پسي ٿو سگهجي. خدمت خلق سندس عبادت جو هڪ اهم حصو آهي. اڄ ڪلهه ضلع سکر هلال احمر جو روح روان آهي ۽ ٻن اسپتالن جو ناظم ۽ نگران آهي. هي سندس دعائن ۽ شخصي دلچسپيءَ جو نتيجو آهي جو اڄ سندس پنهنجي گهراڻي ۾ ستن کان وڌيڪ ڊاڪٽر ۽ ڊاڪٽرياڻيون اٿس. جي سندس اجازت حاصل ٿي ته هي مضمون ۾ ڪجهه وڌيڪ احوال پيش ڪيو ويندو.

هو جي رنگ رنگين سي ڪنئي ڪنب ڪٽي ويا،
اتاهون آٽين ماٺهو ميرا ڪپڙا!

سردار علي گوهر خان مهر

سنڌ ۾ سخي ۽ مانجهي مڙسن جو ڪال اهڙو ڪڏهن ڪونہ ٿيو، جهڙو ڏيهہ ۾ ڏڪر هاڻ ٿو ڏسجي. جتي اڳ وڪ وڪ ۽ گراٺ گراٺ تي مهمير ۽ شهمير وسندا هئا، اتي اڄ ڪوهن ۾ ڪو مائيءَ جو لال اکين ئي نہ ٿو پسجي، جنهن مڙس جي لئہ هجي ساک ۽ ناموس هجي. آخر ايڏي آپدا تہ ڪانہ آئي آهي جو ڪوڙيءَ کي ئي گهمرو اچي. پر جي ”ويا مور مري هنج نہ رهيو هيڪڙو“ تڏهن بہ سنڌن کي تہ وارث حال حيات هوندا؟ ڪنهن تہ سنڌن جتيءَ ۾ پير پاتو هوندو؟ سنڌن گهراڻہ ۾ ڪو تہ مهاندو آخر ساماڻو هوندو جو سنڌن سڪون لاهي؟ پر ٿيو پلو، ڪاري وارا ڪک. ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي تہ قدرت اهڙا لک پال ۽ لچ پال اُپائڻ ڪان ئي بس ڪري ڇڏي آهي. جي ائين نہ هجي ها تہ ايڏي نپٽ نافت ڪونہ ٿئي ها. ڪٿي نہ ڪٿي ڪو ڪٿو داڻو ضرور نظر اچي ها. ٻيلي اها ”اٿهوند“ تہ نہ آهي پر ڪو ”پاراتو“ ٿو ڏسجي.

اهڙا جڪرا جُنگ جوان جي ڪڏهن ڪاٺيارا نہ ٿيا، مون پنهنجي سانيڀ ۾ سوين ڏٺا. سنڌ ۾ تہ اڻڳڻت هئا. پر پنهنجي ڳوٺائي ضلعي سکر ۾ پڻ اهڙيون ڪئي هستيون ڏٺم جي پنهنجو مٽ پاڻ هيون. جن جي جاءِ پرڻ وارو اڄان سوڌو ڪو ڄائوئي ڪونہ آهي. هئا بہ گهڻو ڪري سڀ وڏيرا. پر ”پوءِ ڏاوا“ نہ، پر آدي ٻڌيادي، راڄ مهاڄڻ وارا. اڄڪلهہ جي ٽڙڪو ۽ ”لمر ٽپ“ تي گذران ڪندڙ يا پلاٽن ۽ پرمٽن ڪڍ ڊوڙندڙ يا ٻانبڙا ڏيندڙ وڏيرا نہ هئا. هو راڄوٽا سردار هئا. وڏيرپ سنڌن وڏڙن جو ورثو هئي. جنهن کي هنن امانت ڄاڻي ايمانداريءَ سان نباهيو. هي برابر آهي تہ انهن ۾ ڪي سردار بهادر هئا، خانصاحب، يا خانبهادر بہ هئا، پر لقب ۽ خطابن جو سنڌن ”شخصيت“ سان ڪو لڳ لاڳاپو ڪونہ هيو. هي پنهنجي سر هڪ قسم جا ”ادارا“ هئا.

روهڙي ڊويزن جي غير آباد ۽ واريـاسـي تعلقـہ ميرپـور مـاٿيـلي ۾، جتي منهن جي ننڍپڻ گذري، مون اهڙا به عدد داٿا ڏٺا جن جهڙا بلا جا سياٽا، سورهيہ ۽ سرويچ مون کي کٿي کونہ سجهن. جي هوا سردار بهادر قيصر خان بوزدار ۽ دادن خان لنڊ. ٻيئي سنڌي خـوانـدا ۽ سرائکـي ڳالهائيندڙ زميندار هوا. سندن زميندارن به کا ايڏي وڏي کانہ هين. نہ وري انهن ڏينهين کـو اناج جو ايترو اگهہ هيـو. پر وڏي دل گڙدي وارا انسان هئا. سندن دسترخانو ۽ دوستيءَ جو دائرو ڪشادو هيو. دوستي ۽ دشمني به واهہ جـو نباهيندا هئا. پنهنجي ننـگ نـامـوس تـي داغ اچڻ نـہ ڏيندا، ۽ پوءِ پلي لک لئجي وڃن. هٽ جا چوٽ ۽ سخي مرد هئا. پوليس تورڙي روينيو جو عملو ۽ عملدار، پڳهار سرڪاري ڪٺندا هئا پر نوڪري سندن ڏيندا هئا. ڪين راشڻ پاڻي، گاهہ پنـو، کـانيـون ۽ ککڙيـون گهـر ويٺي پهچايون ويندون هيون. انهن ڏينهين ”رسائيءَ“ کي ”مهماني“ ۽ رشوت کي ”پيدا“ چيو ويندو هيو. پرڏي پوشيءَ جو زمانو هيو. هر برائي کي برقعو پارائي پوءِ ڪتب آڻبو هيو.

ورهاڱي جي لگ ڀگ روهڙي ڊويزن ۾ هک نئين ۽ انـوکـي شخصيت ساماٽي، جا تر جي مڙني راڄن کي ترت ”پنهنجو“ ڪري ويئي. اُهو اُڀرندڙ ستارو هيو سردار علي گوهر خان مهر. جو منهنجي خيال ۾ نـہ فقط اپر سنڌ جي قومي سردارن جو نک هيو پر ان ناياب ”نظام“ جو اعليٰ ۽ آخرين نمونو هيو. جهڙو نالو هيـس اهڙوئي گـوهـر هيـو. مـون قـربـائـتـا مـاڻهـو گهـٽـا ڏٺـا آهـن. سنڌ آهي ئي ميـنـاج وارن مـاڻهـن جـو ملڪ. پر نورڙت، نياز ۽ نهٺائيءَ ۾ سردار مهر جو مٽ مقابل مون کونہ ڏٺو. ڪنور پڳت جيان ٻانهون ٻارهوئي ٻڌل. جڻ هرهک جو زرخريد غلام هيو. سـي کي سيرانـدي ويهاري پـاڻ پيـرانـديءَ کـان بيـٺـو رهـنـدو. مرڪندڙ منهن، ٻهڪندڙ چهرو ۽ اٿاهہ چاتي- جڻ پوري دنيا کي ٻڪ ۾ پناه ڏيٺي هيس. رعبدار اوراپ. انهـن حسيـن مـاڻهـن ۾ هـڪ هيـو جـن جـي ڏسـڻ لاءِ ڳوڻاٽيون مايون پيهر ۽ پلوڙن کان ليٽا پائڻ لاءِ اوسيئڙي ۾ رهنديون آهن.

سردار علي گوهر جي سيـاسـت سنگت هئـي. دوستيءَ جـو دم نباهڻ سندس زندگي هئي. وڏي ڳالهہ تہ سندس دوستيءَ جو بنيـاد ڪنهن بہ شخصي مقصد ۽ مطلب تي رکيل هرگز نہ هوندو هيو. ان ڪري سندس سنگت جي حلقي ۾ وڏن ماڻهن گڏ ڪيترا مون جهڙا عام مسڪين ماڻهو پڻ داخل هئا. روهڙي ڊويزن جا اڪثر وڏيرا وڙا سندس ڪچيءَ ۾ گهنبڻين

جيان وچڙيل هوندا هئا جن کي گلن جا هار سمجهي اکين تي رکندو هيو. جڏهن سانگي سان کو دوست کائونس ڪاوڙجي ويندو هيو ته سردار جو ساڻس پرچاءُ ڪرڻ ڏسڻ وٽان هوندو هيو. مارڪا ۽ مهاندا ميڙ ڪري ڳچيءَ ۾ ڳارو وجهي ٻانهون ٻڌي اڳيان اچي ويهندو. "ادا سائين بخش. خطاوار آهيان". اپي پير پيئو هوندو. جيسين وجي رُنل يار ريجهي. شايد اهوئي سبب هيو جو مرندي دم تائين مون کائنس کو دوست پاسيرو ٿيندي نه ڏٺو. روهڙي ڊويزن جون جملي قومون ۽ سندن سردار، جيئن ته گهوٽا، ڏاريجا، ٻلا، چاچڙ ۽ بوزدار سڀ سندس محبت جي ڏوريءَ ۾ عمر ڀر ٻڌل رهيا.

پاڻ روهڙي ڊويزن جو وڏو زميندار ۽ مهرن جو سردار هيو، جا قوم سنڌ جي ڏاکڻي سرحد تائين پکڙيل آهي. سندس زمينداريءَ جو وڏو حصو وارياسي ۾ هئڻ ڪري غير آباد هوندو هيو. تڏهن به ٿلهي ليکي ٻارنهن هزار ٻيل گاڏيون ته فقط ڪڙٻ جون سندس حصي ۾ اينديون هيون. ان هوندي به پاڻ وٽ بئنڪ بئلنس ٻڙي هوندو هيس. اُٽلندو دائما ڪَنن تائين قرض ۾ ٻڌل هوندو هيو. ون يونٽ جي دور ۾ تر جا سمورا ننڍا وڏا زميندار سندس خرچ پاڻي تي لاهور جا گشت ڪندا هئا، کائڻ پيئڻ ۽ رهڻ ته الڳ، پر سندن ويس وڳا ۽ خريداريون پڻ سندس ٻلي ڪيون ويندون. لاهور ۾ ڪجهه سنڌي ميمبرن توڙي سنگتي وزيرن جي ڪوٺين جي ڪاٺ خوراڪي رسد پڻ سردار صاحب جي موديءَ ذمي هوندي هئي. الله نه ڀلائي. گهٽ ۾ گهٽ قاضي فضل الله جو مهمان خانو ۽ اتالو ته هلندو ئي سندس خرچ تي هيو.

مرحوم ايوب خان سان گهاٽي دوستي هيس. ان زماني کان وٺي جڏهن ايوب خان اڃان نه پورو جرنيل ٿيو هيو ۽ نه وري ڪا ڪيس ملڪ گيريءَ جي هوس ئي پيدا ٿي هئي. هر سياري ايوب خان پنهنجي اتالي سوڏو شڪار سانگي اچي وٽس مهمان ٿيندو هيو. سردار هوندئن به مهمانوازيءَ جو ڪوڏيو هوندو هيو. شڪار جي موسم ۾ ته وٽس مهمانن جا ڪٽڪ اچي گڏ ٿيندا هئا. جن لاءِ رڻ پٽ ۽ بيابانن ۾ طنبو طولان ۽ شاميانن جا شهر ٻڌجي ويندا هئا. جنرل ايوب خان جي فيلڊ مارشل ۽ ملڪ جي صدر ٿئي به ٻنهي جي دوستيءَ تي ڪو فرق نه آيو. نه وري سردار مهر ڪو سندس دوستيءَ جو اجايو فائدو ورتو. اُٽلندو ايوب خان جي زرعي سڌارن جي ضد ۾ پنهنجي اڌ کان گهٽي زمينداري گنوائي

ويٺو. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ مرحوم ايوب بہ ساڻس سنگت جو ناتو واھ جو ملهايو. جڏهن آخري وقت ۾ سردار مهر اوچتو بيمار ٿي پيو تہ ايوب خان کيس ڪٽائي فوجي اسپتال ۾ پنهنجي خاص ڊاڪٽر جي علاج هيٺ رکيو. ملڪ جي صدر هوندي بہ ايوب خان روزانہ بہ چار ڪلاڪ وقت سيڙائي وٽس اچي ڪچهريون ڪندو رهيو. جڏهن سردار مهر اسپتال ۾ گذاري ويو تہ سندس لاش فوجي جهاز ۾ روانو ڪري پاڻ بہ ڪنهن ٻئي جهاز ۾ اچي خان ڳڙهہ پهتو.

سردار صاحب کي الله پاڪ سڀ ڪجهہ ڏنو هيو، پر کيس اولاد ڪانہ هئي. پٽ قائم نہ هئڻ جو ملال هر وقت سندس سر تي سوار رهيو. اهو عجيب اتفاق هيو يا منهنجو خالي خيال ۽ وهم، تہ سندس دلي لڳاءُ بہ اڪثر اهڙن ماڻهن سان هيو جي پاڻ بہ اولاد کان محروم هئا. جيئن تہ سندس پيارو دوست پائنند خان پناڻ، آغا بدرالدين خان دراني ۽ قاضي فضل الله. ملڪ ۾ مارشل لا لاڳو ٿيڻ واري مايوسيءَ جي زماني ۾ هڪ ڏينهن شام ٽاڻي، قاضي فضل الله کيس چيو تہ سردار صاحب، اسان جو سڄ بہ تہ ڪڏهن ايرندو؟ سردار علي گوهر ٺهڪ ڏيئي چيو تہ قاضي صاحب نہ اولاد توکي ۽ نہ مون کي. مون کي تہ اجان بہ ڪا رن روڳڙي تہ آهي. تون تہ انهن بلائن جي آزار کان بہ آزاد. اڌ کان گهٽي عمر جهاڳي اچي اڳيرا ٿيا آهيون. ڪجهہ گذري آهي، ڪجهہ گذري ويندي. تو اسان وٽي پوءِ سڄ اُيري تہ ڇا ۽ جي لهي تہ ڇا.

منهنجي سردار صاحب سان ڏيٺ ويٺ تہ اٽيتاليهہ واري زماني ۾ ٿي جڏهن آءٌ آغا بدرالدين درانيءَ جو سياسي سفير ٿي وٽس وارد ٿيندو هيس. پر مون کي ساڻس قربت تڏهن حاصل ٿي جڏهن آءٌ روزانہ انقلاب جو ايڊيٽر ٿي اچي سکر ۾ سهڙيس. ضلع لوڪل بورڊ جي صدارتي چونڊ جي موقعي تي، سردار علي گوهر خان مهر، مون تي ۽ رحيم بخش سومري، ٽنهي تي فوجداري ڏوهہ جا ڪيس داخل ڪيا ويا. الزام هي هيو تہ اسان ٽنهي گڏجي گهوٽڪيءَ جي مکيءَ کي سندس گهر کان پڃائي سکر ۾ آڻي ناحق بند رکيو هيو. ان سلسلي ۾ اسان تي ڌاڙو ناحق بند ۽ هٿيار کسڻ جا جدا جدا قلم لاڳو ڪيا ويا. اهي سڀ ڏوھ درست هوا پر ان واردات ۾ سردار علي گوهر اسان سان شامل ڪونہ هيو. پر هڪ ياري ڏوهہ ۾ گڏ جوابدار هئڻ ڪري بہ اسان کي پاڻ ۾ ويجهو اچڻ جو موقعو مليو جا ويجهڙائي مرندي گهڙيءَ تائين قائم رهي.

ون يونٽ جي نوڪريءَ واري دور ۾ اسان ٻنهي جي لاهور ۾ وقت بوقت ملاقات ٿيندي رهي. ان زماني ۾ گهاٽي سنگت هوندي به مون هي پليءَ پت ڇاتو ٿي ته سردار صاحب ۽ مون وچ ۾ "وڇوٽي" هئي. اها "وٿي" شايد هن ڪري هئي جو عورتن جي حق ۾ ٻنهي جا رايا ۽ رستا الڳ هئا. غلط يا برابر، عورتن جي آءٌ عزت ۽ حرمت جي حق ۾ هيس. مون لاءِ عورت هميشه زندگيءَ جي هڪ پراسرار پرولي پئي رهي آهي جنهن جو ڪو سر ۽ پاهوئي ڪونه مليو اٿم. منهنجا به انهن حورن سان ڪيئي ٽڪر ضرور ٿيا جي لاهور جي سوڙهين گهٽين ۽ تنگ پاڙن جون زينت هيون. پر هر پيري آءٌ پنهنجي ضمير جي لعنت ۽ ملامت ڪان پريشان ٿيندو رهيس. مون ڏٺو ته جسم کي ڌوئي صاف ڪرڻ ته سولو هيو پر ضمير جا داغ ۽ ڌٻا مٽائڻ اهنجا هئا. منهنجي اهڙن بي سود واعظن يا ممڪن آهي ته ڪنهن ٻئي سبب، سردار صاحب مون ڪان ڪجهه عرصه لاءِ پاسيرو ٿي رهيو.

١٩٥٨ع واري مارشل لا ۽ ان جي نتيجي ۾ ماڻهن تي مڙهيل جدا جدا مصيبتن سنڌ جي سياست ۽ سياسي شخصيتن جي جڙ اکيڙي ڇڏي. زرعي سڌارن جو اصلي مقصد هيو ته جيئڻ موروثي مالڪن جو حق ريٽي زمين جي مالڪيءَ جي نئين سر ورڇ ڪئي وڃي. جنهن عمل جو زمين جي سڌاري، پوک يا اُپت جي واڌاري سان ڪو واسطو هيوئي ڪونه. بنيادي جمهوريت جي جا سوغات آندي ويئي اها هر پاڙي اوڙي کي سياسي آڪاڙي بڻائڻ جي ترتيب ثابت ٿي. ون يونٽ ڪان مراد هئي ٻين جئرن جاڳندن صوبن کي زنده دفن ڪري هڪ سڪيلڊي صوبي کي ورسائڻ. انهن اوطاقي سازشن سبب سنڌ جي سياسي ۽ سماجي زندگيءَ ۾ بي پناه بي وسي، مونجهارو ۽ مايوسي ڦهلي. اهڙي ٻوسٽ ۽ هبس ۾ سنڌ جون ڪيئي املهه شخصيتون دل هول جي هاويءَ ۾ هڃي ويون. سردار علي گوهر مهر به انهن ۾ هڪ هيو.

سياست ۽ سنگت سنڌي وڏيرڪي زندگي جون دلچسپ ۽ دل پسند مشغوليون هيون. خاص طور ان ماڻهوءَ لاءِ جنهن کي نه هئي آل نه اولاد. ورونهه جي وسيلن وئي پڇاڙان جياپي جي آس ۽ اميد کي لهس لڳڻ هڪ لازمي امر هيو. زندگي جي آخري ايام ۾ عشق جو سهارو ورتائين، جو خودڪشي ڪرڻ جو اثرائتو ۽ ڪامياب طريقو هيو. وري غضب خداءِ جو. اهو به لاهور ۾! جتي جون ڇوريون فقط ڌن دولت چوسڻ تي

راضي رهن تڏهن به چڱو. پر هو ته ڏاڍن جيان هنياءُ ڪڍي ڪاڻ تي به هريل هيون. مرحوم عزيز الله پيرزادو جو منهنجو ڳوٺائي ۽ سردار جو مخلص دوست هيو. هڪ ڏينهن مون وٽ ڪهي آيو ۽ اچي احوال اوريائين ته سردار صاحب ڪنهن فريب ۾ ڦاسي لڏي پلاڻي وڃي مريءَ ۾ ديرو دمايو آهي. سندس گهران به پيغام آيل آهي ته ڪيس ريهي ربي بلا جي چنبن کان آجو ڪرائي اچون. جنهن ڪم لاءِ توکان وڌيڪ ٻيو ڪو دوست ڪارائتو ثابت نه ٿيندو.

ٻيئي ڄڻا سنبري جهاز ۾ چڙهي وڃي پنڊيءَ پهتاسين. ٽئڪسي ڀاڙي ڪري مريءَ وڃي سردار صاحب جا سلامي ٿياسين. سانجهيءَ ٽاڻي گهمڻ بهاني ڪيس ٻاهر وٺي اوٺاڻا ٿي ٻنهي واري وٽيءَ تي مٿس خوب جوهه چنڊيا. ڪيس سندس حسب نسب ۽ حيثيت جي ياد تازي ڪرائي سون. ۽ ياري دوستيءَ جا واسطا وجهي اخلاق ۽ تهذيب جو ذڪر ڇيڙيوسين. سردار صاحب ماٺ ميٺ ۾ اسان جي بڪوات کي برداشت ڪندو رهيو. فقط هڪ ڀيرو منهنجي ڇهري کي ڇتائي ۽ گهوري ڏٺائين جڏهن مون هڪ غير عورت لاءِ "ڪسيرڪ ۽ ڪسبڻ" جو گٽو اکر اُچاريو. جنهن عورت کي فقط مون هڪ ڀيرو مس ڏٺو هيو. جڏهن اسان جي اپٽار پوري ٿي ته ڀڇي پڪ ڪيائين ته اجان ڪجهه وڌيڪ چوڻو ته نه هو. پوءِ وارو آيو سردار صاحب جو-

"جي چڱا مڙس ڳالهه ته ٻڌو. مارشل لا آيو، اسان جي سياست ويئي جا اسان جي مشغولي ۽ وندر هئي. لئنڊرفارمس آيا ته اسان جي زميندار ختم ٿي جنهن دولت جي دم سان اسان جي رهائي رسائي، دوستي ۽ دسترخانو قائم هئا. آل اولاد، اوهان کي خبر آهي ته مون کي آهي ئي ڪانه، جنهن جي پالنا ۽ پرداخت لاءِ آءٌ ويهي مٿا ڪٽا ڏيان. باقي وڃي رهي هڪ رن. اها به اوهان جي اندازي مطابق هڪ ڪسيرو به ڪونه لهي. ان لاءِ به اوهين پٽڪا ٻڌي آيا آهيو ته ڪيس ڇڏيان! اڙي اوهان کي ڪو حياءُ ۽ شرم به آهي؟ ڪو خدا جو خوف يا ڏر، يا نه؟ اسان وٽ باقي بچيو ڇا آهي؟ جنهن جي ڏاڙي هٽڻ لاءِ اوهين سنبري هت آيا آهيو؟ . . . هاڻي حڪم اوهان جو" . . . اسان ٻنهي جا ڪنڌ شرم ۾ هيٺ هئا. جيڪر زمين ڦاٽي پوي ها ته آءٌ ته هوند ٽپو ڏيئي ٻڏي مران ها . . .

اهو ڏينهن اهو شينهن مون وري ڪڏهين ڪنهن ڪان ڪجهه ڪسڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي.

ٻائي ڪنور

راءِ ڏياچ گرنار جو هاڪارو حاڪم هيو. سندس سخا جي ساک ملڪان ملڪ مشهور هئي. ڪنهن سمي، ٻيجل نالي هڪ چارڻ پنهنجو سرندو سينگاري وٽس ڪهي آيو. چنگ چوري، تند تنواري ساز جي آواز ۾ پنهنجي آلاپ سان راءِ ريجهايائين. راجا راضي ٿي چيو تہ مڱڻا "گهُر جيڪي گهرڻو اٿيئي." سائل سڻن هنئين تہ "جا مڻي تو مڻيا تنهن سر سوالي آهيان" راجا وراڻيو تہ بس! گهري گهري بہ مٿو گهريئي. چڱا مڙس سڪٽي هڏ ڪان توکي ڇا هڙ حاصل ٿيندو؟ چڱو ڀلا ٻڌاءِ تہ سر ڏڙسوڏو ڏيانءِ يا ڏڙ سواءِ؟ سائل سر جي سودي تي اٽل رهيو. ڏياچ ڪنڌ نوايو ۽ مرڪندي هڪل ڪيائين "تہ وڍ سر ٿي سرهو." پوءِ بقول ڀٽائيءَ جي "تنند ڪٽارو ڪنڌ ٿيئي پرتا پاڻ ۾."

مون نہ ٻيجل ڪي ٻڌو ۽ نہ راءِ ڏياچ ڏٺو. پر مون هڪ اهڙو لکن جو رانجهو ضرور ڏٺو ۽ ٻڌو جو سريلو بہ رس ڀريو هيو، سخي بہ اهڙو جو ڏيئي نہ پڇاري ۽ پڇاڙيءَ جو سر ڏيئي ان عيوض ابدي حيات ماڻيائين. اهڙو مائيءَ جو لال ۽ سنڌڙيءَ جو راءِ ڏياچ هيو ٻائي ڪنور ڀڳت.

ٻائي ڪنور، ميرپور ماٿيلي تعلقي جي هڪ واهڻ "جروار" جو ڳوٺاڻو ۽ هڪ مسڪين ۽ فقير منش هٽ واڻيو هيو. سندس علمي لياقت تہ پنجن سنڌي درجن ۾ هٽڪي اکرن جي سڃاڻ تائين محدود هئي. پر اندر جو سوجهرو الاهي هيس، جنهن جو جرڪو سندس پيشانيءَ ۾ پيو ٻکندو هيس. ڏيک ويک کان ڪوهين ڏور، ڪپڙي لٽي ۾ سادڙو، ڳالهہ ٻولهہ ۾ سباجهڙو نماڻو ۽ قربائتو. ٻيا جوان ۽ ٻار تہ ڇڏ پر اڌ اگهاڙي پينو فقير سان بہ ڳالهائيندو تہ ٻيئي هٿ ٻڌي! ڄڻ هٿ جوڙي معافي وٺي رهيو هيو. مون ڪي ياد نہ آهي تہ ڪنور، سواءِ ٻانهون ٻڌڻ جي ڪنهن سان بہ مخاطب ٿيو. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ سندس ٻنهي ڪراين ۾ آزي ۽

عاجزيءَ جون هٿڪڙيون پيل هونديون هيون.

جي عاجزي سندس عادت هئي ته راڳ سندس عبادت هئي. ننڍڙي لاڪر ڳائڻ سان دلي لڳاءُ هيس جو وڏندي وڌ ويڙهي ٿي، سندس رڳ رڳ ڪي وڪوڙي منجهس سمائجي ويو. ڳائڻ ذات آهي جنهن کي ڏاتر ڏئي، پوءِ کي ان کي پيٽ پوڄا جو وسيلو بڻائن، کي ان پاڪيزه سوغات کي جسماني خواهش ۽ نمائش سان گاڏڙ ڪري پنهنجي ڪاڪ ڪاري ڪن. ڀائي ڪنور "آلاپ" کي سچي سائينءَ جي سوکڙي ڄاڻي ڪيس ڀڳوان جي ڀڳتي لاءِ ارپڻ ڪري ڇڏيو. ڀڳت ۾ آئي پنهنجي آلاپ جي ابتدا "سائين جي ساراه" سان ڪندو ۽ هميشه پوئين اسر کان شروع ٿي پره ڦٽيءَ تائين وڄندو ۽ نچندو رهندو هيو. سر آساوري ۽ پرڀاتي سندس دلپسند سر هوا. اسر ويل اٿي "الک اورڻ" جي لئه ۽ سواد جو پتو انهن کي بخوبي هوندو جن ڀنيرڪي جو اٿي پنهنجو رام ريجهايو هوندو. مون جهڙن گڏهن کي کهڙي خبر اهڙي موج ۽ مزي جي، جن پنهنجي عمر ۾ سج کي اڀرنديئي ٻه چار دفعا مس ڏٺو هوندو.

ڀائي ڪنور جي ڀڳت ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جهڙي هوندي هئي. توڙي جو ان لاءِ اوجاڳو ۽ اوسيئڙو ڪيڏو پوندو هيو. ڇاڪاڻ ته جڏهن هئومئو ٽري، اڌ رات وهامي اسر ٿئي ته پوءِ ڪنور نڪري نروار ٿيندو. جسم تي جامون جلويدار پهريل، مٿي تي پڳڙي ۽ ڳچي ڳل بوڇڻ جو ڳارو ۽ پيرن ۾ گهنگهرو. ڇير ڇير ڪندي ايندڙ ڏسبو ته اهوئي ڀيئي ٻانهون ٻڌل، ڪنڌ ۽ ڪياڙي نوڙت ۽ نيازيءَ ۾ جهڪيل، هر آئي وئي ۽ هر ويٺل ۽ بيٺل کي نمسڪار ۽ پرنام ڪندي، ميڙ جي وچ ڊاري اچي پنهنجي جاءِ تي بيهندو. جوڙيل هٿ ٽوڙي هڪ ڪن تي ۽ ٻيو هٿ ٻڌندڙن جي سڌ ۾ سڌو ڪندي چپ چوريندو ته پهرين هڪل اها هوندي ته "شل ڪا ٻاجهه پوئي."

پوءِ شروع ٿيندو ڪلام عارفاڻو يا فقيراڻو، ڪڏهن ڪبير يا فريد جو، ڪڏهن بيڪس ۽ بيدل. پر عام طور تي "شاهه ڀٽائي". ڪنڌڙيءَ جي فقيرن يا گهڻو ڪري ڀٽائي گهوٽ جي ڪلام ڳائيندي ڪنور جي ڪيفيت ڏسڻ وٽان هوندي هئي. آلاپ کي عروج ۽ اوج تي آڻي موج ۾ مست هاٿيءَ جيان پيو نچندو جهومندو ۽ رڙندو. "مون کي تن ماروئڙن جي، تن سانگيئڙن، تن ڏوٿيئڙن جي- آءُ ڪانگا آءُ ڪانگا، آءُ ڪانگا ڪر ڳالهه مون کي تن پانڌيئڙن جي . . . ." ايو اوسارينديا سندس نماڻي نيڻن ڪون نير جاري ٿيندو. اکين جو آب ڇلڪندي ريلا ڏيئي پيو وهندو ۽

نچندي وڏڦڙي جيان پيو ٽمندو. آلاپ جو اهو پتو نہ پوندو تہ گونج آهي يا گاج. "ڪين وٽن، ڪينَ وٽن . . . . ڪين وٽن تنهنجا ماڙيون ۽ بنگلا . . . مصرع تي اچي سندس ڪنڌ ڏونڻ بہ لهر ۾ ايندي. ڪين وٽن . . . سون ڪڙيون ڪنمال . . . مون ڪي تن ماروئڙن جي . . ." پهريون پاڻ اڪيلو ٿي رنو ۽ رڙيو پوءِ تہ "ڪيئي وڏيرا روئندي ڏٺم راڄ ۾." ڪنور جو ڪمال اهو جو هر جيءَ ۾ جادو لائي ڏيندو ۽ محسوس ائين پيو ٿيندو تہ هر ٻڌندڙ جو اندر مالڪ اڳيان پيو ٻاڪاري تہ ڪڍ بندياڻي هن بند ڪان، آءُ ٻن ڏيان هن خاڪي ڪوٽ ۽ سندس سونهري ڪنگرن ڪي.

ورهاڱي کان اڳ "ڀڳت" هندو سنڌي ثقافت جو اهم حصو ليکي ويندي هئي. هر ڳوٺ خواہ شهرن ۾ عام ڏڻن، ورسين يا خوشيءَ جي موقعن تي "ڀڳت" جو انتظام ڪيو ويندو. اڄ ڪلهہ جي قوالن جيان ڀڳتن جون بہ ڪيئي ٽوليون هونديون هيون. ڀڳتين ۾ شهري ۽ ڳوٺاڻا هر قسم جا ماڻهو شريڪ ٿيندا هوا ۽ ماڻهن جي ميڙ جو دارومدار ڀڳتن جي ساک تي هوندو هيو. ڪنور جي ڀڳت هڪ عوامي ميلي جو ڏک ڏيندي هئي. ماڻهن جي پيهہ جو سبب ڪنور جي آلاپ علاوہ سندس سَخا هئي. جو ڪجهہ معاوضہ ملندو هيس، اهو ٿڌي تي غريبن ۽ فقيرن درميان ورهائي ڇڏيندو هيو ۽ ڪيس ڪافي ڪجهہ پلئہ پوندو هيو. هڙان ۽ وڙان تہ ڏيندو هيو پر جي حاجتمند ۽ محتاجن جي حاج پوري ٿيل نہ ڏسندو هيو تہ ڀڳت دوران پنهنجي جهولي جهليندو هيو. پهرياڻ جو پاند هٿن ۾ ڦهلائي هوڪو ڏيندو تہ "پائي ڏهہ هزاري جهولي آهي جو پرينـدو جس ڪنندو تہ سچو سائين سندس پلو ڪندو." مون کي ياد نہ آهي تہ ڪڏهن سندس جهولي خالي ويئي. جهوليءَ واري رقم سفيد پوش محتاجن وچ ۾ ورهائي ويندي. ڪن کي نياٽيون اُتارٽيون هونديون هيون ۽ ڪين ڏاج ڏيوڻ جي پهچ نہ هئي، ڪن مٿان وري قرضن جا انبار چڙهيل هوا. ڪي وري اهڙا ڦڏن ۾ ڦاٿل هوا جن جو حل سواءِ ناڻي جي نہ هيو. رقمون اهڙي مخفي ۽ ڳجهہ ڳوہ ۾ تقسيم ٿيندين جيئن لوڪ لکا نہ پوي تہ سوالي ڪير هيو ۽ ڪيس ڇا مليو.

ڪنور جي سخا ڪنهن خاص فرد يا طبقي تائين محدود نہ هئي. محتاجن ۾ اڪثريت مسلمانن جي هوندي هئي. هندن ۾ پنڻ جو شونق ۽ شغل البت گهٽ هوندو هيو. خير خيرات ۾ ڪنور ڪنهن جي منهن کي ڪڏهن نہ ڏٺو. جو آيو سو اگهيو. ڪيس فقط هي احساس هوندو هيو تہ ڪو ماڻهو

تڪليف ۾ آهي ۽ سندن ڏک ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ سندس فرض ادائي هئي.
جڏهن ڪنور جي شاديءَ جي ٿت ٻڌي ويئي ته ٽن ڏينهن بعد هڪ شائق، ڪنور کي سنڌس ڪنوار لاءِ چار جوڙا ڪپڙن جا پرت پريل هڪ بوسڪيءَ جو ٿان ساڻ ڪري ڪيس نذراني طور ڏيئي ويو. ڀائي ڪنور ڪپڙن جي ڳنڍ وٺي گهر رکي ڇڏي. ساڳي ڏينهن شام ٽاڻي هڪ مسڪين مائي اچي سندس گهر جو ڪڙو کڙڪايو. ڇي ابا نياڻيءَ جي شادي رچائي اٿم. سياڻي گهوٽيتا اچي گهر سهڙندا. ماني ته آهي الله جي، پر گهوٽ ڪنوار لاءِ جوڙا پوتا ڪٿان آڻيان؟ آءٌ بيواهي رن زال! ڪٿي در در وڃي هٿ ٽنگيان؟ ڀائي ڪنور اندر وڃي ڳنڍ ڪڍي اچي ٻڍڙي مائيءَ جي حوالي ڪئي. ڇي امڙ وٺ پنهنجي امانت. مون صبح کان وٺي سانڍي. شڪر ٿيو مال اصلي مالڪن کي مليو. ڀائي ڪنور پلجي ٻه ڪڏهن پاڻ تي سخاوت جو الزام مڙهجڻ نه ڏنو، هميشه چوندو هو ته ڀائي مون وٽ آهي ڇا جو ڪنهن کي ڏيان؟ ڏيڻ وارو ٿو ڏئي ۽ وچ ۾ آءٌ اچي خوامخواه ڦاٿو آهيان. چئي لڪندڙ هڪڙو چئي وڻندڙ ٻيو پر سرنامون هميشه هوندو. "معرفت منهنجي ۽ ڦري ملي فلاڻي کي" ڏيئي نه پچارڻ جي ڏات جا ڪنور کي حاصل هئي ان لاءِ ڪيئي روئندا ڏٺم. جمشيد مهتا جي سوانح حيات پڙهندي جڏهن سندس هي دعا پڙهيم ته "اي جڳ جا ڌڻي مون کي وساري جي ايتري توفيق عطا ڪر جو جڏهن ٻه تنهنجي نالي تي ڪجهه ڏيان ته اهڙو عمل هڪدم پلجي وڃان ۽ اهو ڪڏهن ياد نه رهيم ته مون ڪجهه الله ڪارڻ ڏنو." ته مون کي ڪنور ياد اچي ويو. ڪيترو نه خوش نصيب انسان هئو جو ڪيس اهڙي دعا گهرڻ جي لوڙ ئي نه هئي.
زندگي ۽ موت، الله پاڪ جو خاص پورٽ فوليو آهي جنهن ۾ ڪنهن کي ٻه ڀائيوار نه بڻايو اٿس. ها البت سندس دائره اختيار ٻيا به گهڻائي آهن. جهڙو شفا، انصاف ۽ سخا، جن جي نقش قدم تي انسان جيڪڏهن دز برابر به پيروي ڪري ٿو ته قدرت ڪيس نعمتن سان ايترو مالا مال ڪري ٿي جو سندس هيٺي هٿ طفيل هزارها حاجتمندن جي مشڪل ڪشائي ٿي ٿئي. دراصل پوءِ اهو انسان قدرت جي ڪاروبار جو هٿيو بڻجي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته دنيا ۾ ماڻهن جا جملي مسئلا ۽ معاملا انسانن ذريعي ئي ادا ٿين ٿا. قدرت جو اولين ۽ اٽل قانون هي آهي ته حيلي رزق ۽ بهاني موت. "الله ڏنو" ضرور ٻڌندا ٿا اچون، پر هي ڪڏهن به نه سٹيو سون ته ڪو "الله ماريو" به ڪنهنجو نالو آهي!

جئن جئن وقت گذرندو رهيو پائي ڪنور جي وسيلي آلاپ جو پڙلاءُ، سندس سنت ۽ سخي هئڻ جي ساک چوڏس چوڏار هڪ ڪستوريءَ جي خوشبوءِ جيان ڦهلندي رهي. پري پري جا ماڻهو سفر جا جاکوڙا ڪڍي وٽس اچڻ لڳا. پوءِ ڪي سندس راڳ ٻڌڻ، ڪي آسيس ۽ آشيرواد وٺڻ ۽ ڪي فقط درشن پسڻ لاءِ. اسان جي ملڪ ۾ عام ماڻهن خاص طور غريب ۽ مسڪين عوام جي ڏکئي وقت پرگهور ۽ پرداخت لاءِ ڪي بہ ادارا وجود ۾ نہ آهن. ان باعث اسان جي ديس جا اڪثر ماڻهو ڪنهن سهاري اپل ۽ آسري جي تلاش ۾ رهن ٿا. اسان وٽ ويچاري ماڻهوءَ جي بيڪسي ۽ بيوسيءَ جو عالم هي آهي جو جيئرا ماڻهو "مئن" وٽ فقط هن لاءِ حاضري پرين ٿا تہ جئن سندن روزمره جي ضرورتن جي پورت ٿئي ۽ سندن مشڪلاتون آسان ٿين. پائي ڪنور تہ جيئرو جاڳندو ديوتا هيو. سو ماڻهن ۾ سندس مجتا ۽ مقبوليت ۽ عقيدت ان قدر عام ٿي چڪي جو واڻين آخر کيس "اوتار" ڪري پوڄڻ شروع ڪيو- جو سلسلو اڳتي هلي پائي ڪنور جي سر ڏيڻ جو ڪارڻ بڻيو.

ماه جولاءِ ١٩٣٩ع جي هڪ ڏينهن نياڳي سکر جي اناج بزار ۾ هڪ مسلم نوجوان جو ڪنهن هندو دڪاندار سان "تون ڇا تون ڇا" ڪندي تڪرار ٿي پيو. انهيءَ دور ۾ بدقسمتيءَ سان هندو مسلم ڇڪتاڻ چوٽ تي چڙهيل هئي، ساڪرو هندو تعصبي آگ ۽ فساد ڦهلائڻ جا ڪوڏيا هوا. مسلمان نوجوان کي اڪيلو ۽ بي هٿيار ڏسي چند بي خير هندو دوڪاندارن نہ فقط سندس بيعزتي ڪئي، پر کيس مارڪٽ پڻ ڪئي.

اهو نوجوان پير پرچونڊي شريف جو نينگر هيو، جو سکر شهر ۾ اناج جي سودي لاءِ آيل هيو. نوجوان واپس ڳوٺ ورندو ويو. ۽ پنيور کي باهہ لڳندي وئي.

پرچونڊيءَ جي مريدن ۾ تاءَ اچڻ هڪ لازمي امر هيو، پر سکر جي ڪليڪٽر مسٽر ڪوٽا والا جي بروقت جوڳا قدم کڻڻ ڪري هندو مسلم فساد ٽري ويو. هندو پنچات طرفان معافي ورتي وئي ۽ اهو اڻ وڻندڙ واقعو وقتي طور تي لئہ مٽي ڪيو ويو. پر پرچونڊيءَ جي ڪن شيدائين ۾ شورش بدستور قائم رهي ۽ انتقام وٺڻ جو بهترين طريقو هي رٿيو ويو تہ جملي هندو جاتيءَ کي اهڙي ڀاري سزا ڏني وڃي جو عمر ڀر ياد رکن. ان فيصلي جو نزلو اچي ڪنور تي ڪريو ڇاڪاڻ تہ هو سنڌ جي هندن جو مقبول عام، مهاتما ۽ مهاپرش هيو. هي هيو ڪنور جو قصورا ڪنور جي ڪوش جو ڪارڻ!

مولوي شير محمّد قريشي مرحوم

١٩٣٣ کان ١٩٣٦ع تائين، ٽن سالن وارو عرصو مون لاءِ ڪمال در بدرائيءَ وارو زمانو هيو. ڪجهه بابي مرحوم جي ٽڪرين بدلين ڪري ۽ ڪجهه پنهنجي اڏنگي افعالن سبب منهنجي پڙهائي رولڙي ۾ پئجي ويئي. ابو امڙ آخر ان نتيجي تي پهتا ته مونکي وڌيڪ ڳڻ مڻ پڙهائڻ پاڻي ولوڙڻ برابر هيو جنهن کان ڪو ڪڻ تيل نڪرڻو نه هيو. ان ڪري فيصلو هي ڪيو ويو ته مون کي ڪنهن ڪاريگر وٽ هنر سکڻ لاءِ ڇڏيو وڃي. امڙ جو وري هي خيال به هيو ته دنيوي هنر سان گڏ ڇوڪر کي ڪجهه ديني سمر به ساڻ هجي ته چڱو. ٻئي متايون گڏ ۽ ساڳئي ڏينهن تي ورهايون ويون. مون کي صبح جو ميان احمد وٽ سونارڪو شام ٽاڻي ڪم سکڻ ۽ مولوي شير محمد صاحب وٽ ڪلام الله پڙهڻ لاءِ ويهاريو ويو.

ميان احمد ڏهرڪيءَ جو وينل هيو ۽ روزانه صبح جو پنهنجي پراڻي ڦٽ ڦٽيءَ تي چڙهي اوباڙه پهچندو هيو. آءُ سويري سندس دڪان کولي چنڊ ڦوڪ ڪري سونارڪا سنج سنواري ويهندو هيم. جڏهن سندس ٻڌا گراهڪ جي اڳواڻ اچي دڪان جو در وٺندا هوا تن کي به آئت ڏيندو رهندو هيس ته "استاد" اجهو چاڻ آيو ڪي آيو. منجهند ٽاڻي آءُ چام ڀنيي جي بنگلہ لڳ واري قديمي مسجد ڏانهن وڃي مولوي صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هيس. ٽپهريءَ تائين جهلي به ڇڪيندو هيس ۽ پنهنجو سبق به پڪو ڪندو هيس. وري جي جهلڙيءَ جو وارو ٻيو ڪو وٺرائيندو هيو ته آءُ مولوي صاحب جي پيرن کي مروڙا ڏيڻ ۽ مڪڙيون هٽڻ ۾ جنبي ويندو هيس. سومهڻي ويل واپس اچي گهر پيڙو ٿيندو هيس.

بادشاهي الله جي آهي پر اُهن ڏينهين اوباڙه ۾ راڄ چام ڀنيي خان جو هيو جو راجا ڏاهر جي والي وارث هئڻ ڪري سرڪارڪان اٺوڳ (مالي اُپت جو اٺون حصو) وٺندڙ هيو ۽ ڏهر قوم جو لٽ سردار پڻ هيو. ڪامورن ڪڙن جي اچ وڃ وٽس جام هئي. باقي غريب غربي جو وهڪرو

مولوي صاحب جي رخ ۾ هيو. مسجد ماٿهن سان ڇُلڪندي هئي. هڪڙيون ٻهيرون وينديون هيون تہ ٻيون سندن جڳهہ والاريندڀون هيون. سائين جي دوا، دم ۽ دعا گڏ "هٿ شفا" جي بہ هاڪ هئي. هٿ هميشه حاج ۾ هوندا هئس. بيمارن جي نبض شناسيءَ کان واندا ٿيندا تہ وري بيڪسن ۽ بي سهارن جي دعا لاءِ اپا ٿيندا. ڪي تہ فقط اها آس بہ ڪٽي پنڌ پوندا هئا تہ سائين جي هٿين پني نپائي اچون.

هٿن تي پرتا ڏسندي مون هميشه ائين پئي سمجهيو آهي تہ دل يا دماغ تہ فقط نالي ماتر انساني اڏاوت جا تهہ خانا آهن باقي سخا ۽ شفا جي مٺيا تہ انساني "هٿن" ۾ سمايل آهي. چون ٿا تہ قسمت جون ليڪون بہ هٿ ۾ ليڪيل آهن پوءِ هي خبر نہ آهي تہ انسان جي هٿ وس بہ آهن يا نہ. الله نہ پلائي تہ سڪندر اعظم دنيا جو پهريون ماڻهو هيو جنهن ان ڏس ۾ ويچار ڪيو هيو. چوي ٿو تہ "سنڌي" دنيا جي اڪيلي قوم آهي جا پنهنجي "زبان" جو ڪم "هٿن" کان وٺندي آهي، پوءِ ڪڏهن هٿ "اُپا" ڪري ڪڏهن "سيني تي ڌري" ۽ ڪڏهن وري پيئي "هٿ جوڙي".

ارسطوءَ جو چوڻ آهي تہ "خوبصورتي" پنهنجي سر هڪ بهترين سفارش آهي. برابر هوندي. پر ڪنهن ڪي پيرائتي ۽ سرپرستي سونهن عطا ٿيندي تہ ڪنهن ڪانہ ڏني. هونئن بہ قدرت پنهنجي حسن جي خيرات قناعت سان ڪندي رهندي آهي ۽ ڪو ونواه جي ٻُڪيءَ جيان ٻڪ پري تہ ڪونہ ورهائيندي آهي. ائين نظر وڌائيءَ خاطر ڪنهن جي ترڻيءَ تي ڪو داڻو ڪٽو رکندي آهي. پوءِ ڪنهن کي "اکيون رب رکيون" تہ ڪنهن کي "ڏند دلبند" اهڙو بختاور ڪو لکن ۾ ورلي جنهن کي پنڌارو پري ورسايو هجيس. سائين بہ هڪ اهڙو خوش نصيب هيو جنهن کي هڪوار ڏني ڇرڪ نڪري ويندو هيو. امالڪ اکيون مهٽيون پونديون هيون تہ خواب هيو يا ساپيا. هي تہ سندس جلوو هيو سٺ سال عمر ۾. جهلڙي چڪيندي مون بہ سائين جي سونهن تي ڏاڍيون اکيون سيکيون. جڏهن پاسو ورائي آرامي ٿيندا هوا تہ منهنجون اکيون وسامڻ جا پهہ پچائينديون هيون. ڪنهن ٻڌايو هيم تہ الله وارن جي سڃاڻ ڪرٽي هجي تہ سندن پنيءَ پوئتان ڪا آيت پڙهي وجي تہ هڪدم ڪين ڇاڻ ٿيندي آهي. ڇاڪاڻ تہ اها الله جي ڪلام جي بي ادبي آهي. مون بہ ان نسخي کي آزمائيندي سائين کي سگ سمهڻ نہ ڏنو. ڪڏهن تہ ڇرڪ پري وٺي ويهندو هيو. مون کي ان زماني ۾ اها خبر خير ڪا هئي تہ سائين ساري رات جاڳي سبحان

ساريندو آهي.

عام ماڻهو پنهنجا ڏک سور سهيڙي ۽ سهڪندي اچي وٽس دم پڙهيندا هوا. ڪي تہ دل جا غبار ڪڍندي ڪڪر جيان ڦسي پوندا هوا. سائين وٽ دم دلاسا ۽ دعا جي ڪا کوٽ ڪانہ هئي. "الله خير ڪريسي" جي ڏم متل هوندي هئي. ڪڏهن ڪنهن سان ڪوڙي منهن پيش نہ آيو ۽ نہ وري ڪڏهن سندس پيشانيءَ تي ڪو گهنج يا گهنڊ آيو. سواءِ هڪ دفعي جي، جڏهن هڪ ڏسٽو وائسٽو ماڻهو وٽس اچي هڪ عجيب و غريب قسم جو سوال ڪيو. احوال اوريندي چيائين تہ سائين، منهنجي هڪ پياري دوست تازو عشق ۾ شادي ڪئي آهي. پر بدقسمتي سان هاڻي ٻنهي زال مڙس وچ ۾ رنجش پيدا ٿي آهي. هاڻ عرض هي آهي تہ اوهين مون کي اهڙو تعويذ لکي ڏيو جيئن منهنجي دوست جي گهر واري مون سان ٺهي وڃي تہ پوءِ آءُ کيس ويهي سمجهايان تہ ڏاهي ٿيءُ ۽ مڙس سان ڇا لاءِ ٿي رُسين. مولوي صاحب جي منهن جو رنگ ئامڻي هٽي ويو. پر پاڻ تي ضبط ڪري ۽ ڪنڌ هيٺ ڪندي فقط ايترو فرمايا ئين تہ "ابا باقي دلالي ڪنهن کون آکندين؟ الله تسان کون هدايت ڏيوي. مين هڻ ڪي آکان."

اڪثر وٽس ابوجهہ ۽ سادا سودا ماڻهو ايندا هوا. هڪ ڀيري هڪ ڏونڏو ذات جو ماڻهو پنهنجي بيمار پاءُ لاءِ دوا وٺڻ آيو جو ٻن هفتن کان سخت بيماريءَ ۾ مبتلا هيو. مولوي صاحب حال ٻڌي نسخو لکي کيس ڏنو ۽ کيس ترڪيب سان گڏ رک پڻ ڏسي. ڏونڏوءَ پڇيو تہ "سائين دوا ڪنهن ڪنون گهنان؟" سائين سمجهايس تہ بزار ۾ سانول ۽ طوطو مل ٻہ پساري هئا ۽ ڪنهن بہ هڪ وٽ وڃي دوا وٺي. چي "پڇي ڪيوين ڪران" سائين وري ٻڌايس تہ پڙين ڪي پاڻيءَ ۾ پسائي ۽ ٺهڪائي جڏهن پاءُ پاڻي بڇي تہ ٻہ ويلا ڪري بيمار ڪي پياري ڇڏ. "پڇي ڪنهن ڪنون گهنان؟" پڇي ڪيوين ڪران؟ اهي سوال واري وٽيءَ تي ڪلاڪ ڪن پڇندي ڏونڏوءَ سائين کي ٿڪائي ڇهہ ڪري ڇڏيو. پر مولوي صاحب مرڪندي هر وار حيلو وسيلو ٻڌائيندو رهيو. هفتي ڏيڍ بعد ساڳيو ڏونڏو پاڻ سان پتاشا ڪٽي اچي مولوي صاحب جو منهن منو ڪرايائين ۽ مبارڪ بہ ڏنائين تہ سائين بيمار بلڪل ٺيڪ ٿي ويو. مولوي صاحب مرڪندي

سندس سوال ورجائڻ شروع ڪيا. "ڪنهن ڪنون ڳڌءِ؟" پڇي ڪيوين ڪتوءِ"؟ سائين تسان جهڙي چني ڏني ها اونڪون پاڻي وچ ٽڪا ٽڪا ڪر پراءُ نون پلا ڏتم." معلوم اهو ٿيو ته ڏونڊوءَ مورڳو دوا ورتي ئي ڪانه هئي ۽ فقط نسخي کي پاڻيءَ ۾ ٽهڪائي مريض کي پياريندو رهيو. رب مني جي قدرت. بخار غائب ٿي ويو. رب جن سان جيڏو تن سان تيڏو.

هڪ ڏينهن ڏٺم ته ڪو ماڻهو مسجد جي درءِ ٻاهران ليئا پائي وري هليو ٿي ويو. پهر پلڪ کان وري ٻيهر اچي واجهائي واپس ٿيو. آخر ٻنپهرن جو سائين کي اڪيلو ڏسي اندر گهڙي آيو ۽ مون لاءِ به مرضي هيس ته جيڪر هليو وڃي ته بهتر. آءُ بي حيائي ڪيو جهلي ءَ کي زور سان چڪيندو رهيس. اچڻ شرط سائين جي قدمن تي ڪري زارو زار روئندي احوال اوريائين "سائين مون سان وڏي ويڌن آهي." جڏهن به آءُ ڪنهن مسلمان لاءِ ٻڌندو آهيان ته ڪيس پاڳ بخت وارو ڏنو. ڪيس مال ملڪيت ملي آهي، يا ڪيس سونهن پري سهاڳڻ پلئه پيئي آهي يا اولاد صالح اٿس، ته مون کي روحاني تڪليف شروع ٿيندي آهي. سمورو وقت جلندو پچندو ۽ ڪامندو رهندو آهيان. اهو ساڙ ۽ حسد فقط مسلمانن لاءِ آهي باقي ٻئي ڪنهن دين ڌرم واري کي بخت پڙائي ته مون کي ڪا ڪوفت ڪانه ٿيندي آهي. مولوي صاحب سندس لاءِ دعا جا هٿ کنيا ۽ ڪيس وظيفو به ڏسيو. وڃڻ وقت ڪيس ڳرانڙي پائي پنهنجي سيني سان لڳايائين. ڪيس مبارڪ ڏيئي چيائين ته هو مومن هيو جو ڪيس پنهنجي ڪدورت جو احساس هيو ۽ اهڙي احوال ڪرڻ جي جرئت به هئي، ورنه هن زماني جي گهڻن مسلمانن جي دلين جي روئداد ساڳي هئي.

مولوي صاحب جو وڏو ڪرشمو هي هيو جو پوليس وارا جي عام طور بي پير ۽ بي مرشدا سمجهيا ويندا آهن سي سڀ سندس سڳي ڌاڳي ۾ هوا. نه فقط اوباڙه، ڏهرڪي يا ميرپور ماٿيلو جي پوليس. پر سموري سکر ضلعي ۽ سنڌ جي اڪثر پوليس سندس مريد هئي. هي اهو زمانو هيو جڏهن نه فقط پوليس ٿاڻن ۾ مسجدون تعمير ٿيڻ لڳيون پر نمازين سان ٿمتار ڏٺيون وينديون هيون. پوليس وارن تي ڪا آپدا آئي ته ڪين چاڻ هوندي هئي ته سندن داد فرياد ڪٿي ٿيندو.

هڪ پيري اوباڙه ٿاڻي جا پوليس وارا بابي مرحوم جي اڳواڻيءَ ۾ مولوي صاحب وٽ اچي عرض ڪيائون ته سندن ضلعي سکر وارو ڊي ايس پي صاحب ڪنهن انڪوائري جي سلسلي ۾ اوباڙه اچڻ وارو هيو.

اهو ڊي ايس پي (جنهن جو نالو تہ پرتاب راءِ هيو پر پوليس وارا حقارت کان کيس پيشاب راءِ سڏيندا هئا) اهڙو ظالم عملدار هيو جو جتي منزل انداز ٿيندو هيو تہ اُتي کان گهٽي ٽاٽي کي سسپينڊ ڪري ڇڏيندو هيو. وفد پاران دعا لاءِ التجا ڪئي ويئي تہ جيئن اهو نياڳو اوباڙو نہ اچي. مولوي صاحب پنهنجي دستوري "الله خير ڪريسي" چئي کين دلداري ڏيئي واپس ڪيو. ٽئين ڏينهن تي ساڳي وفد وري اچي مولوي صاحب کي اطلاع ڏنو تہ هو ڪمبخت سکر کان ريل ۾ چڙهي چڪو هيو. سانجهيءَ ٽاٽي وري بہ پوليس وارا سهڪندي اچي سائين کي ٻڌايائون تہ ڏهرڪيءَ کان ٽانگي ۾ چڙهي اوباڙو پهچڻ وارو هيو. مولوي صاحب غضب ناڪ ٿي چيو تہ "الله ڪريسي نياڳا اتي نہ آسين." رات جو پتو پيو تہ پرتاب راءِ جو ٽانگو ڏهرڪيءَ کان ٽن ميلن جي پنڌ تي اونڌو ٿي پيو هيو ۽ سندس ٽنگ ٽن هنڌان ٽڙڪي پيئي هئي ۽ هو پاڻ ڪٽائي واپس ريل ۾ سکر ويل هيو. ٻئي ڏينهن تي سپيئي پوليس وارا سائينءَ جي حضور ۾ آيا. باغ بهار هئڻ ڪري سيني جا ڇهرا سرها هوا پر ڪجيو ڪنهن بہ ڪونہ. فقط هڪ فقيري نالي پوليس واري سائين کي عرض ڪيو تہ "سائين هڻ ايجهي دعا هووي جو ڪوئي فقير منش دال ڪاوڻ والا بندا ڊي ايس پي بڻ ڪي آوي". سائينءَ مرڪي پڇيو تہ "ابا ڪهڙي دال ڪاوڻ والا آوي، منگان دي يا ڇٽيان دي دال." فقيري چيو تہ "سائين ڇٽيان دي دال والا آوي." ڏيڍ هفتي کان پوءِ هڪ نئين ڊي ايس پي صاحب جو آرڊر ٿيو جنهن جو نالو تہ چرنجي لال هيو پر اوباڙو ۾ "ڇٽن جي دال" نالي سان مشهور هيو. هو هڪ درويش صفت همدرد ۽ هڏ ڏوڪي عملدار هيو جنهن جا ڳڻ اڄ ڏينهن سوڌو پيا ڳائجن.

آخر اهو سمون بہ آيو جڏهن اوباڙو پوليس باجماعت مولوي صاحب جي بيعت ڪري رشوت حرام خوري ۽ ظلم کان توبہ تائب ٿي ايمانداري ۽ عبادت ڏانهن رجوع ٿي. سال ڏيڍ جي عرصي اندر سندن زندگيءَ ۾ هڪ عجيب انقلاب اچي ويو. بوسڪيءَ ۽ هرڪ جي پوشاڪ جي جاءِ ڪٽل خاڪي قميص، نيري پٽڪي ۽ ڇڄل بوٽن ورتي. سندن وڏا شاهي پيٽ، جي انهن ڏينهن معتبريءَ جي نشاني سمجهيا ويندا هوا ۽ جن تي ڪمربند مشڪل سان ڇڪي ٽاٽي ٻڌبو هيو، اهي سسي وڃي پٽين سان لڳا. سرڪاري گهوڙا جي اڳ وچ ڪنڌي جي داڻ تي مڇي مچ ٿي پيا هوا سي اهڙا ڏٻرا ٿي ويا جو سندن پاسريون آنگر رکي ڳڻجي ٿي سگهيون.

پوليس وارا جي اڳ پنهنجن شهرن کي تاءُ ڏيئي هِينِ جي ڏاڙهي پٽ ڪندا هوا تن گبر قسم جي مچڻ ۾ ڪٺنچي وجهي سنتي سونهاريون رکيون. هاڻي سندن چهرن تي ظلم جي رعب ۽ دٻدٻي بجاءِ ماٺهپي واري رونق وري واپس آئي.

روزانو هڪ نہ ٻيو پوليس وارو ڪڪڙيون ۽ ماکيءَ جا شيشا هٿن ۾ کڻي مسجد ۾ هي پڇڻ لاءِ ايندو هو تہ قبلا هي سوڪڙيون مٿن زوريءَ مڙهيون ويون آهن ۽ اسين وٺون يا نہ؟ مولوي صاحب مرڪندي فرمائيندو هو تہ "ابا ڪڪڙي شڪري مالڪان کي ولا ڏي ڇوڙ، باقي ماکي تسان کي مباح هي." جڏهن ڪڪڙيون پوليس ٿاڻن تان صحيح سلامت ۽ ثابت مالڪن کي واپس ملنديون هيون تہ ماڻهو تہ ڇڏ پر خود ڪڪڙين کي بہ حيراني ٿيندي هوندي. امن امان واپس وريو. چورن چوري ڇڏي. واڻين ۽ بزار جي دڪاندارن جو ڀاڳ کليو. استاد ميان احمد سونارو جو چوريءَ جي ڊپ کان سون چاندي اسان جي گهر امانت رکي ويندو هيو تنهن پنهنجي دڪان ۾ مال رکڻ شروع ڪيو. ماڻهن جا ڪڪڙ ۽ ڇيلا ڇيڪ گهمندا رهيا. اڄ اهو حال آهي جو ڪو ڪڪڙ جتي ٻانگ ٿو ڏئي تہ نڪ ڪونہ ڪو پوليس وارو بندوق ۽ وارنٽ سوڌو جاءِ واردات تي جاچ لاءِ پهچي ٿو وڃي، جيستائين ڪڪڙ خود ڪشي ڪري سندس پيٽ ۾ آرو نہ ڪري. ڪڪڙ تہ ڇڏ پر ماڻهو ڪاريون، لاريون ۽ ريل کي بہ پنڙيءَ تان لاهي گم ڪري ٿا ڇڏين. نہ آهي ملڪ ۾ خدا جو خوف ۽ نہ وري مولوي صاحب!

استاد عطا محمد حامي مرحوم

نيٺ استاد حامي بہ اسان کي ڇڏي ويو. وڃي اصلوکي ماڳ جا وڻ وسايائين. ڏاڍي تکڙ ۾ ٽي ڏنو. پانئن تہ آتو وينو هيو. جيئن کو ٽيشن تي ٽپڙ رکي گاڏيءَ جي اوسيئڙي ۾ هجي. ويو بہ اکيلو ۽ اوچتو. وات ٽڪاٽي بہ کانہ کيائين، تہ کا هلندي جيڏيون؟ خير، جي وڃان وڃان کن سي رهي رهندا کيترو؟ هونئن بہ هتي رکيو ڇا هيو؟ صبح منجهند ۽ سانجهي. وري سورن ڀري جبل جيڏي رات! زندگي تہ نہ هئي کو ٽمجهڻ هئي. ٻارهوئي ڀنبڻ. وري کو هک اڌ سور هجي تڏهن بہ ڇگو. هتي تہ چڻ گداڙي وپائل هئي. اجا بہ شکر، جو هر روح پنيان کونہ کو روڳ لڳل هيو. جنهن رڄ جي لقاءُ کڏ هرکو چرين جيان ڊوڙندو ٽي رهيو. کو دنيا جو پوڃاري هيو کو کنهن ديويءَ جو ديوانہ هيو. کو کرسيءَ جو پروانہ هيو. هرهک پنهنجي روح جي ورونهہ ٽي ڳولي يا کو راءُ ٽي ريجهايو. پوءِ کنهن ڦيريون پائي، مرليون وڄائي يا نرڙ نوائي!

استاد حامي اهڙين مڙني مشغولين جي جهنجهٽ کان آجو هيو. وتائي فقير جيان **هو نہ هيو** کنهن **جي ڦيريءَ** ۾ نہ ميريءَ ۾. هن جي کنهن جي آتڻ يا **اکاري** ۾ کا گهري **دلچسپي** کانہ هئي. هو کڏهن کڏهن پري کان بيهي جڳ جو تماشو ڏسندو ٽي رهيو. اهو بہ فقط رونشي خاطر. جيئن کو ٻهراڙيءَ جو ٻار ڊونڊي ٻير تي چڙهي ملاکڙه جو مزو وٺندو رهي. پوءِ کير کٽي تہ ڇا يا کير هارائي تہ ڇا؟ اجان بہ هارائڻ واري لاءِ کجهہ هڏ ڪُرکندو هيس. الله پاک کيس دل ئي اهڙي نازک ڏني هئي. جهڙي نرمل ۽ کومل مکڙي. کنهن جو ڏک سور سهي نہ سگهندو هيو. شاعريءَ کي بہ شايد ان کري نپايو هوائين تہ جيئن سندس دل کي کو ڳٽو ملي، جنهن وسيلي سندس غم جا غبار دور ٽي

سگهن. عاشق مزاج بہ بي انت هيو. سونهن سندس روح جي غذا ۽ جيءَ جو جياپو هئي. آخري ڏينهن هڪ سٽ ور ور ڪري ٿي ورجايائين. "محبت نہ جن جي من ۾ تن جي مٽي اٽاسي."

مون تہ استاد حاميءَ کي هردم کلندي ڏٺو. الله پاڪ کيس خلقيو ئي اهڙو خوش خلق هيو. ننڊ ۾ توڙي سجاڳ. معلوم ائين ٿيندو هيو ڄڻ کلي رهيو هيو. اسپتال ۾ بيماري جي بستره تي تہ سندس کل عجيب لڳندي هئي. خاص طور جڏهن کلندڙ ڪئنسر جو مريض هجي. وري مرض جي ڪيس چاڻ بہ هجي. اندر ۾ وڏ ڪٽ جي پيڙا بہ چوٽ تي هجيس. آءٌ تہ کلندو هيس ڪيس کلائڻ لاءِ. جڏهن پيٽ جي زخم مٿان هٿ ڏري کلندي، وري سور جي ٿاٽ اُيرڻ ڪري ڪنجهندو هيو، تہ آءٌ ڇرڪي ويندو هيس. ڪڏهن تہ ائين پائيندو هيس تہ ڄڻ موت مون تي کلي رهيو هيو. موت هيو يا ڪا ٻي هستي؟ بنگال جو مشهور شاعر قاضي نذرالاسلام جڏهن ڪنهن ڪوڙهہ جي مريض کي کلندي ڏسندو هيو تہ چوندو هيو تہ "قدرت پاڻ کلي رهي هئي." استاد حاميءَ کي کلندي ڏسي مون کي بہ اهڙوهر گمان اڪثر ٿيندو رهيو.

سموري زندگي ائين مرڪندي مشڪندي ۽ کلندي گذريس. ائين بہ نہ هيو تہ ڪو هميشہ حورن جي هنج ۾ رهيو. بلڪل نہ. پليو نپنو ۽ پڙهيو ئي ڏکن ڏوجهرن ۾ هيو. گذريل سال تہ مٿس قيامت ٿي گذري. سندس ڪٽنب جا چار ڏيئا هڪ ٻئي ڪڍ اُجهامي گل ٿي ويا. انهن ۾ هڪ تہ سندس ڳڀرو پٽ هيو جو ڪاليجي شاگرد هيو. اوچتو مٿي ۾ سور پيس. چئن ڪلاڪن جي چٽ گهٽ ۾ نہ تو ڏٺو نہ مون ڏٺو. خيرپور جي خلق شاهد آهي تہ استاد حاميءَ ڳوڙهو اکين نہ ڳاڙيو. چي "جنهن مالڪ ڏنو اُن سنڀالي واپس ورتو. منهنجو اڌ يا ٽهائي؟ آءٌ وچوارو ۽ ٽيا ڪٽڙ . ڪير جو ارهو ٿيان." هن پيري البت آنو ٻنو دلگير ٿي ڏٺو. پنهنجو غم تہ خيرڪي هيس. چيائين تہ نبين جي وصال واري عمر اٿم. ٽيهٺ سال پورا ڪري چڪو آهيا. وڏيڪ ڏرتيءَ تي ڏرٽو ماري ويهڻ جي آس بہ ڪانہ اٿم. پر يار امڙ جيئري اٿم. ڪراڙي ٻڌندي تہ مري ويندي. صدمي سهڻ جهڙي آهي ئي ڪانہ. گهٽ ۾ گهٽ آءٌ چو سندس دل ڏکوئڻ جو بهانو بڻجان؟

ائين چوندي سندس اکڙين، جي ڪامڻ ڪارڻ سايون ٿي چڪيون هيون، پر ڳوڙها تري آيا. پر اکيون ڇنڀائين نه. متان ڳوڙها ڇلڪي قطار ڪري، هيٺ نه وهي ڇڙن.

منهنجي استاد حاميءَ سان ڏيٺ ويٺ اڄ کان اٺاويهه سال اڳ خيرپور ميرس ۾ ٿي جتي مون نوڪريءَ سانگي وڃي ديرو دمايو هيو. ان دور ۾ منهنجي چاڻ سڃاڻ ۽ سنگت ڪجھ اهڙن انسانن سان ٿي، جن جي ياد ۽ ساٿ اڄان سوڙو پنهنجي زندگيءَ جو املهه سرمايو ٿو سمجهان. مرحوم اميد علي شاه، مرزا نور حسين، هادي بخش لاڙڪ، قائم علي شاه، منظور حسين پنوهر، ۽ عطا محمد حامي. سموري ڪهول ۾ استاد ۽ آءٌ ٻيئي عمر ۾ لڳ ڀڳ هواسون. استاد ١٩١٩ع ۾ ۽ آءٌ ١٩٢٠ع جي پيدائش هيس. پاڻ ۾ ويهاٽويها هئڻ کان اڳيرو اسان ٻنهي جي پاڻ ۾ ڪا خاص نسبت نه هئي. اڄان به افعالن ۾ هڪ ٻئي جي ابتڙ هواسون. آءٌ چلتو پرزو ۽ چيڙاڪ هئڻ سان گڏ سيني ٻڇڙاين جو بولڻ مارڪيٽ هيس. برعڪس ان جي، استاد حامي سادو سودو، مائيٽو، حليم، با اخلاق ۽ هڪ درويش صفت انسان هيو. جهڙس محبتي ۽ منڙو ماڻهو مون مشڪل ڏٺو.

اها سندس مناس ئي هئي جنهن جي سبيل هئڻ ڪري استاد ڪيئي مرض پرايا. ڪجھ سال اڳ ڪيس ذيا بيطس وڪڙي. پوءِ ڪيس سائي يا يرقان جو عارضو ٿيو. مهينو اڳ سندس نياٽيءَ پنيءَ تي ٿڏڙا ڪڍندي ۽ پٽ ماريندي استاد جي ڪک وٽ ڪجھ ڳوڙهي ڏٺي. ٻئي ڏينهن استاد اسپتال وڃي آموسيل هند ڊاڪٽر کي ڏيکاريو. ڊاڪٽرن ڪيس وڏيک تپاس لاءِ جناح اسپتال ڪراچي ڏانهن روانو ڪيو. داخلا جي چوٿين ڏينهن تي سندس آپريشن ڪئي ويئي. ٻن هفتن کان پوءِ وري ٻي آپريشن جي تياري ٿي. ٽئين ڏينهن صبح جو يار ويندا ڏيکاريندا. ٽن هفتن ۾ ٽيهٺ ورهين جو اُپريل ۽ اُسريل وڻ ڪاٽا-

انالله و انا اليه راجعون!

صاحب جي صاحبي عجب ڏٺي سون.، ماکي ۽ مصريءَ جهڙي مٺي ماڻهوءَ کي ڪئنسر جي مرض ۾ نهوڙي نيڻ! الاهي اسرار هيو يا

آزمائش؟ چئي نہ ٿو سگھجي. پر هر حالت ۾ اها قدرت جي ڏاڍ مڙسي ضرور چئبي. ڪئنسر ڪو انساني مرض ٿورو ئي هيو. هي تہ ڪا ڪاسائڪي ڪار هئي، اها بہ مڏي ڪاتيءَ سان مارڻ هيو. اهو بہ اهڙي ماڻهوءَ کي جنهن زندگي ۾ شايد ڪک کي بہ نہ رنجايو هجي. اهڙي اپيپاه کي اها بيماري بچيندي قدرت کي ڪجهہ کهڪاءَ تہ اچڻ گهربو هو. ان بيماري ۾ جنهن ڪان دشمن کي بہ الله شل پناه ۾ رکي، پنهنجن ڪجهہ پيارن عزيزن ۽ دوستن کي بک ٿيندي ڏٺو هيم، جي بيحد شريف ۽ نهايت نيڪ انسان هئا. جيئن تہ پنهنجي مرحومہ همشيره، منشي نور قادر علي ملنگ ۽ استاد حامي، تنهي جي بيماريءَ واري مدت ساڻن گڏ گذاريم. آخرين گهڙين تائين. چڻ تربيت ٿي حاصل ڪيم. هاڻ تہ اهو ايمان ٿي چڪو اٿم تہ ڪئنسر ڪجهہ بہ آهي، پر سزا هرگز نہ آهي. ٿي سگهي ٿو فقط موت جو سڏ هجي. آءُ بہ ايندڙ نومبر ۾ عمر جي ٽيهٺ ڏاڪي تي پير رکڻ وارو آهيان. جي الله پاڪ اها عنايت مون تي بہ ڪئي تہ اکين تي. پر مهابي پاڪ رسول جي. ان نوازش گڏ شل اهڙي سور سهڻ جي توفيق مون کي بہ ڏئي، جا استاد حامي کي بخشي هوائين.

هڪ ڏينهن پٽ شاه وجڻ ڪري استاد وٽ وجي نہ سگهيس. ٻي ڏينهن تي ڏوراپو ڏنائين، "ادا سائين ائين بيوفائي تہ نہ ڪر. آءُ هتي علاج لاءِ ٿوروئي آيو آهيان، مان تہ ظالم توسان ڪچهريون ڪرڻ آيو آهيان." لاڏاڻي ڪان پنج ڏينهن اڳ وري بہ تغاتو ڪيائين. "پائو متان پيرو پڳو اٿيئي. باقي ڏهاڙا آهن چار." مون وائڙو ٿي پڇيو تہ پوءِ؟ "پوءِ ادل ويندا سين اباڻي وطن." پر ڊاڪٽر توکي ڳوٺ وڃڻ جي اجازت ڏيندا؟ کلي چيائين تہ "دلبر ڏاڍو ظالم آهين. سمجهين بہ ٿو تہ ڪهڙي ڳوٺ جي ويٺو ڳالهہ ڪريان. پوءِ بہ پڇي پڪ ٿو ڪرين"؟

ٻين يارن آئي آءُ ڳالهہ کي لنوائي ويس. موقعو وٺي استاد سان ڳوٺ هلڻ جي ڳالهہ چوريم. چيائين تہ پلي. پر ڊاڪٽر ڪان اجازت وٺڻي پوندي. اهو ذمون پاڻ تي کنيم. چاڪاڻ تہ منهنجي خيال ۾ مرض دوا درمل جي سطح ڪان مٿي چڙهي چڪو هيو. ٻيو استاد کي وڏي اُڻ تڻ هئي پنهنجي امڙ سان ملڻ جي جيئن تہ هوءَ ڪراچي اچڻ جهڙي نہ هئي.

ٻئي ڏينهن شام کان وٺي رات تائين آءُ ڊاڪٽر جي ڳولا ۾ رهيس. پر ڪو پتو پئجي نہ سگهيو. ٽئين ڏينهن تي نيرن مهل اسپتال پهتس. معلوم ٿيو تہ استاد کي ٻي آپريشن لاءِ وٺي ويل هوا. پائو منڪيءَ احوال اوريو تہ ڪالهہ شام ڊاڪٽر سمورو وقت هتي استاد وٽ، ٻي آپريشن جي اجازت وٺڻ لاءِ آيل هيو. ان آپريشن کان پوءِ حالت تيزي سان بگڙندي رهي. تانجو هي فانوس اجهامي ويو.

حامي مرحوم هڪ مخلص ۽ محنتي انسان هيو. ٻاراڻي اسڪول جي ماستريءَ سان زندگيءَ جي شروعات ڪيائين. نوڪريءَ سان گڏ پڙهائي بہ جاري رکيائين. گريجوئيٽ ٿيڻ بعد "ناز هاءِ اسڪول" ۾ ماستر ٿي خيرپور ۾ آيو. جڏهن يونيورسٽي قائم ٿي تہ سنڌيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو. ان مدت ۾ تحقيقي مضمون لکي علمي ڊاڪٽريءَ جي ڊگري بہ حاصل ڪيائين. چاليهہ سالن کان وڌيڪ عمر جو عرصو علم ۾ سيڙايائين. خيرپور ضلعي ۾ ورلي ڪو لکيل پڙهيل نوجوان هوندو جو سندس شاگرد ٿي نہ رهيو هوندو. سندس سموري عمر علم جي ڏس ۾ هڪ لڳاتار جدوجهد ۽ خلق خدمت هئي. ساڳي ريت ادب جي ميدان ۾ نثر توڙي نظم ۾ سندس نالو سنڌ جي چوٽيءَ وارن اديبن ۽ شاعرن ۾ شمار ٿيندو هيو. سندس سنگت جو دائرو بہ سموري سنڌ جي آراضيءَ تي پکڙيل هيو. هرهڪ سان ياري دوستي ملهائي پاڻ موکيائين. پنهنجي گهراڻہ، ڳوٺ ۽ پسگردائيءَ جي رهاڪن لاءِ تہ حامي صاحب هر حاج ۽ هر مشڪل ۾ خواجہ خضر جي حيثيت رکندڙ هيو. سنڌي ٻوليءَ جو سچو خادم، عاشق ۽ سنڌ جو صحيح معنيٰ ۾ سپوت هيو. سندس زندگيءَ سڦلي گذري- ۽ پوءِ اڳيرو رواني ٿي. زندگي ڪا الله جي ڏنل سوکڙي تہ نہ هئي. پر موت کان ورتل هڪ قرض هيو. جو هڪ نہ هڪ ڏينهن ضرور واپس ٿيڻو هيو. اها اوڌر واپس ٿي. ليکو ئي ختم.

استاد حاميءَ سان روزانہ بہ ٽي ڪلاڪ ڪن روح رهاڻ ٿيندي رهي. ان گفتگو ۾ موت جو ذڪر ڪڏهن بہ زير بحث نہ آيو. توڙي جو موت اسان ٻنهي جي سوچ ۽ خيال تي پوري شدت ۽ دهشت سان ڇانيل هيو. اهو بہ الله پاڪ جو اسان مٿان وڏو احسان آهي جو موت کي انساني اکين

اڳيان غائب رکيو اٿس. پر جي موت ظاهر ظهور گهٽين ۾ بزارين يا اسپتالن ۾ گهمندي ڦرندي ڏٺو وڃي، ته شايد گهٽن جو خون خشڪ ٿي وڃي ۽ چرين جي آدمشاريءَ ۾ چڱو واڌارو ٿي پوي. اسان کي اها پليءَ پت چاڻ آهي ته موت اسان جي پُٺ وٺندو ۽ پير ڪٽندو ٿو رهي ۽ اسين سندس عقابي نظر کان ڪڏهن به لڪي ڇپي نه ٿا سگهون. عجب هي آهي ته جو جيئڻ اسين قبر جي ويجهو ايندا ٿا رهون اوترو موت اسان جي خيالن ۾ پرپرو ٿيندو ٿو رهي. تحقيق اهو معجزو فقط الله پاڪ ئي سَر ڪري سگهي ٿو.

اها به خاطري آهي ته هڪ نه هڪ ڏينهن اسان کي ضرور مرڻو آهي. دراصل زندگيءَ جي اصل حقيقت ئي موت آهي. باقي ته آهن هڏل ڳالهيون يا گشا پتا ۽ اهي ڏُکا به اسين اڪثر غلط ٿا هڻون. جيئڻ کي بار هڪ گهاٽي جهنگل ۾ بنان خوف خطري جي گهمندا ڦرندا رهن. تيئن اسين به زندگيءَ جي اوڙاه ۾ هٿوراڙيون ڏيندا رڙهندا ٿا رهون. اسان کي ته اُها چاڻ ئي نه آهي ته سياڻي ڇا ٿيڻو آهي؟ ڪهڙا مامرا درپيش ايندا؟ حضرت موت سان ميلو ملاقات ڪڏهن ٿيندي؟ شڪر آهي جو ان بي خبري ۽ اڻ ڄاڻائي ۾ ئي اوچتو اُجل اچيو سهيڙي. اسين پوءِ خواب جي دنيا ۾ داخل ٿي ڪنهن خيال جي اڏام ۾ مست رهون ٿا. ٿي سگهي ٿو ته مرڻ کان پوءِ اسان کي اها سڌ ئي نه رهي ته ڪو اسين مري چڪا آهيون!-

پائند خان پٺاڻ

اُتر سنڌ ۾ پائند نالي سان ٻه هستيون مشهور آهن. هڪ سيد پائند شاهه بخاري ڳڙهي ياسين ۾، ٻيو پائند خان پٺاڻ پراڻي سکر ۾. پائند شاهه اصلي بلخ بخارا جو رهاڪو هيو جتان تاتارين جي شورش واري زماني ۾ لڏي پلاڻي سنڌ ڏانهن آيو ۽ ڳڙهي ياسين ۾ اچي گهر ڪري ويٺو. چون ٿا ته سيد پائند روحانيت جو صاحب ۽ وقت جو ولي هيو ۽ پنهنجي هٿن جو پورهيو ڪري گذر سفر ڪندڙ هيو. جا روائت سندس پويان ٻه اڄ ڏينهن سوڌو قائم رکندا ٿا اچن. پائند خان پٺاڻ ڪابل قنڌار جي سدو زئي حڪمرانن جي آخرين ڪڙي آهي جي ابدالي سلطنت جا شڪارپور ۾ گورنر ٿي رهيا هوا. پاڻ هڪ مسڪين ۽ ملنگ ماڻهو آهي پر ڪيس اهو هنر ضرور حاصل آهي ته سڪڻن هٿن تي سفيد پوشيءَ جي زندگي ڪيئن گهارجي. وٽس جيڪڏهن ڪا پنهنجي ڇڏيل موڙي آهي ته اها ٿهڪڙن جي. جا ڌن دولت نه چور چورائي ۽ نه باهه ساڙي سگهي. ان روڪڙي سرمايه ۾ پائند خان جهڙو ٻيو آغا خان مون ڪي ڪونه سجهي.

پائند خان جو اباڻو ڳوٺ گوسڙجي آهي جو سکر ۽ شڪارپور جي وچ ڌاري آهي. ٽيهارو سال اڳ درياهه جي ليٽ ۾ گهر لڙهي وڃڻ ڪري لڏي اچي پراڻو سکر ۾ واسو ڪيائين. چوندو آهي ته ليٽ ٻه ٻين آسماني آفتن جيان فقط اها چڪاس ڪرڻ لاءِ ايندي آهي ته متان ڪو غريب غربو پل چوڪ ۾ سکيو ستابو نه ٿيو هجي. جي هائو، ته پوءِ ان رخ ۾ وهڪ آڻي سندس اگر تکر ٻوڙي پوءِ مزي سان واپس ماڳ ورندي آهي. پراڻه سکر ۾ به پنهنجو ڪو گهر گهاٽ ته خير ڪي اٿس. پر سندس پار پتو ڳولڻ سولو آهي. جتي ٻه چار ماڻهو ٽهڪ ڏيندي ڏسو، پڪ ڄاڻو ته اتي پائند خان ضرور موجود آهي. نه ته اڄ ڪلهه جي مايوسي ۽ مهانگائي واري دور ۾ ڪنهن جي مجال جو مرڪي به سگهي. ٽهڪ ڏيڻ وارو ته

اڄان ڪو ڇاٺوئي نہ آهي، سواءِ سچي پائنند خان جي. ڀهراڙيءَ جي ڳوناٺن ۾ تہ اڄان ڪو نڙو نڪاءُ ہڏجي بہ پيو. پر شهرن تي تہ ڪو الله جو ڏمر آهي. ماڻهو ائين تا منهن سڃائي ۽ پيلو ڪري گهمن ڇڻ سندن هڙئي ڦرجي ويئي اٿن. بقول پائنند جي تہ "ادا دل چوندي اٿم تہ پاڻ تي گاسليٽ هاري باه ڏيئي ڪوتا ٽپندي شهرن کي آگ ڏيئي ائين رک ڪريان، جيئن هنومان پنهنجي پڇ کي ڪپهہ ويڙهي چوچڙي ڏيئي راوڻ جي سري لنڪا ساڙي هئي.

هونئن تہ پائنند آدي بنيادي زميندار پڻ آهي ۽ سادا پنج ايڪڙ زمين جو اڪيلو مالڪ آهي. اباڻي ورثہ ۾ تہ يارهن ايڪڙ املاڪ حصي ۾ آئي هيس. پر ہوڏ آئي تہ اڌ ڪان گهٽي زمين ريتيءَ هيٺ اچي لٽجي ويس.چوي ٿو تہ قدرت کي شايد مون واري ايڏي اتاهہ زمينداريءَ کان خطرو لاحق هيو تہ مبادا آءُ ان ميراث تي بانور ڪري ڦونڊ ۾ پرجي فرعون يا شداد جيان خدائيءَ لاءِ دعوا نہ ڪريان. انڪري اڳواٽ ئي اڌ زمين وارياسي ڪري ڇڏيائين. جيئن عام ماڻهو عبرت حاصل ڪن. پروڪي سال بصر پوکيائين. فصل ڏاڍو پلو ٿيس پر اڳهہ ڪري پيو. چار ٽرڪون بصرن جون پري ڪوئيٽا وڪڻ ويو ڇاڪاڻ تہ اتي بصرن جي بها چنگيري هئي. جيسين قافلو ڪاهي ڪوئيٽا پهتو تہ اُتي بہ اڳهہ سڪر ڪان بہ هيٺ لهي ويو. ايترو ڪجهہ مليس جو ٽرڪن وارن کي ڀاڙو ڏيئي جند آزاد ڪيائين. پاڻ واچ وڪڻي ريل جو ڪرايو ڪري "لوٽ ڪي بڌو گهر ڪو پهچي." ٻج ۽ پاڻ تہ اڳيئي اوڌر تي ورتو هوائين. باقي قرض ڪٽي ڊل پريائين.

ڪجهہ عرصو اڳ پاڻس چيس تہ پائنند، پنج سؤ روپيہ مون وٽ آهن. باقي ڏوڪڙ تون ڏئي تہ بابي ڏاڏي جون بُنيون مرمت ڪرايون. پائنند وراڻيو تہ هاڻي هيئن ڪر، جو اهي پاڻ وارا پنج سؤ رپيا بہ مون کي ڏي تہ ٽريڪٽر ڀاڙي ڪري پوءِ سيني وڏن جون قبرون ڊهرائي پٽ ڪريان. جي مارپوين قنڌار کان هليا هئا هتي ڳوٺ بڌڻ! ڪين گوسرجيءَ سواءِ پيو ڪو هنڌ ئي نہ ٿي سجهيو. هڪ تہ درياه آمهون سامهون. جا ليٽ اچي تہ اول مهمان اسان وٽ. ٻيو ٻارهوئي دوزخ جي گرمي. يارنهن مهينا

سانده تنور جي چر ۾ پيا سڙون. اسان جي وڏن کان ته نٽي جا مهاٽا سياٽا هئا. اتي وچي جڳهيون اڏيائون جتي گهٽ ۾ گهٽ ڪاٺ لاءِ هوا ته هئي. اها به تڏبيري.

سچي عمر چڙو چانڊ رهيو. ٿي سگهي ٿو ته ننڍپڻ ۾ ڪا شادي ٿي هجيس ۽ پوءِ گهر واري گذاري ويئي هجيس. مون ڪڏهن سندس خانگي زندگيءَ ۾ نه جهاتي پاتي ۽ نه سندس شخصي معاملن جي جهڙتي ئي ورتي، نه وري پاڻ ڪو اهڙو قصو ڇيڙيائين. توڙي جو چاليهارو سالن کان گهاٽي دوستي آهي. البت ايترو سو هڪ ڏينهن ٻڌايائين ته شادي لاءِ ارادو هيم پر اڃ سيان ڪندي اڌ عمر گذري ويئي. پوءِ پنهنجي عمر ايترو چڙهي ويئي جو ڪاسائين ڪوس لاءِ وڻڻ ڪان به انڪار ڪيو. انڪري "جوءِ واري جنجال" جي پچرئي ڦٽي ڪيم. نوڪريون به ڪيئي ڪيائين. گهڻو ڪري سئنيما جي مئنيجري. چوي ٿو ته فلم عوام لاءِ وڏي نعمت آهي. عام ماڻهن جا اڻپورا خواب "ڪيل" ۾ اچي ٽا پورا ٿين. خاص طور عورتن جي روچ ۽ ٻارن جي سرچائڻ جو فلم بهترين وسيلو آهي. ڪجهه عرصو سردار علي گوهر خان جو اسٽيٽ مئنيجر ٿي رهيو. سردار مرحوم مٽس ساهه ڏيندو هيو ۽ ادا پائوءَ ڪانسواءِ سڏيندو نه هيس. جڏهن مرحوم گذاري ويو ته پائند خان خالي هٿ لوڏيندو موٽي ماڳ آيو. جي چاهي ها ته گهڻو ڪجهه ناهي سگهي ها. چو ته سڄي مال جو عام مختيار هيو. پر بقول پائند جي ته "جا مايا مالڪ جي نه ٿي ته اها وري نوڪر وٽ ڪهڙو ٽڪاءُ ڪندي"؟ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ واري زمانه ۾ ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿيڻ لاءِ ويو. پڇيائونس ته تيز ڊوڙ ڀري سگهنديـن؟ چيائين نه. ٻيڙي پيئندڙ آهيان. سڏ پنڌ ڪرڻ تي به سهڪو ونندو اٿم. پر ڪڍ "باهه" ٻريل هجي ته پوءِ گهوڙا ڪڍ لائي ڇڏا-

پائند خان چنگو خاصو پڙهيل ڳڙهيل آهي. يتيميءَ جي مڪتب ۾ تعليم پرايائين ۽ غربت جي ڪاليج ۾ علم جي تحصيل ڪيائين. جتي زندگيءَ جي يونيورسٽيءَ جا وڏا امتحان ڏيڻا ٽا پون. پر غربت سان ڪو عشق ڪونه اٿس. سندس خيال موجب مفلسي هڪ مرض آهي. جنهن عذاب کان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ هر آدمي ۽ هر قوم جو منزل مقصود

هئڻ گهرجي. پر اڄڪلهه واري چوري ڏاڙي ۽ ڪپت واري ”پلصراط“، ڏاڍو ڏکيو ۽ اوکو پيچرو آهي. باقي وار کان سنهي ۽ ترار کان تکي ڪا پل ٿورڙئي ٿيندي آهي. جي قيامت ۾ ڪا اهڙي بليڊ جهڙي ہنڌ آهي تہ فقط اهوئي پار ڪري ٿو سگهي جنهن ٺاهي آهي. باقي اسان جي تہ ڪا پيٽي ڪانهي. گنهگار تہ ڇڏ، پر اسان جا علماءِ دين جي سئين سڌي رستي تي بہ لٽ جي سهاري هلندي ٿاٻڙجن ٿا، سي ڪيئن اها پل پار ڪندا؟ يا وري زڪوات جي پئسن کان ڪو هيلي ڪاپٽر هٿ ڪري اُڏامي پار پهچن تہ اها ٻي ڳالهہ آهي.

سدائين اڇي اُجري پوشاڪ تن تي اوڙهيل. جسم جو سنئون سڌو ۽ سڄين لڱين. شڪل جو سهڻو. اهڙو جو پاڻ کي پاڻ خلقي ها تہ بہ ان کان وڌيڪ موچارو نہ ٺاهي سگهي ها. راڳ جو چاڻو. طبلہ جي وڄت جو ماهر. هٿ جو سڌو ۽ ساچو. بندوق جي نشانہ ۾ سندس مٽ مشڪل. مرحوم ايوب خان جي شڪار ۾ جيڪڏهن پائند نہ پهتو تہ پوءِ يا شڪار ملتوي يا ڊپٽي ڪمشنر جي بدلي. پر پائند جي فن جو ڪمال آهي سندس مذاق ۾. جتي وينو تہ ڇڻ ناٽڪ شروع. پوءِ ٻڌندڙن جا ڪکين تي هٿ، ڪي تہ ليٽڙين ۾ بہ هوندا. هر اکر موتيءَ جو داڻو. هر جملو لا جواب. پر مرداڻو مذاق. نقل ڪرڻ بہ ڏکيو ۽ بيان ڪرڻ اڃا بہ اوکو. سندن سوچ ۽ فڪر جو اندازوئي انوکو ۽ اهو بہ اڻ کٽ. اسان اُٺ ڪتابن جا پڙهيا آهن پر پهر پلڪ ڳالهائڻ کان پوءِ اسان جو اندر ”خالي“! ڇڻ ہڪ ۾ پاٽي پريل هيو جو وٽين کان وهي ويو. پر پائند خان، هل هلندن جا ماڳ. پاڇي جيان هڻ هڻ تہ وڃي ئي نہ!

ڪوٽائي پناڻن جي هڪ شاديءَ جي موقعي تي سلامت علي ۽ نزاڪت علي مشهور گويا راڳ لاءِ آيل هوا، جن جي تڙ پاٽيءَ لاءِ پائند نوڪرن کي پارت ٿي ڪئي. اوطاق ۾ هڪ وڏو زميندار وينل هيو جنهن ٽوڪ ڪندي پائند کي چيو تہ ”ميراسين جي تڙ پاٽي جو وڏو اونو اٿيئي“. پائند وراڻيو تہ ”هائو سائين، هي ميراسي آهن ان ڪري ڏينهن ۾ ٽي پيرا تڙ ڪندا آهن. ڪو سنڌ جا وڏيرا تہ نہ آهن جو ٻارهين مهيني نم جو ڏندڻ بہ يا نصيب!“ وري مزو اهو جو ان وڏيري جا نہ فقط اڌ منو انچ ڏند ٻاهر

نڪتل هوا. پر سندن اڌ حصي تي هئڊو ته پڻ چڙهيل هيو. مون ڏانهن رجوع ٿي پائنڊ پڇيو ته "ادا ڪو اهڙوو يورپي ملڪ آهي جتي مکين جو ايڪسپورٽ ڪري فارين ايڪسچينج ڪمائجي" چو ته اسان جي وڏيرن جي ڏندن ڪي مک لڳي خودڪشي ڪري مري پوندي آهي. فقط هڪ وڏيري ڪان ئي ڏهه ڳاڏا مکين جا روز ڳڏ ڪري سگهجن ٿا."

هڪ دفعي ڪرڻ سلطان ۾ سنڌ جي وزير آغا غلام نبي خان جي مان ۾ دعوت ڪئي ويئي جنهن ۾ پائنڊ ۽ آءُ ٻئي شريڪ هئاسون. پائنڊ جنهن کي ماٺ ڪري ويهڻ اصل ڪونه اچي تنهن ٻئي ڪنهن موضوع نه هئڻ ڪري وزير صاحب جي گنجي ٽڪڻ تي ويٺي تبصرو ڪيو ته سال اڌ کان پوءِ سنڌس ٽِپر تي ڪو ٻلو به چڙهي ڪونه سگهندو ۽ پير ڪسڪي ويندس توڙي جو ٻلو بجليءَ جي ڪنيي تي به لس چڙهي ويندو آهي. وزير صاحب اهو پڌڪو ٻڌي ورتو ۽ جواب ڏنائين ته پائنڊ اجان ايترو ته گنجو نه ٿيو آهيان." پائنڊ چيو ته قبلا مون ته ادب کان گهٽائي ڳالهه تي ڪئي. نه ته اوهانجي ٽڪڻ تان ته ڪرڙي به ترڪي ڪري پوندي، جا ڇت تي بہ اُبتي گهمندي آهي. ڪيس ٿهه پهه جواب ڏيئي مون سان پڻ پڻ ڪندي وري پنهنجي ڪامينٽري جاري رکيائين. چي ادا منهنجو اهڙو مٽيا وارو مٿو هجي ته آءُ جيڪر مٿي کي "روهي" ۽ "سراڻ" جيان استعمال ڪري ماڻهن جون مڏيون ڇريون چاقون ۽ پاڪيون تکيون ڪريان ها. آءُ فقط بزار ۾ مٿو اگهاڙو ڪري ويهان ۽ جو گراهڪ اچي ته پاٽيءَ جي لپ مٿي تي هٽي پنهنجو اوزار گهڪا ڪندي تکو ڪري وڃي. ٽڪو في ٽپڙ وٺان، تڏهن بہ جيڪر سؤ ڏيڍ ڏوڪڙ روز ڪمايان!

دين ڌرم سان پائنڊ جي ڪا پوت ڪانه آهي. چوي ٿو ته هي جهان آهي ئي جهنم. ماڻهن کي اجائي غلط فهمي آهي ته قيامت اجان پوءِ اچڻي آهي. جا دراصل ڪڏهوڪو لاڪر اچي ۽ گذري چڪي آهي. اسين سڀ سزاياب ٿي پنهنجا ڪيتا لوڙي رهيا آهيون. پيڙهي بہ پيڙهي ۽ نسل در نسل. هر جنم جي پيڙا ۾ ڇيچلائي پيڙجي مرون ٿا ۽ وري نئون جنم وٺي اچون ٿا هاويءَ ۾ هجڻ لاءِ. نئين سر. دوزخ کي ٻيو وري سنگ ٽوروئي ٿيندا آهن؟ اسين ٻڌا ڇا ٻار، تندرست ۽ بيمار، غريب توڙي

شاھوڪار سيپئي آزار ۾ آھيون. اھو دوکو آھي تہ اسان ۾ ڪي عيش يا آزار ۾ آھن. فقط ھڪ ٻئي جي ساڙ کان ائين ٿا چئون. اھا خبر اٿئون تہ ڪو مزي ۾ نہ آھي. ھرھڪ سان ڪونہ ڪو روڳ لڳل آھي. دوزخ جو طلسم آھي ٿي اھو. مسلسل خوف. ننڊ ۽ سپنو. اڄ ۽ رڄ وچ ۾ ڊوڙندي چڙھ ٿي نڪري ويئي آھي. مسيح مھدي ۽ امامن جي اوسيئڙي ۾ ۽ اوتارن جي راہ تڪيندي ماڻھن جون اکيون سايون ٿي ويون آھن. ڪي اونڪ بينڪ ڪندي، ڪي سجدن ۾ نرڙ رڳڙيندي ڪي روج راڙو ڪندي انسانن جا لاہ نڪري ويا آھن. وري قھر خدا جو. جو آھيون تہ سڀ سوريءَ سزاوار. پر تڏھن بہ پاڻ ۾ ھڪ ٻئي سان ڪا ھمدردي ڪانہ. اُلٽندو پيا ھڪ ٻئي جي زندگي زھر ڪريون. جيئن جيل ۾ ھڪ قيدي ٻين مٿان مقادم ٿي ڏنڊو ڦيرائي يا جيئن ھڪ جانور ٻئي کي چيريندو ڦاڙيندو رھي!

ماڻھن جي چاڻ سڃاڻ ۽ پرک لاءِ ڪسوٽي بہ پائند خان پنھنجي الڳ ٺاھي ٿي ڏسجي. چوي ٿو تہ جي ڏوہ گناہ وارا اڳا آھن اتي نہ آھن ڏوھاري ۽ نہ ڏوہ. اڄ ڪلھ جي دلالي بجاجيءَ جا ڍنگ ٿي بدلجي ويا. جتي "خلق خدمت" جي ھاڪ ھجي تہ ماڻھن جي لاک ٿي اتي ٿي لاٽي وڃي. جي اصلي ۽ نج ڳنڍي ڪپ ۽ راڄ جا رھزن ڏسڻا ھجن تہ پوءِ اھي بگھڙ تاڙيو جي رڍن جي لباس ۾ ماڻھن جو ماس رھڙي رھيا آھن. جن کي جسم تي جبا جامان ۽ چوغا چڙھيل ڏسو تہ الله کان امان گھرو. جي اوھان وٽ پنج سؤ رپيا ڪونھن تہ نہ اوھان جي آپريشن ٿئي. نہ انصاف ٿئي ۽ نہ ڪو فرياد ٿي وٺي. انصاف جو نشان آھي ھٽ واڻئي واري تارازي. ھيو پڙ آھي فقط نوٽ وجھڻ لاءِ. الاجي آخرت ۾ عمل ڪھڙي تارازيءَ ۾ تُرندا؟ وري جڏھن ڪنھن شاگرد کان سوال ٿو پڇجي تہ پڙھي پوءِ ڇا ٿيندين؟ جواب ٿو ملي تہ خدمت غريبن جي، خدمت قوم ۽ ملت جي، پر اسان تہ ھر وڪيل، انجنيئر، ڊاڪٽر ۽ عملدار کي مڏيءَ يا اُبتي ڪاتيءَ سان تڪبير وجھندي ٿا ڏسون. پوءِ يا تہ وڏي ھوندي نيت ۾ فتور ٿو اچي. يا وري جنھن کي ھو خدمت ٿا چون اھا شايد حجامت آھي.

پائند خان عجب جھڙو انسان آھي. سندس شخصيت کي ھڪ اڌ

جهلڪ ۾ اُجاگر ڪرڻ اوکو آهي. هو نہ فقط غم ٽار آهي پر پنهنجي وقت جو "وتايو" آهي. ڪل چرچي ۾ اهو ڪجهہ آڪيندو آهي جنهن جي باهر ٻاڦ اگر نڪري تہ جيڪر ٻڌندڙ بہ ڦاهي چڙهن. دکي انسانن لاءِ سندس دم غنيمت آهي. ساٿسن گڏ ويٺي زندگيءَ جي زخمن جي ملم پٽي ٿئي ٿي. سندس سنگ ۾ جي بنان غم جون گهڙيون گذاريون اٿم انهن جو عيوضو عمر ڀر ادا ڪري نہ سگهندس. زندگي گهارڻ جا جي ڳر ۽ ڳتا ڪائونس پرايا اٿم ان استاديءَ لاءِ جان جيئندس سندس شڪر گذار رهندس. ڇاڪاڻ تہ منهنجي ساٿس ملاقات ان وقت ٿي جڏهن آءٌ اها اميد لاهي ويٺو هيس تہ هن زماني جي ماڻهن کان ڪجهہ سبق حاصل بہ ڪري سگهجي ٿو.

اها سوچ پائند سيڪاري تہ ڪتابن جا ورق ورائڻ ڇڏي ماڻهن کي پڙهڻ شروع ڪريان. ڏٺم تہ واقعي ئي هر ماڻهو نہ فقط ڪائنات جو عجيب ڪرشمو هيو پر پنهنجي سر هر هڪ هڪ الڳ "جهان" هيو. مون لاءِ اها نئين ڳالهہ هئي ۽ آئون نئين سر انسان جي عزت ۽ احترام ڪرڻ سکيس. جي پائند پارا دوست وقت سر دستگيري نہ ڪن ها تہ آءٌ هوند پنهنجو پاڻ کي رڻ ۾ ائين رولي ماريان ها جيئن درياہ ۾ ڪچي گهڙي سهڻي ٻوڙي هئي. هاڻ گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي ڪچ ڪوڏي هئڻ جي ڄاڻ تہ اٿم. مون لاءِ پنهنجي اها سڃاڻ بہ ڪافي آهي. جنهن ساڃهہ لاءِ سلام لالا پائندڪي-

خان صاحب خان محمد خان

گار کا دعا يا بد دعا ناهي پر انسان جي ڌڪار يا ڪاوڙ جو اظهار آهي، پوءِ غلط اظهار ئي سهي. گار جي اثر جو دارومدار ان ماڻهوءَ جي رد عمل تي آهي جنهن کي گار ڏني وڃي ٿي، پر جي ٻڌندڙ ٻوڙو آهي ته پوءِ گار جو وار ڇتو. ڏسڻو هي به ضروري آهي ته گار ڏيندڙ ڪير آهي. جي پيءُ پنهنجي پٽ کي گار ٿو ڏئي ته پوءِ گار جي حيثيت هڪ هدايت ۾ بدلجي وڃي ٿي. ڪي ماڻهو پاڻ ۾ بيحد گستاخ هئڻ ڪري هڪ ٻئي کي گهٽ وڌ ڳالهائن، ليڪن اهڙي حالت ۾ گار حجائتي هئڻ جي علامت آهي. پر جي گار ڪنهن کي هنڌائتي لڳي ته پوءِ ممڻ مچي پوندو ۽ ٿي سگهي ٿو ته نوبت مرڻ مارائڻ تائين اچي بيهي. اهڙي نتيجي آهر گهٽا ڊڄڻا ۽ ڊرپوڪ ماڻهو سر بچاءُ خاطر روبرو گار ڏيڻ بجاءِ پر پٺ گار ڏيڻ کي وڌيڪ پسند ڪن. ڪي ورڙي تڏي رت ۽ ٿلهي کل وارا پريا مٺ، جي گار ٻڌي ڪن لاٿار ڪيو لنوايو ڇڏين. فقير هلندو رهي ۽ ڪتو پلي ڀؤنڪندو رهي.

گار جي جواب ۾ عام ماڻهن جو ردعمل پنهنجو پنهنجو آهي. ڪنهن کي وانگڙ وائي ڪنهن کي بصر بادي. ڪنهن کي شينهن جو پٽ سڏيو ته پيو ٽڙندو ۽ ڦوندجي بود ۾ اچي ويندو. پر جي ساڳي ماڻهو کي "گڏه جو پٽ" چئو ته گرم ٿي محشر مچائي ڏيندو . حالانڪ ڳالهه مڙوئي ساڳي آهي. شينهن خواه گڏه ٻيئي جانور آهن ۽ اچان به شير جهنگلي جانور ۽ گڏه پالتو ۽ محنت ڪش جانور آهي. ڏسڻ ۾ ائين ٿو اچي ته ماڻهو گار سلسلي ۾ پنهنجي تصور کان متاثر زياده ٿا ٿين. امڙ چوڻ تي هر عورت پيئي ٽرندي پر "ابي جي جوءِ" سڏي ڏسوس ته پوءِ پادر لاهي پٺيان پوندي. توڙي جو سڳي ۽ اصلي امڙ چئبو ئي "ابي جي جوءِ" کي آهي. فقط سمجهه جو فرق ۽ ڦير آهي. ڪنهن ايمان واري اٿپڙهيل کي عربي ۾ گاريون ڏيوس ته مرحبا ڪندي ڪراڙيون پائيندو.

دراصل گار ڏيڻ هڪ وڏو هنر آهي ۽ ان فن جا ماهر مون گهٽا ڏٺا . مري ويندا پر ڪچي ڦڪي، ٻاڙي يا اگهاڙي گار مور نه ڏيندا. گار

ڏيندا تہ سرائتي ۽ سريلي، جنهن ۾ ٻڌندڙ کي بہ سرور پيو ايندو. اسان جي ڳوٺ جو مرحوم خان محمد خان پنهنجي وقت جو سٺو ڳاريل هيو. هواءِ پرکل ٽڙيل هيس ۽ شايد ان ڪري شاعر بہ چڱو چوکو هيو. وري سون تي سهاڳو جو ڳائڻو بہ پلو هيو. هارمونيم تي سو ڳاريون نہ ڏيندو هيو پر ڳارين ڏيڻ مهل ڪن تي هٿ رکندو هيو چڻ ڏوهيڙو ٿو ڏئي. مهل موسوم ۽ ماڻهو ڏسي ڳار ڪڍندو هيو. بدقسمتيءَ سان پاڙيوارا بدذوق هئس، جن پاڻ ۾ ٻڌي ڪري ڪيس مار ڪڍي. ان حادثہ بعد گهٽو ڪري پنهنجي اوطاق جا دروازا بند ڪري وينو رياض ڪندو هيو. ماڻهو سڀ "بي سرا". ڪائن اهو بہ سٺو نہ ٿيو ۽ ڇوڪرن ڪان ٻچ ڪرايائونس جن ڪيس چنگڙي قيد ڪڍي. ان بعد خان محمد خان مايوس ٿي فقط سمهڻ وقت سوڙ پائي پوءِ ڳاريون ڏيندو هيو، انکري سندس ورونهہ صرف سياري جي موسم تائين محدود رهجي ويئي.

سائين جئندل شاهہ "ڏنڏو" جو ليٽ ڪان پوءِ لڏي ڳڙهيءَ اچي وينو. چنگيرڙي ڳار ڏيندو هيو. "ڏنڏو" سندس تکيہ ڪلام هوندو هيو. ڪيکر ڪندي يا حال احوال ڏيندي هر جملي بعد "ڏنڏو" ضرور چوندو هيو. "توهان کي الله آندو"، اهو ڏنڏو. رب ملايو، اهو ڏنڏو. ٻيو مڙيئي خير، اهو ڏنڏو. انهيءَ ڪري ڪيس سڏيندا ئي "ڏنڏو شاهہ" هئا. صوم صلوات جو پابند هيو. هڪ هٿ ۾ هاسو ۽ ٻئي ۾ هزار داڻن واري تسبيح جو ورد جاري هوندو هيس. داڻن جي هيرا ڦيريءَ وچ ۾ ڪو موقعو يا موضوع ملي ويس تہ پنهنجي وندر بہ وظيفي سان گڏ جاري رکندو هيو. ڪڏهن ڪڏهن تہ سندس ذڪر ۽ ڳارين جي وندر پاڻ ۾ ايتريقدر وچڙي ۽ ڳنڍجي پوندي هئي جو ماڻهن کي صلواتون ۽ الله سان ڳارين جو وهنوار شروع ٿي ويندو هيس. پر پوءِ اها ڀاڳ بخت جي ڳالهہ آهي ۽ ڪنهن جي نصيب سان ريس ٿورئي آهي.

اهڙا نيڪ ٻانها الله جا اسان جي ملڪ ۾ ڪيئي ٿي گذريا آهن جي نهايت معزز هئڻ گڏ وڏن عهدن تي پڻ ممتاز پئي رهيا آهن پر سندن ڳار جي تنوار ۾ ڪو تفاوت نہ آيو. مرحوم غلام محمد جو بيمار قوم جو بيمار گورنر جنرل هيو. سو پنهنجي زماني جو عظيم ڳاريل هيو. البت جڏهن ڪيس اڌ رنگي جو عارضو ٿيو تہ پوءِ سندس زبان ٿڙڪندي ۽ ٿاٻڙبي

هئي ۽ سندس چچريل گاريون ترجمو ڪري ملاقاتين ڪي ٻڌايون وينديون هيون. خود مرحوم سڪندر مرزا جڏهن هڪ دفعي سندس گفتگو سمجهي نہ ٿي سگهيو ۽ هر دفعي "حضور ني ڪيا فرمايا" ٿي چيائين، تہ ملٽري سيڪريٽري سندس رهنمائي ڪندي ۽ گارين جو تفسير ڪري ڪيس ٻڌايو تہ "صاحب فرما رهي هين که آپ بڙي حرامزادي هين." سنڌ جي اڳوڻي گورنر مرحوم دين محمد ڪي البت ماهرن جي ڳاٽاٽي ۾ شمار نہ ٿو ڪري سگهجي ڇاڪاڻ تہ هو غليظ قسم جو گاريل هو ۽ سندس گارگند ٻڌندڙ ڪي اڪثر اُلٽي اچي ويندي هئي. مون هڪ سنڌي ڪليڪٽر ڪي گورنر جي ميٽنگ ۾ نڪهير وهائيندي ڏٺو جا گورنر جي گار واري نتيجي ۾ جاري ٿي هئي. آخر سڀ ڪليڪٽر هڪ جهڙا ٿورئي آهن. ڪي تہ نڪ وارا بہ آهن!

اسان جي سنڌي ٻولي دنيا جي ٻين قديمي ٻولين جيان نهايت ڳر واري ۽ وزندار ٻولي آهي جا نجي نموني فقط ٻهراڙيءَ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. باقي شهرن ۾ ٻوليءَ جي اڌ ڪان گهٽ اڪرن ۽ اصطلاحن ڪي گاريون سمجهي خارج ڪيو ٿو وڃي يا وري اگهاڙن الفاظن ڪي برقعو پارائي پوءِ استعمال ڪيو وڃي ٿو. زبان تي اهڙي سخت ضابطي رکڻ سبب ڳالهائيندڙ جي رت جو داٻ وڌي وڃي بلڊ پريشر جي بيماريءَ جي صورت اختيار ڪري ٿو. آخر ڪيستائين انسان ٻوٽ ٻڌي ويهي ۽ دل جي غبار ۽ بخار ڪي ٻاهر نہ ڪڍي؟ ان ڪري اڪثر شهري ماڻهو اهڙي مرض ۾ مبتلا نظر اچن ٿا جن جو علاج گاريون ڪڍڻ سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ آهي. اسان جي ڳوٺ جو شمون خان، حڪيم جي اهڙي نسخي ڏسڻ تي، ڏينهن ۾ ٻہ چار دفعا گاريون ڏيندو هيو پر پوءِ پشيمان ٿي انهن ماڻهن ڪي گارين جو حساب ڪري في گار اٺين آنہ سان عيوضو ڏيندو رهندو هو. انهي ڪري سندس ڪچهري ۾ اڪثر اهڙا ماڻهو اچي ويهندا هوا جن ڪي پئسن جي ضرورت پوندي هئي. اسان جو مائٽ عارب ٻروچ جنهن ڪي ڏند نہ هئڻ ڪري "ٽغو" چوندا هوا، ان جو جڏهن بہ آفيم ڪٽندو هو تہ مرحوم خان صاحب جي ڪچهريءَ ۾ اچي ويهي سندس ڳالهہ ڪي خواه مخواه رد ڪد ڏيندو هو. ۽ ظاهر آهي تہ گاريون گهري وٺندو هيو ۽ اٺڻ مهل

حساب ڪري پنج ست رپيا ڪمائي گهر موٽندو هيو. آخر ۾ خان صاحب قصي ڪي سمجهي ويو ۽ پئسن بچائڻ خاطر ڪاريون گهٽائي ڇڏيائين ۽ فقط زبان جي ذائقي بدلائڻ خاطر رپئي ڏيڍ جيتريون ڪاريون مس ڏيندو هو.

اسان جي پاڙي جو سائين صوفن شاهه نانگو هڪ مست سيد سگهورو هيو ۽ ڏاڍي ذوم ۾ گار ڪي اُچليندو هيو ۽ جنهن ڪي لڳندي هئي ته ڪرڙيون پيون هٽندو چڻ ته سروڻو لڳس. ڪارين ڏيڻ جو سليقو ضرور هيس پر سندس زبان ۾ اهو سواد ۽ رس ڪونه هوندو هيو جو هڪ سادات جي چپ ۾ هئڻ گهرجي. ڪورين جي پاڙي جي اوستي پنجيل وري ڪارين ڏيڻ جو نرالو طريقو ايجاد ڪيو هيو. هو بزار ۾ بيهي ماڻهن ڪي چپن ۾ پٽڪندي ڪاريون ڏيندو هيو. سندس اهڙي عادت ڪان هرڪو آگاهه هوندو هيو پر سندس ڪاريون بي آواز هئڻ ڪري اثرائتيون ثابت نه ٿينديون هيون.

سنڌ ۾ سهٽي ۽ سوادي ڪار فقط ڪوٽ سلطان جا خان ڏيئي ڄاڻن. ڪچي ڦڪي يا اگهاڙي ڪار ڪڏهن به نه ڪيندا. ٻاهران ڪو ٻڌندو ته ائين سمجهندو چڻ اندر اوطاق ۾ ڪا بيت بازي ٿي رهي آهي يا ڪو سگهڙ ڏٽ جي ڳجهارت وينو ڳولي. ٻڌندڙ جي دل هميشه ائين پيئي چوندي ته سندن ست سريون جاري رهن ته چڱو. سندن ڪاريون اسان جي سنڌي زبان جو بي بها سرمايو آهي ۽ سراپا علم و ادب پڻ آهي.

مولانا دين محمد وفائي

ڏهاڪو ڏينهن اڳ براج جي جشن ۾ ڀاڱي ڀائيوار ٿيڻ لاءِ سکر پهتس. سانجهيءَ ٽاڻي دل ۾ آيم ته ڇو نه خيرپور وڃي پنهنجي منڙي دوست ڏاڏا شاهه جي ٻنڙيءَ تان پيرو ڪري اچان. ڪنهن جي وئي ڪا ياري ختم ٿورو ئي ٿي ٿئي. ڀائو ڏهَر کي سوال ڪري گاڏڙي وٺي پٺين سيٽ تي سوار ٿي خيرپور روانو ٿيس. واٽ تي ڊرائيور، شايد پنجل نالو هيس، ٽيپ کولي پنهنجو شُغل شروع ڪيو. راڳ جو شونقين آهيان. پر لڏي ويل جي ياد سر تي سوار هئي. غمگينيءَ سان ماٺ جو وڏيل لاڳاپو آهي بجاءِ جلال چانديه جي. ڊرائيور سياڻو هيو. آئيني ۾ ٻوٿ ٻڇڙو ڏسي تاڙي ويو. وري به پڪ ڪرڻ لاءِ پڇيائين ته "سائين اوهان کي وَسَوءَ وٺي ٿي يا ڌيوئي گُل ڪريون؟" وَسَوءَ جو منڙو ۽ نيٺ سنڌي اکر ٻڌي مون کي مزو اچي ويو. ڪلي چيومانس ته گاڏي هڪ پاسي بيهار. هيٺ لهي ڀاڪر پائي ڪيس سؤ رپين جو نوٽ انعام ڏنم. "هاڻ پلي هل پر سکهو هل." غريب وائڙو ٿي ويو. سمجهو هوندائين ته ڪو گبر انجنيئر آهي ۽ شايد تازو سيڪڙو مليو اٿس. هن کي ڪهڙي خبر ته مون وٽ اها اڪيلي مَڏي هئي، جا گهر واريءَ اڌ ڪلاڪ قناعت تي ليڪچر ڏيڻ ڪان پوءِ، سکر جي خرچ لاءِ کيسي ۾ وڌي هئي. وڏيڪ ساڻس نه ڳالهايم. ڇاتم ته سهڻا ٻول ٻولڻ وارو ڊولڻ هيو. سڄي وهواهه ۽ سڪٽي دعا هئي پٽ برابر. مون وٽ ته هاڻ سواءِ لٽا لاهي ڏيڻ جي باقي ڪجهه به نه هيو. هونئن به منهنجي موج لاءِ سنڌس هڪ اکر وارو "ڊوز" ڪافي هيو. انسان جي خوشي ڪهڙي نه سستي آهي. پوءِ اها ڏيندي به ماڻهو الاجي ڇو ڪيٻائيندا آهن!

ٻئي ڏينهن پئسن نه هوندي ۽ ٻيٽين لاءِ ٻاٽون ضرور ڪاڏم پر ذهني وَسَوءَ واهه جو رهي. گهٽن ڏينهن ڪانپوءِ اهڙي ملوڪ سان ميلو ٿيو هيو جنهن جي هڪ اکر، دل ۽ من جي دامن کي تر ۽ پُر ڪري ڇڏيو هيو. ماڻهو ته اڃان سوڌو انهن تنجين لاءِ روئندا آهن جي گهَٽا ڏيندا هوا. گهٽا ته وڃي ڪڏ پون. اسان لاءِ ته اصلي نافت آهي انهن اڪابرن جي، جن جي مک کون هروقت گلن ۽ گوهرن جون لڙهيون ڇٽنديون هيون ۽ سندن اکر

اکر جي واس سان چوڏس چوڏار هبکار ٿي ويندي هئي.

اهڙو هڪ اهل دل، اهل قلم ۽ سخن جو صاحب هيو مولانا دين محمد وفائي مرحوم. جو نہ فقط مون جهڙن ڀٽڪندڙن لاءِ ڇپر ۽ ڇانو هيو پر سچي سنڌ لاءِ علم ادب ۽ عرفان جي وَسَوءَ هيو. هونئن بہ ڪنهن ڪنهن انسان جي هڏ ڏوکي ۽ پرجهلو هئڻ ڪري ماڻهن ۾ ايترو آسرو ۽ ڀروسو اپرندو آهي جو سندن وجود گهر، گهراڻي ۽ راڄ لاءِ "دلجاءِ" هوندي آهي، تہ الله حياتي ڏئيس. مڙس ماڻهو وينو آهي. اسان کي ڪهڙو فڪر. هي اهي ئي انسان آهن جن وٽي ديرا، مڪان ۽ اوطاقون ائين اُمالڪ سچيون ٿي وينديون آهن جيئن اسڪول ۽ عدالتون، موڪلن ۾ ٻسيون ۽ ٻيچسيون لڳنديون آهن. اڄ کان پورا ٻٽيهہ سال اڳ اچوکي ڏينهن تي سنڌ جي علم وعرفان جو هي روشن منارو اوچتو گل ٿي ويو. کوهيارو تہ وچي خير سان ڪيچ رسيو ۽ اسين هن ينيور ۾ سسئيءَ جيان اجا وينا ٿا اکيون مهٽيون تہ هان هي ڇا ٿي ويو!

سنڌ مدرسي ۾ شاگرديءَ واري زماني کانوٺي نوڪري ڪرڻ تائين سالن جا سال آءُ مولانا صاحب جي ويجهڙائيءَ ۾ اچان بہ هڪ گهر ياتيءَ جي حيثيت ۾ سندس قدمن ۾ رهيس. پر مون لاءِ مولوي صاحب هميشہ هڪ سوال جي نشاني بڻيو رهيو. سدائين اهو سوچيندو ٿي رهيس تہ کيس ڪيڏي نہ ڄاڻ آهي؟ ايڏو سارو اٿاهہ علم هڪ هڏائين ڪوپريءَ ۾ ماپيو ڪيئن ٿي؟ مونکي تہ ڇڪي جو ڪوڙو بہ پورو ياد نہ ٿي ٿيو. ظاهر آهي تہ مون جهڙي وات ڦاڙهي الهڙ لاءِ مولوي صاحب جي شخصيت کي پرکڻ ۽ پروڙڻ يا تاثر وٺڻ انوقت اهڙو ئي محال هيو جهڙو هڪ منڍي ماکوڙيءَ لاءِ اُپ ڪڇڻ. سمجهہ ۽ ساڃهہ تہ رب جنهن کي ڏئي. ڪو درسي ڪتابن پڙهڻ سان ٿورو ئي ٿي ملي. وري جني علم واري وڻ جي ڇانو هيٺ ويني کو ڦل ملي ها تہ شايد آءُ بہ گهٽو ڪجهہ رنگجي وڃان ها. ڪم بختيءَ جو ڪمال تہ ڏسو! پارس جي پاسي ۾ رهندي بہ ڪورو ٺڪر رهجي ويس. ڀاڳ بخت تہ پنهنجي جاءِ پر الله نہ ڏنو عقل ۽ نہ موت. ٻنهي جي انتظار ۾ اوٻاسيون ڏيندي اچي ٻاهٺ سال گذريا آهن.

مولانا صاحب جي زندگي ۽ سندس مقصد - حيات انهن ٿورڙن اکرن ۾ تجلا ڏيو پيو جرڪي جي هوند اهي اهڃاڻ اڄ سندس شناختي ڪارڊ تي درج ٿيل هجن ها. "اسم مولوي دينَ محمد خلف خليفو گل محمد، ويٺل نبي آباد مدير الوحيد ۽ توحيد". ٿي سگهي ٿو تہ اهو محض

عجيب اتفاق هجي يا حادثہ، جو سندس سجاڻپ جا جملي ڏس پتہ "الله ۽ سندس رسول" جي محور چوگرد ورد ڪندا ٿي رهيا. پر هن حقيقت ۾ تہ پر بہ شڪ جي گنجائش نہ آهي تہ سندس پوري زندگي "دين محمد" جي تبليغ، تدريس ۽ توحيد جي ڀرپور تحريڪ هئي. رب ٿو ڄاڻي تہ مرحوم مغفور صحيح معنيٰ ۾ هڪ عاشق رسول هيو ۽ توحيد جي شمع جو پروانو، جنهن دين جي گود ۾ جنم ورتو ۽ دين جي دائره ۾ ئي دفن ٿيو.

عالم دين هئڻ سان گڏ مولانا صاحب هڪ نامور اديب ۽ نامڪنيو صحافي پڻ هيو. تواريخ ۽ تصوف جي ميدان ۾ سندس تحقيقي ڪاوشون قابل قدر آهن. اٽڪل اڌ درجن ڪن اخبارن جي اڳواڻي ۽ مالڪي بہ ڪيائين. ٻہ درجن ڪن ديني ۽ ادبي ڪتاب پڻ لکيائين جن ۾ ڪجهہ تہ سنڌي ادب جا شهپاره آهن. سندس سنڌي سهڻي سليس ۽ اوپرن اکرن کان پاڪ صاف هئي. اردو، فارسي ۽ عربي زبانن تي عبور ۽ دسترس هوندي بہ ڌارين ٻولين جي اکرن استعمال ڪرڻ کان وس آهر لاڙو ڪندو هيو. سنڌي ۾ ٻين ٻولين جي لفظن جي ملاوٽ کي "جنن جي ٻولي" سڏيندو هيو. فقط اهڙا اڌارا اکر ڪتب آڻيندو هيو جي انوقت عام رواج ۾ هوا.

مولوي صاحب جي فن جو ڪمال هيو "لسَ لکڻ". اسان ماڻهو ساهيون ڪري ڳيتون ڏئي لکون. هيڪر لکي وري پنا ڦاڙي ٻيهر ڪاغذ ڪارا ڪيون. گرنهن گرنهن تي وينا واهگرو ڪريون. پر مولوي صاحب هڪ پيرو قلم کي "آءَ" ڪئي، تہ پوءِ هل هلندن جا ماڳ، وڃي ٿيا خير. يا ڪاغذ جا پلندا ڪٽن يا وري مضمون جو انت اچي. ونس "ڄاڻ" جي ڪاڻ ۽ اکرن جو همياٽيون هيون جي لکت جي وهڪري ۾ خرزينن جي منهن جيان پاٿمرادو پٽنجي پونديون هيون. اکر ائين لڏندا لمندا پاٿهرتو روان ٿيندا هئا ڄڻ درياه جي لڙهہ ۾ ڪک پن ٿا ترندا اچن. قلمي پورهئي ڪرڻ ۾ نہ سندس مقصد هيو شهرت حاصل ڪرڻ ۽ نہ مراد هئي پئسو ڪمائڻ. پر هڪ عزت پري آس تہ ڪيس جا علمي ڄاڻ هئي ان جو ڦهلاءُ ڪرڻ ۽ پنهنجي ديسي ڀائرن جي ذهني رٽپٽن کي علم سان سيراب ڪرڻ. جيسين ڌن دولت جو سوال هيو تہ سندس دل ۽ دماغ جيان، سندس ڪيسي ۽ گهر ۾ بہ فقط الله جو سڪٽو نالو هيو. مون اهڙا انسان ضرور ڏٺا جن جي سموري عمر غربت ۾ گذري هئي پر هنن پنهنجي مسڪينيءَ کي مجبوري ٿي ڀانيو. پر مولوي صاحب کي تہ سچائيءَ خلاف ڪا شڪايت بہ

نہ هئي. ڏسجي ائين پيو تہ هن غربت کي سوچي سمجهي پنهنجهو نصيب بڻايو هيو. مبادا ڪيس ڪڏهن شرمائڻو نہ پوي اتڪري پنهنجي دل ۽ دماغ ۾ پنهي کي، غربت سان عشق ڪرڻ سيڪاريو هوائين. ايتريقدر جو هي سندس ايمان تي چڪو هيو تہ دنيا جي وڏي ۾ وڏي، عياشي، تسڪين ۽ آٿت هيو ئي "پئسي جو نہ هئڻ" ۽ نہ وري پئسي لاءِ ڪو آسرو هئڻ. سادو ڪائڻ ۽ سادو هنڌائڻ ۽ سادو رهڻ باقي ترهو هيس توڪل برالله.

مولانا صاحب جي شڪل شبيه رعب تاب واري ۽ شاهاڻي هئي. ڪڻڪ رنگو موڪرو مبارڪ منهن. خنڪي ۽ خمار واريون اکڙيون. اٽواقف ياٽيندو تہ چڪڙي جو پياڪ هيو. توبہ نعوذ بالله. ميندڙيءَ رتڙي پنيي ڏاڙهي. چهري تي نوراني رونق ۽ نرڙ تي محراب. اڏاوت تہ نہ هئي ڄڻ موتي مسجد هئي، هونئن بہ "الله جو گهر" تہ "انسان" آهي جنهن جي دل ۾ پاڻ اچيو پيو ڦيرا پائي، باقي هتي يا تہ آهن ميمڻ مسجديون يا اهي جي رٽائرڊ پوليس عملدارن ٺهرايون آهن. شايد پنهنجي ضمير جي بوجهہ هلڪي ڪرڻ لاءِ! سندس اکين ۾ عجيب ڪشش هئي، ڄڻ سندس ماڻڪين پنيان ڪنهن غئبي طاقت ليئا پائي تي واجهايو. مجال ويئي آ جو ساڻس ڪو اک ۾ اک ملائي تکي سگهي؟ آواز ڳورو ۽ اختياريءَ وارو. جو جملو چيائون تہ حرف آخر ۽ پٿر تي ليڪو. منجهس طبعي لاغرضي هئي جا هر قلندر ۽ توڪليءَ جو مرڪ آهي. زمين جي ڪنهن سير يا سوا سير تي فلڪ ئي ڪانہ. باقي اذان جي الله اڪبر ٻڌائين تہ پوءِ ڄڻ ڪوه ندا جو سڏ ٿيو. هميشہ باوضو، مصلي تي بيٺا تہ ڄڻ پنڊ پاهڻ. ڪنڌ هيٺ. هٿ پيٽ بجاءِ سيني تي. نماز پوري ٿي ڄڻ تہ چنڊ، گرهڻ ڪان آجو ٿيو. سجده سندس لاءِ معراج هيو. پُٺن ڪان ويندي مون تائين نماز لاءِ هر ويلي پڇا ٿيندي. آءُ اڪثر ڪپڙن خراب هئڻ بهاني لنوائڻ جي ڪوشش ڪندو هيس. "بدبخت توکي ڪنهن ٻڌايو آهي ڪپڙا خراب ٿئي نماز ڪان نٽائجي". احمق اُٿ لاه لٽا، چادر ٻڌ پر پڙهہ نماز". سندس نماز سان اُنس نہ پر عشق هيو. مون کي يقين آهي تہ ڪيس سئون سڌو گهمندي بہ عار ٿيندو هيو. وس پڇيس تہ وک وک تي سجده ۾ وڃي وري اُيو ٿي جيڪر پيهر سجده ۾ وڃي ڳاٽ کي نيچو نوائي. مون کي تہ اهو بہ ڊپ آهي تہ خدانخواستہ جيڪڏهن قيامت ڪان پوءِ الله پاڪ نماز جا فرض گهٽايا مورڳو معاف ڪري ڇڏيا تہ پهريون شخص مولوي صاحب هوندو جو اهو

الاهي امر اورانگهي پنج دفعا ڏينهن ۾ نماز ضرور پڙهندو. پوءِ چاڻي واٽي نہ تہ پل ۾ ئي سهي!

مولوي صاحب جو وڏو فرزند مظفر وفائي مون کان هڪ سال مٿي ۽ وچون شفيع وفائي مون سان سنڌ مدرسي ۾ گڏ پڙهندڙ هئا. سندن سنگت جنهن اڳتي هلي ڀائپيءَ جو روپ ورتو، مونکان پنهنجو گهر وساري ڇڏيو. وئڪيشن ۾ اڪثر آءُ ساڻن گڏ سکر وڃي ڏينهن جا ڏينهن سندن گهر ۾ وڃي رهندو هيس. جتي سندن مرحوم امڙ پنهنجن ٽنهي شهزادن پٽن هوندي بہ مون ڪوجهي کي ڪڏهن بہ هي وسهڻ نہ ڏنو تہ آءُ ڪو "پرايو پُٽ" هيس. "ست ڏارين کي پنهنجو ڪري جيءَ ۾ جايون ڏيڻ لاءِ دل کپي ۽ ڪيس سندس خالق ان ساڪرودرياه جيتري دل بخشي هئي جنهن جي "واري تڙ" تي سندس جهوپڙي اڏيل هئي.

مولوي صاحب ۽ سندس شريڪ حيات کي گڏ ڏسڻ سان محسوس ائين ٿيندو هيو ڄڻ ٻيئي ساڳي سپيءَ جا ٻہ پڙ هوا. البت قرب ميناج ۽ سخا ۾ امڙ صاحبہ سيني گهر ڀاتين کان ڪيئي ڪاسا سرس هئي. مولوي صاحب جي بارگير ۽ گنڀير سطح سان اسان جي ڇوڪراٽي ۽ ڇڇوري طبع جو راس اچڻ بہ اٿائو هيو، ان ڪري اسين اڪثر سندس موجودگيءَ ۾ ياڙو تترن جيان ڪنڌ پاسي لڪندا ڇپندا رهندا هواسون. خاص طور مظفر ۽ آءُ تہ ٻيئي خاصا ٽڪ بہ هواسون. هن جي هردم آل ڪانءِ جيان واڇ ٽڙيل ۽ منهنجا جنرل ضياءُ الحق جيان ڏند سدائين ٻاهر نڪتل. سڄو ڏينهن ڪلڻ ۽ ٽهڪڙن ۾ گذرندو هيو. نتو ڀانيان تہ اسان ٻنهي کان زندگيءَ ۾ ڪو وڏيڪ کليو هوندو. سواءِ پارسين جي پيغمبر زردشت جي. پر هن سدوري تہ پينگهي ۾ ئي ٽهڪ ڏيڻ شروع ڪيا هئا.

۱۹۴۱ع ۾ مئٽرڪ پاس ڪري سنڌ مدرسہ کان ٽپڙ کٽي وڃي پنهنجي مائٽن پيڙو ٿيم. هڪ هفتو هڪ وٽ ۽ ٻي ڏينهن ٻئي وٽ ٽڪاٽو ڪيم. ڏٺم تہ سندن جايون وڏيون، ڏيل ڏونگر وانگر، پر سندن دليون ڏاڍيون سوڙهيون هيون. آخر پنهنجي "ڪائنات" (جا انهن ڏينهن ۾ هڪ ٽنل ٽين جي پيٽيءَ تائين پکڙيل هئي) کلهي تي کڻي اچي مولوي صاحب جي ڏيري تي گاڏي حاطي ۾ سهڙيس، جتي نہ فقط منهنجو آدرياءُ ٿيو. پر سيني سان بہ لاٿو ويس. صفحي، ڏيڍ ڪمري جيتري مس هئي، جنهن جو وڏو ڪمرو مولوي صاحب جي بيڊروم ڊرائنگ روم ۽ اسٽڊي روم طور ڪتب ايندو هيو ۽ باقي اڌ ڪمري ۾ اسين سراسري ست ڄڻا

رهندڙ هواسون. هي جڳهہ رهائش لاءِ گهٽ پر پبلڪ لائبرري، خالقڏنو هال ۽ دارالامان طور وڌيڪ استعمال ٿيندي هئي. مون جيان ڪيترن ئي گهر جي ترڻيل، ڏرم جي ڏڪاريل ۽ مصيبت جي ماريلن جي هتي اچ وڃ عام جام هئي. مولوي صاحب جو عظيم ڪرشمون اهو هيو جو وٽائس ڪوئي سڪڻي هٿ واپس نہ ورندو هيو. ڪنهن کي دعا ۽ وظيفو، ڪنهن کي سهڻي صلاح، ڪنهن کي سفارشي چٺي تہ ڪن لاءِ پاڻ پنهنجي سر لڪڻ ڪٽي پنڌ پوندا هئا. جن جي مراد پوري ٿيندي ۽ ڪارج سڌ ٿيندا تہ انهن کي هدايت ٿيندي تہ نماز پڙهو، علم پرايو، ڪتاب لکو ۽ غريب شاگردن کي پڙهايو. اها هوندي هئي مولويءَ صاحب جي "في" جنهن جو تغاتو ضرور ڪندا هئا.

مولوي صاحب سان فقط گڏ رهڻ پنهنجي ليکي هڪ قسم جي تعليم ۽ تربيت هئي. هن ڪان اڳ مون ڪيس دوربيني سان ٿي ڏٺو. هاڻ صبح شام ڪيس اکين آڏو هڪ ڪليل ڪتاب جيان ٿي پڙهندو رهيس. ڏٺم تہ لکڻ پڙهڻ ۾ اورچ ۽ اڻ ٿڪ هيو. پر جي مطالع ۾ مصروف تہ پوءِ دنيا جي شورغل کان بيخبر. گفتگوءَ ۾ نهايت سنجيندو پر جي مرحوم ناقص يا مرحوم دين محمد عليگ آيو تہ پوءِ پوڳ چرچي جو ڇهڇٽو. پر مختصر ۽ حد اندر. مون ڪڏهن بہ ڪيس ٺهڪ ڏيندي نہ ڏٺو. مرڪندو ضرور هيو پر اهو بہ منهن تي هٿ جو ڍڪ ڏيئي پوءِ. خوش طبعي سندس طبع جو هڪ ظاهري پوش هيو، جنهن جي اندر هڪ زخمي ۽ ڦٽيل دل سانديل هئي جا اندر ئي اندر ٽڇڪندي ۽ تڙپندي ٿي رهي. ڪڏهن ڪڏهن تہ اندر جي اوہر ڪان سندس اکڙيون رت روئنديون هيون. آءُ پلي‌ءَ پٽ ڄاڻندو هيس تہ ڪهڙي ڪارڻ. آءُ برابر سندس حال محروم يا حال پائي نہ پر گهر پاتي تہ ضرور هيس. مولوي صاحب کي اهو ڪاپاري گهاءُ پنهنجي منڙي نياڻيءَ جي جوانيءَ واري جدائيءَ رسايو هيو. مولوي صاحب جي پنهجي اولاد سان والهانہ محبت هئي پر مرحومہ "زيب النسا" سندس ساه جو حصو هئي. جڏهن ڏيئو اجهامي ويو تہ باقي خالي بٽ رهيو جو دستوري حرڪت ۾ هيو. پر ٻاهرين خاني ڪنهن کي لڪا پوڻ نہ ڏنائين. هو پنهنجي پريشانيءَ کي پڌرو ڪرڻ ۾ عار سمجهندو هيو. هو تہ آيو هيو فقط ٻين جا سور سانڍڻ ۽ ڪين ونڊڻ ۽ ورڇڻ، باقي پنهنجا ڏک ڏاکڙا تہ هئا "رب جي رضا" يا سندس آزمائش!

منهنجي خيال ۾ مولانا وفائي پنهنجي وقت جو قطب تارو ٿي

رهيو. هن پنهنجي تقريرن ۽ تبليغ وسيلي، پنهنجي پوري وت ۽ سگهه آهر، سنڌ جي ماڻهن جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي. پوءِ هي ٻي ڳالهه آهي ته ان "سجاڳي" ۽ "سوجهري" جو ڪاٿو ڪرڻ اوکو آهي جو سندس اڻٿڪ ڪوششن ۽ پاڻ پتوڙڻ جي نتيجي ۾ پيدا ٿيو. مولانا جي وس هئا "واڪا" جي هن واه جو ڪيا. پر اهي واڪا ۽ رڙيون شاه پٺائيءَ کان وٺندي مولانا وفائيءَ تائين ايتريون ٿيون آهن جو اسين فقط گونگا ۽ ٻوڙا هجون ها تڏهن به ڪپاٽ کلي پون ها. پر ڏسجي ائين پيو ته سنڌي ماڻهو هن ڌوڙ واري زمين جي مخلوق بنهه آهن ئي ڪونه. ٿي سگهي ٿو ته اسين شايد ٻئي ڪنهن سياره کان ڇڇي يا ڪسڪي هيٺ ڪريا هجون.

اٺويهه ورهين جي ڄمار کان وٺي (خلافت هلچل) آخرين هڏڪيءَ تائين پورا ٽيهه سال لڳاتار هي اڻ ٿڪ سپاهي پنهنجي ديس جي چاڪريءَ ۾ رنڀيل رهيو. جو وڙ ڪائونس ٿي سگهيو اهو لڪ ڇپ ۾ نه، پر دهل جي پڙهي تي ڪيائين. حق سچ جو ڪلمون چوندي ڪنهن کان ڪَوَ ڪونه ڪاڏائين. ان ڏس ۾ جيل جا دڙڪا ۽ سزائون به سنائين. نه وري ڪو لالچ جي دام ۾ آٽي ڪيس ريهي ريبي سگهيو. پنهنجي دين ايمان سان سچو رهيو ۽ سنگت ساٿ ۽ اوڙي پاڙي سان به نباهي ويو. آل اولاد سان ڳنَ ڏيئي ڪين علم جي زيور سان سينگاري ۽ پنهنجن پيرن تي بيهاري ويو. ڪنهن جو ڪاٺيارو نه ٿيو ۽ نه وري ڪنهن جي مٿس ڪا ميار رهي. وڏي ڳالهه ته جاڪوڙا ڪيندي ۽ رزق حلال تي گذر ڪندي پنهنجي زندگيءَ کي هڪ دائمي سونهن ڏنائين جو اڄ ڏينهن سوڌو سندس نانءُ لاهوتين ۾ پيو لکجي.

وري جڏهن سندس زندگيءَ جي شام اجان اوڏو نه آئي هئي ۽ واهيري جي ويل به ڪجهه پر پرو هئي. ته الاجي ڇو، دل ۾ آيس ته اڏري وڃان پرين جي پار ڏي، پنهنجي يار ڏي. پڙڪو ڪائي اُڏاٽو. پار وينڌا ڏيکاريندا! جڏهن سقراط کي زهر جو پيالو پيئڻ لاءِ آٽي ڏنائون ۽ هن چپن تي آندو. ته سندس شاگرد ۽ دوست "ڪريٽو" سوال پڇيو ته "استاد تنهنجي وئي پڄاڻان اسان توهان لاءِ ڇا ڪريون؟" سُقراط مرڪي چيو ته "ڪريٽو، اول مون کي هي ته ٻڌاءِ، ته اوهان مون کي پهچي سگهندا؟".

منشي ملنگ فقير

منشي فقير قلندر شهباز جو ملنگ هيو. اڄ کان اڍ صدي اڳ دنيا جا سڀ لڳ لاڳاپا ڇڏي اچي سيوهڻ سهڙيو ۽ درگاهه جي غلامي اختيار ڪيائين. پنهنجي سموري عمر جواني ۽ پيچاڙي درگاهه جي مجاوري ۽ مرشد جي خدمت ۾ ختم ڪري ڇڏيائين. فقيريءَ جي ڪٺن راهه ۾ ڪشٽ ۽ ڪشالا ڪيندي، تن کي تسيا ڏيندي پنهنجو رت ست سڀ سڪائي ڇڏيائين. باقي وڃي بچيو هوس پنهنجو خاڪي جسم - هڏائون پنجرو- جڻ اڌوهي کاڌل ڪوڪو. آخر اهو پيهر به ٽپي پار ڪيائين. گذريل اڳاري ڏينهن پره ڦٽي پريات ڏاري چولو مٽائي راهه رباني وٺي رمندو رهيو. آيو به اڪيلو هيو، رهيو به عمر ساري اڪيلو ۽ ويو به اڪيلو. بقول پنائيءَ جي "هيڪلائي هيل پورينديس پنهون ڏانهن."

سندس اصلي نالو ڇا هيو؟ ڪا خبر نه آهي، نه پاڻ ڪنهن کي نالو ڏسيائين ۽ نه وري ڪنهن ڪائونس اهڙي پڇا ئي ڪئي. عام طور تي کيس منشي ملنگ سڏيو ويندو هيو. حالانڪ درگاهه جي قديمي روايت مطابق، سندس مرشد طرفان رکيل نالو فقير "نور قادر علي" هيو. پاڻ پني عاقل جو وينئل هيو. تيرنهن سالن جي الهڙ عمر ۾ ڪنهن ڳالهه يا ڪنهن واقعي ڪارڻ هن دنيا ۽ دنيا وارن کان دل کٽي ٿيس. بيزار ٿي پنهنجو گهر گهاٽ ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪجهه ڏينهن پڄاڻان سيوهڻ اچي درگاهه پيڙو ٿيو.

هن آسڻ تي سندس دل ۽ من کي اهو قرار حاصل ٿيس جنهن جي کيس تلاش هئي. قلندري فقيرن جي حلقي ۾ داخل ٿي، هڪ الله ڪري ويهي رهيو ۽ مرندي دم تائين درگاهه جو در نه ڇڏيائين.

سيوهڻ ۾ قلندر جي درگاهه کان سڏ پنڌ اور تي قلندري فقيرن جو هڪ قديمي آستانو آهي جنهن کي عام طور "ڪافي" يا اجهان به "پناڻن جي ڪافي" سڏيو ويندو آهي. هن هنڌ قلندري طريقي جي "جلالي" فقيرن جو مرڪز آهي، جتي قلندر جي ملنگن جي روحاني تعليم ۽ ترغيب جو سلسلو گذريل ست سئو سالن کان جاري آهي. هن قديمي اداري جي

مدارلمهام کي "مرشد" چيو ويندو آهي ۽ مريدن کي ملنگ. موجوده وقت ملنگن جو تعداد اڍائي سئو کان مٿي آهي جن جو ڪجهه حصو عبدالله شاه غازي ۽ اهڙين ٻين مختلف درگاهن تي مجاورانه خدمت چاڪريءَ لاءِ مقرر ٿيل آهي. هن وقت تائين سلسلي وار نوَ عدد مرشد ٿي گذريا آهن جن جا مقبرا ڪافيءَ اندر موجود آهن. آخرين گادي نشين مرشد "نادر علي شاه" هيو جو نوانوي سال عمر ۾ ۱۹۷۳ع ڌاري وصال ڪري ويو. موجوده گادي نشين مرشد "حاجي محمد عارف علي شاه" آهي جو هڪ نوجوان اعليٰ تعليم يافته هئڻ سان گڏ ايم بي بي ايس سند يافته ڊاڪٽر پڻ آهي. مرشد نادر علي شاه جي وصال کان ٿي ڏينهن اڳ ڪيس سيوهڻ اچڻ جو اوچتو حڪم مليو جتي وصيعت مطابق ڪيس گاديءَ جي واڳ حوالي ڪري سندس تاجپوشيءَ جي رسم ادا ڪئي وئي. ڪافيءَ جا گادي، نشين قلندر شهباز جا "ٻهاري دار" سڏيا ويندا آهن. اوقاف جي وجود کان اڳ هر گادي نشين جي هي روزمره جي فرض ادائي هوندي هئي ته هو هر صبح جو پنهنجي فقيرن جي ٽولي سان اچي درگاهه جي ٻهاري ڏئي.

قلندر جي ڪافيءَ اندر اتر طرف "سخي سرور" جو آستانو آهي جو پڻ سوين سالن کان قائم دائم آهي. هن آسڻ تي "سخي سرور سلطان" چاليهه ڏينهن چلو پچايو هيو ۽ بارگاه الاهيءَ ۾ دائمي لنگر لاءِ سوال ڪيو هئائين جو قبول پيو ۽ هتي لنگر سدائين جاري رهي ٿو. هند خواه سنڌ ۾ "ڪافي" هڪ واحد آستان آهي جتي عام مخلوق، غريب غربي عام وخاص ۽ آئي وئي کي ماني کارائي وڃي ٿي. ميلي دوران ته هزارن ماڻهن کي پر عام رواجي ڏينهن تي پڻ سون کي ٻه وقت ماني ٻوڙ ۽ ٻه وقت چانهه پياري وڃي ٿي. سياري اونهاري لنگر جو سلسلو چالو رهي ٿو. سيوهڻ جي مالڪ مار گرميءَ ۾ روزانه ويهه ٽيهه مڻ اٽو ڳوهي مانيون ڪارائڻ هڪ اهڙو ڪٺن ڪم آهي جو قلندر جا مست ملنگ ئي سرانجام ڏيئي سگهن ٿا ۽ باقي ٻئي ڪنهن جي مجال نه آهي. هڪ دفعي ڪنهن گهٽگهري مرشد بادشاه کي صلاح ڏني ته سائين ڪٽڪ مهانگي ٿيڻ واري آهي ۽ پنجاه ريئي مڻ به مشڪل ملندي انڪري اڳواٽ وٺي رکو.

مرشد ڪلي ڪيس چيو لنگر الله جي نالي ۾ پيو ٿو هلي ۽ رزق ذمون بہ سندس آهي. جي ڪٽڪ جو في داڻو بہ پنجاه رپين جي قيمت تي مليو تڏهن بہ انشاءالله لنگر قيامت تائين جاري رهندو.

منشي ملنگ فقير ڪافيءَ ۽ لنگر جي ٻاهرين انتظام تي مقرر ٿيل هيو ۽ ان سلسلي ۾ اڪثر ڪري سندس ڪراچيءَ ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو هيو. منهنجي ساڻس واقفيت تہ ورهين کان هئي پر گذريل ڇٽن پنجن سالن کان ان قربت ۾ خاصو اضافو ٿيو هيو. ڇني ڇماهيءَ ملاقات پيئي ٿيندي هئي. مائيٽي مزاج هئڻ سبب ڪلاڪ اڌ ۾ مشڪل سان ڪو جملو اڌ ڳالهائيندو هيو. ورنہ ٿيو پلو. ڪڏهن ڪڏهن منهنجي اڏي اُبتي سوال ڪرڻ تي سندس اکين ۾ هڪ عجيب قسم جي چمڪ پيدا ٿيندي هئي جنهن جي غلبي سبب منهنجي لڳن ۾ ڏڪٽي ۽ اندر ۾ سياڻو اپرندو هيو. هڪدم ڳالھہ بدلائي ٻيو ڪو قصو شروع ڪندو هيم تڏهن وڃي فقير سانت ۾ اچي پنهنجو دستوري مرڪڻ جاري رکندو هيو. ٽي سال اڳ احوال ڏنائين تہ امتحان ۾ ٽيھہ مارڪون حاصل ڪيون هئائين ۽ چيائين تہ اجان پنڌ پري آهي.

ٽي سال اڳ منشي ملنگ کي سرطان جي بيماريءَ سبب سندس ڄنگھہ ۾ ڦٽ پيدا ٿيو جنهن نهايت خوفناڪ صورت اختيار ڪئي. ڊاڪٽر رايو ڏنو تہ سندس ڄنگھہ گوڏي وٽان ڪاٽڻ سواءِ ٻيو ڪو علاج نہ هيو. منشيءَ اهڙي آپريشن ڪرائڻ کان انڪار ڪيو. ڪنهن ڏس ڏنس تہ نانگ جو ڏنگ هڻاءِ تہ فائدو ٿيندءِ. ڪلي ويٺو. چيائين تہ "خدا ۽ قلندر" جا ڪر ڏسين ٿو؟ هاڻ مون نانگي کي نانگن حوالي ٿو ڪري. "خداءِ قلندر" سندس تڪيہ ڪلام هيو ۽ سندس هر جملو خداءِ قلندر سان شروع ٿيندو. آخر هڪ ڏينهن ڪافيءَ ۾ ويٺي پاڻ خنجر کڻي ڪئنسر جو ڦٽ ڪپي ڇڏيائين. الله منهنجي جي قدرت مهيني اندر نؤبنو ٿي پيو. ڏيڍ مهينو اڳ مون وٽ آفيس ۾ آيو ۽ ڏاڍو خوش خورم ۽ باغ بهار ٿي لڳو. چيائين تہ امتحان پورو ٿيو ۽ پنجونجاه مارڪون مليون آهن جي منهنجي لحاظ کان هڪ معراج آهي. مون ڳراٽڙي پائي کيس مبارڪون ڏنيون. ڪوپو ۽ قدآور جوان هيو ۽ آئون سندس سيني تائين مس پهچندو هيس. پر سندس

شڪل شبيهہ نديڙن ٻارن جيان معصوم ھئي. سندس مرڪڻ اھڙو منڙو ۽ من موھيندڙ ھيو جو آءُ ڦھرن جا ڦهر وٺو ڪيس گھوريندو رھندو ھيس.

عبدالله شاه غازيءَ جي تربت ۽ درگاه، منشي ملنگ جي ھٿن جي ٺاهيل ھئي، ھتي ١٩٢٣ع کان ١٩٣٠ تائين، مرشد نادر علي شاھہ جي حڪم ماتحت، درگاه جي تعمير لاءِ پٿر ڍوئيندو ۽ اوساري ڪندو رھيو. ان زماني ۾ موجوده ڏاڪڻ ٺهيل ڪانہ ھئي ۽ مٿي اوچائي واري چڙھائي نھايت اوکي ۽ اٽانگي ھوندي ھئي. منشي ملنگ جي ڀنيءَ تي وڏا پٿر رسيءَ سان ٻڌا ويندا ھئا جي ھو يڪساھيءَ مٿي پھچائيندو ھيو، ڪيس اڪثر قلندر جو "ڀاڏو" سڏيو ويندو ھيو. صبح جو سويل "لي" مارڪيٽ کان ڀڪرين لاءِ گاه ۽ لنگر لاءِ سبزيون ۽ ترڪاري ڪٺي پيرين پنڌ غازي عبدالله شاه جي درگاه تي رسندو ھيو. نيرن کان ٽيپھريءَ تائين پٿر ڍوئيندو ھيو. درگاه جون جملي جايون ۽ ھيٺان وارا رھائشي ڪوارٽر سڀ سندس ھٿن جا ٺھيل آھن. ساڳيءَ ريت ڪافيءَ جي اڪثر عمارتن ٺاھڻ ۾ پڻ سندس پورھيو شامل ھيو.

منشي ملنگ جي واقفيت کان اڳ مون کي قلندر جي ملنگن لاءِ جو تصور ذھن ۾ ھيو اھو ھيءُ ھيو تہ ھو ڏندا مشٽندا ۽ بيڪار قسم جا ماڻھو ھئا جن چرس جي دگاڙن ھڻڻ، ڳانا ۽ گودڙيون پائي ۽ ڇمٽا ڪٺي نچڻ ۾ پنھنجي عمر ٽي گنوائي ۽ سندن شراشريعت ۽ عبادت الاھيءَ سان ڪو تعلق نہ ھيو. ڪافيءَ ۾ اڪثر اوقات مھمان ٿيندي جڏھن پنھنجي اکين سان مشاھدو ماڻيم تہ منھنجون وايون بتال ٿي ويون، ۽ ڪپاٽ کلي پيم. ڏٺم تہ نہ نشيدار شين جو واھپو ھيو ۽ نہ ڪا بدعت عمل ۾ ٿي آئي. پنج وقت نماز ۽ ساري رات ذڪر الاھيءَ سواءِ ملنگن جنھن محنت ۽ مشقت سان ڪافيءَ جو مڪمل انتظام ۽ لنگر جو بندوبست ٿي سنڀاليو اھو عام رواجي انسانن جي وس کان ٻاھر ھيو. مون کي تہ اھو گمان بہ غالب ٿيندو رھيو تہ اھي ملنگ واقعي ئي انسان آھن يا غئبات. ھي ٿورڙن ماڻھن کي علم آھي تہ انھن ملنگن ۾ ڪيترا اعليٰ تعليم يافتہ ۽ وڏن گھراڻن جا افراد آھن. ھي پنھنجي رضا خوشيءَ سان تارڪ الدنيا ٿيا آھن. منشي ملنگ کان علاوه منھنجي جنھن ملنگ سان دوستي آھي اھو

سائنس جو گريجوئيٽ پڻ آهي.

قلندر جو ملنگ ٽيڻ اهڙو ئي آهي جهڙو پلصراط کان پار لنگهڻ. دنيا سان قطع تعلقات تہ پنهنجي جاءِ پر پنهنجو وجود وڃائڻ، پائڻ لاءِ گودڙي، سمهڻ لاءِ فرش ۽ کائڻ لاءِ هڪ وقت، اهو بہ اوبر جي ماني. ۽ ڏينهن جو پورهيو ۽ رات جا اوجاڳا ان کان علحده. اسان جي وت ۽ وس کان هيءَ ڳالهہ ٻاهر هئي. منهنجي نقطہ نظر خودڪشيءَ جا ٻيا بہ بهتر طريقا موجود آهن بجاءِ ان جي جو ملنگ ٿي پاڻ تي ظلم جبر ۽ ستم ڪجي. منشي ملنگ کون گهڻا دفعا روحاني موج لاءِ سوال پڇندو رهيس پر هر دفعي مرڪندو رهيو ۽ چوندو هيو تہ گهيٽ ۾ گهڙي ڏس. موت لاءِ بہ جواب ساڳيو ڏنائين تہ "مري ڏس". مجڻ مراد آهي. منهنجي لاءِ مرڻ آسان آهي، پر منشي ملنگ ٿي هڪ پهر بہ جيئڻ نہ فقط ڏکيو آهي پر ناممڪن پڻ. منشي ملنگ جي مرڻ بعد جڏهن ڪيس گودڙيءَ ۾ سينگاري سندس منهن ڏٺو ٿي ويو تہ منهنجي هئي ملنگ دوست سندس نزديڪ اچي چيو تہ "منشي جي، ملنگ تو ڪبهي مرتي هي نهين، آپ تو مرگئي؟" منشي ملنگ جون ٻوٽيل اکيون هڪ وار کليون ۽ منهن تي مُرڪ نمودار ٿي. سواليءَ کي جواب مليو ۽ منشي ملنگ واپس پنهنجي ماڳ وڃي رسيو. منهنجي خيال ۾ ڪنهن امتحان ڏيڻ لاءِ هٿ آيو هيو اهو اُکري پار ٿيو!

آخونداللہ بچايو وڪيل

پيو سڀ لوڪ لباس ڪو هڪدل هوندو هيڪڙو.
(شاهہ)

آخوند اللہ بچايو ۱۹۱۹ع ڌاري مٽيارين ۾ ڄائو، جنهن تاريخي شهر ۾ سندس وڏڙا پيڙهين کان مدرسن ۽ مڪتبن ۾ علم پڙهائيندي آخوند سڏجڻ ۾ ٿي آيا. اڃان پنجن سالن عمر جو مس ٿيو تہ سندس والد ماجد آخوند غلام علي گذاري ويو. هن معصوم جي پالنا ۽ پڙهائيءَ جي فرض ادائي سندس امڙ ۽ ماٽيجي مامي محمد صديق سنيالي. هئڻ تہ ائين گهربو هيو تہ مرحوم پاءُ جي اولاد جو ذمون چاچو نباهي ها. پر هن پنهنجي مرحوم پاءُ جي املاڪ ڪي سندس اولاد کان وڌيڪ قيمتي ڄاڻي منجهس هٿ ڳنديا. نتيجي ۾ آخوند اللہ بچائي ڪي پنهنجي امڙ سوڌو "هوندي سوندي" اٿهوند جي گهاٽي کان گذرڻو پيو. شايد قدرت ڪي بہ ائين منظور هيو. ڇاڪاڻ تہ اهڙين ڪنن ۽ ڪنور آزمائشن کان نڪري پار اڪرڻ کانپوءِ ئي ماڻهوءَ جون اکيون کلن ٿيون تہ هن دنيا وارن جا لڳ لاڳاپا توڙي رت جا رشتا ڪيترا نہ ڦلهڙا آهن.

چار درجا سنڌي پڙهڻ کانپوءِ آخوند کي انگريزي پڙهڻ لاءِ پهريون حيدرآباد ۽ پوءِ ڪراچيءَ اچڻو پيو. بي اي پاس ڪري وڪالت جي امتحان لاءِ تياري ڪيائين. پنهنجي پڙهائي ۽ رهائش جي خرچ جي پورت لاءِ سنڌ مدرسہ ۾ ماستريءَ جي ملازمت پڻ اختيار ڪيائين. ان زماني ۾ ماستريءَ وارو پيشو مان شان ۽ عزت وارو ليکيو ويندو هيو ۽ استاد جي عزت پيءُ جي پدويءَ سمان ڄاتي ويندي هئي. ان دور ۾ پاس ٿيڻ جو دارومدار محنت ۽ اوجاڳن تي هيو ۽ نہ سفارش يا رسائي تي جيئن اڄڪلهہ جو فئشن آهي. شايد هن ڪري بہ جو يونيورسٽي سمنڊ پار بمبئيءَ ۾ هئي ۽ اسان وارن "قومي ۽ ڪنٽري ڪاليجن" اڃان جنم ڪونہ ورتو هيو.

۱۹۴۰ع ۾ ايل ايل بي امتحان پاس ڪري حيدرآباد ۾ اچي

وڪالت شروع ڪيائين، جو پنهنجي جاءِ هڪ وڏي حوصلہ جهڙو قدم هيو. ڇاڪاڻ تہ حيدرآباد جو شهر ان دور ۾ برک ۽ ڪرِپيل وڪيلن جو ڳڙه سمجهيو ويندو هيو، جتي هڪ ڳوٺاڻي نوجوان ۽ سيڪڙاٽ وڪيل لاءِ پير ڄمائڻ هڪ وڏو چئلينج پڻ هيو. آخوند وڪالت جي پريڪٽس گڏ سماجي ڀلائي ۽ شهري بهبودگيءَ ۾ پڻ بهرو وٺڻ لڳو. خاص طور تعليم جي ميدان ۾، جو سندس اباڻو ورثو بہ هيو. هن ڏس ۾ سندس جاکوڙ ۽ جدوجهد آخري ايام تائين جاري رهي. ۱۹۴۳ع ڌاري سندس شادي خانہ آبادي ٿي ۽ سنڌ جي عالم ۽ اديب علامہ دائود پوٽہ جي وڏي نياڻي سندس زندگيءَ جي رفيق حيات بڻي.

پنهنجي اڻٿڪ محنت ۽ ذاتي ديانتداريءَ سبب ٿوري عرصي اندر ئي آخوند وڪالت ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيو ۽ سندس شمار سنڌ جي مشهور قانوندانن جي قطار ۾ ٿيڻ لڳو. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ ڪمائيءَ جي لحاظ کان سندس مالي حيثيت مڇي مانيءَ تائين محدود رهي. ان جو وڏو سبب غريب ۽ مسڪين ماڻهن جا ڪيس هوا جن بدولت ڪيس دعائون تہ مڙن جي حساب ملنديون رهيون، پر ڪيسي جي حالت اها ئي ڏٻري رهي. ان زماني ۾ آخوند حيدرآباد جي انهن ٿورڙن وڪيلن ۾ هڪ هيو جن جي ڪيسن جي آمدنيءَ جو دارومدار دلالن بجاءِ توڪل تي هيو. پنهنجي وقت جي مشهور ڪيسن ۾ غريب ۽ مسڪين ماڻهن جي مفت وڪالت ڪري عدل انصاف جو نعرو بلند ڪيائين. هڪ ڀيري رياست جي هڪ ڪيس ۾ هڪ طرف ٽيهارو کن ڳوٺاڻا جوابدار هئا ۽ مخالفت ۾ رياست خيرپور جي حڪومت جو دٻاءُ ،انصاف ڪي لئہ مٽي ڪرڻ لاءِ پوري طاقت سان استعمال ٿي رهيو هيو. هزهائنس پاران انگلنڊ جو بارسٽر مسٽر ڊنڪل فوٽ وڪيل ڪورٽ ۾ پيش ٿيو. پر نہ انصاف هيسجي ويو ۽ نہ آخوند هرڪجي سگهيو توڙي جو ڪيس لالچائڻ لاءِ وڏا وس ڪيا ويا. آخر عدالت جو فيصلو آخوند جي حق ۾ ٿيو ۽ بيگناه ڳوٺاڻن جي جان خلاصي ٿي.

۱۹٦٦ع ۾ آخوند کي مغربي پاڪستان وزارت ۾ ڪنيو ويو ۽ کيس قانون جو قلمدان سونپيو ويو. سندس وزير ٿيڻ پنهنجي جاءِ هڪ معجزو هيو ڇاڪاڻ تہ سندس نہ ڪنهن سياسي پارٽيءَ سان واسطو هيو ۽ نہ وري کيس ڪنهن سياسي جماعت جي پٺڀرائي حاصل هئي. ڪائونس اڳ قانون جو وزير حيدرآباد سنڌ جو نامور وڪيل غلام نبي ميمڻ هيو

جو قانوني ماهر هئڻ علاوه سياسي شطرنج ۾ پڻ بلا جو ڪيڏاري هيو. وزارت جي واڳ سنڀالڻ شرط جو پهريون ڪم ڪيس سپرد ڪيو ويو اهو هيو سابق وزير قانون خلاف الزامن جي تحقيق. سرڪاري سوچ ڪا غلط ته نه هئي. ڇاڪاڻ ته هر سبڪدوش ٿيندڙ وزير خلاف سنگين الزامن جي انڪوائري ڪرائڻ، اسان جي ملڪ جي جهوني سياسي روايت هئي. پر آخوند ٻي مٽيءَ جو ٺهيل ماڻهو هيو. هن گورنر وٽ وڃي پنهنجي صفائي پيش ڪئي ته آءٌ عمر ساري عدالتن ۾ انصاف جي بالادستيءَ لاءِ وڪيل ٿي رهيو آهيان. جي وزير قانون جي فرض ادائي هي آهي ته پبلڪ پراسيڪيوٽر يا جلاد ٿي ڪم ڪرڻ ته پوءِ ٻيو ڪو همراهه ڳوليو.

سندس وزارت جي دور ۾ ڪهڙا قانوني سڌارا آيا يا ڪيتريقدر قانون جي حڪمراني قائم ٿي، ڇوڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ ته هاڻوڪي حڪومتن ۾ گڏيل جوابداري هئڻ ڪري ڪنهن به هڪ وزير جي صلاحيت ڪا معنيٰ نه ٿي رکي. ان زماني کي فوت ٿئي ڪيئي صديون گذريون جڏهن وزير باتدبير هوا ۽ سندن ڏاهپ تي سلطنت جي سلامتي ۽ خوشحاليءَ جو دارومدار هوندو هيو. اڄوڪي جمهوري وزارتن مڇي مياڻيءَ جي ڏک ٿي ڏني جن ۾ وزير ائين ٿي چونڊيا ويا جيئن پوليس ڪوڙن ڪيسن لاءِ مشير مقرر ڪندي آهي. بهرحال جي آخوند جي دور وزارت ۾ شينهن ٻڪري گڏ چرندا نه ڏنا ويا، تڏهن به ڪنهن بيگناهه شهريءَ کي قانوني شڪنجي ۾ اڙايو نه ويو، جو اڳوڻي وزارت جو محبوب شغل هيو.

آخوند صاحب سان منهنجي ملاقات اوچتو ۽ عجيب ماحول ۾ ٿي، جڏهن آءٌ پنهنجي آپي کان ٻاهر هيس. قصو هن طرح هيو جو حيدرآباد جي ڊاريڪٽر انفارميشن جي حيثيت ۾ آءٌ دوره تي عمرڪوٽ اسهيل هيس ۽ پنيان گهر ۾ چوري ٿي، اها به گهر ڀاتين جي سجاڳيءَ ۾. رڙين تي پاڙي وارا ڪامورا ته نه جاڳيا ۽ جي جاڳيا ته مدد لاءِ نه آيا. پر جي اڌ درجن پوليس وارا ڪالونيءَ جي پهره لاءِ مقرر هئا اهي به نه پهتا. وري جڏهن ٿاڻي تي فرياد لکرائڻ لاءِ فون ڪئي وئي ته ٿاڻيدار چيو ته روبرو رپورٽ داخل ڪرائي وڃي نه ته ڪو تدارڪ نه ڪيو ويندو. مون کي عمرڪوٽ فون تي اطلاع ڏنو ويو ۽ آءٌ ڪاٺي ٻڪي رفتار تي جيپ ڀڄائيندو اچي گهر پيڙو ٿيم. ڏٺم ته ٽي پوليس عملدار منهنجي ڊرائنگ روم ۾ آرام سان ويهي شربت پي رهيا هئا جو شيشو چور ڇڏي باقي گهر

ٻهاري ويا هئا. مون اچڻ شرط پوليس وارن کي هڪالي گهر کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ ڪين شربت پيئڻ کان نراه ڪيو. ۽ فرياد داخل ڪرائڻ کان به نابري واري.

ٻئي ڏينهن تي سرڪيٽ هائوس ۾ "لاءَ اينڊ آرڊر" جي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيس، جنهن جي صدارت آخوند صاحب ڪري رهيو هيو. هيءَ منهنجي آخوند صاحب سان پهرين ملاقات هئي ڇاڪاڻ ته ڪيس وزير ٿئي اڃا هفتو مس ٿيو هو. ڪانفرنس ۾ سکر ۽ حيدرآباد ڊويزن جا ڪمشنر، ڪليڪٽر ۽ پوليس جا اعليٰ عملدار شامل هئا. ڪارروائي هلندي جڏهن چوري چڪاريءَ جو ذڪر آيو ته آخوند صاحب مون کي مخاطب ٿي چيو ته اخبار ۾ چوريءَ جي خبر پڙهي اٿم پر تو فرياد ڇا جي لاءِ داخل نه ڪرائي آهي؟ آءٌ اڳيئي نڪ تائين ڀريو ويٺو هيس سو هاڻي موقعو ملندي ئي ڦاٽ ڪاڏم. چيم ته هائو سائين، چوري برابر ٿي آهي، پر ڪرائي آهي انهن پوليس عملدارن، جي اوهان سان گڏ ويٺا آهن. جڏهن سرڪار پاڻ چور پالي ۽ چورن ۾ ڀانگي ڀائيوار ٿيءَ ته ڪنهن وٽ وڃي دانهن ڪيان؟ وري گذريل ڇهن مهينن ۾ جي چوريون ٿيون آهن ۽ جن لاءِ فرياد داخل ٿيا آهن ته انهن ۾ ڪا هڪ چوري به موٽائي ويئي هجي ته آءٌ به ڪا اميد رکان. جي چوريون واپس ٿيون آهن ته مالڪن کي نه مليون آهن باقي وچ ڪنڌي ۾ ونڊ ورهاست ضرور ٿي آهي. ائين چئي مون چورن جا انگ اکر، پاتاريدارن ۽ دلالن جي لسٽ وارا ڪاغذ سڀ وزير صاحب اڳيان ميز تي رکيا.

پوءِ ڪانفرنس ته ڪافور ٿي ويئي. پوليس عملدارن جي نظر زمين تي کتل هئي، پر ڪرسين تان اُٿڻ جي همت ڪنهن کي ڪانه ٿي. ڪمشنر جنهن کي پوليس جي ڪارنامن جي اڳيئي ڄاڻ هئي، تنهن ڪنڌ ڏوڻي منهنجي هر ڳالهه کي ٽيڪو ڏيندو رهيو. آخوند صاحب اُٿي بيهي ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو ته "جيڪڏهن اينڊڙ ٻن هفتن جي مدت اندر چوراڪاري کي ٻنجو نه ڏنو ويو ته پوءِ هو پوليس کاتي جي ڪارروائي پنهنجي رپورٽ ۽ استعفا گڏ گورنر کي پيش ڪندو." ائين چئي آخوند صاحب مون کي ٻاڪر پائي پاڻ سان گڏ ٻاهر وٺي آيو.

پنهنجي گهر اچي آخوند صاحب مون سان ڪلاڪ اڌ تائين ڪچهري ڪئي. ڳالهيون ڪندي مونکي ٿڌي سيني ويهي سمجهائي ڏنائين ته اسان واري سماجي نظام ۾ ڪجهه اهڙي غلط ۽ اڻنگي ترتيب

ڏنل هئي جو هر موڙ تي ڌاڙيلن ۽ رهزن قابض هئا، جن پاڻ ۾ چوياريون ناهي باجماعت هاجان ٿي هنيا. انهن ۾ ڪي نقاب پوش هئا جن پاڪدامنيءَ جا برقعا ۽ چوغا اوڍي اندر ئي اندر ڳجها ڪات ٿي هنيا. ڪن وري ظاهر ظهور انصاف ۽ قانون جي رکواليءَ جي آڙ ۾ ڌاڙا ٿي هنيا. هرهنڌ ان قسم جو ڀِنو سرشتو عمل ۾ هيو. هاٿيءَ جا ڏند ڏسڻ لاءِ هڪڙا ۽ کائڻ لاءِ ٻيا هئا. سمورو قانوني ۽ عدالتي نظام هڪ ڪوريئڙي جي ڄار مثل هيو جنهن ۾ ننڍڙا جيت ۽ جيتامڙا تہ ڦاسي ٿي پيا، باقي وڏا پکي عقاب ڳجهون ۽ باز ڄار کي ٽوڙي آرپار نڪري ٿي ويا. هر حرفتي چالاڪ ۽ زماني ساز سرخرو هيو ۽ هر لائق ۽ شريف ماڻهو پنهنجي پڳڙيءَ کي بچائڻ ۾ پريشان هيو. اهڙي صورتحال ۾ هڪ غريب ۽ مسڪين لاءِ هن سواءِ ڪو چارو ئي ڪونہ هيو تہ هو صبر ۽ سانت ۾ سور سختيون سهندو رهي ۽ ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پاسيرو ٿي زندگي بسر ڪري."

ان واقعي بعد مون کي آخوند صاحب جي ويجهڙائي ۾ اچڻ لاءِ ڪيئي موقعا نصيب ٿيا. هڪ دفعي ساڻس گڏ سفر ڪندي سندس بريف ڪيس ۾ وڪيلن وارو چوغو پيل ڏسي پڇيا ڪيم تہ "قبلا! هي برقعو اڃان ساڻ ڪٿي پيا گهمو؟ خير تہ آهي!" چيائون تہ "اها صلاح تنهنجي وڏي ياءُ وزير ٿيڻ واري ڏينهن ڏني هئي تہ اها علامت ساڻ رکندين تہ توکي وڪيل هئڻ جو هميشہ احساس رهندو ۽ وزارت جو نشو مغز تي حاوي نہ ٿيندو." مون آخوند صاحب کي اهو ڪونہ ٻڌايو تہ هر صلاح ڏيندڙ، جو مشوره هو ٻين کي ڏيندو آهي تہ پاڻ ان تي عمل ڪرڻ اڪثر ڀلجي ويندو آهي!

آخوند صاحب سان لهہ وچڙ ۾ ايندي مون کي هي ڏسي حيراني ٿيندي هئي تہ ڪيس پنهنجي وزير هئڻ جو احساس بہ الاجي آهي يا نہ. چو تہ مال جو موهہ، نشي جي لوري ۽ پئسي جي چوس تہ پنهنجي جاءِ، پر جا ڪرسيءَ جي ڪشش ۽ هوس انسان کي هوش کان بيهوش ٿي ڪري، ان کان آءٌ بخوبي آگاه هيس. مون کي ياد نہ آهي تہ چوٿائي صديءَ جي سرڪاري سروس ۾ مون ڪنهن حاڪم يا وزير کي ڪرسيءَ جي ڪئنسر کان آجو ڏٺو. جو هڪ ڀيرو پاور ۾ آيو تہ ان کي ٻيهر سئين ڪنهن نہ ڏٺو! پر آخوند ان نشي کان واندو هيو. توڙي جو چڱو چوکو وڪيل هيو، عزت مان وارو شهري هيو. سندس سوين سلامي هئا. پر حرام جو مون هن شخص جي چهري تي ڪا فخر جي جهلڪ يا فلڪ ڏٺي.

آخوند انهن سچار ۽ ايماندار ماڻهن ۾ هڪ هيو جي ويڪائو مال نہ هئا. وڪالت يا وزارت ہيئي سنڌس لاءِ امانتون هيون. هن پنهنجي لاءِ شرافت، ماڻهپي ۽ اخلاق جو الڳ رستو ڳولي ڪڍيو هيو. توڙي جو سنڌس روزمره جو وهنوار ۽ واسطو چالاڪ ۽ حريف وڪيلن ۽ قانوني ڳنڍي ڇوڙن سان هيو. اچوڪي حرفتي، بي اصول ۽ ڪٺور دنيا ۾ آخوند هڪ اڀوجھہ انسان جيان اوپرو ماڻهو لڳندو هيو. ڪيس زمانہ جي پرک ۽ پروڙ بہ هئي. سنڌس تجربي جو دامن بہ وسيع هيو. پر هي يار پنهنجي واٽ وارو هيو. قدرت ڪيس سباجهڙي ۽ ٻاجهاري طبع جو مالڪ بڻايو هيو. لحاظ ۽ مروت سنڌس فطرت هئي. چوڪيدارن، ڊرائيورن ۽ پٽيوالن سان بہ اهڙي نوڙت ۽ نهٺائيءَ سان پيش ايندو هيو جيئن سپريم ڪورٽ جي ججن سان گفتگو ڪري رهيو هيو. تڏو ۽ متو ڳالهائڻ ۾ مون سنڌس مٽ نہ ڏٺو. خود عدالتن ۾ سنڌس مرڪ ۽ مناس لاءِ هي مشهور هوندو هو تہ جج صاحبان آخوند کي اهو ڪجهہ عطا ڪرڻ لاءِ آتا ڏنا ويندا هئا جا رعايت هو ٻئي ڪنهن وڪيل کي آچ ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نہ هوندا هئا.

ڪيس پنهنجي هر محسن لاءِ ساڃهہ هئي. جنهن بہ مٽس تر جيترو بہ احسان ڪيو هيو تہ اهو ڳڻ آخوند آخري دم تائين ڳائيندو رهيو. ماءُ تہ سنڌس ڪعبو قبلو هئي جنهن جو بيحد احترام ۽ ادب ڪندو هيو، پر پنهنجي ماٽيجي مامي اڳيان پڻ ڪنڌ جهڪائي ادب سان پيش ايندو هيو. هڪ ڀيري پنهنجي وڏي فرزند کي مامي سان تکو متو ٿيندو ڏسي ڪيس سخت تنبيهہ ڪيائين. چيائين تہ "ابا ان مامي جي ٽڪرن تي آءُ پلجي وڏو ٿيو آهيان. سنڌس هٿن جا ڪارايل گرانهن آءُ اڃان سوڌو پيو ساريان ۽ سنبران. اوهان کي اهڙي جرئت ڪيئن ٿي جو اوهان ساڻس پيا سينو ساهيو. مون تي تہ ان مامي جا اهڙا احسان آهن جو جيڪر سنڌس پير روز ڌوئي پيان تہ بہ سنڌس حق ادا نہ ڪري سگهان."

جڏهن سنڌس وڃڻ جي گهڙي اچي سهڙي تہ اوچتو سنبت ڪيائين. پنهنجي فرزند کي چيائين "ابا اڄ اباڻي ڳوٺ هلڻو آهي." جيپ تي سوار ٿي متيارين وارو دڳ ورتائين. اڌ واٽ تي دم ڏنائين. جڳ لاءِ تہ جيپ جو حادثو هيو، پر قدرت کي پنهنجي ڪارروائي ڪرڻي هئي. واٽ ويندي ويو جيئن ڪو وهائو تارو. هت جنين جي لوڙ هت پڻ آهي تن جي!

سائين قاسم شاه

مون پاڳوند ۽ بختاور گھٽي ٿي ڏٺا پر بدبخت ڪو قسمت سان هڪ اڌ. پلڪ پھر لاءِ ڪمبختي ته هر هڪ وٽ وارو ڦيرو ڪندي رهندي آهي، پر پاڪ چنڊ اهو جنھن وٽ نياڳ ٻارهوئي ڏيرو دمايو ويٺل هجي. ان ڏس ۾ منھنجو ڳوٺائي ايوب ڪنير پنھنجي نالي سان هيو. جو منھن پوندو هيس ان جي ته روٽي رد ٿيندي هئي پر پنھنجو پاڻ لاءِ به پاراتو هيو. پورهيو به پاپ وارو هئس. مٺي مالڪ به مٺيءَ ڪي مان ڏيئي منجھانئس ماٺهو جوڙيو. ڪي وري اُن ۾ آن اپائي ڏوڙ ڪان ڏن ٻٽائن. پر ايوب ته مائي مٺيءَ سان به جٺيون ڪندو هيو. ڪيس ڏنڊن سان ڪٽي، لتن سان رڳڙي ڳوهي ٽانو ٿپا ٺاهي وجھندو هيس باھ جي ڪوري ۾. پر مائي مٺيءَ به هئي چيڪي ۽ چيڙهالي. وٽس پچڻ ڪان پڙ ڪڍي ٻيھندي هئي. اجا ايوب آوي تيار ڪري وسئن ڏيڻ ايندو ته اڃي وسڪارو شروع ٿيندو. وسندو ته ڳڙو نه ته به وڏ ڦڙو. سڄي ڪئي ڪمائي چوپٽ. ٽانو پڇي پري جھڙي ڪپ ٿي پوندا. وري ايوب جي قسمت! ساڳي ماني ساڳ سان. اهو ئي ڪٿو ۽ ڪريو. آخر نوبت اها به آئي جو هڪواري ٽانو ٿپا ٺاهي جيئن آوي راس ڪري باه ڏيڻ تي هيو ته مٿان ڳاج ٻڏڻ ۾ آئي. نيٺ ايوب آويءَ تي چڙهي، منھن مٿي ڪري ٻاڪاريندي ٻڌو ويو ته "مالڪ منھنجا مونکي ايوب صابر سمجھيو اٿئي ڇا؟ آءٌ ته ايوب ڪنير آهيان. ائين ته نه آهي جو نالي بدل ۾ مفت ٿو ماريو وڃان."

خيرپور رياست ۾ مون مائي باليءَ ڪي ڏٺو جا پنھنجي وقت جي حسين ۽ حسن جي بزار جي راڻي هئي. رياست جو والي مٿس موهت هيو. خيرپور جو خزانو مٿس گهوري ڇڏيائين ۽ رياست جي عملدارن ڪي پگھار ۾ ماهيانو ڪڙپ جون ڳاڏيون ملنديون رهيون. تخت باليءَ ڪڍ تاراج

ٽيندو رهيو. بالي بخت کي لتون هٽي ٺوڪاريندي رهي. عاشق جو قدر قيمت تہ نہ ڪيائين اٽلندو ڪيس وک وک تي ايذاءُ ڏنائين. واٽ ويندي موٽر ڪان لاهي ڇڏيندي هئس ۽ هو شاهاڻو شونقين ٽتل واريءَ تي پلٿي ماري ويٺو هوندو هيو. تڏهن بالي انڌ جي گهوڙي تان لٿي جڏهن نازڻ اڳين جهان اُسهي چڪو. مون بالي کي پيريءَ ۾ ڏٺو جڏهن نيٽن ڪان نير وهائيندي ڪيس اڌ صدي گذري چڪي هئي. هن حسين ڪنڌر جي ڇهري تي منهن جي ٻنهي پاسي ڪوهہ جي نيسر جيان جهريون پئجي چڪيون هيون جن وسيلي اکين جو آب ريلا ڏيئي وهندڙ هيو. برف کي پگهرندي تہ مون اڳ بہ ڏٺو هيو پر پڇتاءُ جو نپوڙجي پاٽي ٽيڻ مون لاءِ نئون نظارو هو.

پر اجان بہ زور نياڳو اهو جنهن جي گهر ۾ گنگا وهندڙ هجي ۽ پوءِ اجان بہ هو اُڃ مرندو رهي. اهڙو نپٽ ندورو آءُ هيس. خود منهنجي گهر ۾ خطاب خانو هو پر مون الله جو ڪلام پڙهيو اڌ عمر گنوائڻ بعد. اهو بہ اڌو ڳابرو ۽ ٻي دليو. مُنهنجي اِمڙ پنهن جي سڄي زندگي تہ تهجد گذار تي گذاري پر سندس موت بہ مصلي تي سجدي ۾ ٿيو ۽ مون کي آڌا ابتا ٽڪر هٽندي اڄ بہ تپ پيو چڙهي. وقت جي ڪامل انسان سائين قاسم شاه جو آءُ نہ فقط پاڙيسري هيس. پر ساڻس بيحد حجائتو هوندي بہ نہ سندس شناس ڪري سگهيس ۽ نہ ڪائونس ڪجهہ پرايم. اسڪول ۾ استاد مليم تہ دڳ نہ پڇيم. راه ۾ رهبر مليا تہ ڪين پانڌيڙو سمجهيم. مست ملنگ بہ ٽڪريا. لپاٽون بہ لڳيون پر ڪپاٽ نہ ڪليم. ائين انڌي جو انڌو رهجي ويس، وري پاڳ بہ اهڙا سڪندري! جو سنگت ساٿ بہ رهيو اهڙن نپٽ نابينن سان، جي هٿوراڙيون ڏيندي پاڻان مون کان پڇندا رهيا تہ "ڪٿي پهتا آهيون"! الاجي اهي ڪهڙا انڌا هئا جن ملتان ڳولي لڌو هيو؟

ننڍڙي هوندي جڏهن بہ گهر ۾ رسندو هيس تہ ڪاوڙجي ڪوٺيءَ اندران در ڏيئي لڪي ويهندو هيس. امڙ پرچائڻ لاءِ سڏ ڪري چوندي هئي، تہ "احمدڙا اڃي ماني کاءُ" تہ نهڪر ڪري چوندو هيس تہ "نہ ڪائيندس." پر ساڳي وقت بک بہ لڳندي هيم ۽ دل ۾ ائين چوندو هيم تہ هڪوار امڙ ٻيهر سڏ ڪري تہ پوءِ وڃي ماني ڪائيندس. وري جڏهن امڙ ٻيهر سڏ ڪندي هئي تہ اُمالڪ انڪار ڪري، وري سوچيندو هيس تہ

جيڪر ٽيھر ايلاڻ ڪري تہ پوءِ وڃي ٿو ڪاوان. پوءِ ”وڃي ڏوڙ پاءِ“ چئي آخر امڙ بہ وڃي ٿانيڪي ٿيندي ھئي. ساري رات بڪ ڪاٽي، آءٌ جڪ ماري صبح جو اٿي پاروٿن چانورن ڪائڻ لاءِ ديڳڙا ڪڙڪائيندو ھيس. ڪڏھن تہ نياڳي ڪرڙ بہ ھٿ نہ ايندي ھئي! اھو ئي منھنجو نصيب ۽ اھا ئي منھنجي قسمت پئي رھي آھي جو صحيح ويل ۽ وقت ڪڏھن بہ ھٿ نہ آيو اٿم.

ساعت ۽ سمي جو وقت سر قدر نہ ڪندي سڄي عمر گھاٽي ۾ رھيس. ھر مھل ھر موقعي ۽ ھر ماڻھوءَ جي گذري وڃڻ بعد پڇتاءَ جا ھٿ ملڻ منھنجي قسمت بڻجي چڪي. زندگيءَ جي پڙه بہ ائين ٿٽي، اُيريم ۽ اُسريم بہ ان اُڃار. ھاڻ جڏھن زندگيءَ جي سانجھي اچي اوڏو ٿي تہ ليڪو لاھڻ لاءِ ڪنڌو ڪتايم. ڏنم تہ ڪاريءَ وارا ڪڪ. پوءِ ڪٽئي واٽئي جيان وھيون سنڀاليندي ٻانھون ڪنجي پيرن تي زور ڏنم. گھٽو ئي ٻڳس پر خاصي دير ٿي چڪي ھئي. سائين ساٺيھہ اُسھي چڪو ھيو. ٻانولي ٻاليءَ جيان آءٌ بدبخت بہ ٻنيءَ تي ٻيھي اوساريندو رھيس. ھاڻ تہ ھر لڏي ويل لاءِ واءِ ويلا ۽ گھل گھوڙا ڪندي ۽ سينو ڪٽيندي سُنيءَ ڪون شيعو ٻڻجي چڪو آھيان ۽ اھو بہ اھڙو ڪٽر جو ھر ويلي ٻين سان گڏ پاڻ تي بہ ملامت ڪندو رھي.

کھڙي ڪريان ڳالھڙي ان سھڻي ۽ سچي سيد جي جنھنجو نوراني ٻھڪندڙ مکڙو اڄ بہ منھنجي عينڪي اکين اڳيان چوڏھينءَ جي چانڊاڻ جيان پيو جرڪي. منڙي مانيڙي مورتيءَ تي سھڻي سفيد سونھاري. تن تي گھرو ڏوتل سادا ڪپڙا، گوڏي تي سٿڻ، پيوند لڳل پھرياڻ ۽ مٿي تي اڇي پڳ. سيد کي سونھن بہ ڏءُ تي ھئي. ڏسجي ائين ٿو تہ مسڪيني ۽ غربت گڏ خوبصورتي بہ سيدن جو ورثہ آھي. الاجي ڪيس ڳاڙھين اکين وارو سيد چو چوندا ھئا. ھي برابر آھي تہ سندس اکين ۾ اھڙا الماس ھئا جو ڪنھن کي ڏانھس گھوري ڏسڻ جي جرئت ئي ڪانہ ٿيندي ھئي. اھڙي ڪوشش بيسود پڻ ھئي، ڇاڪاڻ تہ سائين سدائين ڪنڌ ھيٺ جھڪائي ھلڻ جو عادي ھيو. عورتن کي سامھون ايندي ڏنائين پوءِ تہ منھن مبارڪ سيني ۾ ائين ڇپجي ويندس ڄڻ تہ چنڊ ڪڪرن ۾ ٿو لڪي. باقي ٻارن کي ڏسندي ئي چنڊ نڪري نروار ٿيندو. پنھنجي اولاد ڪانہ

هيس. پر تڏهن به پراون پارن کي پيار ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. اهي به وري اسانجي گهٽيءَ جا پار! شڪل جا ڪوجها بي ڍولا وري اکين ۾ چپيون ۽ نڪ ۾ جڄائون. مٽيءَ ۾ ليٽڙيل جهڙا لڏڙا. اهڙن گدلن غليظ ٻارن کي پيار ڪرڻ ۽ منيون ڏيڻ لاءِ ڪا امڙ هجي، يا وري سائين قاسم شاهه.

اسان جي پاڙي جا مڙو ئي سيد محنت مزدوري ڪري گذر سفر ڪندڙ هئا. سواءِ ٻن جي. هڪ سائين جعفر شاهه سڳورو جنهن ست حج ڪيا هئا ۽ محمود غزنويءَ جيان سترنهن ڪاهون ڪرڻ جو ارادو هيس پر زندگيءَ وفا نه ڪيس. ٻيو سائين سيف الدين شاهه جو ڪلن جو وڏو واپاري ۽ زميندار هوندي به سخت پيچ هيو ۽ سدائين "ڪين" جو ڪنو چاڙهيو ويٺو هوندو هيو. البت بيمار ٿيڻ تي پنج ڇهه رپين جو ڪڙدو مٺائي خيرات ڪندو هيو. وري قدرت جي ڪنجوسن سان پاسخاطري به اهڙي جو بيمار به ڏينهن اڌ ڪن مس ٿيندو هيو. سائين قاسم شاهه وٽس ١٥ رپين تي منشي هوندو هيو. جا پڳهار ٽيهن سالن ۾ وڌندي پاويهه رپين تي پهتي. پر سائين قاسم شاهه نه ڪڏهن ٻڙڪ ٻاهر ٻاڦي ۽ نه ڪڏهن پنهنجي غربت جو ڍنڍورو ڪري سندس پت وائکي ڪيائين. مزو اهو جو مفلسيءَ جي اهڙي حال ۾ به سندس ساک پت ايتري هئي جو اڌ شهر جون امانتون سندس ڪچي گهر ۾ رکيل هونديون هيون. ڳڙهي جي چورن کي به الله ايتري ساڃهه ضرور ڏني هئي جو سيد جي ڪکن اوڏو به ڪڏهن نه آيا. سواءِ سيف الدين شاهه جي اناج گدام واري چوريءَ جي، پر اتي جيڪر ڌاڙو به لڳي ها ته هوند سڄو شهر مٺائي ورهائي ها.

سائين سڄو به اهڙو هيو جهڙو اڪن تي پارو. ڪچين سرن جو ڪڪائون گهر جنهن جو هڪ پاسو وهڪيل ۽ ڇت ڇڳل جو برسات ۾ بي بي سانئڻ پاٽڙا ۽ پاٽيون پاٽيءَ لاءِ رکندي ٽڪبي هئي. گهر ۾ ٻه پراٽيون واٽيل ڪٽون، هڪ ڪٽل موڙو ۽ ٽه ڄنگهي کاٽ جي ڪرسي جنهن جي ڪٽل ڄنگهه هيٺان سرون رکيل هيون. باقي فرنيچر تڏا تڏيون ۽ ٺيڪراٽي سامان. دلن تي به ڍڪڻي ڪانه. هڪ تي ڪاٺوڙو ڍڪ رکيل ۽ ٻئي تي سروٽو. ڪوٺي اندر بنا ڪڙي ڪنڍي جي، کاٽ جون ٻه پيٽيون جن ۾ ٻين جون امانتون رکيل. هيءَ هئي سائين جي مڏي ۽ املاڪ جنهن لاءِ

شڪرانا بجا آڻيندي نہ فقط سائين جي نراڙ پر پيرن جي مرن ۽ پيڏين تي اُٺ جي گوڏن جيان چوڏا چڙهي چڪا هئا. سائين جي نماز تہ ڏسڻ وٽان هئي. سيدنا علي بن حسين لاءِ چيو ويندو آهي تہ وضو ڪرڻ مهل سندن رنگ هئڊو پيلو ٿي ويندو هيو. پڇيائونس تہ ڪهڙي ڪارڻ! چيائين تہ ڏسو نہ ٿا تہ ڪنهن جي حضور ۾ پيش ٿيڻ لاءِ ٿو تياري ڪريان. اهڙو الله جي ڏاڍ مڙسيءَ جو ڏر مون ڪي، سائين ڪي نماز پڙهندي ڏسڻ ۾ ايندو هيو. وري جڏهن ڪائونس ملان دينوءَ مولا جي مهر بابت پڇيو تہ مرڪي چيائين تہ "ملان شڪر ڪر جو ماڻهن ڪي مالڪ جي رحمت جو صحيح اندازو نہ آهي، جي هجين تہ هوند اهي آڏا اُبتا سجدا ڪرڻ بہ ڇڏي ڏين."

سائين پنهنجي واٽ وارو هيو پر سندس واٽ ويندي گهٽڻ جو پلو ٿيندو هيو. خاص ڪري ڪتن ٻلن ۽ جانورن لاءِ تہ عيد ٿيندي هئي. انساني شفقت ۽ سخا جو مزوئي تڏهن آهي جڏهن هر ساهواري لاءِ عام ٿئي. هي تہ سائين جي هر صبح جو دستور هيو تہ مانيءَ جي سڪن ڳين سان ڪيسا ڀري مارڪيٽ ويندي رولو ڪتن ڪي ڪارائي خالي ڪري ۽ واپسيءَ ۾ چلي ڇيڇڙن جي ڀري ٻلين ۾ ورهائي. پر عام ماڻهن جو جانورن تي جو روزمره ظلم ۽ جبر جاري هوندو هيو تنهن ۾ سائينءَ جي آهٽ ٻڌندي ئي فرق پئجي ويندو هيو. ڳئون مينهون هڪليندي ڳنوار ۽ ميهار تہ سائينءَ ڪي ڏٺي لڪڻ ۽ لٺيون اُچلي اُمالڪ "هل امڙ"، "هل ڀتاري" ڪندي ٻڌا ويندا هوا، پر جعفر دايو جو گڏهن تي سرون ڍوئيندو هيو سو بہ پنهنجو ڏنبو ڇڏي گڏهن ڪي "ابا پٽ" ڪري ڪاهيندو ڏٺو ويندو هيو. پاڙي جي ڇوڪرن تہ چڙڪ ۽ ڪوڙڪيون اڏي پکي ڦاسائڻ ۽ ڪکڙ ڦڙڪائڻ کان مورڳو توبہ ڪري ڇڏي، ڇاڪاڻ تہ ٻي حالت ۾ تہ سائين نہ ساڻن ڳالهائيندو ۽ نہ مٿي تي هٿ گهمائيندو ۽ ڪين چاڻ هئي تہ ڪهڙي ڪارڻ. منهنجي ڀڦي بي بي گراناز جا ٻارن ڪي قرآن پاڪ پڙهائيندي هئي ۽ گذران لاءِ سوڙيون سبندي هئي ۽ بيد جي لڪڻ ڪي ٻنهي جي ڀٺن تي آزاديءَ سان استعمال ڪندي هئي، سا بہ ڏيڍ پهر ڏينهن تائين فقط سوڙين تي سٽڪا ڪڍندي هئي جيستائين سائين گهٽيءَ کان گذري چڪي، مبادا ٻارن جي رڙين جو پڙلاءُ سائين جي ڪنين نہ پوي.

آچر ڏينهن جيڪڏهن جهنگ کان ڪائيون ڪرڻ نہ ويندو هيس تہ پوءِ سائين وٽ سراءِ ۾ وڃي ويهندو هيس ۽ سندس ڏهاڪو ڪن پاليل ٻلين سان بہ راند ڪندو هيس جا خاص مونسان رعايت ٿيل هئي. پر ٻلين جي پيچ ڪي ڇڪون ڏيڻ يا سندن ڪنن ۾ ٽوپيل سلڪي گلن ڪي سٽون ڏيڻ جي اجازت مون ڪي بہ نہ هئي. سائين اناج جي ڳوٺين يا ڪلن جو ويٺو حساب ڪتاب ڪندو هيو ۽ منهنجي بڪ شڪ ڪي بہ برداشت ڪندو رهندو هيو. آءُ ڪيس اهي آڪاٽيون ٻڌائيندو رهندو هوس جي ڪتابن ۾ پڙهايون ويندڀون هيون. اهو آڪاٽين جو سلسلو سالن تائين هليو پر ڪيس فقط هڪ آڪاٽي وڻي جا هئي هرڻيءَ واري ڪهاڻي. هر دفعي وئڪيشن تي ڳوٺ اچڻ شرط سائين جي پيرين پوندو هيس تہ پهرين پڇا ڪندو هيو هرڻيءَ جي. "ابا هرڻيءَ جي اُج جو ڇا ٿيو؟" "سائين اجا پيئي ڊوڙي." تعليم پوري ڪري رائل انڊين نيويءَ ۾ ڀرتي ٿي بمبئي هليو ويس. ڇهہ سال ملڪان ملڪ رلندو رهيس. بغاوت ۾ سزا ڪائي جيل ويس. ننڍي جيل مون ٻاهر اچي دنيا جي وڏي جيل ۾ ڏرم جا ڏڪا ڪائيندو رهيس. سانگي سان ڳوٺ بہ ايندو ويندو رهيس. پر سائينءَ کان هرڻي نہ وسري. آخري ڀيري وارا اکر اجان سوڌو منهنجي دل تي نقش ٿيل آهن. چي ابا هرڻ جي اڄ ۽ رڻ جي رڃ ڪٿي پهتي؟ آءُ الهڙ ۽ الو، سائين جي سوال جي رمز ۽ راز پروڙي نہ سگهيس ۽ خاموش رهيس.

هڪ ڏينهن الاجي ڇو، ويٺي ويٺي سائين ياد پيم. هرڻ تہ هونئن بہ سائينءَ جي ياد جو حصو ٿي چڪو هيو. آڪاٽي ۽ آڪاٽيءَ جو ارٿ آئيني جيان اکين آڏو اُڀو ٿي بيٺم. هڪدم موٽر ڪٽي ڏوڪيم ۽ ڏو ڳوٺ اچي نڪاءُ ڪيم. هاءِ ڪمبختي! سائين وڃي چڪو هيو. آءُ سندس پيرانديءَ کان بيهي ان ڪنڊيءَ لاءِ سوچيندو رهيس جتي ٿڪل هرڻ جيان آءُ بہ پهچي چڪو هيس.

پير ۽ مير مرحوم

(پير حسام الدين راشدي ۽ مير رسول بخش ٽالپر)

ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته پڪ اندر ۾ ڪنهن ڏاڍي ارواح جو واسو اٿم. ماڻهن ساڻ گڏ ويٺي جيءُ مزي ۾ هرگز نه هوندم. ڪنهن جي ڏک ڏولائي جو ٻڌم ته پوءِ من ۾ لڇ پڇ ۽ آنڌ مانڌ پيئي ٿيندم. وري اڄ ڪلهه جو به چپ چوري ٿو ته ان جي ڪڏ ڪونه ڪو درد جو داستان ته آهي ئي آهي. وري ڪري به ڪجهه نه سگهان. رڳو ساڙ ڪان پيو سدائين پاڻ کي چڪ پايان. مون کان ڪنهن جي نه غربت ڏٺي ٿئي، ۽ نه ڪنهن جي بيماري سٺي ٿئي. نه وري ڪنهن ڏاڍي جي هيٺان تي يا حيوانن تي ٿيندڙ سختي سهي سگهان. مخلوق ته آهي برابر سڀ مالڪ جي. جيئرا توڙي مئا سڀ آهن سندس حوالي. پر آءٌ اڪين هوندي ۽ اندير ڏسندي پوءِ به سڀ کي هڪ اک ڪري ڪيئن ڏسان؟ ان کان نپٽ انڌو هجان ته چڱو. البت مئن جي ڳالهه ٻي آهي. ڪنهن قبرستان ڏانهن ويندي دل پيئي ٽڙندي ۽ باغ بهار ٿيندي. ڇڻ ڪو وڇڙيل ويڙهيچن وٽ ٿي ويس. مقام ۾ پير پاتم ته پوءِ سڀ غم ڳڙتيون غائب. پانئن ته اباڻي گهر عيد ملڻ آيو هوس. ڪڏهن ته وري اهڙي اڪير پيئي اپرندي، جو دل پرجي ايندي. هر ٻنيءَ کي پاڪر پيو پائيندس. جئن ڪنهن جي تڏي، پاڙي واريون پلئه اوڍي ۽ منهن ڏيندي پار ڪڍنديون آهن. ٻين سان به ساڳي ويڌن آهي الاجي نه. مون سان ته نسورو ناحق آهي، ڪنهن سان ڳالهه به ڪرڻ جهڙي نه. ڪو ٻڌندو ته ڇا چوندو. مئن سان الفت ۽ جئرن کان بيزاري. ماڻهو آهي يا ڀُوريٽ!

ڪالهه رات به ويهي اکين تي ڏنم. مڪليءَ واري مقام پهچڻ جي شوق ۾ نيٽن ننڊ نه آئي. پهچڻو ته هيو ڪچڙي منجهند ڌاري. پر پوءِ حشام ماڻهن جا اچي مڙندا. مون کي اڪيلو مقام پيڻڻ جو موقعو ڪٿان ملندو؟ ڇو نه اڳواٽ وڃي مڪلي ماڻيان؟ اهو سوچي، آڌي رات اُٿي،

گاڏي ڪاهي ننڊ روانا ٿيس. پوئيس اسر جو اچي مڪليءَ پيڙو ٿيس. موٽر پاسي پر بيهاري ڪاهي پيس مقام اندر. هتي ڪا جهل پل ٽوروئي هئي. سڀ رسمون رواج هوا جيئرن سان لاڳو. هتي ته آزادي هئي چڙواڳ. قبرن جي هڪ جهڳٽي اندر وڃي تربت ڪي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. واه جو مزو اچي ويو. سوا لک ولين وچ ۾. آءُ هڪ عاجز اپوجهو. هڪ رات پر جو اوجاڳو. ٻي پنڌ جي ٿڪاوٽ. وري مٿان پنيرڪي جي ٿڌڙي هير. هوا وارين لهرين جي وري موج مستي آهي ئي انوکي. جڻ ڪنهن ڪنيءَ ڪٽي ڪيائڙيءَ تي ڪتڪتايون ٿي ڪيون.

ننڊ جا گهيرٽ به ڏاڍا ٿي آيا. ننڊ نياڳي ته آهي اڳيئي اُبهري. هونءَ به مرڻ کان پوءِ سمهڻ لاءِ سوين صديون. ماڻهو نويڪلو ٿي لٽ ڏيئي سمهي پوي. پر ننڊ چنڊي چوي ته اهو عرصو به حياتيءَ ڪون ڪاٽ ڪيان ته چڱو. منهنجي دل ته هئي اداس ۽ اُباٽڪي. روئڻ لاءِ اُڌمان ٿي آيا. ويجهڙائيءَ ۾ ڪي حادثا ٿي چڪا هوا. جن دل کي ڏڏڪو رسايو هيو. ڪي منڙا ماڻهو هي وٽان ڇڏي وٽڪار ويا هوا. اهي به هڪ ٻئي کي. ڪنهن لاچاريءَ ڪين لڏايو هيو. اوڏانهن جتان ڪوئي موٽيوئي ڪونه هيو. ويا به هئا هيڪلا، اڪيچنيءَ ۾ ۽ اهو به اوچتو. موت هونئن به نه ڏسي مهل نه موقعو. پر هن پيري الاجي چو؟ ڊائري ۽ ڪئلينڊر ڏسي وارو ڪيو هوائين، هڪ تي ته پهرين اپريل جو مارو وڌائين. ٻئي کي پهرين مئي تي لامارو ڏنائين. پهرين جون تي الاجي ڪنهن کي ڪنيي ڪٽندو؟ يا الائي ڪتي لابارو وجهندو؟ خدا خير ڪري! موت جا شل ڪن ٻوڙا ٿين.

انسان ته آهي هن ڌرتيءَ تي "گاهه" مثل. سُڪو به پٽجي ۽ سائو به ڪپجي. موت ته آهي فقط ڏاٽو. اها مرضي مالهيءَ جي ته گاهه ڪچو پٽي يا پڪو. پوکي به پاڻ لٽي به پاڻ. پر هن پيري چوندا سٺي ڪيائين. ڏک دشمن جو به نه وڃائجي. اسان وٽ اڳيئي اٽاٽ ۽ اٿهوند. اسين پاڻ سچا ۽ پينگيا. پڙ ۾ ٻوٽو ٻارڻ وارا هئا گهٽا؟ ڏيڍ اڍائي ۽ ساڍا ٽي. انهن ۾ به ٻه مهاندا ٻن مهينن ۾ چٽ. اهڙي چٽ گهٽ شل ڪنهن دشمن سان به نه ٿئي. اسان جو ته ارڪو ترڪو ئي ڀارجي ويو. نه ملڪ ۾ جنگ لڳي نه زلزلو آيو. ڪلندي ڪائيندي به مڙس هڙپ. هُئا به ٻيئي ٺاهوڪا جنگ جوان. ڪاڪاڙ ٻوٽاڙ اِرا. سهٽا شڪيل ۽ مٽيا وارا. لاڪيٽا، لڄ پال، هڪ علم ادب جي کاڻ ۽ ٻلر جو ڏٽي. ٻيو مجلس جو مور ۽ خلق خدمت جو ڪوڏيو. اجان به ٿهليو. ٻئي سنڌ جي قديمي خاندانن جا

روشن چراغ. پنهنجي سنگت ساڻ ۽ ساٿيهه تي سر ڏيڻ وارا، نيت، پت ۽ ساک وارا. سندن ويل وڃڻ جي ته نه هئي. پر شايد هن ڪري هليا ويا جو. "هت جني جي لوڙ هُت پڻ آهي تن جي."

سندن ساک جو ايترو اندازو ڪنهن کي به ڪونه هئو، جيترو سندن وئي پڇاڻان پتو پيو. اديب ۽ سياستدان پيا اچن وڃن. اهي ڀيئي جنسون هونئن به اسان وٽ اڻتوريون اگهايون ويندون آهن. پوءِ توڙي جو ڪو ڪسو هجي يا ڪاندو. پر هي ته ڀيئي هئا تاجيءَ پيٽيءَ پٽ. تڏهن ته هاءِ دوس متل هئي. جيڏي ڪونه ڏني سون ڪڏهين. مٽن مائٽن پاٿرن پائٽين ۽ سنگت ساڻ جو ماتم ته سمجهه ۾ آيو ٿي. ڪجهه رت جي ڇڪ ڪجهه وڇوڙي جو داغ. پر عجب اهو جو هجوم ۾ هر "اک" آلي هئي. آخر ڪو جهپو ته هر جيءَ کي آيل هيو. جو ساري راڄ ۾ روڄ هيو. هونئن ته اسان جا اديب ڇڙ وڇڙ ڳاٻا. سيني وچ ۾ ويڇا، وٿيون ۽ وريون. پر هن صدمي ۾ سڀ هئا برابر جا ڀاڱي ڀائيوار. اوري توڙي پري جا، ديسي ۽ پرديسي، اچي ڪلهي ڪانڌي ٿياس. ڪي سيرانديءَ ڪان ڪي پيرانديءَ، ڪلها تن ڏناس. واه سيد تنهنجي سواري. سکهي ري ڏولي مين هو جا سوار. اها سيد جي رهائي هئي يا الله جي مٽس رحمت هئي. علماءَ، عالم، اديب ۽ شاعر. ڏسڻ ۾ ائين ٿي آيو ته جيئن ويندي وقت به سيني کي پاڻ ۾ پرچاءَ ۽ پريت جو پيغام ڏيندو ويو.

اڃان مهينو مس گذريو ته ٻيو ترڪاڻ ٿيو. هن ڀيري به واڍي واه جو وڻ ليٽايو هيو. اوچو ڳر وارو ۽ ڦلدار، جنهن جي ڳهاٽي ڇانوَ گهٽڻ لاءِ ڇپر هئي. بيواهن ۽ بي وسيلن لاءِ وڏي وسئن هئي. ڪو غلغلو ٿيو گرنار ۾ ته سنڌ جو شير شهيد ٿيو. پوءِ خلق ۾ ريهڻ مچي ويو. پنهنجي پروان جي پيهه ٿيندي رهي. ڪي ڀائپي برادريءَ جو پير ڏيڻ لاءِ آيا. ڪي دوستيءَ جو دم نباهڻ خاطر. ملڪ جو صدر وزارت سميت اچي سهڙيو. اها سندس رڄ شرافت هئي، ماڻهن جو ڳاهٽ ٿيندو رهيو. ڪنهن جي جذبه ۽ جوش جو ڏيکاءَ حڪمت عملي به ٿي سگهي ٿي. پر ڪنهن جي وئي پڇاڻان هنجون هارڻ؟ هرگز نه. مون ته سپر هاءِ وي جي اڌ واٽ تي وينل چامڙي کي به روئندو ڏٺو. "اڙي وزير لاءِ ٿو ڳوڙها ڳاڙين؟" "نه

سائين نہ. مون لاءِ تہ سڀ آهن مسافر ۽ واٽهڙو. پنڌ جا پانڌيئڙا. هڪڙن کي ايندڙ ڏسان ٻين کي ويندڙ. آءٌ تہ آهيان وچ واٽ تي ويٺل سڀ جو سلامي. پوءِ ڪي ترس ڪائي ڪجهہ وٺائي وڃن. ڪي ڀاڳوند مون سان پٽ تي ويهي روح رهاڻ ڪن. مير صاحب تہ مون سان ڪچهريون ڪندو هيو، سائين هو وزير تہ نہ هيو. مون جيان قلندر جو فقير هيو".

قبرن وچ ۾ ليٽندي، سچل جون ٻہ سٽون ياد آيم. "مين ڀي اڪ خيال هان اور لي سان نال خيال دي." خيال جي اڏام بہ عجيب آهي. ٻنهي جا نقش آڏو اچي اُڀريا. اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. اڇرج ۾ اچي ويس. سٺن سالن ۾ هي پهريون دفعو هيو جو اکيون آليون ٿيون هيم. مون تہ سمجهيو هيو تہ اهي نئن ۽ ناليون هميشہ لاءِ خشڪ ٿي چڪيون هيون. پر نہ ٻيلي. اڄ اکين کي ڪو مرم پيو هو. ڪي حياءَ جا ڳاڙها پاڇي بچل هئا. شايد اويل سويل ڪنهن ڪم اچڻ لاءِ. شڪرانو ڪيم تہ اڄ پلڪن جي پياس تہ بجهي. ٿڌڪار ٿيندي اکين ۾ آرس آيو. اُجهاپي جي آس اُڀري. ائين اک لڳي ويئي. ڪنهن سرہاڻ تي سجاڳي ٿي. سامهون واري قبر پنيان ڪو اکين جو معصوم جوڙو مون کي چتائي ڏسي رهيو هو. آءٌ اک ٽيٽ ڪري ڏسندو رهيس. چانهر ڪري چپ هنيم. ڄڻ ڪنهن اگهور ننڊ ۾ هيم.

ڏٺم تہ هڪ معصوم ٻارڙو هيو. جو پير پير ۾ ڪٽندي اڳتي سرندو ٿي آيو. ويجهو اچي منهنجي ٻانهن ۾ ٻڌل گهڙيءَ کي گهوري ڏسندو رهيو. پوءِ پنهنجو ڪن ويجهو آڻي سندس ٽڪ ٽڪ کي غور سان ٻڌندو رهيو. ائين اوچتو منهنجي اڌ ڪليل اک تي نظر پئجي ويس. گهبرائجي ڪسڪڻ جي تياري ٿي ڪيائين. مون مرڪي کيس پيار سان چيو تہ "ڊڄ نہ. فقط آءٌ آهيان. ٻيو نہ- ٻيهہ- ٻيهہ تہ توکي اها سوني دہلي کولي ڏيکاريان- جنهن سان تنهنجي دلچسپي آهي- ان ۾ گهنٽي ٻہ وڄندي آهي." ٻار ٻيهي رهيو، نهايت سنهي ۽ سباجهڙي آواز ۾ چيائين، "مون کي سمجهہ نہ ٿي اچي، مون کي تہ ڪنهن ٻار جي بوءِ آئي، تڏهن تہ هتي آيس، پر تون تہ وڏو ڪو ماڻهو ٿو لڳين. مان توکي اڳ بہ قبرستانن ۾ ڏٺو آهي. شايد تو ۾ ڪي ٻاراڻيون ڳالهيون آهن. نہ تہ ماڻهو اسان ڄامڙن کي ڏسي نہ سگهندا آهن. آءٌ ٻار نہ آهيان، پر ڄامڙو آهيان جن کي

اوهان جن پوٽ سمجهي ڊڄندا آهيو. منهنجي عمر ڇهه سؤ سال آهي. هيءَ مڪلي پڻ منهنجي سانيڀ ۾ ڪيئي دفعا آباد ۽ برباد ٿي. ڪجهه عرصو اڳ هتي مها ڪاليءَ جو مندر هو.انساني ٻليدان جو مرڪز هيو. پر تون اهو ته ٻڌاءِ تنهن جي سوني دبليءَ ۾ ڇا آهي؟ ان ۾ ضرور ڪو جانور يا جيت بند ٿيل آهي. مون کي سندس دل جي ڌڙڪڻ ٻڌڻ ۾ آئي.“

”جو آواز توکي ٻڌڻ ۾ آيو اها وقت جي ڌڙڪڻ هئي.“ ”وقت ڇا آهي؟ اها نه مون کي خبر آهي ۽ نه وري ڪو ٻيو توکي ٻڌائي سگهندو، ته وقت ڇا آهي؟ چون ٿا ته ٽن شين جو ٺهيل آهي. حال، ماضي ۽ مستقبل. وقت سدائين پيو هلي. نه اٿس ننڊ نه آرام. سدائين ڪن ۾ ساڳيو اکر پيو اُچاري.“ ”توکي خبر آهي ته وقت ڇا ٿو ٻولي؟“ ”افسوس. هائو. هر پل ۽ هر گهڙي ياد پيو ڏياري ته تنهنجي وهي وهندي ٿي وڃي. ڇاڻ تون جهور پوڙهو ٿي مرندين.“ پر ڇامڙا وچڻ ڪان اڳ اهو ته ٻڌاءِ. توکي موت جو ڊپ ٿيندو آهي؟“ خوف! موت ڪان؟ پر اهو موت آهي ڪهڙي بلا؟ ”موت آهي اها گهڙي جڏهن تنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ بند ٿي ويندي. تنهنجي جسم جي مشين بيڪار ٿي بيهجي ويندي. تنهنجا خيال ۽ خواب ختم ٿي ويندا. تنهنجي جياپي جي جوت، ڏيئي يا موم بتيءَ جي لاٽ جيان آخرين هڏڪي ڏيئي ۽ سڏڪو پري گل ٿي ويندي.“

ڇامڙو ڪليو ۽ چيائين ته ”اها سموري بڪواس تنهنجي دماغ ۾ ڪنهن پري آهي. ان سوني دبليءَ ڪي ڪن نه ڏئي. حال ماضي مستقبل، اهي سڀ نڪيءَ جا ناه آهن. ڏسين ڪونه ٿو ته سڀ ساڳي ڳالهه آهي. جو رستو پنڌي ڇڏي آيو آهين اهو آهي ماضي. جتي وينل آهين اهو آهي حال. اڳين وڪڙ ڪان پوءِ جو موڙ ايندو اُهو آهي مستقبل. پڪ ڄاڻ ته دبليءَ وارو توسان چرچا ڪري پيو توکي ڊيڄاري. ان دبليءَ کي درياهه داخل ڪر ته اهو شيطاني رُوح به غرق ٿئي، جو منجهس واڙيل آهي. خبردار جو ڪڏهن ان جي چوڻ تي ڀروسو ڪيو اٿئي. جهٽ ڪن تون سمهي پئو. جڏهن توکي جاڳ ٿيندي ته نئون سج اُڀرندو. تون پوءِ صاف ڏسي سگهندين. پر هتي اڄ ڇا لاءِ آيو هئين؟“

مون ساڻس احوال اوريو. ڪيس ٻڌايم ته اسان جي ديس جا ٻه

املھہ ماڻڪ لاڏاڻو ڪري ويل هئا، جن ۾ هڪ هتي دفن ٿيل هيو، اڄ سندس چاليهو هيو. ٻيا ماڻهو به اچي هتي مڙندا. آءُ انهن گڏ فاتحہ پڙهڻ ۽ ڪلمي جو ثواب بخشڻ آيو آهيان. ”اهي ماڻهو اوهان جو ڪجهہ ڪٽي ويا آهن؟ يا ڪو اهڙو ڏوهہ گناهہ ڪري ويا آهن جو نوبت بخشڻ ۽ بخشائڻ تي اچي پهتي آهي؟“ چامڙي پڇيو. ”هرگز نہ“ مون رڙ ڪري چيو. ”بلڪل نہ. ويندي بہ سندن ٻيئي هٿين خالي هئا. نہ وري ڪو هنن ڪو قصور ڪيو. هو تہ ٻيئي معصوم ۽ مسڪين ماڻهو هئا، هنن لاءِ ڪنهن جي دل ڏکوئڻ بہ ناممڪن هئي، هڪ نفيس ۽ نازڪ دل اديب هيو ۽ ٻيو فقير تن قلندر. توڙي جو چائي ڄمر ڪان مير ۽ امير هيو.“ ”پوءِ تون ڪين ڇا ڏيڻ يا بخشڻ آيو آهين؟ تو وٽ آهي ڇا؟ تو وٽ تہ ڇڳل ڳل بہ پيٽا لاءِ ڪونہ آهن. ڇا پنهنجي مايوسي ۽ نراسائي مٿن مڙهڻ آيو آهين؟“

آءُ لاجواب ٿي ماٺ ۾ رهيس. وري جهٽ رکي ڪوڙ ڳالهايم تہ آءُ سندن دعا ۽ آسيس وٺڻ آيو هيس. ”سندن جئري بہ ڪڏهن تون وٽن وئين؟“ ”نہ. منهنجي ساڻن ڏيٺ ويٺ ضرور هئي. پر ياريءَ جي حجت ڪانہ هئي. البت ٻنهي جي وڏن مربي پائرن سان منهنجي نيازمندي ۽ گستاخي هئي. پر سانگي سان جڏهن بہ ساڻن ملاقات ٿيندي هئي تہ آءُ ڪين جهڪي ادب ۽ اخلاق سان ملندو هيم.“ چامڙو حيرانيءَ سان مون ڪي ڏسندو رهيو. چٽڪ آءُ چريو هيس. ڪجهہ پرپرو ٿي پنيرو پوئتي پرڪندو رهيو. وري چڻ ڪجهہ اوچتو ياد پيس. پيٽ ڪي هٿن سان جهلي زور سان ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو. ”موت! واہ جو ڳالهہ ڪئي اٿيئي. اهڙو ڳپوڙو مون ڪڏهن نہ ٻڌو. موت! ايڏو ڪوڙا حضرت سليمان جو قسم. اوهان، لنگور ۽ باندر اسان چامڙن جي پيٽ ۾ ڪيترا نہ احمق آهيو.“ کلڻ بند ڪري ڳنڀير ٿي چوڻ لڳو. توهان واري دنيا ۾ آهي مانڊاڻ متل. اوهان وٽ نہ آهي صلح نہ سانت. وتو ٿا مڪ جيان سدائين مُنهن مٿو پٽيندا. او ڍڳا ڪن ڪولي ٻڌ. جنهن کي اوهين چئو موت. اهو تہ آهي هڪ پردو. رڳو چولو مٽائڻو. هڪ پلڪ اڪ پوٽي وري اڪ پٽي آهي. جئن رات ڪان ڏينهن ۽ اونده ڪان سوجهرو ٿيندو آهي. جن ٻنهي چٽن جي تو ڳالهہ ڪئي آهي تہ هو هميشه ٻار ٿي رهندا. تو جيان پپ ڪراڙا نہ ٿيندا. هو گلن

جيان سدا بهار ۽ ٽڙندا رهندا. تون وچي پنهنجو فڪر ڪر، اوهين سڀ آهيو انڌا ۽ ٻوڙا. اوهان ڪين نہ ڏسي سگهندا. جي ڪين پسڻو اٿوَ تہ پنهنجي دل کي ڪير پياڪ ٻار جيان معصوم رکو، چڱو. هاڻي خدا حافظ. مون کي گهڻو پري پهچڻو آهي. تون بہ اڪ پٽ. ڪانو سچ متي چڙهي چڪو آهي. خواب لهندڙ. خدا حافظ."

اڪ ڪليـر تـہ واقعي سج ڳچـل متي چڙهي چڪو هو. تڪڙيـون ٻرانگهون پريندي ريسٽ هائوس ڏانهن وڪ وڌايم. جتي مخلوق اڳئي گڏ ٿيل هئي. سڀ سرگس جي صورت ۾ روانـہ ٿياسون. هڪ وزيـر صاحب جلوس جي اڳواڻي ڪئي. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جي مقام ۾ پهچي سيني دم پٽيو. مزار تي گلن جون چادرون چاڙهيـون ويـون. ڪن فوٽو ڪڍرايا. ڪن چادرون چاڙهيندي پنهنجو نالو ڳڻايو. جيئن وهانوَ ۾ عورتون جوڙا پوتا جتائيندڙون آهن. قاسمي صاحب مغفرت لاءِ دعا جا هٿ ڪنيا. آءٌ هجوم ڪان ڇڄي مقام جي ڪنڊ ۾ وڃي پرپرو ويٺـم. پنهنجي ليکي مرڪندو ۽ مشڪندو رهيس. پنهنجي ڪلهي تي ڪجهہ محسوس ڪري ڪنڌ ورايم. ڏٺم تـہ سائيـن سهڻـي ۽ سفيـد لبـاس ۾ پنهنجـي دستوري مرڪ سان مشڪي رهيو هيـو. منهن جي ڪـن جي پاپڙيءَ ڪان جهلي چيائين "تہ ڏاڍو لچو آهين. تون ڪڏهن بہ نہ سڌرندين. تـون آهيـن لنگهو. متان هاڻي وتين هوڪا ڏيندو تہ تو مون کي ڏٺو. ماڻهـو آهن ئي پنجري جا پوڄاري. توڙي جو پکي وڃي اڏامي. هي تو جيان متي ٿوروئي ڏسندا. هي وتندا ذرتي تي ڳوليندا. چڻ ڪا شيءِ وڃائي اٿائون."

خواب هيو يا سايو؟ اها خبر خدا کي. پر ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو؟

شانتي امان

قدرت جڏهن به ڪنهن انسان کي جڳ جهان ۾ "سرخرو" ڪرڻ لاءِ چوندبيندي آهي ته ساڻس پلايون پال به دل و جان سان ڪندي آهي. سڀ کان اول مٿس اها نوازش ٿيندي آهي ته ڪيس پڙيانگ ويرانيءَ جي ڪنهن گمنام گهراڻي ۾ جنم ڏنو وڃي. پوءِ وري سٽت ٿي ان ابهم کي سندس اجهي آسري، پيءُ ماءُ جي ڇپر ۽ ڇانوَ کان نراس ڪندي آهي. تنهن کان پوءِ ٻار جي باقي تربيت شروع ٿيندي "غربت جي مڪتب ۾". جئن پلي هو ڏک ڏوجهرن، بک بيماري ۽ سردي گرمي سهڻ واري سائنس جو علم پرائي، مر پڙ ٿئي. اهو قدرت جو اٽل اصول آهي ته هوءِ برائي کي پلائي جو ڪچو مال ڪري ڪتب آڻيندي آهي. اهڙي ڦڏي ۽ ڏچي واري سڪيا ڏيڻ ۾ سندس نيت صاف ۽ شفاف هوندي آهي. توڙي جو سندس شروعاتي پير ڏنگا، اٽانگا ۽ اڏنگا هوندا آهن. پر آخر ڪنهن موڙ تي اچي پوءِ قدرت، ڦرتي ڪائي، دائي مائيءَ جيان پنهنجا رت ٻُڏا خوني هٿ ڌوئي پوئي، سندس جهولي "سڦلي ۽ سجائي" زندگيءَ سان سائي ڪندي آهي. تهان پوءِ اها مثالي زندگي، سموري انسان ذات لاءِ هڪ سنئين سڌي ۽ سوجهري واري واٽ تي پوندي آهي. جنهن لاٽ جي ڏس ۾ هر پانڌيڙو پنهنجي گينواري زندگي سنواري ۽ توڙ رسائي ڪيس ڪارگر ۽ سڪارتو ڪري سگهي ٿو.

شانتي امڙ جي هن دنيا ۾ داخلا به هوبهو ائين ٿي. راجپوتانا جي جهالا واڙ واهڻ جي هڪ مسڪين راجپوت گهراڻي ۾ جنم ورتائين. ٻارنهن مهينن جي هئي ته پيءُ لاڏاڻو ڪري ويس. پوڻن پنجن سالن جي مس ٿي ته ماءُ به موڪلائي وئي. نانيءَ پنهنجي ڏڪندڙ هٿن ۾ ڏوهٽيءَ کي سنڀاليو ۽ پاليو. پر اها پوڙهي به ڏيءَ جي مئي وڃي هئي حياتيءَ کان رُني. مٿان پرلوڪ کان آيس نياپو ته اُٿي ڪڙي ٿي. پرڏيهي پيڪن ۾ وڃي دم پٽيائين. اهڙي نموني شانتي هڪ پيتلي گهاگهر جيان هڪ بازوءَ کان ترڪي ٻئي پاڪر ۾ ۽ ٻي هنج کان ڪسڪي ٽئين منجهه رسندي رهي. پر

هاڻ ته نه اُهي هٽ رهيا ۽ نه ڪا هنج. سنسار جا سڀ سهارا اُسهي چڪا هئا. ايشور جي عجيب مايا هئي. عجيب ته شانتي پاڻ به هئي. جنهن وٽ ٿي ويئي ۽ جنهن هنڌ ٿي ويئي اتي "اوم شانتي" چانئجي ٿي ويئي.

ناني وئي شانتيءَ لاءِ جهالاواڙ ۾ باقي ڪو مٽ مائٽ پاڇي نه بچيو جو سندس پرگهور لهي يا پالنا ڪري. آخر سندس ماسيءَ کي ننگ پيو جا احمد آباد (گجرات) ۾ رهندڙ هئي. تنهن ڪيس وني آئي پاڻ وٽ گڏ رهايو. ان وقت شانتيءَ جي عمر بمشڪل ست اٺ سال هئي. انهن ڏينهين اها عمر محنت مزدوريءَ لاءِ مناسب سمجهي ويندي هئي. آخر شانتيءَ هڪ مزدور لوڪ گهر جي يتيم ڇوڪري هئي. ڪو وارثن واري سڪيلڌي ٿوروئي هئي جو ويهي پينگهه لُڏي يا گڏي گڏن سان کيڏي! سندس مامي پاڻ به هڪ مزدور عورت هئي. ۽ پنهنجي "ڏهاڙي" ڪمائڻ گڏ مزدورن واري ساٿ جي سرگرم ورڪر پڻ هئي. هن شانتيءَ کي گهر ۾ اڪيلو ڇڏڻ مناسب نه سمجهيو. ان ڪري ڪيس صبح جو اسڪول تعليم لاءِ، ۽ شام جو ڪپڙي اُٽڻ واري ڪارخانه ۾، ٻين پورهيت ڇوڪرين گڏ، ڪم ۾ رنيائي ڇڏيائين. جڏهن شانتيءَ عمر جي ٻارنهين سال ۾ پير رکيو ته سندس تعليم پنجن درجن تي پهچي وئي. هاڻ هوءَ ان لائق اچي ٿي هئي ته ڪارخاني ۾ اُٽڻ جو اڪيلي سر ٺيڪو ڪٽي، هڪ پختو مزدور جيترو اجورو ڪمائي سگهي. ٺيڪي جي پورت ۾ ڪيس ١٢ ڪلاڪ لڳاتار ڪم ڪرڻو ٿي پيو. انڪري وڌيڪ پڙهائي مشڪل هئي. آخر محنت جي مزدوري به ته تڏهن اوج تي هئي. چوڏهن آنا ڏهاڙي! اهو برڪت وارو پلارو دور هيو، اڪيلي سر لاءِ ١٤ آنا گنج هئا. اجان به عياشي هئي.

هاڻ امان شانتي پنهنجي ڏندين ڏاند ٿي چڪي هئي. هوءَ هڪ هنرمند ڪاريگر هئي. پنهنجي حصي جي ڪم نپٽائڻ ڪانپوءِ ٻين مزدور عورتن جو هٿ پڻ وٽائيندي رهي. اهڙي آچار ٻين گهٽن ڪمزور ۽ بيمار پورهيتن لاءِ اپل ثابت ٿيندي رهي.

مزدوريءَ ڪيس هڪ عجيب شڪتي بخشي هئي. جنهن جوهر کي هن ٻين بدنصيب ڀينرن جي سهائتا ۾ سيڙائڻ بهتر ٿي سمجهيو. آخر به ته هڪ تجربيڪار ماسيءَ جي سکيا هيٺ هئي. سندس ماسي هاڻ ٻيڙي ورڪر يونين جي نائب صدر هئي. شانتيءَ کي پورهيت عورتن جي سار سنڀال ۽ سندن تحريڪ ۾ ڀرپور ڀهرو وٺڻ لاءِ همٿائڻ جو سهرو سندس سر

تي هيو. شانتيءَ پاڻ بہ پنهنجي وسان گهٽايو نہ ٿي. پر اُتلندو پنهنجي وت کان وڌيڪ ٿي ادم ڪيو. ڏينهن جو مزدوري، رات جو گهرو رڌو پڪو ۽ پانڊا باسڻ ماجڻ. موڪلن وارا ڏينهن عورتن جي آتڻ ۾، پينرن جي پلائي لاءِ اڻ تڻ، ۽ رتن کي عملي جامون پهرائڻ وارا پروگرام.

١٩٣٩ کان ١٩٤٣ع وارو چار سالہ عرصو پاڻ ساڳي سانتيکي طريقي ۽ دستوري مشغوليءَ ۾ گذاريائين، سواءِ ٽن خاص واقعن جي. جن بدولت ماسي پاٽيجي ہنهي جي مائيٽي زندگين کي نت نئين ور وڪڙن سان روبرو ٿيڻو پيو. اهي ٽيئي موڙ هڪ ٻئي پٺيان، هر هڪ في سال سوا جي وڇوٽيءَ تي آيا. معلوم ائين پئي ٿيو ڄڻ قدرت ہنهي جي قسمت جو ٽيڙو پٽي، لايا سجايا ڪري، سندن جوڙا ميڙا ٿي رچايا. هونئن بہ انسان کي، خالي پيلي، اجائي ۽ سڄي سوچ آهي نہ تہ جيڪر انسان، نہ ڪنهن جي ڪڏهن ڪاڻ ڪڍي ها ۽ نہ ڪنهن جو ڳيجهو ٽئي ها، مورڳو ڪوشش ڪري ڇمي بہ ها تہ بنان پيءُ ماءُ جي. پاڻهرتو ۽ "اپٽي مدد آپ" اصول تي. خير. ١٩٤١ع ڌاري ہنهي ڳڏجي اسلام قبوليو. نئين ترتيب ۾ ماسي، "مائي امينہ" ٻڄي ويئي ۽ امان شانتيءَ کي مائي "زيب النساءِ" سڏيو ويو. سندن حالتن پٽاندڙ اهو هڪ لازمي فيصلو هيو جنهن ۾ ڪنهن لاچاري يا لالچ کي ڪو دخل ڪونہ هيو. ہنهي جي رهائش آستوڙيہ پاڙي ۾ هئي، جنهن جي سڄي آبادي مسلمانن جي هئي. اُتڻ جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندڙ ساٿي گهڻو ڪري هئا "سنڌي واڙي" جا ڪوري، جي سڀ مسلمان هئا. پورهيت تحريڪ ۾ پڻ گهڻائي مسلمان ورڪرن جي هئي. ان کان سواءِ نہ ڇڙو احمد آباد شهر پر سموري گجرات صوبي ۾، صدين کان وٺي مذهب جو تعصب ڪو نالي ماتر پئي رهيو آهي. مسلم حڪومتن وٽي هندو حڪومتن بہ ساڳي رواداري قائم رکي. سومناٿ پٽن ۾ جڏهن هڪ مسلمان واپاريءَ "منجيئي" (مسجد) ٺاهڻ لاءِ فقط اجازت گهري تہ هندو رياست طرفان اها سرڪاري خرچ تي ٺهرائي ڏني ويئي.

١٩٤٢ع جي اخر ڌاري مائي امينہ جي شادي ٿي گذري، جنهن "جوئا جي داءُ" ۾ گهوٽ ڪنوار ٻئي نفعي ۾ رهيا. توڙي جو "عشق" يا پنهنجي "پسند" جي شادي هرگز نہ هئي. مزدورن جي زندگيءَ ۾ "عشق ۽ پسند" جون عياشيون ڪٿي؟ ڪنهن نڪمٽي پوڙهيءَ جون دوربين اکيون تاڙ ۾ هيون. پيچ تہ هونئن بہ پوٽو هيو. باقي ٻهانو گهربو هيو جو پوڙهيءَ پيدا ڪيو. ڪٽي ڇڄي تہ قدرت کي بہ دليون ملائڻيون هيون. آخر قدرت

ٻہ تہ قديمي جڳھ جي ڪراڙي آهي ۽ ڪم ٻہ اڪثر اھڙين امڙين وارا اٿس. پر پوءِ الاجي ڇو، ڪڏهن ڪڏهن ماٽيلي ماءُ واري اماڙي ڪٽي ڪڍ پوندي آهي. خير ٻئي ڏريون اڌيڙ عمر جي ڏاڪي تي پير رکي چڪيون هيون. ڇڻ ٻنهي هڪٻئي جي ڳولا ۾ عمر گنوائي هئي. شادي سادي نموني ٿي گذري. آخر غريب جي شادي هئي. پورهيتن جي فرقي ۾، زر زيور ۽ ڏاج ڏيوڻ جي ڪو سوال ئي ڪونہ هيو. گهوٽ ڪي خالي رسمي "هان" ۽ ڪنوا رکي حياءُ واري "هون" ڪرڻي هئي. امينہ ڪا وڏ گهراڻي "وني" تہ نہ هئي جو ٽڪساد ٿين. جيئن اڄڪلهہ اسان وٽ پيا تماشا ٿين.

اڳ ۾ تہ پڇن خانداني شجره. متان گهٽ ذات سان پلئو وڃڙي وڃي. ڀائي ذات تہ آهي الله جي. باقي تہ آهيون سڀ مائي مٽي جي اولاد. پوءِ وٺن جائداد جو جائزو. تهان پوءِ لڳن ڏاج جي ڏي وٺ لاءِ تاڙيون. آخر ۾ اچي صدقي جي ٻڪرن گهوٽ ۽ ڪنوار جو وارو. قصو نهي نہ ٺهي، وٽ رينگٽ ڪي. خير ڳالهہ هئي مائي امينہ جي شينهن ڪلهي چڙهڻ جي. آءُ پنهنجا پٽا پنڻ ۾ لڳي ويس. ڪنهن ماٺهوءَ ڪان پڇيو ويو تہ چنڊ جي ڪهڙي تاريخ آهي؟ چيائين چنڊ جي تہ خبر نہ آهي. پر دال جي تيرنهين تاريخ آهي! جنهن ڪي جهڙي جهوري لڳل هجي!

آستوڙيہ محلي ۾ مائي امينہ جي گهر آمهون سامهون هڪ ٽيلرنگ شاپ هئي، جنهن جو مالڪ جهونو سياسي جوڳي هئڻ گڏ پاڙي جو پريو مڙس پڻ هيو. پنهنجي مربي پٽ جي شادي خانہ آباديءَ لاءِ ڪافي فڪرمند هيو. پر ڪيس سياست ڪان ئي فرصت ڪانہ هئي. شاديءَ جو خفو ڪير ڪري؟هُن، مهل ۽ موقعو ڏسي مائي امينہ سان پنهنجي پُٽ لاءِ شانتيءَ جي ٻانهن گهُري. مائي امينہ ڪيس هن شرط تي دلجاءِ ڏني تہ "داعي مدعي" لاءِ هڪٻئي کي ڏسڻ لازمي هيو. چاڪاڻ تہ شانتي هاڻ جوان جماڻ هئي ۽ پنهنجي وات وڪيل هئي. مزدورن لاءِ پردي جو ٻنڌڻ تہ هيوئي ڪونہ. پر گهوٽ موقعي تي موجود ئي نہ هيو. هو ڪراچي ۾ هڪ برڪ سياسي اڳواڻ جي حيثيت جو مالڪ هيو. انڪري هي ضروري سمجهيو ويو تہ ڪيس ڪنهن بهاني احمد آباد گهرائي معاملو طئہ ڪيو وڃي. جنهن موقعي لاءِ ڪو گهڻو عرصو ترسڻو نہ پيو. ١٩٤٣ع جي مارچ مهيني ۾ ڪارخانہ جي مزدورن پنهنجي ساليانہ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪيس خاص دعوت ڏيئي گهرايو. اهو خوش قسمت انسان هيو، سيد جمال الدين بخاري. جو سنڌ ۾ "ڪامريڊ بخاري" جي نالي سان مشهور آهي.

ڪانفرنس ۾ شامل ٿي ڪامريڊ بخاريءَ هڪ نهايت دونهين دار تقرير ڪئي. ماڻهن تاڙين جي ڦهڪن سان سندس خيالن جي آجيان ڪئي. ڪڙاڪيدار نعرا بلند ٿيا. پوءِ جڏهن خاموشي ٿي تہ شانتي هميشه لاءِ سندس پناري پئجي ويئي.

ڪامريڊ بخاري، انهن ڏينهن هڪ "ہرنڊڙ جبل" هيو. سندس مُک کون سدائين ڪانڊا ٽانڊا ۽ آگ جا آلا نڪرندا رهندا هئا. ان وقت جي ۴۳ سال جي عمر ۾ ئي درجن سالن کان وڌيڪ عرصو جيل ڪاٽي چڪو هيو. اهڙي جلالي جوان جي جياپي لاءِ شانتي نہ فقط سندس دل وٺان هئي. پر سندس ڪائمي دکي دل لاءِ "ياقوتي" جيان هڪ ٽڪ علاج پڻ هئي.

۱۹۴۳ع جي مئي مهيني ۾ شانتي پنهنجي وَرَ جي همراهيءَ ۾ لڏي پلاڻي اچي ڪراچيءَ پيڙي ٿي. ڪامريڊ بخاري سرخ پارٽيءَ جو روح روان اڳواڻ هيو. سندس گهر دفتر هڪ ۽ ساڳيو هيو. جو بندر روڊ تي لائيٽ هائوس سئنيما لڳ هيو. پرگهر جو فقط نالو هيو. آئي وئي لاءِ اوطاق بہ هئي، ورڪرن جي سڪيا جو مرڪز ۽ پارٽي ڪاروبار جي آفيس پڻ. شانتيءَ جي آئي هن ساري اداري کي هڪ سگهڙي گهر جي وَنسوَ ملي ويئي. سڀ ورڪر جي اڳ فقط چڙوچڙ گابا هئا اُهي هاڻ گهر ڀاتي ٿي ويا. ملباري هوٽل جي سنگل سالني بدلي هاڻ گهرو ڀوڻ ماني ملڻ لڳي. بخاري صاحب جو اڳ جمعي جمعي تي ڪپڙا بدلائيندو هيو هاڻ روزمره اجا ڌوتل ۽ استري ڪيل جبا پائڻ لڳو. هي پهريون دفعو هيو جو پارٽي آفيس ۾ پورهيت عورتون اچڻ وڃڻ لڳيون. گهرو پورهيت عورتن جي الڳ ۽ "آيا" ماين جي جدا يونين ترتيب ڏني ويئي. سندن اڳواڻ شانتي هئي. شانتيءَ جي دستوري محنت مزدوريءَ ۾ ڪا ڪمي نہ آئي. اُٽلندو سندس ذميوارين ۾ واڌارو ٿيو. اڳ ڪيس محنت جو اجورو تہ ملندو هيو. هاڻ تہ سڄي اتالي کي ڦوڪٽ ۾ پالڻو ٿي پيو. بخاري جهڙي اڻ گهڙئي ڪاٺ ۽ اڦر وهڙي کي "وهو" ڪيڻ ان کان الڳ معاملو هيو. جي بہ گهڙيون ڏينهن ۾ ڪيس وافر ٿي مليون، اهي وري يونين سازيءَ ۾ خرچ ٿي ٿيون. اڳ خالي پيٽ جي پچارڻ هئي ۽ هاڻ تہ سڄي ٽبر جي چڻ زرخريد ٻانهي هئي. زندگي ساڳي ئي بار ڍوئيندڙ ڍور واري هئي پر پاچاري بدلبي رهي. پوءِ ڪڏهن گاڏيءَ ۾ تہ ڪڏهن گهاڻي ۾.

منهنجي امان شانتيءَ سان ڏيٺ ويٺ اول اچ کان ۳٦ سال اڳ ٿي. جڏهن آءٌ تازو جيل کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري ڪامريڊ بخاريءَ جي

ڪٽنب (Commune) ۾ شامل ٿيو هيس، جتي منهنجي انهن نوجوانن سان پڻ شناسائي ٿي، جي صحيح معنيٰ ۾ انسانيت جا علمبردار هئا ۽ جن پنهنجي پوري زندگي هاري ۽ مزدورن جي خدمت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. روزانہ، سونپيل ڪم جي پوئواري بعد، دفتر ۾ اچي، ڪامريڊ شانتيءَ اڳيان ماني کائڻ لاءِ پلٿي ماري ويهندا هئاسون. پوءِ امڙ شانتي جي هٿن جا تازا پڪل ڦلڪا اسان جي چهري پيٽن ۾ ڏڙا ڏڙ پوندا رهندا هئا. منهنجي لاءِ هي پهريون پيرو هيو جو هڪ اهڙي خاتون سان واسطو پيو هيو جنهن جي جسم تي نہ هيو ڪو ڳهہ ڳهٺو ۽ نہ ڪو هار سينگار جو ميڪ اپ. سادگي ئي سهي پر ڪو ٻانهن ۾ ڪنگڻ يا نوٽ ۾ چوڙو، ڪا ڇيچ ۾ منڊي يا ڇلو، يا ڪو ڪن ۾ والو؟ ڇڙو الله جو منو نالو. بدن تي جوڙي ڪپڙي جي. سفيد ساڙهي ۽ پيرن ۾ چاڪڙي. اڄ ڏينهن تائين مون ڪيس سدائين اهڙي سادي صورتحال ۾ پئي ڏٺو آهي. جهڙو ان زماني ۾ پهرين ڏينهن ڏٺو هيم. هاڻ فقط فرق هي آهي تہ سندس مٿي جي وارن ۾ اڇاڻ وڌيڪ ٿي ڏسجي. ٿي سگهي ٿو تہ اهو سندس سفيد ساڙهيءَ جي رنگ جو تاثير هجي جنهن جو هڪ پلؤ ورائي مٿو ڍڪيندي آهي.

١٩٤٦ع جي آخر ڌاري ڪامريڊ بخاريءَ کي گرفتار ڪري جيل ۾ واڙيو ويو. جا ڪا وڏي يا خاص ڳالهہ نہ هئي. ڪامريڊ لاءِ جيل وڃڻ اهڙي رواجي رسم هئي جهڙي ڪنهن سهاڳڻ لاءِ ستاواڙي تي پيڪي گهر پهچڻ. پر سندس اڳ ۽ هاڻ جي جيل ياترا ۾ خاصو فرق ٿير هيو. اڳ ڇڙي ڇانڊ هئڻ ڪري جيل ۾ وڃڻ هڪ وئڪيشن هئي. هاڻ ٻي ڳالهہ هئي. پنيان شانتي ڇڏي آيو هيو، اها بہ ٻن معصوم ٻارڙن سوڌي. وري وٽن گذاري لاءِ راشن پاڻي هڪ هفتي جيترو بہ مس هيو. پارٽي ورڪرن ۾ گهٽا اڪيئي باندي ٿي چڪا هئا. باقي جي رهيل هئا اُهي پاڪ سچا ۽ الهڙ نوجوان جي پاڻ اٽي تي چٽي هئا. شانتي پورهيو ڪري پيٽ پالڻ جهڙي بہ نہ هئي. هڪ ٻار ٽڻن تي ۽ ٻيو ٻانبڙن ۾. چار پنج مهينا تہ لهي ٿبي تي ۽ ٻين جا ٿانوَ ماجيندي گذر سفر ٿيندو رهيو. پر آخر ڪيستائين؟ هي برابر آهي تہ ڪن همدرد ۽ هڏ ڏوکي ماڻهن ڪامريڊ بخاريءَ لاءِ جهولي ڦهلائي چندا ڪنا ڪيا. پر اها رقم هنن پنهنجن ضرورتن جي پورت لاءِ جمع ڪئي هئي. پوءِ کي پنن الله جي نالي ۾. هنن جاوا ڪيا ڪامريڊ جي نالي ۾. آخر اهو ڪئن ثابت ڪيون تہ اسين

بنيادي طور تي چور ۽ ڳنڍي ڇوڙ قوم آهيون. شانتي ۾ن باهين وچ ۾ قاتل هئي. هڪ ٻارن ۽ پنهنجو قوت گذران ڪرڻ ۽ ٻيو ڪامريڊ کي جيل کان ڇڏائڻ لاءِ جدوجهد. پوءِ شانتيءَ ٻئي ٻار، گهڙو پريندڙ عورتن جيان، هڪ هنج تي ٻيو ڪلهي تي، ڪٽي سرڪاري آفيسن جا چڪر ڪاٽڻ شروع ڪيا. ڪڏهن وڏي وزير پير الاهي بخش وٽ ڪڏهن چيف سيڪريٽري اين اي فاروقي ۽ ڪڏهن سيڪريٽري داخلا هاشم رضا وٽ. سندس درخواست به عجيب هئي. "مون کي ٻارڙن سوڌو جيل ۾ ڪامريڊ سان گڏ رکيو وڃي. يا وري سرڪار خرچ پري ڏي". ٻئي ڳالهيون ڳوريون. سرڪار کي ڪهڙي خبر ته ڏوهاري به ٻچڙيوال ٿيندا آهن ۽ سندن ٻارن کي به جيئڻ جو حق حاصل هيو!

سچا سارا اڍائي سال شانتي انهن ڏکن ٿاپن ۽ در در جي رولڙن ۾ رهي پر ڪيس ڪنهن لاءِ به ڪا شڪايت ڪانه هئي. ڏک سک ته هونئن به زندگيءَ جو ڏاج هئا. ڪو انسان غم کان واندوئي ڪونه هيو. پر هتي ته بادشاهه گرديءَ جو دور هيو. پوري ملڪ ۾ مانڌاڻ متل هيو. ڪروڙها ماڻهن جي لڏ پلاڻ جاري هئي. هر طرف ڦرلٽ، رتوڇاڻ ۽ انساني ڪوس عمل ۾ هيو. شانتيءَ جي مشڪل ته هئي فقط رواجي گذران جي. ڪجهه ڏينهن بعد پارٽيءَ تي بندش وڌي ويئي. دفتر سيل مهر ڪيو ويو. ڪامريڊ بخاريءَ کي ملڪ دربدر ڪرڻ جو حڪم جاري ٿيو. قاضي فضل الله جي ڊڪ ڊوڙ ۽ سندس ضمانت تي ڪامريڊ کي جيل کان آزاد ڪيو ويو. پر سندس ڪراچيءَ جي حدن ۾ داخلا تي بندش وڌي ويئي. ڇوٽي آهي ته هجيئي ناٽو ته ڳهُر لاڙڪاڻو. پر شانتي پهرين عورت هئي جا مڙس ۽ ٻار ساڻ ڪري بنان ناٽي اچي لاڙڪاڻي وارد ٿي.

قاضي فضل الله نه فقط سندن گهر ۽ گذران لاءِ بلو پيٽي ڪيو پر جيسين ڪين متي ڇپائڻ لاءِ ڪو اجهو ميسر ٿئي ان وقت تائين ڪين پاڻ وٽ ۽ پنهنجي گهر ۾ مهمان ڪري رهايو. ڪجهه عرصو ساهي پٽڻ کان پوءِ ڪامريڊ هڪ ننڍڙي پريس ڪولي هڪ هفتيوار اخبار "انصاف" جاري ڪئي. ڪامريڊ "انصاف" اهڙي وقت ۾ جاري ڪيو جڏهن عدل واري تارازيءَ جا "ٻئي پڙ" ڇجي غائب ٿي چڪا هئا ۽ ملڪ فقط "ڳنيءَ" تي ٿي هليو.

اڄ شانتي اٺ ائينگر نينگرن ۽ هڪ نياٽيءَ جي مرڪندڙ ماءُ آهي. سڀ پنهنجي پيرن تي بيٺل آهن. اڌ عدد حڪيم ۽ ڊاڪٽر آهن يا

ڊاڪٽريءَ جي پنڌ ۾ آهن. باقي نوڪرين ۾ رڌل آهن. ٻه نوجوان ۽ هڪ نياڻي اعليٰ تعليم پرائڻ ۾ مشغول آهن. لڪ لائق سندس جو هفتو ڪن اڳ، پاڻ پير پري گهر ۾ امڙ آئي. هٿ ٻڌي التجا ڪيم ته "هاڻ ته ڪجهه آرام ڪر." کلي ويئي. چي ٻڌو ڪونه اٿئي ته "ڌيءَ جي ماءُ گهر جي راڻي ۽ پٽن جي ماءُ نوڪرياڻي" هاڻ ويئي پوٽن پوٽين جي نوڪري ڏيان. چيومانس ته ڪجهه ڏينهن ترسي پئو ڪجهه ته ٿڪاوٽ ڏور ٿئي.اکيون پرجي آيس. چي ڪامريڊ کي اڪيلو ڇڏي آئي آهيان. ائين نه ٿئي جو ڪامريڊ به ڪاوڙجي رسي وڃي ۽ مون اياڻيءَ کي اڪيلو ڇڏي وڃي. پوءِ آءُ ڪيئن جيئندس. مون کي تڏهن سمجهه آئي ته راجپوت عورتون پنهنجي ور وئي ڪچاڙي لاءِ ستيون ٿينديون هيون!

اڳ انسانيت جي پرک ۽ پروڙ لاءِ ڪجهه ڪسوٽيون هونديون هيون. جي اڄ ڪلهه اٺليل آهن. هاڻي آهن ماڻهوءَ جي ماپ ۽ تور لاءِ فوٽ ڪٽيون ۽ تارازيون. اهي به اٽپوريون ۽ ڪاڻ واريون. ان ڪري ڪري ۽ ڪوڙي جي نه خبر نه چار. هرڪو ڏسي ٿو ظاهري ڏيک ويک کي، ٻاهرين ويس وڳن ۽ ٺٽ ٺانگر کي. يعنيٰ ڪوپن تهن ۽ توتڙن کي. ڏن دولت محل ماڙيون رتبا ۽ مرتبا ته آهن اڇٽا وڃٽا ۽ ڦرٽا گهرٽا. اڄ مون وٽ سياڻي تو وٽ سلامي. اصل ڳالهه آهي زندگيءَ جي. ڪيئن گذري؟ ڪنهن جي ڪم به آئي يا پاڻ تائين هئي پوري. اجائي وئڙٽ وئي يا سجائي ٿي. اهو مشاهدو ماڻهو اٿو ته پوءِ هلو ته هلون امان شانتيءَ وٽ. جي سندس مائيٽي اکين ۾ ليئو پائي سگهو ته اجان به چڱو. اهي ٺي نماڻا نيڻ آهن. جن پاڻ کي ۽ پنهنجي فرض ادائيءَ کي سڃاتو. سڀ ڪجهه صبر سان سهي هر نينهن جو ناتو نباهيو. نباه ڪري پاڻ کي موڪيو. پر واه جو پاڻ ملهايو. امڙ توتي سلام- سؤ بار سلام.

بي بي دادا بَچل

سونهاري سنڌ جي تواريخي شهر شڪارپور کان اٺ ميل مفاصلي تي اولهه رخ ۾، ياسين خان پناڻ جو بڌايل هڪ ڳوٺ آهي جو ڳڙهي ياسين نالي سان مشهور آهي. اڄ کان سؤ سال اڳ به هي هڪ برک ۽ وسندڙ ميونسپل شهر هيو. پر گذريل ٽيهارو سالن کان اُسرڻ بجاءِ اجڙڻ طرف وڏيڪ لاڙو رکيو اٿس. ڪن جو هي چوڻ آهي ته واٽين ۽ وڻجارن وئي ويراني ويڙهي وِس. ٻين جو وري هي خيال آهي ته سمر جي سيڪ تباهي آندي اٿس. ٽي سگهي ٿو ته نظر لڳي هجيس. ان قديم شهر جي اتر اولهه ڏس ۾ جتي ميونسپل جي حد اچيو ختم ٿئي ٿي، اتي پڇاڙي واري گهٽيءَ جي ڇيڙي تي، منهنجو اباڻو گهر اڏيل آهي. گهٽيءَ جي اوير ۾ سيدن جا ڏهاڪو کن ڪچا پڪا گهرڙا ٺهيل آهن ۽ اولهه ۾ اسين "ڪُت خلق" جو راڄ رهندڙ آهي جنهن ۾ سپايا، حجم، پناڻ ۽ بروهين جا قبيلا اچي وڃن ٿا. سڀ گهراڻا سون سالن کان اتي آباد آهن ۽ پيڙهين کان هڪٻئي کي ڄاڻن سڃاڻن. پاڻ ۾ رک رڪاوٽ ۽ ميل ميلاپ جو عالم هي آهي جو هڪ ٻئي کان الڳ گهرن ۾ رهندي به معلوم ائين پيو ٿيندو ته ڄڻ سڀئي پاڻ ۾ هڪ آڪهه جا ڀاتي آهن.

سيدن جي پاڙي ۾ رهندي اسين ڇٽ ڇاموٽ کو سيڪجي سيد سو ڪونه ٿيا آهيون پر سندن سدوري ڇانوَ ۾ سک ضرور سوين ورتا اٿئون. هڪ ته اسان جي گهٽيءَ ۾ ڪوبه ماڻهو اٺ يا گهوڙي تي سوار ٿي ڪونه گذرندو آهي ته مبادا ساداتن جي گهرن ۾ نظر پوي ۽ سندن بي پردگي ٿئي. آڪرجي ۽ سينو تاڻي گهمڻ ته ڇڏ پر گليءَ ۾ هر گذرندڙ حياءَ ۾ ائين ڪنڌ جهڪائي ويندڙ ڏسبو جو ڄاڻئن ته چاپيون وڃايون اٿائين يا گم ٿيل پئسا ڳوليندو ٿو رهي. نه وري ڪنهن ماڻهوءَ کي گهٽيءَ ۾

وڏي واکي گارگند ڪندي يا ٻوڪڙ ڪري ڳالهائيندو ٻڌو ويندو. اهڙي ادب اخلاق جي سختيءَ سان پابندي جو ڪارڻ سيدن جي حضور شرميءَ کان بہ گهٽين پانگي وڌيڪ هڪ ٻي هستيءَ جو وجود هيو جنهن کي "بي بي دادا" يا اڄان بہ "بي بي امان" سڏيو ويندو هيو. بي بي امان اسان جي پاڙي جي بي تاج راڻي هئي ۽ نہ فقط اسان جي زبان پر اسان جي دلين تي بہ راڄ ڪندڙ هئي. ٻڍا ڇا جوان، مرد خواه عورتون، سڀيئي ڪيس ان ادب ۽ عزت جي نگاه سان ڏسندا هوا جو مان مرتبو اسان وٽ فقط مائرن لاءِ مخصوص ٿيل آهي.

بي بي امان پناڻي هئي ۽ دراني خاندان جو واحد فرد هئي جا اسان جي پاڙي ۾ آباد هئي. سندن اصلي نالو بي بي بچل هيو. سندس ور اسان جي سانپر کان گهٽو اڳ راه رباني وٺي چڪو هيو. مون جڏهن هوش سنڀاليو تہ ستر سال کان گهٽو اڳيرو گذري چڪي هئي. عجب اهو جو پيرسنيءَ جو ڪوبہ آثار سندس حسين اوراپن تي اثر انداز نہ ٿيو هيو. سنهڙي، قدآور ۽ بيحد سهڻي، بلڪل ان نوراني حسن جي مالڪڻ هئي جو نيڪ ۽ پرهيزگار عورتن جي پيشاني تي سونهري صورتخطيءَ جيان جرڪندو ۽ تجلا ڏيندو ڏٺو ويندو آهي. سندس آواز سہاجهڙو ۽ الله جي نالي جيان منڙو هيو. جڏهن بہ مون کي "ڇهڙا" چئي سڏيندي هئي تہ آءُ ڇاڻي ٻجهي فقط هن لاءِ ڪن لاٽار ڪندو هيس تہ جيئن ہ ٽي دفعا ٻيهر بہ ان نالي سان نوازيو وڃان. پر جڏهن بي بي امان وڌيڪ ڪاوڙجي "ڇهڙه جا پٽ" ڪري پوڪاريندي هئي تہ منهنجي منهن جو پنو لهي ويندو هيو ۽ پيءُ سان بہ رشڪ ۽ ريس ٿيندي هيم. ڇڻ تہ منهنجو موروثي حق ڪسي هرويرو ڪنهن ٻئي حوالي ڪيو ٿو وڃي.

پنهنجي گهر ۾ اسين پاڻ ۾ اٺ ڀائر هئاسون. سڀئي ڀائر خير سان مون کان هر لحاظ ۾ بهتر هوا. ڪو عمر ۾ وڏو هيو. ڪو عقل ۾ گهٽو تہ ڪو افعالن ۾ چڱو هيس. سونهن ۾ تہ سڀ مون کان سرس هوا. آءُ مڙوئي وصفن ۾ مار کاڌل هيس. انْ ڪري گهر يا گهراڻي ۾ عزت خير ڪي هيم. پر گهر کان ٻاهر گهٽيءَ ۾ منهنجو شان ڪجهہ ٻيو هيو. پاڙي جون پيرسن عورتون تہ مون تان صدقي ويندون هيون. ڪنهن جي ٻڪري

ڏڻ ۾ چڏي ايندو هيم. ڪنهن لاءِ چونري ڪٽي ڏڏ پني ايندو هيس ڪنهن
لاءِ ناس تہ ڪنهن لاءِ تيل ميٽ وٺي سندن ڪوٽ پوري ڪندو هيس. بي بي
امان جي خيرات واري ماني سيدن جي گهر ڏيڻ ۽ هر سانجهيءَ جو سندس
ڏيئو مسيت ۾ ٻاري اچڻ تہ منهنجي روز مره جو نيم هيو. مون کي موٽ
۾ دعائون ملنديون هيون تہ "آڍڙو ٻيڙو ٿيان."(جن دعائن جا هاڻ وينو
ڪيتا لوڙيان، ان وقت مون کي خبر ئي نہ هئي تہ وڏي عمر دعا نہ بلڪ
عذاب آهي) باقي ٻيڙين جي ڀاڪرن ۾ چمين جو جيترو ذڪر ٿورو
ڪجي تہ بهتر. ناني شير ماءُ جي نسوار واري چمي، ماسي خانل حجامڻ
جي چيڪي ميٽ واري چمي ۽ غوثل ماءُ جي خطرناڪ چمي، جنهن جا ٻہ
اڳيان ڏند ٻاهر نڪتل هوندا هئا ۽ سندس چميءَ کا ن مون کي ڏڍ
نڪرندي هئي. پر مون کي ڦيون بہ اهي منڙيون جي مون کي انهن امڙين
نندي لاءِ ڏنيون. انهن وٽي هاڻ تہ انهن ناس، ميٽ ۽ هٿبن ڏندن وارين
چمين لاءِ بہ منهنجا ڳل ڳتا اباٽڪا ٿي اوباسيون ڏيندا ٿا رهن. پر ڪٿان
آڻيان اها معصوم عمر جڏهن هر عورت سٽ ڏيئي ڪنيڙاتيءَ ڪان جهلي
زوري چمي ڏيندي هئي ۽ وري ڪٽل سيني سان لائي دعائون بہ ڪندي
هئي. خاص طور ماسي ڏياٽي جي چيچ جيڏي ڇاتي جنهن جي ٽٽن جي ٻيڪڙ ۾
منهنجو ساه ٻوساٽبو هيو. رب بخشيش هوءَ چمي بہ ائين ڏيندي هئي،
ڄڻ بوتل ۾ ڦاٿل ٻوچ کي ڇڪ وجهي ٿي ٻاهر ڪڍي.

بي بي امان اسان جي ٻچڙيوال پاڙي جي ڪوتوال ۽ لج پال هئي.
جيستائين جيئري هئي تہ ڪنهن گهر ۾ جهيڙي جهٽي جو سوال ئي پيدا نہ
ٿي ٿيو. اجان ڪٿي ڳالهہ ڪون ڳالهوڙو مس ٿيندو تہ بروقت اچي نازل
ٿيندي. سندس آئي متل ۽ تتل جهيڙو بہ ٺري يخ ٿي ويندو ۽ سناٽو
ڇانئجي ويندو. الاجي ڪيس ڪيئن ڪڙڪ پوندي هئي. ڄڻ تي کي الله
والا هدي ۾ هيس. ڪنهن گهر ۾ وينل وياءُ ڏنائين تہ ننڍ سندس ڦٽندي.
ڏونڪ لائي ڇڏيندي، تہ بابا نياٽي اُتاريو. ڏيءَ ڏڻ آهي. وڏي وڻ ٿي
آهي. اجان دير ڪندا تہ پوءِ ڪيس ،ڪاسائي بہ نہ وٺندو. مائٽن لاءِ باه ٻاري
ڏيندي جيسين نياٽي وجي ڪنهن شينهن ڪلهي چڙهي. ڪنهن جو ٻار
اجان ٽن چئن سالن جو مس ٿيندو تہ بي بي امان ڪاڪي نورل حجم کي

پاڻ ۽ پاڪيءَ سوڌو وٺي اچي ڏاچوڪڙي وجهندي ته ٻار کي ٺهرايو. شل نه ڪو بيمار ٿئي پوءِ بي بي امان جا وار ڦيرا شروع ٿيندا. ڪڏهن پاڻي پڙهي پيئي ڪيس پياريندي. ڪڏهن صلوات جا شوڪارا ڪيس پڇڪارين جيان پئي منهن ۾ هڻندي. بي بي امان کان سواءِ نه ڪا ڪنوار لاٿون لهي، نه ڪو ڳاڙهو گهوٽ ٿئي ۽ نه وري ڪنهن جو مڙهه مقام وڃي. سڀ جي همدرد ۽ هڏ ڏوکي.

بي بي امان بلا جي سياڻي هئي. ڪنهن عورت کي ڇيڪو ميٽ يا ڪناڻ گهٽي ڪائيندي ڏنائين ته سمجهي ويندي ته هاڻ مائي پيرين پري آهي. وري ڳورهاريءَ جي وڪ ڪڍڻ کان سڃاڻي ويندي ته پٽ ڄڻيندي يا ڌيءَ. اڪثر سندس ڏسُڪو صحيح ثابت ٿيندو هيو. ٻارڙن جي بيمارين جو ته وٽس هڪ ٽڪ علاج هوندو هيو. وڏف، ڪارا مرچ، ڦودني جون ٽڪيون، پنير ٽڦلا ۽ چمڪٽي وٽس هردم موجود هوندا هوا. فقط ڳالهه ڪرڻ جي دير هوندي هئي. ڪجهه بيمارين جا وٽس هدا پڻ هوندا هوا. خاص طرح ڳيرڙن ۽ گيهي جو پچڻ ۽ ڪليون ڪڍڻ وغيره. صبح سويل ۽ شام ٽاڻي ڪيئي ماڻهو سندس گهر جي ڏيوڍيءَ اڳيان اچي جمع ٿيندا هوا. پوءِ چادري لاهي اوڪڙو ويهي پنهنجا ڇانگا هٿ (سندس هرهٿ ۾ ڇهه آڱريون هيون) بيمار جي نڙيءَ تي ڦيرائي ڪائونس ٽي پيرا پڇندي ته "ڳيرڙا پنجاءِ". ها دادا بي بي پنج. ساڳي ڪار ڪندي هئي ڪلين سان. اشهد آڱر کي رک ۾ لوڻ سان پري ڪاڪڙي تي زور ڏيندي. سندس جهاڙ ڦيٽو ۽ شوڪارا. سڀ في سبيل الله. اُٽلندو ڦودنو لوڻ ۽ رک سندس. الله پاڪ ڪيس عجيب دل ڏني هئي. ماڻهن جا ٻچڙا ٻار ته ڇڏ پر سندس گهر ۾ جهرڪين لاءِ پاڻيءَ جا پانڙا ٽنگيل ۽ ڪوٺي يا اڱڻ ۾ ڪبوترن لاءِ جوئر ٻاجهري جام هاريل هوندي. مون هندن جون هزارين ماتائون ٻڌيون پر صحيح معنيٰ ۾ "ماتا" مون بي بي امان کي ڏٺو جا هر مريض لاءِ دوا ۽ شفا ۽ هر دکي دل لاءِ دعا هئي. جي اڄ هندو هجان ها ته مون کي يقين آهي ته ٽڪاڻي وڃي "ڪالي ماتا" اڳيان متو ٽيڪڻ بجاءِ بي بي امان جي گهر وڃي "گوري ماتا" جي پوڄا ڪريان ها.

هڪ دفعي بي بي امان جي ننڍي پٽ گل خان جي هشڪر تي مون

پاڙي جي معزز پر اڌ مغزي پناڻ، آچر خان کي تماڪ ۾ ڳاڙها مرچ ملائي حقو ٺاهي ڏنو، جنهن وزم هئڻ تي کنگهندي نه فقط سندس گگ سنگهه اچي گڏ ٿي پر سندس تارا لمليٽي چڙن جيان ٻاهر ڦوٽارجي آيا. سامت ۾ اچڻ تي سازش کي سمجهي ويو ۽ ڪهاڙي کڻي ڪڍ پيو. پر پير زور هوا جو بي بي امان جي گهر لڪي جان ڇڏايم. بي بي امان کي سچي ڳالهه سڻايم، جنهن مون کي ته ڪجهه به نه چيو پر پنهنجي پٽ کي چنبا وهائي ڪڍيائين. بابي مرحوم کي جڏهن ان قصي جي خبر پيئي ته ڪس ڏاڍو ڏک ٿيو ته بي بي امان مون کي پنهنجو پيٽ ڄڻيو پٽ نه ٿي سمجهيو. بابا جي شڪايت بي بي امان کي ٻڌايم، جنهن ڪپڙن سڻڻ واري سوٽي کڻي منهنجي پٺيءَ تي پڳي: ائين ڪٽيائين جيئن اُٺ ڪنجي پٽڻ تي. بابا مرحوم جڏهن منهنجي ڦٽيل ۽ رتو رت پٺي ڏٺي تڏهن وڃي سندس ميار ختم ٿي. بابو مرحوم بي بي امان جي انصاف تي ايترو خوش ٿيو جو منهنجي بيمارٿيڻ جي ٻئي ڏينهن بي بي امان جو ڏيئو ٻاڻ کڻي مسجد ويندو رهيو، جيسين مون ٺيڪ ٿي پنهنجي فرض ادائي واپس سنڀالي. انهين ڏينهين اسان جي مسيت جا تڏا نڪون، مٽ دلا ۽ ڏيئا ٻارڻ پاڙيوارن ذمي هوندا هوا ۽ ملو فقط پنهنجي گهران ٻانگ کڻي اچي مسجد ۾ ڏيندو هيو.

هي برابر آهي ته پاڙيوارا بي بي امان جو ادب انهيءَ ڪري به ڪندا هوا جو هوءَ نيڪ نيت ۽ نيڪ بخت هئڻ گڏ عمر جي وڏڙي ۽ وڏ گهراڻي خاتون هئي. پر ان کان سواءِ اصلي سبب هي هيو ته سيئي يا سندس هٿن ۾ يا سندس اکين اڳيان ننڍا ٿي وڏا ٿيا هوا ۽ هوءَ هرهڪ جي جنم پتريءَ کان واقف هئي ۽ سندس يادگيري نهايت تيز هئي. سڀ ڪائونس ڪن هٽندا هئا ته مبادا ڪڏهن ڪاوڙجي سندن ڪرتوت ٻين اڳيان پڌرا نه ڪري. هڪ دفعي مامي مولڻ آفيميءَ مون کي گهٽيءَ ۾ بيٺي شرمايو ته هيڏو سارو ڏکه ٿيو آهين ۽ اڃان پيو سٽڻ ۾ مٽين. ۽ جنهن واقعي سبب گهر ۾ صبح مردان جو مار پڻ کاڌي هيم. مامي مولڻ جي ملامت چالو هئي ته بي بي اچي لانگهائو ٿي. مامي مولڻ کي وري کڻي ٿي کٽي جو ساڳي شڪايت بي بي امان سان ڪيائين. بي بي امان

جو مون تي ڪڪ سهڻ نہ ڏيندي هئي سو اچي مامي مولڻ تي بگڙي. چي "مولڻ هي تہ ٻار آهي، پر تون تہ پٽن جو پيءُ هوندي بہ سٽڻ ۾ مٽيو هيو جو تنهنجي پٽاري جوءِ تو واري سٽڻ جي سرگس ڪڍي سڄي پاڙي ۾ تنهنجي خواري ڪئي هئي." مامو مولڻ پيچ پائي تڪڙيون ٻرانگهون پريندي وڃي پڳو. ان ڏينهن شام جو مامو مولڻ مون کي بزار ساڻ ڪري سنگر لائي ۽ کنڊ پڪڙا وٺي ڏنا ۽ ڏاڍي پيار سان پارت ڪيائين تہ بي بي امان واري ڳالهہ ٻئي ڪنهن سان نہ ڪيان. مامو مولڻ درويش صفت انسان هيو ۽ مون سان محبتڙي هوندي هيس. جيستائين جيئرو رهيو مون سندس ڳالهہ کي راز ۾ رکيو ۽ هن وقت پڻ فقط سندس نالو بدلائي پيو قصو ڪريان- آخر واعدو واعدو آهي.

ساڳي تعدي ڪيائين حاجي جعفر شاهہ سائينءَ سان جنهن انهن ڏينهين ئي حج مس ڪيا هئا ۽ سندس سونهاري دن تائين پڪڙيل هوندي هئي. سونهاري سيد منهنجي ڪن مهٽ تي ڪئي ڇاڪاڻ تہ هڪ ڏينهن اڳ مون پنگياٽيءَ کي اوچتو پاڪر پاتو هيو ۽ هن مائي جي خواريءَ وارو ڪارو مٽان ڪريو هيم. اجان سيد سڳوري جا ٻئي هٿ منهنجي ڪنن مروٽڻ ۾ مشغول ئي هوا تہ بي بي امان غيب کان خواجہ خضر جيان اچي حاضر ٿي. حاجيءَ کان منهنجا ڪن ڇڏائي اچي ڪيس ڪڙين تي ڪنيائين: "ڇي ٻڪر شاه (بي بي امان ڪيس جعفر شاهہ بدران ٻڪر شاه سڏيندي هئي) هن ڇهڙي کي تہ ڇٽي نڪتي هئي ۽ مون ڪيس چرچي ۾ چيو هو تہ پنگياٽيءَ کي پاڪر پاءِ تہ ڇٽي ڇڏي ويندءِ. هي تہ آهي ئي ڇهڙو پوءِ ڇهڙياٽيءَ کي چنبڙيو تہ ڪهڙي اربع خطا ٿي. "پر توکي ڪهڙو ڪوڙه نڪتو هيو جو جڏهن ليٽ واري سال تون صفوران پنگياٽي سان پاڪرين پيو هئين." حاجي گهٽا ئي ڪيس ڳجها اشارا ڪيا ۽ سندس ڳالهہ وچ ۾ روڪڻ جي ڪوشش ڪئي تہ پاڙي جا ٻار بيٺا آهن، پر بي بي امان هڪ دفعو ڪاوڙ ۾ سو اچي پوءِ جهڙي مچريل شيرڻي. مجال آ جو ڪنهن جي ڪاڻ ڪڍي. حاجي صاحب توبه توبه ڪندو تڪڙي تسبيح ڦيريندو تڪڙو تڪڙو کسڪي ويو. بي بي امان منهنجا ڳوڙها پنهنجي چادريءَ سان اگهندي پنهنجي گهر وٺي آئي. واٽ تي سڏڪا ڀريندي بي بي امان

ڪان پڇيم ته "بي بي امان صفوران ڪير هئي؟" چي "چپ ڪر ڇهڙا، نه ته وري ٿي سڏ ڪيان ٻڪر شاه کي ته اچي تنهنجا ڪن پٽي.

اسان وارو پاڙو اڄ به اهڙوئي وسندڙ آهي جهڙو اڳ هيو. پر بي بي امان وئي سڄو پاڙو ٻسو ۽ اُداس پيو ڏسجي. بدقسمتي هي آهي ته جو انسان هتان لاڏاڻو ڪري ٿو ته اهو ادارو ئي بند ٿي وڃي ٿو ۽ سندس دز برابر به ڪو جاءِ پرڻ وارو ڪونه ٿو ملي. ڪيئي ڪراڙيون عورتون ان ساڳي گهٽيءَ ۾ ڦيرا ڪندي ڏسجن ٿيون پر هو ڪنهن به مرض جو علاج نه آهن. اٽلندو گلا جا گهانگها، چڻ ٽپالي گهر ۾ گهڙيو. سوسڙين جيان پيون پرايا پنهنجا گهر ساڙينديون رهنديون. هر گهر ۾ ننڍين نيٽين جا ڏڻ ۽ ٻارن جا ولر وڌندا ٿا رهن پر نه شاديون ٿين ۽ نه طوهر. بيمارين جون ٻهيرون، پر پڇڻ وارو ڪوئي نه. هرڪو پنهنجيءَ ۾ پورو. سڀ رئيس، ته پوءِ گڏهه ڪير هڪلي ۽ دردوندن جي دانهن ڪير ٻڌي؟ هي هر عورت جي اختيار ۾ ته نه آهي ته بي بي امان بڻجي. بي بي امان ڪو هر پاڙي يا هر پيڙهيءَ ۾ ٿورو ئي پيدا ٿيندي آهي. ٻڌو اٿم ته الله آدمين جو ڦرندڙ گهرندڙ روپ ڌاري منجهائن ليئا پائيندو رهندو آهي ته ڏسان ته ڪيس ڪير سڃاڻي ٿو يا نه. مون کي اهو فخر حاصل آهي جو مون بي بي امان کي ڏٺو ۽ ڪيس بخوبي سڃاتو هيم. ڪالهه هڪ دوست ويٺي ٻڌايو ته الله پاڪ جي رحمان رحيم ۽ خالق هئڻ ۽ سندس تخليق جو تصور "امڙ" کان ورتو ويو آهي. ڪيس اهڙو گمان غالب هيو پر خاطري هرگز نه هئي. ظاهر آهي ڪيس پڪ ڪيئن ٿيندي. هن بي بي امان کي ٿورو ئي ڏٺو هيو.

نانو ڪوڙو

نالو ڪوڙو ذات جو جَتُ وينل ڳوٺ دودو، منهنجو مائٽ هيو ۽ سنڌ جي انهن سپاجهڙن ۾ هڪ هيو جو سچ لئي ڪان پوءِ وات ويندڙ راهگيرن جا لٽا ٻه لاهي وٺندا آهن. رب بخشيش ٿاهوڪو ڪاٽڪو هيو. حالانڪ اهڙو ٻه نامي گرامي ڏاڙيل نه هيو جو پوليس سدائين ڪڍ هجيس. نهايت سياڻو ۽ سيبتو چور هيو ۽ "هيڪل چوري ڪير ڪٽوري" جي اصول پٽاندڙ اڪيلي سر شڪار ڪرڻ جو عادي هيو. سڀ کان وڏي خوبي هيءَ هيس جو پنهنجي تر ۾ چوري اصل نه ڪندو هيو ۽ هميشه درياه ٽپي هن پار وڃي مال ماري موٽندو هيو. هر قسم جي چوريءَ جو هنر حاصل هيس. پر چوپائي مال تي هٿ زياده هريل هيس جا حڪمت عملي سيني جتن کي جائي چر کان ورثي ۾ مليل ٿي ڏسجي.

هونئن ته پنهنجي سيني عزيزن قريبن تي ساهه ڏيندو رهيو پر مون سان وري سندس دل جو پرچو ٻين کان مڙئي رتي سرس هوندو هيس. شايد هن ڪري پئي، جو آءٌ پنهنجي گهراڻي ۾ اڪيلو پاتي هيس جو ڳڙهيءَ جو شهر چڙهي اسڪول جون موڪلون دودي ڳوٺ وڃي پنهنجي ناناڻي آکهه ۾ گذاريندو هيم. مرحوم کي مون ۾ آسرو ۽ اميدون هيون ته آءٌ سندس نقش قدم تي هلي سندس ۽ پنهنجو نالو روشن ڪندس. ان لاءِ هميشه اها هدايت ڪندو هيو ته سندس جيئري ڪاٺونس ڏنڌي جا هنر ۽ ڳر حاصل ڪيان. گهٽائي جتن ڪيائين پر پوءِ مون ۾ ٿوم نه ڏسي ڏاڍو مايوس ٿي ويندو هيو. چوندو هيو ته ابا چوري اهي مڙس ڪندا آهن جي پنڻ کي عار سمجهندا آهن. چوري بهادري آهي ۽ سخت محنت وارو پورهيو آهي ۽ ڪا مشڪري ته نه آهي. راتو رات ميلن جا ميل مفاصله هٽي پرايو مال ڪاهي درياهه ٽپي واپس وٽاڻ تي پهچڻ، ڪا اک جي ماڪي لاهڻي ته نه آهي. ان کان علاوه حلال مال جي چوري هئي ۽ ڪا رشوت واري نوڪري يا حرام جو ڏنڊو ڪرڻو ته نه هيو.

مون کي اڃان سوڌو افسوس آهي جو آءٌ ناني ڪوڙل جي اميدن

مطابق نسري نہ سگھيس، ڇاڪاڻ تہ مون ۾ ڪجھہ بنيادي ڪمزوريون هيون. هڪ هيءَ تہ آءٌ ننڍپڻ کان ڏڄڻو هيس ۽ ٻيو هيءَ تہ ان زماني ۾ ٽڏي تي ۽ فورن ڪوڙ ڳالهائي نہ سگھندو هيس، جنھن خاصيت جو هر چور ۾ هئڻ بلڪل ضروري آهي. نانو ڪوڙو ان ڏس ۾ پنھنجو مٽ پاڻ هيو. ڪي ماڻھو ڪنھن مقصد خاطر يا ڪنھن لاچاريءَ ڪري ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ مجبور ٿين، پر نانو ڪوڙو سواءِ ڪنھن سبب جي يا مطلب جي ان اصول تي عمل ڪندو رهندو هيو. پاڻي پي ايندو تہ چوندو تہ ٿاڌل پيتي اٿم. بصر سان ماني کائي آيو تہ ڏند پيو کوٽيندو تہ ڪڪڙ پوري پُڳل نہ هئي. پنج ماڻھو گڏ ويندي ڏٺائين تہ چوندو تہ پنجاہ ماڻھن جو ڪٽڪ ٿي ويو. مون پنھنجي زندگيءَ ۾ هي واحد ماڻھو ڏٺو جنھن ڪي سچ ڳالهائيندي نہ فقط هبڪ ٿيندي هئي پر اڪثر اوقات گرڏي جي سور ايرڻ جي پڻ شڪايت ڪندو هيو. هيءَ ٻي ڳالھہ آهي تہ مضبوط جسم ۽ شڪيل هئڻ ڪري ڪوڙ ڪيس سونهندو هيو ۽ اڪثر ڪيس ڦٻي بہ ويندو هيو.

ڳڙهيءَ ۾ جڏهن چني ڇماهي اسان وٽ وارو ڦيرو ڪندو هيو تہ مامي شاهن کان نہ فقط گھبرائيندو هيو پر ڪائونس لنوائيندو پڻ هيو. ڇاڪاڻ تہ مامو پوليس ۾ عملدار هيو ۽ ڪوڙل جي پرڪارن کان چڱيءَ طرح واقف هيو ۽ الله جنت ۾ جايون ڏئيس پاڻ بہ ناهوڪو ڪوڙ هڻندو هيو. هڪ دفعي اوطاق ۾ اسان ڇوڪرن سان ڪچهري ڪندي ناني ڪوڙي پنھنجي دستوري دهمان ٿي هنيا تہ ڪيئن نہ هن گذريل اڳاري رات پنج پليون مينهون چورائي درياہ پار ڪيو هو حالانڪ ڏاڪو ڪن هٿياربند پاڳيا سندس ڪڍ پيا هئا جن ۾ ٻن کي ڏاهي وڌو هئائين. ايتري ۾ مامو مرحوم سندس قصو ٻڌندي اندر آيو ۽ چيائينس تہ "ڪوڙل اهو تہ تون ڪوڙ ڦھڪايو." نانو ڪوڙو کلي ويٺو. ڇي جمعدار توکي ڪيئن خبر پيئي؟ ٻئي دفعي پاڻ ساڳي نموني اسان تي رعب رکڻ لاءِ واڳوءَ سان ويڙہ ڪرڻ جو ڪارنامون بيان ٿي ڪيائين تہ ڪيئن نہ سنڌو درياہ ۾ ترندي واڳوءَ سندس پير ۾ وات وڌو ۽ ڪوڙي ٻنهي هٿن سان لنين جا وسڪارا لائي ڏنا. اجان ڳالھہ وچ درياہ ۾ هئي تہ مامو شاهن بہ اچي وارد ٿيو ۽ پوءِ واڳونءَ جي شهادت وارو قصو ائين اڌ ۾ رهجي ويو.

واٽين جي ڏاڍي واڪاڻ ڪندو هيو. چوندو هيو تہ "ابا چوري ڪرڻ جي موج هئي واٽين جي وقت ۾. هڪ ئي ڪاٽ ۾ ٻارنهن مهينن جو مال

پاٽي نڪري ايندو هو. مسلمانن جي چوري ڪرڻ ڏوڙ پائڻي آهي. هڪ تہ نيٽ سچا ۽ ڏيوالا ۽ بيو وري گهر ۾ رکن ڏهہ ڏهہ قرآن. هاڻي ڪير چوري ڪري پنهنجا بيئي جهان وڃائي. واڻيا ڪچي پندي ۽ دل جا دياوان. هڪ دفعي چوري ڪري هڙ ٻڌي پٽ تي ٽپير تہ هڪ واڻئي ڊوڙي اچي منهنجي بازوءَ ۾ ٻئي هٿ وڌا. مون رڙ ڪئي تہ خبردار پائي اتي ڦرڙي اٿيئي. واڻئي امالڪ ٻئي هٿ ڪڍي ورتا. ۽ آءُ مال سوڌو اچي پنهنجي ماڳ پهتس.“ ٻئي دفعي ”ڪمڻ ڳوٺ جي سڙڪ تي هڪ واڻيو گڏهہ تي ڪپڙي جي ڳوڻ ڪٽي تي آيو تہ ڪائونس ڳوڻ ڦري جڏهن اڳيرو ٽيس تہ واڻئي رڙ ڪئي تہ پائي ڳوڻ ڏاڍي ڳوري اٿئي، هان وٺ هي گڏهہ بہ ڪاهي وڃ.“ مون کي ايترو شرم آيو جو مال ڪيس موٽائي ڏنم ۽ اٿلندو ساڻس گڏ وڃي ڪيس ڪمڻ پهچايم تہ متان بيو ڪو چور نہ رستي ۾ ڦٽئي ڪريس.

سچي عمر ڇڙو ڇانڊ رهيو. شاديءَ کان ونئون ويندو هيو. چوندو هيو تہ ابا شادي وڏو خفو آهي ۽ ماني کائڻ لاءِ چڻ هوٽل خريد ڪرڻو آهي. ائين بہ نہ هيو تہ ڪو عورت ذات کان ڇرڪندو هيو. بلڪل نہ. برعڪس ان جي وڏو شوقين مزاج مڙس هيو. هڪ هٿ سدائين مڇون وٽڻ ۾ مصروف هوندو هيس. سيٽي بہ سهٽي وڃائيندو هيو. شيرل باڊہ واري جون جملي ڪافيون برزبان ياد هئس. هٿن جي سيني آڱرين ۾ سواءِ آڱوٺن جي، منڊيون پيل هونديون هيس جن لاءِ چوڻ هوندو هيس تہ ڪيس سوغات طور مليل هيون. ڳڙهيءَ کان ڳوٺ واپس ويندي خاصي خريداري ڪندو هيو جئن تہ ڳاڙها ساوا رومال، ريشمي اڳٽ، مساڳ، رنگين موتين جا هار ۽ گلابي رنگ جا لغڙائي پنا، جي انهن ڏينهن ۾ ڳوٺاڻيون عورتون سرخيءَ بجاءِ ڇپن تي مليندڙيون هيون ۽ ريوڙيون. خير ريوڙيون تہ پاڻ بہ ٽڙڪائيندو هيو پر باقي شيون ظاهر آهي تہ ڪهڙي ڪتب آڻيندو هوندو. پاڻ تہ هيو ئي پيڙهيءَ تي هڪڙو داڻو. آخر اهي سوکڙيون پاکڙيون هيون ڪنهن لاءِ؟ بہ ٽي دفعا مون کي گهہ وٺي ڏيارڻ لاءِ ڏيٽن جي ڳوٺ وٺي هليو جتي اسان ٻنهي جي ڏاڍي آجيان ٿي ۽ هر دفعي نيرن مکڻ ۽ بسرين سان ڪرائي ويئي. جڏهن انهن عورتن لاءِ مون

ڪائونس آڏي پيچا ڪٽي تہ ڪن لاتار ڪري لنوائي ويو. زور پرڻ تي ٻڌايائين تہ اهي سندس سرتيون هيون. هيءُ پوءِ خبر پيئي تہ سَرتيون عورتن جون ٿينديون آهن ۽ مرد جي ساٿڻ سريت ٿيندي آهي.

اوطاقي مڙس هيو. سندس اڱڻ وارو مچ سدائين دکندڙ هيو. حقو پاڻي ۽ سکو سوائي آئي وئي لاءِ هردم حاضر ڪيو ويندو هو. روز بہ ٽي پرديسي وٽس مهمان بہ ضرور هوندا هئا. ظاهر آهي تہ وٽس ڪانڊيجي ايندڙ ڪير هئا. هڪ دفعي آئون ڪيس اهو ڪجهہ ٻڌائڻ جي غلطي ڪري ويٺس جو مامي شاهن سندس باري ۾ پرپٺ چيو هيو تہ "ڪوڙي وٽ روپوش ۽ ڌوهارين جي ٽرئفڪ جاري رهندي هئي." نانو ڪوڙو جوش ۾ اچي پاڻ جهلي نہ سگهيو ۽ اچي مامي تي پلٽيو. "چي جمعدار وري ڪهڙو چڱو مڙس آهي. هو بہ مون جيان چور آهي ۽ ٻنهي وچ ۾ فرق فقط وردي‌ءَ جو آهي. مون اچا بہ پنهنجي ڪرتي ڪي رات جي انڌيري ۾ لڪايو ٿي. پر جمعدار تہ ڏينهن ڏٺي جو بہ هاچان ٿي هنيا. هڪ چوري‌ءَ جي جاچ ڪندي ڏهہ ٻيون چوريون ٿي ڪيائين ۽ هڪ ڦر يا ڌاڙي جي پوئواري ڪندي ڏهہ ٻيون ڦريون ۽ ڌاڙا ٿي هنيائين. پر ڇڙو جمعدار ڇو، سڄي دنيا جو ڪاروبار ئي چوري ڌاڙي ۽ ڦر تي ٿي هليو. مڙسي‌ءَ جا انگ ۽ دوستي‌ءَ جو دم بہ انهن ۾ ئي ملندءِ. باقي اشراف ۽ چڱا مڙس نہ اوڙي چڱا ۽ نہ پاڙي چڱا. نہ ڪنهن کي ڪجهہ ڏين نہ ڪنهن کان ڪجهہ وٺن. الاجي هو ڪهڙي مرض جي دوا هئا. هو تہ فقط اهي تجوڙيون هئا جن جا در ۽ دروازا ٻين سيني لاءِ ٻيڪڙيل هئا. پنهنجي ڀائرن کي ڏس. سڀ وڏا ماڻهو. ڪي وڪيل ڪي وزير ڪي ڊاڪدر. سڀ ڪجهي‌ءَ جا وڻ، جيئن وڏندا وڃن تيئن پنهنجي ڇانوَ ۽ ڦل مٿي کڻندا ٻين جي پهچ کان پرڀرو ڪندا ٿا رهن. اٽن ڪو ڪنهن غريب مسڪين مٽ مائٽ جو اونو. آخر بہ ڏيٺي ڪي تري هيٺ اونده ٿيندي آهي." ناني ڪوڙي جي اها تاريخي تقرير اڄ بہ منهنجي ڪنن ۾ واڄٽ ڪندي ٿي رهي. ڪير ٿو چوي تہ نانو ڪوڙو ڪوڙ ڳالهائيندو هيو.

پچاڙي‌ءَ جي پهر ۾، الاجي ڇو، پنهنجون پراڻيون ريتيون ۽ روائتون هڪ هڪ ڪري ترڪ ڪندو رهيو. شايد درياه جي هن پر هلڻ جا سانباها

ٿي ڪيائين. هيءَ موت جي هڪ عجيب سازش آهي جو آخر ۾ انسان ڪي قسطن ۾ مارڻ شروع ڪندو آهي. جسم جي هر انگ ۽ حواس ڪي بيڪار بڻائڻ گڏ انسان جا رشتا ۽ ناتا ڪاٽا ڪندو رهندو آهي. حقو ڇڏي ناس شروع ڪيائين ۽ آخر اها به ڇڏي ڏنائين. چوريءَ کان توبه نه ڪيائين پر بس ڪري ڇڏيائين. اڌ رات جو اٺي پرايا ڍڳا ڪاهڻ لاءِ جگر ۽ جوت کپي جا ڪوڙي ۾ هاڻ خير ڪي هئي. ڪوڙ کان به ڪنارو ڪري سچ بجاءِ خاموشي اختيار ڪيائين. باقي اکين جي عادتن سان آخري دم تائين توڙ نباهيائين. "ديدار بازي الله راضي" وارو نعرو مون ڪائونس ٻڌو. مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ ڪيس بيل گاڏيءَ ۾ سوار ڪري ڏاڪدر کي ڏيکارڻ لاءِ ڳڙهيءَ وٺي ٿي ويس ته مونگر واهه جي ڪپ تي نهال شاهه جي اوتاري وٽ گاڏي روڪڻ لاءِ چيائين. سمجهي ويس ته ڇا لاءِ. سامهون ڏيٺن جي ڳوٺ جون مايون مٿن تي گهڙا ڌريو پاٽي پرڻ ٿي آيون. مدي جي بخار هوندي به وهاٽي کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. هڪ مائيءَ کيس ڏٺو، جنهن هين کي ڏاهه ڏني. پوءِ ولر جو ولر دلا ڇڏي اچي سندس چوگرد ويٺيون. ساڻن خوب ڪچهري ڪيائين. ڏٺم ته سير ڪن خون وڌي ويس. جڏهن سڀ موڪلائي موٽيون ته اها ڪا ڪاٽي اک هئي، جا آلي نه هئي. ناني ڪوڙي چيو ته هاڻ علاج ٿي چڪو، هاٽي گاڏي واپس دودي ڳوٺ وراءِ. واٽ تي مرڪندي چيائين ته "نوران" کي ڏٺئي؟ هائو، اها جا بسريون ڪارائيندي هئي. سوڍيءَ کي سڃاڻئي؟ توسان گڏ بازار ۾ ڏٺي هيم. پلا هوءَ وڏين اکين واري "جوائي"؟ "ابا وقت مليئي ته انهن وٽ وارو ڦيرو ضرور ڪجانءِ. منهنجي خاطر. منهنجي روح کي فرحت ڙي ايندي. پر جي نه، ته دنيا ۾ هيون ڪيئي سوڍيون ۽ جوايون پيون جيئن." جهٽ رکي وري چيائين ته "ابا منهنجي قبر تي "ڪنوار هوٽي" ضرور پوکجانءِ. پيشتر ان جي جو آءٌ ڪائنس ڪارڻ پڇان، پاڻ ئي چيائين ته "ابا، مٿن کان ڪا ته ڪنوار بيٺي رهي."

پيراڻو پنيرو

حشر ويل حساب ۾ پڇاڻو ٿيندو. اهو عدل انصاف تہ ٿيو پنهنجي ماڳ، پر هن جهان ۾ ئي پنهنجي ڪئي جو ڦل، ڀلائيءَ بدلي ڀلائي ۽ برائيءَ جو نتيجو برو اوس ملي ٿو. ڪڏهن ڪونہ ڏٺو يا ٻڌوسين تہ ڪنهن ٻوڪي جنس جوَن جي ۽ لٽيائين ڪڻڪ. قدرت جا ليکائي پنهنجا آهن. نہ فقط هر عمل جو ردعمل سندس مقدار تائين محدود رهي ٿو پر اڪثر تر سزا يا جزا گڏيل وياج سوڌي پلئہ پوي ٿي. وري جنهن سخاوت يا سختيءَ سان اجورو يا بدلو وصول ٿئي ٿو، ان جا ڪاٿو ڪرڻ ئي مشڪل آهي. سود خور بہ ليکو لاهڻ وقت آني ٻني جي رعايت ضرور ڪري ٿو. هڪ يهودي بہ حساب ڪتاب ۾ پئسو يا ٽڪو معاف ڪري ڇڏيندو. پر قدرت هرگز نہ.

ننڍپڻ ۾ جڏهن پڙهيو هيم تہ هڪ معصوم ٻار جي هٿ ڪان رانديڪو کسڻ تي بہ سموري ڪائنات ۾ زلزلو مچي وڃي ٿو تہ بي اختيار ڪل اچي ويئي هيم. ڪپاٽ تڏهن کليم جڏهن اڳتي هلي ڏٺم تہ انسان تي ظلم ڪرڻ يا ڪنهن جي دل ڏکوئڻ تہ درڪنار پر ڪنهن گگدام جانور، پکي پَکڻ يا ڪنهن جيت جڻئي کي چاڻي ٻجهي، يا طيش ۾ اچي ايذءِ ڏيڻ يا مروان موت ملوڪان شڪار تي بہ قدرت قهار ٿئي ٿي. اهو ايمان اٿم. انسان کي ڪنهن جان وٺڻ جو حق فقط پنهنجي يا ٻين انسانن جي خود بچاءُ لاءِ آهي ۽ بس- اها خبر خالق- اڪبر کي تہ سندس آڏو ڪنهن جي زندگي وڏيڪ عزيز ۽ قيمتي آهي، هڪ ڏيڏر جي يا ڪنهن وڏيري جي. ان ڏس ۾ ڪيئي مشاهدا اکين آڏو اٿم.

خيرپور رياست جي نوڪري واري زماني ۾ قصن ڪهاڻين لکڻ جو شونق هوندو هيم. چاڪاڻ تہ صحافت کان تازو وڇڙيو هيم. آکاڻين ۽ افسانن جي خاڪن جي تلاش ۾ انساني ڏکن سورن جي مرڪزن، اسپتالن ۽ جيلن جا چڪر ڪاٽيندو رهندو هيس. هڪ دفعي خبر پيم تہ خيرپور جيل ۾ هڪ اهڙو ڏوهاري ڦاسيءَ لاءِ آيل هيو جنهن بہ قتل اڳ ۾

ئي ڪيا هئا ليڪن هيئي دفعا فرار ٿي ويل هيو. هاڻ وري ٽئين خون جي الزام ۾ سزاياب ٿي آيل هيو. دستوري اجازت حاصل ڪري هڪدم وڃي ساڻس ملاقاتي ٿيم. سلام دعا بعد ڪائونس پڇيم ته "يار ٻن انسانن جي خون ۾ شايد تنهنجي دل نه ڀاپي جو وري ٽئين ڪي به قتلام ڪيئي؟" قيدي ڪلي وڻنو. چي "ڏسان وڻنو ته تون ڪا اهڙي هستي نه آهين جو منهنجي سزا معاف ڪرائي سگهين ۽ نه وري آئون ڪو الله جو دادلو آهيان جو منهنجي بچاءُ لاءِ قدرت ڏرتي کي ڏوڏي جيل جون ديواريون ڍاهي ڇڏي. منهنجي پيرِ اڳيئي قبر ۾ لڙڪيل آهن ۽ اڄ نه سڀان پنهنجي خلقيندڙ اڳيان بيهڻو اٿم. انهيءَ آچار مون کي ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ ڪو به سبب آهي ئي ڪونه. سچ پڇين ته انهن ٽنهي خونن جي الزام ۾ آءٌ اهڙوئي ڏوهاري آهيان جهڙو تون." منهنجو وات ڦاٽي ويو ۽ تارا ڦوٽاري بي يقينيءَ جي نگاه سان ڪيس گهوري ڏسڻ لڳس. قيديءَ وري دهرايو ته "خدا شاهد آهي ته آءٌ بلڪل بيگناه آهيان." مون وراڻيو ته اهو ناممڪن آهي ته بي سبب ۽ بي ڏوه ڪو ڦاهي چڙهي. قدرت ڪڏهن به پاڻ تي ڪو ڏوه نه ڏيندي آهي. آخر ڪا ڳالهه ته ضرور ٿي آهي جنهن تي ڏمر ٿيو هجي. "هائو" قيدي ڪنڌ ڌوڻيندي چيو، "خطا ضرور ٿي آهي ليڪن خطا به اهڙي خسيس جو ٻڌائيندي شرم پيو ٿئي. جي ڳالهه ٻڌنديـن ته خود توکي به يقين نه ايندو. ليڪن اها واردات منهنجي اکين آڏو هر دم پيئي ڦري. حالانڪ ان حادثي کي پورا ست سال گذري چڪا آهن."

آءٌ ۽ منهنجو دوست جيلر ٻئي قيديءَ جي شيخن اڳيان پلٿي ماري هڪ چٽا ٿي "جيءُ" ڪري ويهي رهياسون، قيديءَ پنهنجو قصو شروع ڪيو. "نالو پيراڻو ذات پنيرو وينل ڪيٽي کهڙا، درياهي ڪڇي جو مالوندو پاڳيو آهيان. الله جي ڏني ۽ مڇي مانيءَ گڏ پنهنجي تر ۾ خاصي ساک پت اٿم. مون کي راڄ سڃاڻن. خير سان مون کي گهوڙين پالڻ جو شوق هيو. خاص طور پنهنجي سواريءَ لاءِ هڪ ڪارنري ڪميت ٻهاڻ هيم، جنهن جو نه فقط نالو "بجلي" هيو پر سندس رفتار به ڪنوڻ جهڙي هئي. منهنجو ساڻس ازحد پيار هيو ۽ ڏينهن ۾ اڪثر ٻه چار دفعا سندس داڻي پاڻيءَ ۽ ٽهل ٽڪور جو خيال رکندو هيس. هڪ ڏينهن حسب

دستور گھوڙيءَ کي هٿ گھمائڻ ۽ ٻچڪر ڏيڻ لاءِ طبيلي ۾ ويس. ڏٺم ته ٻه چار ڪڪڙيون سندس آهر ۾ ڪوٺهڙا ڪري داڻه ۽ ڪتر کي ڦهلائي رهيون هيون. ڪڪڙيون هڪلي وري اچي اوطاق ۾ آرامي ٿيس. پهر ڪن پوءِ وري گھوڙيءَ جو واءُ سواءُ لهڻ ويس ته ڪڪڙيون پنهنجي ساڳئي ڪرت ۾ مشغول ڏٺم. ڪاوڙ ۾ اچي مون ڪڪڙين تي ڪاٺ ڪئي. هٿن سان لامارو ڏيندي هڪ ڪڪڙ منهنجي جهپڙ ۾ اچي ويئي. ٻئي هٿ سان سندس ٻي ٽنگ جهلي وٺي جو سٽ ڏنم ته ڪڪڙ چيرجي ٻه ڦاڪون ٿي پيئي. جٺري ڪڪڙ ٻه اڌ ڪري پري ڦٽي ڪيم. پر ساڳئي وقت منهنجي دل ايترو ڌڙڪڻ شروع ڪيو جو جهٽ ڪن ته سيني کي رت ۾ رنگيل هٿ ڏيئي هيٺ ويهي رهيس. آخر پاڻ کي دلداريون ڏنم ته ڪجهه به نه آهي. ڪڙو ترڙو ٿي اوطاق ۾ اچي ليٽي پيم. پر ڪڪڙ جي چيرڻ وارو ڪارنامون اکين اڳيان ناچ ڪندو رهيو. هنڌ ۾ ليٽندي ۽ پاسا ورائيندي رات وهامي صبح ٿيو. ٿيٽرڪي مهل ئي اک لڳي ويئي. جڏهن اک کلي ته پوليس منهنجي مٿن ڪان بيٺل هئي ۽ وڏيرو خانو ڪڪراٽيءَ جي خون ۾ مون کي گرفتار ڪرڻ آئي هئي، وڏيري کي سانجهيءَ ٽاٽيءَ پنهنجي زمين ڪان واپس ورندي ڪنهن ڪهاڙيون هڻي ماريو هو. هي برابر آهي ته خانو ڪڪراٽي منهنجو جاني دشمن هيو ۽ جي مون کي وجهه ملي ها ته آءٌ ڪيس قتل ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نه ڪريان ها. ليڪن مون کي اهڙو موقعو ئي ڪڏهن ڪونه مليو هيو. مون گهٽيئي پوليس کي پڪاريو ته آءٌ ڪالهه ساڳئي وقت پنهنجي طبيلي ۾ موجود هيس ۽ منهنجي هٿن ۽ قميص تي جو رت لڳل هيو، اهو رت ڪڪڙ جو هيو جنهن کي ٻه اڌ ڪيو هيم. پر ڪنهن شنوائي نه ڪئي.

ڪيس هيٺين ڪورٽ ڪان ڪمٽ ٿي سيشن ۾ آيو. منهنجي عزيزن قريبن ڪيس جي ڪافي پوئواري ڪئي. پر شاهد اوگاهه اکين ڏٺا آندا ويا. دشمني اڳيئي سرڪاري رڪارڊ تي داخل هئي. مونکي ڦاسيءَ جي سزا ڏني ويئي ۽ رحم واري اپيل جي فيصلي تائين مون کي خيرپور جيل ۾ باندي رکيو ويو. هڪ چاٺو سڃاٺو قيديءَ مون کي لوهه ڪنڻ واري سنهڙي ڪارائيءَ جو ٽڪرو پهچائي ڏنو. روزانو رات جو سنتريءَ جي

اک وٺي ڪوٺڙيءَ جي وچين ھڻ شيخن کي گهڪا ڏيندو رهيس. هفتي ھڻ جي لڳاتار ڪوشش ڪامياب ٿي ۽ شيخن جو ڪافي ڪم لاهي چڪو هيس. آخر هڪ انڌيري رات جي سهاري ڪپيل شيخن کي ٻيٽائي ٻاهر نڪري جيل جي ديوار ٽپڻ ۾ ڪامياب ٿيس. انهن ڏينهن ۾ خيرپور جيل جون پتيون ننڍيون هيون ۽ رياستي جيل جا سپاهي بہ ايڏا اورچ هئا جو رات تہ ڇڏ پر ڏينهن جو بہ ننڊون ڪندا رهندا هئا. ٻاهر اچي شڪرانو ادا ڪيم، آخر بہ تہ آئون بيگناهہ هيم ۽ الله منهنجي مدد ڪئي هئي.

ڪجهہ ڏينهن جي جهنگ جهر جهاڳڻ بعد درياهہ ٽپي مدئجي واري ٻيلي ۾ وارد ٿيس جو ان زماني ۾ گهڻن مون جهڙن گناهگارن جو پناهہ گاهہ هو. ڏاڙهي مڇون ڇيڪ ڇڏي ۽ نالو مٽائي سومر ڳوٺ جي پرئي مڙس حاجي موريو ابڙي وٽ سندس مينهون چارڻ لاءِ ملازم بڻيس. حاجي موريو مينهن جو وڏو واپاري هيو. ٻيلي ۾ مينهون چاريندي ۽ کير مکڻ کائيندي مون کي سال ڏيڍ گذري ويو. حاجي موريو مون تي مهربان هيو. ڪيس پنهنجي اولاد ڪانہ هئي حالانڪ ٻہ شاديون ڪيون هوائين. مون کي پنهنجي اولاد جيان پائيندو هيو ۽ ننڍي وڏي ڏينهن تي پاڻ وٽ گهر ۾ ڪانڌ ڏيئي مهمان ڪري رهائيندو هيو.

آخر هڪ ڏينهن وري اهڙو آيو جو حاجيءَ جي اوطاق ۾ جتي آءٌ ترسيل هيس، صبح جو اک پٽيم تہ پنج ڇهہ ماڻهو کهاڙين ۽ لوڙهين سان منهنجي مٿن ڪان بيٺل هوا. مون کي سوگهو ٻڌي وچي ٿاڻي تي پيش ڪيائون. ان رات حاجي مورئي کي ڪو ماڻهو ننڊ ۾ ننڊ ڏيئي ويل هيو. مون تي الزام ڏريو ويو تہ آءٌ حاجي مورئي جي ننڍي گهر سان بدپيشہ هيم ۽ ساڻس سازش ۾ شريڪ ٿي پنهنجي محسن مالڪ کي قتل ڪيو هيم. تہ جئن سندس مال متاع ۽ گهر تي بہ قبضو ڪريان. حالانڪ حاجي موريو منهنجي پيءُ ۽ سندس اهليہ منهنجي ماءُ سمان هئي، ڇاڪاڻ تہ مون نہ فقط سندن نمڪ ڪاڌو هو پر هنن مون کي پناهہ ڏني هئي ۽ مون کي پنهنجي پٽ جيان پاليو هيو. بهرحال حاجي مورئي جي پائرن جو پلو ٿي پيو. هڪ ئي ڌڪ سان سندن بہ شڪار ٿي پيا. آءٌ تہ گرفتار ٿي پيس ۽ حاجيءَ جي پوئين گهر واريءَ کي بہ سوير اُڪلائي سموري ملڪيت مال جا

نويڪلا مالڪ ٿي ويندا. ڪيس هليو ۽ نتيجو ظاهر هو. حاجيءَ جي پهرين گهر واريءَ کي اڪين ڏٺو شاهد ڪري صلاح ۾ ملايو ويو. شڪارپور جي سيشن ڪورٽ ۾ فتوا ڏني ويئي. وري اها ئي ڦاسي. لنگهو پڇي ڪاهيءَ کان اهائي ڪاهي! ارڙهن مهينا جيل جا ڏاڪڙا الڳ رونگ ۾. آءٌ سمجهي نہ ٿي سگهيس تہ يا الاهي ماجرا ڇا آهي؟ ليڪن ڪڪڙ بدستور منهنجي اکين آڏو حاضر ناظر بيٺي رهي!

فتوا ٻڌي سيشن ڪورٽ کي سلام ڪري پوليس پارٽي مون کي سکر جيل پهچائڻ لاءِ اسٽيشن طرف پيادل سفر شروع ڪيو. اسان جو قافلو ريلوي لائين پار ڪرڻ جي ارادي سان ترسي پيو ڇاڪاڻ تہ سامهون مال گاڏي اچي رهي هئي. ريل جي ويجهو ايندي مون پنهنجي زندگيءَ جو سودو هڪ سيڪنڊ ۾ سوچيو. ڦاسي تہ هونئن بہ ملڻي هئي، ڇو نہ هن هند داءُ کيڏان؟ جڏهن انجڻ ويهارو قدم مفاصلہ تي پهچي چڪي هئي تہ مون پڙڪو کائي انجڻ اڳيان لائين ٽپڻ لاءِ رومڙ ڪئي. اوچتي سٽ سبب بيخبر پوليس واريمِ هٿان رسو ڇڏائجي ويو. مان پهرين ڇلانگ ۾ ئي لائين پار مشڪل ڪئي هوندي تہ انجن بہ شوڪاٽ ڪندي منهنجي پاسي کان گوليءَ جيان گذري. پوءِ تہ پيرن تي زور ڏنم. مال گاڏي خاصي ڊگهي هئي. پوليس پارٽي پرين پر بي بس بيٺل هئي. اڳيان جوئر جي ”مڙس تار“ پوک پار ڪرڻي هئي. پوءِ جهنگ ئي جهنگ ۽ پوءِ آزادي هئي. هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهہ ۾ رسو هيو پر چوٽڪاري جي آس اميد منهنجي پيرن ۾ بجليءَ جا طاقت آڻي ڇڏي هئي. اونده اچي چڪي هئي، پنيان ڪوئي بہ ڪِڍ ڪونہ هيو. رات پئجي ويئي هئي، پر منهنجي سوچ ۽ ڊوڙ جي رفتار ۾ ڪمي ڪانہ آئي. مون کي خبر هئي تہ ڀاڄ ڪهڙي رخ ۾ اٿم، ۽ اڳتي هلي ڇا ڪرڻو اٿم. اڌ رات ڌاري مدئجيءَ جي ڪاٺ مڏيءَ واري دوست چوڪيدار وٽ پهتس جنهن مترڪو ۽ ڇيٽيون ڪٽي سرڪاري ڪنگڻن کان منهنجون ٻانهون آزاد ڪيون. سندس اجرڪ ۽ پهرياڻ پهري پنهنجي پتڻ واري پراڻي سائيءَ وٽ پناهہ ورتم. ٽي چار ڏينهن ٽڪاوٽ دور ڪرڻ ۾ لڳا. تازہ دم ٿي وري اڳيرو الله توهار ڪيم. آخر بہ تہ آءٌ بيڏوهي هيس.

اڳين ٻن خونن جي واقعن وچ ۾ ڇهن سالن جي وڇوٽي هئي. ليڪن ٽئين خون جي الزام لاءِ مون کي وڌيڪ وقت ترسڻو نه پيو. آخر قدرت کي بهانه تلاش ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت؟ جڏهن انسان پاڻمرادو سموري عمر پنهنجي حياتيءَ جي حيلي وسيلي ۾ موت جي بهانه ڳولڻ ۾ پاڻ سرگردان رهي ٿو. جڏهن ڇهن سالن جي ڏکهي عرصه بعد آءٌ پنهنجي ڳوٺ پهچي گهر پهتس ته مون لاءِ ٽئين خون جو بهانو اڳواٽ ئي انتظار ڪري رهيو هو. حالي احوالي ٿيندي معلوم ٿيو ته منهنجي سڪيلڌو پُٽ ڪکراڻين کان بدلي وٺڻ خاطر، سندن نوجوان اڳواڻ جانو ڪکراڻيءَ کي خون ڪري روپوش ٿي ويل هو. جانو انهيءَ خانوءَ جوپٽ هو جنهن جي خون ۾ مون کي ڦهرين ڦاسي ڏني ويئي هئي ۽ پيءُ جي مرڻ بعد پاڻ پڳ ٻڌي قوم جو پڳدار ٿيو هو. خون جي واردات کي پورا ڇهه ڏينهن گذريا هئا. حساب ڪيم ته منهنجي ڀاڄ ۽ وڏيره جانوءَ جي خون جو ڏينهن ۽ وقت عين ساڳيو هو. سمجهي ويس ته قدرت جي مرضي ڪهڙي هئي؟ قدرت مون سان ڀلي ۽ ڪوئي واري راند کيڏي شايد پنهنجي دل وندرائي رهي هئي. ڪڏهن چنبي جي گرفت ۾ ڇو ڪنيو جڪڙي وري آزاد ڇڏي ٿي ڏنائين. جڏهن پاڻ کي ڇڙواڳ ڀانئي بچاءَ لاءِ ڀاڄ ٿي ڪيم ته وري امالڪ مٿان ڪڙڪي پختو ٿي پڪڙيائين. پنهنجي نوجوان پٽ جي زندگيءَ بچائڻ جو هڪڙو ئي طريقو هو. گهر وارن گهڻي ڪوشش ڪئي پر آءٌ پنهنجي هوڏ تي قائم رهيس. تر جي پوليس ٿاڻي تي پهچي پاڻ کي گرفتاريءَ لاءِ آڇ ڪيم ۽ اقرار ڪيم ته اڳين ٻن خونن ۽ تازه ٽئين ڪکراڻيءَ جي قتل جو فقط آءٌ اڪيلو جوابدار هيس. پوليس صوبيدار لاءِ عيد ٿي ويئي. ڇاڪاڻ ته منهنجي گرفتاريءَ لاءِ پنج هزار روپيا روڪ انعام آچيل هيو. علاوه ان جي، ٽئين قتل جو اقراري قاتل پڻ هيس جنهن جوابدار کي هٿ ڪرڻ لاءِ مٿس پوليس ڪمانيءَ جو زوربار آندل هو. مون کي صوبيدار ڀاڪر پائي مليو ۽ پاڻ سان گڏ ماني کارايائين. ان گڏ شاباس پڻ ڪيائين ته آءٌ بهادر هيس جو خون جا جملي ڏوه قبولي پنهنجي آخرت آجي ڪئي هيم. ساڳئي ڏينهن مون کي خيرپور ٿاڻي تي آڻي قانوني ڪارروائي مڪمل ڪئي ويئي. منهنجي پٽ خلاف چارج ختم

ڪئي ويئي ۽ مون کي اڳين ۽ پوئين خون جي جرم ۾ نئين سر رجوع ڪيو ويو. عدالت کي ثابتن ۽ شاهدين جي گهٽي کوجنا ڪرڻي نه پيئي ڇاڪاڻ ته آءُ قبولدار هيس. گذريل مهيني فتوا ڏني ويئي هئي ۽ اڄ ٻڌو اٿم ته رحم جي اپيل به رد ٿي آيل آهي. اڄ سياڻي سر ڏيئي سرهو ٿيندس.

هي برابر آهي ته هن پيري ڦاسي چڙهڻ لاءِ مون پاڻهرتو اڳرائي ڪئي. ليڪن ان وقت، جڏهن مون کي هي سورنهن آنا خاطري ٿي چڪي هئي ته منهنجي زندگيءَ جو فيصلو ان ڏينهن ٿي چڪو هو جڏهن هڪ معصوم ڪڪڙ جو بيرحميءَ سان انت آندو هيم. اهو فيصلو اٽل هو، جنهن وقت ثابت ڪري چڪو آهي. آءُ اڻڄاڻ ۽ الهڙ هيس جو پاڻ کي بيگناه سمجهي پاڃ جي واٽ وٺندو رهيس. آءُ ان غلط فهميءَ ۾ مبتلا رهيس ته آءُ اشرف المخلوقات، ۽ ڪٿي هڪ ڪسيري جي ٽرڙي ڪڪڙ! مون کي اها سڌ ٻڌ به نه رهي ته ٻنهي جو خالق مالڪ ساڳيو آهي. هاڻ ستن سالن جي رولڙي ۽ خواريءَ بعد سمجهه آئي اٿم. مون پليءَ پٽ ڇاتو ٿي ته ان وقت تائين قدرت جي اڪيوٽ جاري رهندي، جيستائين پنهنجي اندر ۾ حقيقي ڏوه جو اقرار نه ڪيو اٿم. جيترا دفعا فرار ٿيندس اوترا خون جا الزام منهنجي گردن مٿان مڙهيا ويندا. هاڻ جڏهن قدرت جي قصي کي سمجهي رب جي رضا کي اکين تي رکيو اٿم ته منهنجو جيءُ جان ۽ جسو سڀ قرار ۾ آهن. يقين ڪندين ته ڪالهه رات هڪ عجيب خواب ڏٺم. ڏسان ٿو ته طبيلي ۾ بيٺو آهيان ۽ گهوڙيءَ جي آهر ۾ ساڳي ڪڪڙ جا هن ڪان اڳ زخميل ۽ سندس ٻه اڌ ڦٿڪندا ڏسندو هيس، سا سچين لڱن سان ڪوهڙن ۾ مشغول هئي ۽ آءُ ڪيس هڪلڻ يا مارڻ بجاءِ نهايت پيار سان ڏسي رهيو هيس، سمجهان پيو ته مون کي معافي ملي چڪي آهي. ٻيو مڙوئي خير . . . .“

حاجي فقير حُر

قبرن ۽ قبرستانن سان خاصي دلچسپي اٿم. عمر جو ڪجھ حصو اهڙن آستانن جا چڪر ڪاٽيندي گذاريو اٿم. جڏهن به ڪا جهٽ گهڙي هن وٽ پڪڙ جي زندگيءَ ڪان فرصت حاصل ٿيندي اٿم ته ڪنهن نه ڪنهن ويجهڙي مقام ۾ وارد ٿي پناه وٺندو آهيان. پلڪ پهر آجهاپو ڪري، ماٺيپي ۾ اچي، وري واپس گوڙ گهمسان طرف رخ رڪندو آهيان. ائين به نه آهي ته ڪو دنيا وارن مون ڪي ڪو ڏک يا ڏجها ڏنا آهن، يا اهل مماتيءَ وارن سان اُنس اٿم يا ڪو موت سان اُڪير اٿم. هرگز نه، بلڪ موت جي ته نالي ڪان به دل گهبرائيندي اٿم. پر هي ٻي ڳالھ آهي ته ٻڪري جي ماءُ ڪيستائين خير گهرندي رهندي.

١٩٧٢ع ۾ سرڪاري نوڪري ڪان نيڪاليءَ بعد جڏهن حيدرآباد ۾ رهائش اختيار ڪيم ته منهنجو واندو وقت ڪچي قلعي لڳ واري "اُميدن پريو مقام" ۾ گذرندو رهيو. مقامي مماتيءَ وارن ماڻهن جي ڄاڻ سڃاڻ ٿيندي، مون ڪي هي گمان گذريو ته "اميدن پريو مقام" عام قبرستانن ڪان بلڪل هڪ نرالي نوعيت جو هيو ۽ هن مقام ۾ اڪثر تر اهڙا انسان مدفن ٿيل آهن جن جو موت غير فطري طور، ڪنهن اوچتي حادثي، هارٽ فيل، قتل يا ڦاسيءَ باعث ٿيو هجي. اهڙي انومان مدنظر مون هرقسم جي آرامي انسان جي زندگي ۽ موت بنسبت حال احوال قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ڏس ۾ پائو اسماعيل قبرستاني، جو هن مقام جو پنجاھ سالن ڪان پانڌيئڙو آهي، تنهن منهنجي ڪافي رهنمائي ڪئي.

حاجي فقير سان منهنجي پس غائبانه شناسائي پڻ پائو قبرستانيءَ ذريعي ٿي. سندس ڪچي قبر مقام جي دروازه ڪان ويهارو گز مفاصلي تي آهي. توڙي جو منهنجا ڪافي دوست يار هن مقام جي مختلف جڳهن تي آرامي آهن تڏهن به منهنجي بيٺڪ اڪثر تر سندس ويجهڙائي ۾ ٿيندي آهي.

حاجي فقير "حر" اڌ صدي اڳ، حرن جو ناليرو مهندار هيو.

شهدادپور لڳ، خيبر ميل واري هولناڪ ريلوائي حادثہ جي سازش ۾ ڪيس گرفتار ڪري جيل اماڻيو ويو. سندس گرفتاري بعد مٿس درجن ﮬﻪ ﮬﻴﺎ ﺑﻪ ڪيس داخل ڪيا ويا، خاص طور اهڙا ڏوھ جن جا حقي ڏوهاري عدم پيدا هوا. ساڻس انڊين پينل ڪوڊ جا ڳر وارا ۽ وزندار جملي قلم لاڳو ڪيا ويا، جن ۾ ڏاڍا ڦريون ۽ خون سرفهرست هوا. ڪيسن جي نيڪال لاءِ هڪ اسپيشل ڪورٽ وجود ۾ آندي ويئي. اهڙي صورتحال مدنظر فتوي جو بہ اسپيشل هئڻ هڪ لازمي امر هيو.

حاجي فقير ڪي پنهنجي صفائي پيش ڪرڻ ۽ بچاءُ لاءِ سرڪار طرفان چار عدد وڪيل مقرر ڪري ڏنا ويا. سندن وڪالت فصيح ۽ بليغ هئي ۽ هيءَ ٻي ڳالھ آهي تہ سندن مول مقصد حاجي جي بچاءُ بجاءِ ڪيس ڦاسيءَ جي اوڏو آڻڻ هيو. اسپيشل ڪورٽ، برک سرڪاري وڪيل ۽ حاجيءَ جا چار اڌارا سرڪاري وڪيل! ٻين لفظن ۾ ڪو اهڙو ڳڻو نہ ڇڏيو ويو جنهن ۾ حاجيءَ ڪي ڪنهن بہ قانوني رعايت ميسر ٿيڻ جو ڪو امڪان هجي. اسپيشل عدالت ڏينهن رات هڪ ڪري پنهنجي قانوني ڪارروائي پوري ڪئي. انگريزي دور حڪومت ۾ هي اولين مثال هيو جو عدالتي مشين بجليءَ جي رفتار تي هلي رهي هئي. ورنہ انگريزن جي قانون جو بنياد ئي "دير مدار" تي رکيل آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪوڙ لاءِ حافظو هئڻ ضروري آهي، ۽ حافظي جي مدت محدود آهي. وقت گذرڻ سان گڏ ڪوڙ وسريو وڃي ۽ باقي سچ بيٺو ٿو نچي.

اسپيشل عدالت پنهنجو فيصلو ڏنو. فتوا توقع مطابق هئي. پنج ڦاسيون ۽ ڏھ سال سخت پورهئي سان سزا. حالانڪ فاضل ۽ عادل جج ڪي خبر هئي تہ حاجي فقير اڪيلو ۽ هڪ عدد انسان هو جنهن لاءِ پنج ڦاسيون تہ درڪنار پر اڌ ڦاسي بہ ڪافي هئي. انساني تاريخ ۾ هڪ انسان لاءِ هيءَ هڪ انوکي ۽ عجيب سزا هئي، خاص طور پنجن ڦاسين بعد ڏھ سال جيل جي سزا!

اسپيشل عدالت جڏهن بہ هر ڪيس جي سلسلي ۾ پنهنجي فتوي صادر ٿي ڪئي تہ حاجيءَ ڪي سندس وڪيلن طرفان فيصلي جو سنڌي ترجمو نهايت شد مد سان ٻڌايو ۽ سمجهايو ٿي ويو. حاجيءَ جو ردعمل نهايت سادو ۽ بلڪل مختصر قسم جو هو. هر دفعي ڪنڌ ڌوڻيندي سزا ڪي تسليم ڪندي فقط هڪ ۽ ساڳيو لفظ ٿي اُچاريائين "جيءُ بسم الله". جڏهن سندس پنجين ڦاسيءَ جو اعلان ڪيو ويو تہ تعجب جو اظهار ڪندي چيائين تہ جڏهن آءُ پهرين وار ۾ ئي پار وڃي پهچندس تہ باقي چار دفعا ڪنهن ڪي لڙڪايو ويندو؟ ڦاسي ڪا پينگهہ لڏڻ تہ نہ آهي جو

مرده لاش کي بہ مزو وٺرايو ويندو.

جڏهن اسپيشل عدالت پنهنجو آخرين فيصلو "ڏهہ سال سخت پورهئي سان سزا" سڻايو تہ حاجيءَ کان بي اختيار ٽهڪ نڪري ويو. کلندي سوال ڪيائين تہ "سائين سزا اڪين تي پر ڪاٽيندو ڪير؟ آءٌ يا منهنجو لاش". ڪورٽ جي برخواست ٿيڻ بعد جج صاحب سان بہ منٽ خانگي ملاقات لاءِ درخواست ڪيائين جا منظور ڪئي وئي. هن شرط تي تہ حاجي جج جي چئمبر ۾ پيرين اگهاڙي پيش ٿيندو. انهن ڏينهين اهڙا ڪيئي واقعا رونما ٿي چڪا هوا، جو ڪورٽن ۾ ڏوهارين جج جي فتوا سان پنهنجي اختلاف راءِ جو اظهار پادرن اڇلڻ سان ڪيو هيو.

جج صاحب اڳيان روبرو پيش ٿي حاجيءَ عرض ڪيو تہ پنجن ڦاسين مون هڪ ڦاسي سندس انت آڻڻ لاءِ ڪافي هئي. گذارش ڪيائين تہ بقايا چار ڦاسيون سندس بچاءَ جي وڪيلن کي في وڪيل في ڦاسي حساب سان ڏنيون وڃن جن ايمانداريءَ سان بچاءُ ڪرڻ بجاءِ کيس ڦاسيءَ جي ڦندي ۾ چوڪنيو ڦاسايو هيو، حالانڪ حق انصاف روءِ هو ڦاهي کان کوهين ڏور هيو.

فاضل جج حاجيءَ کي فقط هي ٻڌايو تہ سندس ڦاسيءَ جي سزا مدنظر وڏيک ڏهہ سال سخت پورهئي واري سزا معاف ڪئي وئي آهي. اهڙي اعلان حاجيءَ کي کهڙو آٿت ڏنو هوندو چئي نہ ٿو سگهجي.

ڦاسيءَ کان هڪ ڏينهن اڳ حاجيءَ کي خبر پئي تہ سندس ٻيڙو پيءُ اچي چڪو هو ۽ جيل جي ٻاهران ترسيل هيو. کيس اهو ٻڌايو ويو تہ سندس پيءُ جيل اختياريءَ وارن کي هڪ عريضي پڻ پيش ڪئي هئي تہ سندس پٽ جو لاش ڦاسيءَ بعد کيس حوالي ڪيو وڃي. حاجيءَ وڏي جيلر صاحب کي لکت ۾ عرضداشت ڪئي تہ کيس ڦاسيءَ کان اڳ سندس پوڙهئي پيءُ سان ملاقات جو موقعو ڏنو وڃي ۽ جيڪڏهن ڳالهائڻ تي بندش هجي تہ کيس پري کان اکين ڏيکاريو وڃي. حاجيءَ جي هي درخواست بہ ٿڏي تي رد ڪئي وئي.

ڦاسيءَ واري صبح جو جڏهن کيس ڪال ڪوٺڙي کان ڦاسي گهاٽ طرف نيو ٿي ويو تہ ڪائن پڇيائين تہ سندس پيءُ ڪٿي هيو. وارڊر کيس ٻڌايو سندس پيءُ جيل جي اولهہ واري ديوار کي ٽيڪ ڏيئي ليٽيل هيو. حاجيءَ وارڊر ۽ جيل پوليس وارن کي الله جو واسطو ڏيئي عرض ڪيو تہ کيس فقط ان ديوار جي رخ ۾ بہ منٽ وٺي هلن جنهن ٻاهران سندس پيءُ ترسيل هيو. سندس عرض اگهايو ويو ۽ کيس ديوار نزديڪ آندو ويو. پٿر جي ديوار کي سلام ڪري سندس اڳيان گوڏا کوڙي کيس مخاطب ٿيو

۽ چيائين:

"آئون تنهنجو بيحد شڪر گذار آهيان جو تو منهنجي ٻڍڙي ۽ اپاهڪي پيءُ کي سهارو ڏنو آهي جنهن جا ٽي پٽ اڳيئي هڪ هڪ ٿي ڦاسيءَ جي گهاٽ چاڙهيا ويا آهن. هن وقت آءٌ سندس اڪيلو ۽ باقي بچيل پٽ آهيان. سندس هن دنيا ۾ ڪوبه ٻيو آسرو ڏيندڙ نه آهي. منهنجي پيرمرد ۽ پير سن پيءُ کي پنهنجي پاڇي ۽ پشت ۾ پناهه ڏيڻ لاءِ تنهنجا لک لک احسان"

چند منٽن بعد ڪيس ٽڪنڪي ڏانهن ونئي وڃي آخرين مسافري لاءِ سنبرايو ويو. حاجيءَ اکين تي دستوري ڪاري ٽوپي پائڻ کان انڪار ڪيو. نه سندس پير وچڙيا ۽ نه سندس جسم ۾ ڏڪڻي نمودار ٿي، نه وري نڙگهٽ آلي ڪرڻ لاءِ پاڻي پيتائين. برعڪس ان جي ڦاسيءَ جي ڦندي ڏانهن ائين ٻرانگهون ڀريندي اڳيرو ٿيو ڄڻ گلن جي هار کي ڳچيءَ ڳل لائڻ لاءِ پيشقدمي ڪري رهيو هيو. ويجهو وڃي پنهنجي فرقه جو نعره بلند ڪيائين "پيچ پاڳارا" ۽ ڦاسيءَ جو ڦندو پنهنجي ڳچيءَ ۾ وڌائين، "جيءُ بسم الله". هڪ ڇپي آئي. اک ڇنڀ ۾ هو اتي پهچي چڪو جتي پهچڻ لاءِ ماڻهو اڪثر پهرن جا پهر سڪرات سهندا آهن.

ڪجهه ڪلاڪن بعد حاجيءَ جي لاش کي سندس پيءُ حوالي ڪيو ويو. سندس پيءُ جو پنهنجي جملي پٽن جي تقدير اڳ ۾ ئي تسليم ڪري چڪو هيو، تنهن ڪو ڳوڙهو اکين کان نه ڳاڙيو. نه دانهن نه ڪوڪ نه پٽ نه پاراتو. ٿي سگهي ٿو ته سندس ڳوڙهن جي ڪوٽا اڳواٽ ئي خشڪ ۽ ختم ٿي چڪي هئي ۽ جنس خاطر ڪا بوند باقي بچي هجي. هن فقط لاش جي نراڙ تي پنهنجا عمر رسيده چپ رکيا. ڄڻ نراڙ تي تقدير جي لکئي کي آمنا صدقنا ڪندي پنهنجي رب جي رضا تي راضي رهڻ جي تصديقي مهر ٿي هنيائين. لاش کي پنهنجي جهولي ۾ جهلي پنهنجي ڇاتيءَ سان بغل گير ڪيائين. هو ان حالت ۾ ڪجهه دير تائين رهيو. جڏهن ڪنهن پيءُ کي پٽ کان يا هئن ڇنجي جئري کي مئي کان جدا ڪرڻ جو ادم ڪيو ته اها هڪ بيسود ڪوشش هئي. سندس دم نڪري چڪو هيو. ماڻهن کي اها غلط فهمي دور ٿي ويئي ته هو پٽ جي لاش ڪٽي وڃڻ لاءِ وارد ٿيو هيو. هو ته پٽ سان سفر جو ساٿ ڏيڻ آيو هيو ۽ سندس ڪڏ هليو ويو. اها خبر نه آهي ته ٻيئي گڏ دفنايا ويا يا جدا جدا. پر ڪهڙو ٿو فرق پوي ته هيءُ ڪچي قبر پيءُ جي آهي يا پٽ جي؟ مئي بعد ته اها ٻه مشڪوڪ ڳالهه آهي ته حاجي ۽ سندس پيءُ ڇاوا ٻه هئا يا نه.

بابو جعفر پيائي

انساني زندگيءَ جي اوج ۽ عروج لاءِ محنت توڪل ۽ بخت علاوه هڪ ٻي انوکي طاقت ڪي ٻه پڻ دخل آهي جنهن کي "دعا" چيو وڃي ٿو. اولياءَ الله جا چوڻ ٿا ته "دعا" تقدير سان ٽاڪرڻ پوي ٿي ۽ اڪثر تر تقدير جي لکئي تي غالب ٿي پنهنجي مدعا ماڻي ٿي. خاص طور ماءُ جي دعا.

مون پنهنجي سانڍر ۾ جن ماڻهن کي صحيح معنيٰ ۾ سکيو ستابو مان مرتبي ۽ اوچي پدويءَ تي ڏٺو ته انهن ۾ اڪثريت اهڙن جي هئي جن جو سڪندري بخت سندن مائن جي دعائن بدولت هيو. ڪي ته اهڙا ٻه خوش نصيب انسان آهن جن کي سندن والده پنهنجي ٿنج ٻه هميشه باوضو ٿي پوءِ ڏني هئي. انهن ڪان اڳان ٻه وڌيڪ اهڙا نيڪ بخت انسان ڏٺم جن ماءُ جي خدمت کي عبادت سمجهي پنهنجي زندگي سنواري. ضلع سکر جو هڪ هندو ڪليڪٽر اهڙو ٻه ڏٺم جو سڄاڳيءَ ۾ ماءُ جو خيال رکڻ ته پنهنجي جاءِ، پر رات جو ماءُ جي پيرن کي زور ڏيندي پوءِ سندس پيرانديءَ پيل کٽ تي اهڙي طرح آرامي ٿيندو هيو جو جيسين تائين امڙ جا پير سندس اکين ۽ منهن تي نه لڳندا هوا ته ڪيس ننڊ نه ايندي هئي. الله نه ڀُلائي ته هو ميرچندائي جي نالي سان مشهور هيو!

جنگشاهيءَ جي ريل گاڏيءَ واري هولناڪ حادثه ۾ هڪ تباه ٿيل دٻي جي ۲۳۹ مسافرن ۾ واحد زنده بچيل انسان کي جڏهن چيو ويو ته "سندس پير مرشد زور هوا جو بچي ويو هو"، ته ڪلي ڏنائين ۽ چيائين ته "منهنجو پير مرشد ته منهنجي ماءُ آهي جا اُٺندي ويهندي الله کي آزيون ڪندي رهندي آهي ته منهنجو موسڙو پرتو اٿيئي، سَن ۱۹۳۵ع واري ڪوئيٽه جي زلزلي ڪان پوءِ زنده درگور ٿيل ماڻهن جي لاش ڪڍڻ لاءِ ڪوٺائي ڪندي چوڏهن ڏينهن بعد هڪ اهڙي مرده ماءُ جو لاش ڏٺو ويو جنهن جو اڌ جسم سڙي پسر تي ويل هيو ۽ ٻئي طرف ڪان سندس زنده معصوم ٻار ٿنج ڏائي رهيو هيو. انساني تاريخ اهڙن "ماءُ ۽ پٽ" جي

معجزن سان ڀرپور آهي“.

برعڪس ان جي دنيا اندر اهڙا به ڪي اڀاڳا انسان آهن جي ماءُ جي جس ڪٽڻ يا دعائون حاصل ڪرڻ بجاءِ سندن بددعائن يا ڦاراتن جو شڪار ٿين ٿا. اهڙن بدنصيبن جو ڳاٽاڻو اٿي ۾ لوڻ برابر به مشڪل آهي. ڇاڪاڻ ته ماءُ پنهنجي اولاد کي هين جي بدنظرن کان بچائيندي رهندي آهي اها ڪين کهڙي دل سان پاڻ پٽيندي يا ڦاراتو ڏيندي؟ ان سلسلي ۾ بابو جعفر پائي جو واقعو اسان جي اکين اڳيان آهي جو انتهائي عبرتناڪ آهي. ٿي سگهي ٿو ته اسين ان حقيقت کان سبق پرايون.

بابو جعفر پائي حيدرآباد سينٽر جيل جي انهن چئن خطرناڪ ڏوهارين ۾ هڪ هيو جي ١٩٥١ع واري صرافه بزار جي ٽن لکن واري ڌاڙي ۾ ٻن ماڻهن کي قتل ڪرڻ جي ڏوهه ۾ رجوع ڪيا ويا هئا. ان کاعلاوه مٿن هڪ ٽئڪسي ڊرائيور ”بدر عالم“ کي خون ڪرڻ ۽ سندس ٽئڪسي کي ڌاڙي لاءِ استعمال ڪرڻ جو الزام به مڙهيو ويو. خون ۽ ڌاڙي جا ٻيا جوابدار پهلوان شاه، علي اڪبر ۽ اڪبر ڏوهي هوا. ٻين جوابدارن ۽ بابو جعفر پائيءَ ۾ فرق فقط هي هيو، ته جعفر بيگناه هيو ۽ سندس ڪيس واري خون يا ڌاڙي جي ڪارروائيءَ ۾ ڪو هٿ نه هيو. سندس قصور فقط اهو هيو جو ڌاڙي ۽ قتل جي واردات واري ڏينهن، رات جو حيدرآباد اچي سلطان هوٽل ۾ پهلوان شاه سان ملاقات لاءِ ويو، جو ڪيس نوڪري ڏيارڻ جي دلاسي ڪيس پاڻ سان گڏ ڪوئيٽه وٺي ويو جتي سيني جي گرفتاري عمل ۾ آئي. هن ڪيس جي جاچ ۽ جوابدارن جي گرفتاري سنڌ جي مشهور ۽ معروف پوليس عملدارن مسٽر چاچا غلام مرتضيٰ ۽ مرحوم محمد حسين طرفان عمل ۾ آئي هئي.

بابو جعفر اصل بمبئيءَ جو باشنده هيو ۽ سندس تعلق هڪ غريب ليڪن نهايت معزز بوهري خاندان سان هيو. پيءُ جي سايه کان محروم ٿي وڃڻ ڪري سندس تعليم ته مڪمل ٿي پر سندس ترغيب ۾ ڪسر رهجي ويئي. ڇڙواڳ ۽ ڇيڪ رهڻ ڪري لچ لوفرن جي سنگت ۾ اچي ”جوئا“ جي عادت پرايائين. جو ڪجهه گهر ۾ سندس پيءُ جي پونجي هئي اها دف ڪري ڇڏيائين. نقدي ناس ڪري پنهنجي پيڙي ماءُ ۽ ننڍي ڀيڻ جي

زيور زڙي تي ٻه هٿ صاف ڪيائين. سندن پرداخت ڪرڻ بجاءِ ڪين فاقه ڪڍڻ جي نوبت تي آڻي رسايائين. جڏهن پاڙي اوڙي ۽ ڀين مٽن مائٽن مٿس لعنت ملامت ڪئي ته بمبئي ڇڏي اچي ڪراچيءَ جا وڻ وسايائين. ڪراچيءَ ۾ بابو جعفر "واٽر بري ڪمپائونڊ" ڪمپنيءَ ۾ ملازمت اختيار ڪئي جتي ترقي ڪندي اسسٽنٽ مئنيجر جي عهدي تي سرفراز ٿيو. ليڪن سندس جوئا جي عادت ۽ عياشي بدستور جاري رهي. جو ڪجھه ڪمائيندو رهيو اهو ته نوسر بازن جي حوالي ٿيندو رهيو پر اٽلندو ڪمپني جي خزانچيءَ کان هڪ نه ٻئي بهاني اوڌر وٺندو رهيو. آخر هڪ ڏينهن ڪمپنيءَ جو ڊئريڪٽر اوچتو اچي سهڙيو ۽ جاچ پڙتال ڪندي ڏٺائين ته نقديءَ جو ڪجھ حصو غائب هيو. فرياد داخل ڪري خزانچيءَ کي گھوٻين جي الزام ۾ گرفتار ڪرايائين. جعفر پائي عدالت ۾ حاضر ٿي اعتراف ڪيو ته اهي گهر ٿيل رقمون خزانچيءَ خرد برد نه ڪيون هيون، پر هن پاڻ اوڌر بهاني وٺي جوئا ۾ هارايون هيون. خزانچيءَ جا بند خلاص ٿيا ۽ جعفر پائي کي ٻه سال سخت پورهئيءَ سان سزا ڏيئي ڪيس ڪراچي جيل اُماڻيو ويو. ان سزا دوران سندس واقفيت پهلوان شاه سان ٿي جو جعفر پائيءَ جي سزا پوري ٿيڻ کان هڪ مهينو اڳ پنهنجي مدت پوري ڪري آزاد ٿي ويل هو. جيل ڇڏڻ وقت پهلوان شاه جعفر پائيءَ کي پنهنجي حيدرآباد واري ائڊريس ڏني، ۽ ساڻس واعدو ڪيو ته سندس نوڪريءَ جو جوڳو بندوبست ڪيو ويندو.

١٩٥١ع کان ١٩٥۴ع تائين ڪيس جي ڪارروائي جاري رهي. چارئي سال جعفر پائي پنهنجي ٻين ساٿين سان گڏ حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ قيدي رهيو. سينٽرل جيل جي قيدين، سپاهين ۽ جيلرن جي جعفر پائي سان پوري پوري همدردي هئي ڇاڪاڻ ته خود سندس ساٿين جي مطابق هي ويچارو بلڪل بيگناه هيو. ازانسواءِ جيل هڪ واحد جڳھه آهي جتي ڏوهارين جي حقيقت سچ جيان صاف ظاهر هوندي آهي. آخر ڪو ڪورٽ ٿوروئي آهي جتي ڪوڙ ڳالهائڻ ۾ ڪو فائدو حاصل ٿي سگهي. سندس بيڏوهي هئڻ علاوه بابو جعفر جي جيل اندر مشهوري ٻي سبب هئي. اهو هيءَ ته ماءُ جي عزت ڪرڻ، خدمت ڪرڻ ۽ ڪيس ڏک نه ڏيڻ لاءِ نصيحت

ڪندو رهندو هيو ۽ ان موضوع کان سواءِ ٻي ڪنهن بہ ڳالهہ ۾ دلچسپي نہ وٺندو هيو. سندس سموري گفتگو ٽن جملن تائين محدود هوندي هئي.
"اري تيري مان جنده هي نا ، اس کي کدمت، اور اسکي عجت کرنا ، اس کو دک کبهي نهين دکهانا" آخرين جملي بعد سندس اکين ۾ آب جاري رهندو هيو ۽ سندس نڙي گهگهي ٿي ويندي هئي. سڏڪا ڀريندي چئي تہ ڪنهن کي غائبانہ مخاطب ٿيندو هيو، "ماري امان مجهي معاف جرور کرنا"

قاسي واري ڏينهن ڪان هڪ ڏينهن اڳ پنهنجي دل جو راز سلپائين تہ ڪيس پنهنجي قاسي چڙهڻ جي خاطري گذريل اٺن سالن کان هئي ۽ دراصل هو ان سزا جو نہ فقط حقدار هيو پر ان لاءِ انتظار ڪندو ٿي رهيو. سندس آخري احوال ڪجهہ هن طرح هيو.

"آءٌ جوا جي علت ۾ گهر جو ارڪو ترڪو لٽائي چڪو هيس. منهنجي ماءُ لک جتن ڪيا ، ۽ پنهنجي وس آهر نہ گهٽايو تہ منهنجي ان عادت جو خاتمون ٿئي. پر آءٌ انڌ جي گهوڙي تي سوار هيس ۽ مون ماءُ جي منٿن ميڙين کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. آخر ۾ منهنجي ماءُ کي ڪنهن ڏس ڏنو تہ پٽ کي سڌاري راهہ تي آڻڻ جو ارادو رکي امام جعفر جو نياز ڪري. منهنجي ماءُ ان ڏينهن بعد پنهنجي هٿن جو سيبو ۽ ڀيو پورهيو ڪري "نياز" ڪرڻ لاءِ پنداري ۾ پئسا گڏ ڪرڻ شروع ڪيا. هڪ ڏينهن مون کي جوئا جي شدت ان حد تائين مجبور ڪيو جو لڪ چوريءَ پندارو پيچي امڙ جي ٻن مهينن جي نياز واري موڙي کٽي وڃي داءُ لڳايم. نتيجو ظاهر هيو. ارادو هيم تہ هميائي کٽي ٻيٽي رقم ڪري وڃي امڙ جي جهوليءَ ۾ وجهندس. دنيا اميد تي قائم هجي يا نہ پر جوئا ضرور اميد تي قائم آهي. ٻئي ڏينهن تي امڙ کي نياز ڪرڻو هيو. پاڙي اوڙي ۾ پڌرائي ڪري چڪي هئي. جڏهن پنداري ڏانهن پهتي تہ اتي فقط ڀڳل پتر ٺڪر پيل هئا. رڙ ڪري روڄ شروع ڪيائين. هرهڪ کي امامن جا واسطا ڏيئي پئسن جو پڇيائين مون ڪوڙ ڳالهايو ۽ هر ڪوڙي جي فطرت جيان قسم کڻڻ شروع ڪيا. امڙ پنهنجو رئو مٿي تان لاهي هٿ ۾ کٽي جهولي جهلي پڪاريو تہ "امام جعفر جي تون سچو آهين تہ پنداري

پيلڻ واري کي سوليءَ چاڙهه.“ ان ڏينهن کان وٺي آءُ جڏهن بہ اکيون بند ڪندو آهيان تہ سولي آڏو ڏسندو آهيان.“

١٨- فبروري ١٩٥٤ع صبح جو بابو جعفر پائي ۽ سندس سائين کي ڦاسي ڏني ويئي. بابو جعفر پنهنجو دستوري انٽرويو ڦاسر سان بہ ڪيو. ”اري تيري مان جنده هي نا، اس کي عجت ڪرنا، اس ڪو ڪبهي دک نہ دينا.“

بابو جعفر ماءُ جو ڏوهاري ضرور هيو پر جن ڏوهن جي الزام ۾ ڦاسي چڙهي رهيو هيو انهن کان معصوم هيو. سندس معصوميت جو ان کان وڏيڪ کهڙو ثبوت ٿي سگهي ٿو جو سندس ڦاسي چڙهڻ وقت کان وٺي بوندا بوندي شروع ٿي جا سندس لاش دفنائڻ تائين جاري رهي. سندس موت لاءِ پهلوان شاه چوندو هيو تہ ”پائي جعفر بيگناه هي اور اسڪي موت پر آسمان ڀي روئيگا“ آسمان ضرور رنو. مونکي يقين آهي تہ بابوءَ کي سندس ماءُ ۽ خلقيندڙ ٻنهي معاف ڪيو هوندو. ورنہ رحمت جي بارش ڪا بي سبب تہ نہ ٿيندي آهي. بابوءَ جي آخرين وصيعت هي هئي تہ جيڪڏهن بوهري سندس لاش کي پنهنجي مقام ۾ دفن ڪرڻ کان انڪار ڪن تہ پوءِ ڪيس ”اميدن پريو“ مقام ۾ دفن ڪيو وڃي.

هي حقيقت آهي تہ مئا واعظ نہ ڪندا آهن. پر هڪواري اوهين سندس قبر وٽ ٻہ چار منٽ آجهاپو ڪندا تہ اوهان جي اندر ۾ جعفر پائيءَ وارا ٻہ چار جملا ضرور اُڀرندا، ”اري تيري مان تو جنده هي نا؟ ان کي خدمت ڪرنا، ان ڪو ڪبهي ڀي دک نہ دينا، هان جرور خيال ڪرنا-“

ديوان ڏيارام شاهاڻي

زماني جي هر دور ۽ سماج ۾ اسان کي ڪي اهڙا به انسان ڏسڻ ۾ اچن ٿا جن عيش آرام ۽ آسائش واري زندگي ڇڏي، پنهنجي رضا خوشيءَ سان ڪشٽ ۽ ڪشالن واري ڪٺن واٽ ورتي ۽ آخر دم تائين ان راه تي ثابت قدم رهيا. پوءِ نه ڄاڻ ته ڪين وقت جي سماجي نظام کان بيزاري ٿي، يا دين ڌرم جي دائرن کان سندن ويساه کڄي ويو يا وري هن دنيا ۾ دک درد جو راڄ ڏسي، سکي ستابي زندگي گهارڻ کي گناهه سمجهائون. اهڙن ساڌو بکشو ۽ صوفي منشن جي تياڳ ۽ تپسيا جو سلسلو ڪن ايامن کان هلندو ٿو اچي. ڪي سامي ۽ سنياسيءَ جو روپ ڌاري اڪيلائي ۽ ايڪانت جي تلاش ۾ بنواس وڃن. ڪي وري ونسؤ ۾ رهندي به تن تي ڪلهي ڦاٽو ڪنجرو ۽ مٿو اگهاڙو ڪيو اها پيا تند تنوارين ته "منهنجو ڪڄاڙو پينر هن پنيور ۾."

اهڙوئي ويراڳي هيو سنڌ جو هڪ سخي مرد ۽ ساڌو. ديوان ڏيارام شاهاڻي، جنهن اميريءَ ۾ فقيري ڪمائي ۽ پنهنجي شاهوڪار شاهيءَ کي انهن جي سهائتا ۾ سيڙائيو جن کي سهڪار ۽ سهاري جي لوڙ هئي. سندس جنم ١٨٥٧ع ڌاري ٿيو، جنهن سياڳي سال هندو ۽ مسلمان سپاهين پاڻ ۾ گڏجي انگريزي راڄ خلاف بغاوت جو پيڙ ٻاريو، جنهن تاريخي واقعي کي انگريزن "ڏيهي سپاهه جو بلوو" ۽ اسان آزاديءَ جي جنگ سڏيو. ڏيارام جو پيءُ منشي گدومل پنهنجي وقت جو نامر ڪٿيو گياني داني ۽ پراپڪاري شخص هيو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته ڏيارام جي جنم جي ڏاه ڪيس اڏيره لعل وٽان ڏنل هئي جنهن درگاه جو گدو مل ننڍپڻ کان پانڌيئڙو هيو. هوئنن به اڏيره لعل هندو مسلم ايڪتا جو اوتار آهي جنهن جي آسڻ تي مزار مبارڪ گڏ اگنيءَ جي جوت به روز روشن رهي ٿي.

ڏيارام جا ابا ڏاڏا اصل ڪتري ڪل جا ٺاڪر هوا ۽ پوءِ نوڪري پيشو اختيار ڪرڻ ڪري عامل سڏيا ويا. پهريون ڪلهوڙن وٽ ۽ پوءِ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڏلون اوڳاڙيندڙ عملدار ۽ مالي سرشته جا ماهر مقرر

ٽيل هئا. ڏيارام جو ڏاڏو منشي ميگهراج چاندڪا جي هاڪاري حاڪم شاهه بهارو وٽ مير منشي هيو. جنهن رتبي ماڻهن ڪارڻ سندن گهراڻو شاهاڻي سڏجڻ لڳو. ڏيارام جو پيءُ منشي گدو مل حيدرآبادي ميرن جي آخرين چوياري وٽ مير منشي هيو. ميرن جي سج غروب ٿيڻ کان پوءِ پاڻ بہ ميراڻو لباس لاهي فقيراڻو گيڙو ويس ڌاري ڌرمائو ۽ خيراتي ڪمن ۾ باقي عمر بسر ڪيائين. ڏيارام جي شروعاتي تعليم فارسي پڙهڻ سان ٿي جنهن غرض لاءِ کيس آخوند نور محمد جي خطاب خانہ ۾ داخل ڪيو ويو جو مڪتب ديوان گدو مل جي جاءِ ۾ کوليو ويو هو. هي اهو زمانو هيو جڏهن سنڌ ۾ ڪي بہ سنڌي اسڪول ڪونہ هئا. چاڪاڻ تہ مغلن، ڪلهوڙن توڙي ميرن جي دور حڪومت ۾ سرڪاري زبان فارسي هئي. ڏهن سالن جي ڄمار ۾ ڏيارام گلستان پندنامو ۽ بوستان پڙهي پڄايا جي ڪتاب فارسيءَ جي تحصيل لاءِ لازمي ڄاتا ويندا هوا. ١٨٦٧ع ڌاري ڏيارام کي انگريزي اسڪول ۾ ويهاريو ويو ۽ ١٨٧٣ع ۾ بمبئي وڃي مئٽرڪ پاس ڪيائين. چاڪاڻ تہ مئٽرڪ جي امتحان لاءِ سنڌ ۾ ڪو انتظام ڪونہ هيو. بمبئيءَ ۾ ڏيارام ايلفنسٽن ڪاليج ۾ بي-اي جو امتحان پاس ڪري وطن وريو چاڪاڻ تہ امتحان هلندي کيس پنهنجي پتا جي بيماري ۽ ترت پوءِ موت جي خبر ملي هئي. سنڌ ۾ اچڻ بعد ڪجهہ وقت لاءِ زمينداري ڪاروبار سنڀاليندو رهيو ۽ واندڪائيءَ ۾ قانون جي امتحان لاءِ تياري ڪندو رهيو.

١٩٧٩ع ڌاري ڏيارام صدر ڪورٽ جي جج صاحب وٽ سٺ روپيا پگهار تي سرڪاري ڪلارڪ مقرر ٿيو. ان زماني ۾ انگريزي حڪومت جو بول بالا هيو ۽ سندسن نوڪري ڪرڻ هڪ وڏي مان مرتبي ۽ عزت پري ڳالهہ سمجهي ويندي هئي. سال ڪن سروس ڪان پوءِ کيس ترقي ڏيئي ڪورٽ جو سرشتيدار مقرر ڪيو ويو. ان عرصي ۾ ڏيارام وڪالت جو امتحان پڻ پاس ڪيو. پاڻس مينارام وڪيل جو خيال هيو تہ ڪائونس نوڪري ڇڏائي کيس پاڻ سان گڏ وڪالت ۾ رنيائي. پر ان مدت ۾ ڏيارام کي سول سروس لاءِ آڇ ٿي. ڏيارام انهن ٿورڙن خوش قسمت اميدوارن ۾ هڪ هيو جن کي بمبئي جي گورنر لارڊ ”ري“ چونڊيو هيو. ڏيارام کي سول سروس ۾ کڻڻ ڪري سرشتيدار جي عهدي تان ترقي ڏيئي هڪدم سمال ڪازڪورٽ جو جج مقرر ڪيو ويو جنهن پدويءَ تي هن کان اڳ فقط باريسٽرن کي ٽاڪيو ويندو هيو.

١٨٨١ع ۾ ڏيارام ٽي مهينا سرڪاري موڪل وٺي سنڌ جي سئر تي نڪتو ۽ سموري صوبي جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺائين. ترت ئي پوءِ انگريزيءَ ۾ سنڌ بنسبت هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي، قلندر شهباز ۽ اڏيره لعل جي زندگيءَ جو احوال قلمبند ڪيائين. شاهه ڀٽائي متعلق هي پهريون ڪتاب هيو. انهن ڏينهين سنڌ جي دانشورن پنهنجي هڪ سنگت جو پايو وڌو جنهن کي "سنڌ سڀا" سڏيو ويو ۽ جنهن جو روح روان ڏيارام هيو. سنڌ سڀا پاران هڪ انگريزي اخبار "سنڌ ٽائمس" جاري ڪئي وئي جنهن جو ايڊيٽر ساڌو هيرانند هيو. پر ليک لکڻ جو ذمون ڏيارام حوالي هيو. تعليم کاتي وارن پڻ "سنڌ سڌار" نالي سنڌيءَ ۾ اخبار شروع ڪئي جا هو هلائي نه سگهيا ۽ ان اخبار ۾ ايڊيٽوريل لکڻ جو ذمون پڻ کيس سونپيو ويو.

سگهوئي پوءِ ڏيارام سنڌ ۾ ڪاليج کولڻ لاءِ تحريڪ شروع ڪئي. ڪاليجي سکيا عام ڪرڻ لاءِ هڪ ڪتاب لکيائين جنهن ۾ انهن اعتراضن کي رد ڪري ڏيکاريائين ته ڪو ڪاليج پڙهڻ سان، نوجوان، سرڪار يا مذهب سان بغاوت ڪرڻ جي سکيا پرائن ٿا. پنهنجي پاءُ ميٺارام تي زور ڀريائين ته عاملن ڪان ڪاليج لاءِ هڪ لک رپيا چنده وٺي ڏئي. سندس جاکوڙ نتيجي ۾ ١٨٨٦ع ڌاري ٺٽي ڪمپائونڊ ڪراچيءَ ۾ سنڌ آرٽس ڪاليج کوليو ويو جو بعد ۾ دولت رام ڇينمل جي ٢٥ هزار رپيه چنده ڏيڻ ڪري سندس نالي پٽيان ڊي جي سنڌ ڪاليج" سڏيو ويو.

١٥ مئي ١٨٨٥ع کان ١٨٨٦ع تائين ڏيارام کي اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو عهدو ڏيئي کيس سنڌ جي جاگيردارن ۽ پٽيدارن جي رڪارڊ ٺاهڻ جو ڪم سونپيو ويو. ڏيارام رات ڏينهن محنت ڪري مغلن ڪان ميرن واري دور تائين ڊلن جي سرشتي جو اڀياس ڪري هڪ وڏو ڪتاب لکي تيار ڪيو جو جاگيردارن جي تاريخ ظعس ڪح ظذس ڈ" دظج رع ٥قع ڪ ڪسُ نالي سان مشهور آهي. ٿوري عرصي بعد ڏيارام کي ترقي ڏيئي شڪارپور سيشن عدالت جو جج مقرر ڪيو ويو. شڪارپور ۾ ٻه دفعا سندس بدلي ٿي ۽ جملي ست سال جج ٿي رهيو ۽ ڪيئي مشهور مقدما فيصل ڪيائين. هڪ سيٺ ميولداس وارو مقدمو جنهن هڪ اپلا سان هٿو پائي ڪئي هئي ۽ کيس کي لئه مٽي ڪرڻ لاءِ لک لٽايا هئائين. پر ديوان رهڙي رکيس ۽ کيس ست سال ٽيپ ڏيئي ڇڏيائين. هيو عجيب و غريب کيس هيو حضوري فقير وارو، جنهن هڪ ماڻهوءَ جو خون ڪري

بچاءِ ۾ هي بيان ڏنو هيو تہ ڪيس خون ڪرڻ لاءِ خواب ۾ بشارت ٿي هئي. ديوان ڪيس جنم ٽيپ ڏني.

١٨٨٧ع کان ١٩٠٠ع تائين تيرنهن سال ڏيارام پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ سان گڏ سماجي ڀلائي وارن ڪمن لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو. ١٨٨٠ع ڌاري حيدرآباد ۾ "يونين ائڪيڊمي" اسڪول جو پايو وڌائين. عورتن مٿان سماج جي ٿيندڙ ظلمن خلاف آواز ڪڙو ڪيائين ۽ جنهن ڏس ۾ هڪ ڪتاب "عورتن خلاف ست گناه" جي عنوان سان لکيائين. عورتن جي عملي سهائتا لاءِ "پنگتي سڌار منڊلي" قائم ڪيائين جنهن جو مول متو هيو تہ ننڍپڻ جي شادي ۽ ڏيتي ليتيءَ تي بندش ۽ عورتن جي تعليم لازمي ۽ عام ڪئي وڃي.

١٨٩٦ع ۾ عام مسڪين ماڻهن ۾ پئسي جي بچت واري شعور آڻڻ لاءِ هڪ بئنڪ کوليائين جنهن جو نالو "غريبڙي بئنڪ" رکيائين. شادي ۽ موت جي واقعن واري خرچ جي پورت لاءِ پراويڊنٽ ۽ موت فنڊ قائم ڪيائين. ١٨٩٧ع ڌاري جڏهن حيدرآباد ۾ پليگ جي موذي مرض منهن ڪڍيو تہ ٽي مهينا سرڪاري موڪل وٺي اچي پليگ اسپتال کوليائين. اسپتال ۾ چار ڊاڪٽر ۽ سورنهن نرسون ڪم ڪندڙ هيون جن جي پگهار ڏيارام ڏيندو رهيو. روزانو پنج ڪلاڪ اسپتال ۾ ۽ باقي وقت بيماري خلاف اپاءُ وٺڻ ۾ صرف ڪندو رهيو. جڏهن ٽر ۾ ڏڪر پيو تہ پنهنجي سر وڃي سستي اناج جو دڪان کوليائين ۽ نوان کوهہ کوٽڻ لاءِ سهائتا ڏنائين.

١٩٠٤ کان ١٩١١ع تائين ڏيارام خانديش ۽ سورت ۾ احمد آباد جي عدالتن جو جج ٿي رهيو. ان مدت ۾ جتي بہ رهيو اتي سماجي ڀلائي لاءِ ادارا ۽ سوسائٽيون قائم ڪيائين. ١٩٠٨ع ۾ "سيوا سدن" نالي سان عورتن جي سماجي سڌار لاءِ اداري جو پايو وڌائين. هن اداري ۾ اسڪول، اسپتال، عبادت گاهہ، لئبرري ۽ هنري گهر سڀ هڪ ئي هنڌ ميسر ٿي ڪيا ويا ۽ جنهن ۾ سکيا لاءِ ڪنهن بہ ذات پات يا دين ڌرم جو فرق نہ رکيو ويو. هن تحريڪ جون شاخون پونا احمد آباد ۽ سورت ۾ کوليون ويون ۽ مرڪزي آفيس بمبئيءَ ۾ رکي ويئي جتي پاڻ بہ فرصت جي وقت ڪم ڪندو رهيو. "سيوا سدن" کان الڳ ڊوليا ۽ احمد آباد ۾ ڪيئي ڪنيا آشرم، پاٺ شالا، شيوا منڊليون ۽ هنري شالا قائم ڪيائين. سنڌ ۾ بنياد وڌل ادارن کي پڪي پايہ تي رسائڻ لاءِ ماهہ اپريل جي ١٣ تاريخ

پنهنجي نالي سان 'ديوان گدو مل بن ڀاڳيا' جو ٽرسٽ' (جو دراصل ٽرسٽ)
جو مها... ٽرسٽ جي دستاويز ۾ هن طرح درج ٿيل آهي:-

"آءٌ غلامن جو غلام، ڏيارام گدو مل، عمر ٥٣ ورهيه کتري، رهندڙ حيدرآباد سنڌ، پنهنجي زندگي ۽ زندگيءَ جي ڪمايل موڙي ۽ ورثي ۾ آيل پونجيءَ کي، "امانت" ڄاڻي، ۽ پنهنجي حياتيءَ تي ڪو ڀروسو نه سمجهي، پنهنجي سموري ملڪيت کي خيراتي ٽرسٽ (وقف) پڌرو ڪيان ٿو. "ٽرسٽ جو نالو به پنهنجي بجاءِ سرڳواسي ڀاءُ ديوان مينا رام جي نالي ڪيائين. ڪروڙها رپين جي ملڪيت ۾ فقط ٻه ڳالهيون ٽرسٽ جي دائره کان ٻاهر رهيون. هڪ سنڌس گهرو جاءِ جنهن ۾ سندس گهر ڀاتي رهندڙ هوا ۽ ٻيو پنهنجي ماهياني پينشن. ٽرسٽ جي مقصدن ۾ ڄاڻايو اٿس ته "علم عام ٿئي، دکي انسانيت جي ملم پٽي ٿئي، خلق خدمت جي ادارن ۽ اوتارن جي سنڀال ٿئي. علمي قحط ۽ سهائتا ڏس ۾ امداد جو هٿ ڊگهيڙيو وڃي. غريبن کي پڻ جابجاءِ پورهيو رسايو وڃي. محتاجن جي سار لڌي وڃي. شيواڌاري سوسائٽين جي دل کولي مدد ڪئي وڃي."

١٩١١ع ۾ سرڪاري نوڪريءَ کان رٽائر ٿيندي ئي ڏيارام پنهنجي ڀرپور وهڪري واري زندگيءَ ۾ اوچتو ڦيرو آڻي هڪ عجيب رنگ ۾ رنگجي ويو جنهن رخ رواج جو هن دنيا جي وهنوار سان ڪو واسطو نه هيو. هن ڇيڙيءَ واري ڀهر ۾ ذاتي ساک ۽ ننگ ناموس جي قيمت تي ڏيارام ڪجهه عظيم قربانيون پڻ ڏنيون جن لاءِ آس هيس ته اهي ڳالهيون راز ۾ رکيون وڃن. شايد اهوئي سبب هيو جو پنهنجي پالڻهار کي هميشه "پڙدي پوش" چئي پڪاريندو هيو.

ديوان ڏيارام ستر سال جي سڦلي زندگي ۾ ٧ ڊسمبر ١٩٢٧ع جي ٻن پهرن ڌاري پران تياڳيا. حياتيءَ جا آخري چوڏهن سال اڪيلائي ۾ گهاريائين. ماڻهن سان ملاقات ۽ ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيائين. مهاتما گانڌي، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ سرلا ديوي جڏهن ساڻس ملاقات لاءِ سندس گهر آيا ته ڪين لکت ۾ جواب ڏنائين ته ماٺ ۾ رهڻ جو وچن ڪيو اٿم جي آگيا هجي ته ختم ڪريان. مرڻ کان اڳ ۾ هڪ دوست کي خط لکيائين ته "اندر ۾ ڏاڍو آنند ۽ آرام اٿم. پالڻهار جو نالو وٺڻ ۾ مشغول آهيان. تند ۾ به سندس نالو چپن تي آهي."

پنهنجي پٽ ديوان ڪيولرام شاهاڻي جنهن سان دلي لڳاءُ هيس ۽

ساڻس خط و ڪتابت ڪندو رهندو هيو تنهن کي لکيائين تہ "منهنجي ڳڻتي نہ ڪريو. آءٌ سچي سائينءَ جي هٿن ۾ آهيان ۽ ان کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي سلامتي ٿي سگهندي؟"
ديوان ڏيارام هر رنگ ۾ پاڻ موکيو. اوائي سون کان مٿي علمي سماجي ۽ خيراتي ادارا اڏيائين. پنهنجي پونجي ۽ وڏن جو ورثو خيراتي ٽرسٽ ۾ ڏيئي ڇڏيائين. سندس قائم ڪيل ڪاليج اسڪول هاسٽلون اسپتالون ڌرم شالائون ۽ آشرم هند ۽ سنڌ ۾ اڄان سوڌو پيا هلندا اچن. ستر کن ڪان مٿي سنڌي فارسي انگريزي ۽ عربي ڪتاب لکيائين. ٽيهارو جلدن ۾ سندس هٿ جي لکيل روزاني ڊائري موجود آهي. درجن کن ٻولين لکي پڙهي ۽ ڳالهائي سگهندو هيو، جن ۾ عربي فارسي سنسڪرت انگريزي فرينچ ڪان سواءِ گرمکي گجراتي آرمينن ۽ هيبرو زبانون بہ شامل هيون. ١٩٣٢ع ۾ شاعري بہ شروع ڪيائين. سنڌيءَ ۾ سندس تخلص "نماڻو" ۽ انگريزيءَ ۾ "زيرو" يعني "ٻڙي" هوندو هيو. سندس پراپڪاري ادارا ۽ پيڙهي قائم آهي. سندس پٽ ديوان ڪيولرام ڇهاسي سال ڄمار ۾ هوندي بہ اسان کان گهڻو اڳرو آهي ۽ سندس جهڙو حافظو مون ڪنهن کي ڪونہ ڏٺو. سندس پوٽا ديوان پريم ۽ نارائڻ شاهاڻي پنهنجي ڏاڏاڻي ٽرسٽ سان گڏ پنهنجون الڳ ڪيئي ڪمپنيون ڪاميابيءَ سان هلائي رهيا آهن، پريم شاهاڻي سنڌ جو ڄاتل سڃاتل دانشور، اديب، صحافي، زراعت جو ماهر ۽ سماجي سڌارڪ ۽ اسان جي ديس جو ذهين ترين دماغ آهي. ديوان ڏيارام جو نالو پيڙهي ۽ خير زنده آهي. جنهن جو خير هلندو رهي اهو ڪڏهن بہ مئو نہ سڏبو. سندس ٻيو ننڍو پوٽو ديوان نارائڻ شاهاڻي چارٽرڊ اڪائونٽنٽ آهي ۽ ڪيترين سماجي نمائندن ۾ برک ميمبر آهي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ ڏيارام جي جتيءَ جو سندس اولاد پير وجهي نہ سگهي آهي ۽ نہ وري منجهن اهڙي اميد ئي رکي ٿي سگهجي.

مامو حاجي ٻڪرار

مامو حاجي منهنجو سڳو مامو ٿورُوئي هيو. توڙي جو مون کي پنهنجن ٻنهي مامن، شمن ۽ شاهن کان ٻه وڌيڪ پيائيندو هيو. نه وري کو ان کري "حاجي" هيو جو کو حج ڪيو هوائين. حاجي ته سندس نالو هيو. اسان جو ويجهي ۾ ويجهو پاڙيسري هيو. سندس گهر ۽ اسان جي جي اڳڻ واري ديوار ساڳي هئي. البت سندس ڏڻ واري واڙ اسان جي گهرن جي پٺ ۾ هئي. واڙ جي چوڌاري ڏينگهرن جو مڙس تار پيهر ڏنل هيو. پيهر جي اولهه واري ڪنڊ ۾ هڪ ڏگهو پنجر اُبو ڪتل هيو. پنجر جي چوٽيءَ تي هڪ اُبتي ڪينگري لڙڪيل هئي. لوٽيءَ مٿان اڇو رنگ چڙهيل هيو. اهو بندوبست ٻڪهڙن کي ڏيڇارڻ لاءِ سٽيل هيو، جو دستور قديمي زماني کان هلندو ٿو اچي.

ڏڻ ۾ سوا سؤ کن ٻڪريون هيون جن ۾ ويهارو کن مامي حاجيءَ جون پنهنجون هيون. جن لاءِ چيو ٿو وڃي ته هڪ ٻڪري کان وڌي ويهه ٿيون هيون. باقي ٻڪريون پاڙي ۽ شهر وارن جون هيون. جهنگ چري اچڻ کان پوءِ سانجهيءَ ٽاڻي پنهنجن گهرن ڏانهن ڏيجڻ ويندئون هيون. صبح سويل اسڪولي ٻارن جيان واپس ڏڻ ۾ اچي شامل ٿينديون هيون. ڪتابن جي ٿيلهن بجاءِ سندن ٿڻن تي ڳوٿريون چڙهيل هونديون. شايد هن لاءِ ته جئن سندن ڇيلڙا سڄو کير نه چڪڙي وڃن. ڇڻ قدرت ٻڪرين کي کير سندن مالڪن جي ڏهڻ ۽ ڳڙڪائڻ لاءِ ڏنو هيو ۽ نه پنهنجن ڦرن جي واپرائڻ لاءِ!

مامو حاجي جهور ڪراڙو هوندي ٻه بدن ۾ پريل ۽ ڪڙو تڙو هيو. باقي پريا ڪريا آهن. مٿو مڇون ۽ ڏاڙهيءَ گڏ سندس اکين جون پروون ۽ پنبٽيون ٻه سفيد ٿي چڪيون هيون. سيني ڏندن جي پڇي پري وڃڻ ڪري سندس ڏاڻ بنان مهارون، ڪلڻ مهل، هڪ کير پياڪ ٻار جي منهن واري ڏک ڏينديون هيون. البت مامي ڏياٽيءَ سان وقت ڏاڍا هاڃان هنيا هوا. عمر جي ٻوجهه سندس ڪمر ڪٻي ۽ ڇٻي ڪري ڇڏي هئي. سندس موڪري منهن تي ايترا ته اڪيچار ور وڪڙ ۽ گهنج پيل هوا ڇڻ ته عمر جي هر سال ور ور ڪري سندس صورتختيءَ تي هَرَ هلايا هئا. مٿو مينديءَ

رتو جهڙو تاهريءَ جو پاڙو، منهن تي مچڻ جي گهاٽي سانول، جنهن مٿان لڙڪندڙ سوني نٿ ڪجهه عجيب لڳندي هئي. سندس شاديءَ کي اڌ صديءَ کن جيترو عرصو گذري چڪو هو. اولاد نه هئڻ ڪري ڏهاڪو سال اڳ مامي حاجيءَ کي پنهنجي هٿن سان پرڻائي آئي هئي. مومل جا مامي حاجيءَ جي مٽي ۾ لڳي هئي، ان جي ڪل به ڪافي ڪجهه ٽڙيل ٽي ڏني. سڄي پاڙي ۾ مامي ملڪان "ملڪي چريءَ" جي نالي سان مشهور هئي. ٻوڙ جو لوڻ چکندي اڌ ڪان گهٽيون ٻوٽيون ڳڙڪائي اڪثر اڌ ڪنو خالي ڪري ڇڏيندي هئي. شڪل صورت به ڪا خاص نه هيس. ماٺهن جهڙو ماٺو هئي. سندس ڳٽن، پروون ۽ ڪاڏيءَ تي ڏينيوڙيون ڏنل هيس. ڪاڏيءَ واري اڪيلي ڏينيوڙي ائين لڳندي هئي ڄڻ "ب" هيٺان هڪ ٽٻڪو ڏنل هيو.

مامي حاجيءَ ۽ مامي ڏياٽيءَ جي پاڻ ۾ ڏاڍي ڳوڙهي پريت هئي. لانڍيءَ جي مهاڙيءَ ۾ وڻي مون کي هڪ ڳيرن جو جوڙو ڏسڻ ۾ ايندو هيو. ٻئي پاڻ ۾ هڪ ٻئي جي آمهون سامهون روح رهاڻ ڪندي ائين وسهندو هيس ڄڻ ته "گهگهو گهو" ٽا وينا ٻولين. ڪڏهن ڪڏهن مون کي به سڏي وچ ۾ وهاريندا هئا. ٻنهي جي گفتگو هڪ طرفي هئي يعني مامي ڏياٽي ڳالهائيندي هئي ۽ مامو حاجي يا ته ڪنڌ ڌوڻيندو هيو يا هان هون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته ڳالهه ٻولهه گلا ۽ غيبت کان خالي هوندي هئي. ماما توکي مامي ڏياٽي ڪٿان ملي؟ "ياٽيجا درياه ۾ ڪنڊي وجهي شڪار جي تاڙ ۾ ويهي رهيس. پوءِ ڏياٽي ڦاسي پيئي. پيار جي ڏوريءَ سان ٻڌي پاڻي کان ٻاهر ڪڍي آڻي گهر ويهاريومانس. هاڻ وڻي ٿي ڪرم ڪٽي ته مون سان ڇو ڦاٽي." "خير گهر. مان ڇو ڪرم ڪٽيان؟" پوءِ ماميءَ جو مهاڏو شروع ٿيندو. مون سان مامي ڏياٽيءَ جو بي پناه پيار هيو. مون کي پنهنجي اٿاهه سيني سان لائي ٿڌو ساهه ڪٽي ڪنهن ٽٻي ۾ پئجي ويندي هئي. توڙي جو آءٌ اٺ ڏهه سالن جو ڏکهه ٿي چڪو هيس. مون کي به مامي ڏاڍي وڻندي هئي. گهر ۾ جا شئي ايندي ته منهنجي لاءِ حصو ضرور ٽاري رکندي هئي. پوءِ ڪڏهن ڪڙ، ڪڏهن ڪارڪون ۽ ڪڏهن ڪنڊ پڪڙا. ائين سمجهندو هيس ته ماميءَ کي الله پاڪ منهنجي لاءِ گهڙي ٺاهي تيار ڪيو هيو. منهنجو قصور فقط ايترو هيو جو آءٌ مارڪيٽ ۾ دير سان پهتو هيس. تيستائين مامو حاجي جهپڙ ڏيئي ماميءَ کي اڳواٽ پنهنجي چنبن ۾ ڪنيي ڪٽي ويو هيو.

مامو حاجي ڪو ڪورو چٽ ڪونہ هيو. چڱو چوکو پڙهيل ڳڙهيل هيو. پرئي مڙس منشي الهداد جي چوڻ مطابق، عربي فارسي پڙهڻ لاءِ ڪيس مدرسي ۾ ويهاريو ويو هيو. پر "گلستان يا زليخا" جي پڙهڻ کان پوءِ سندس ذهن جو ڦرڪو ڦري ويو. پڙهڻ ڇڏي جهنگ منهن ڪيائين. ڪيترا سال پنهنجي پاڙي ۾ نہ هيو. ڪجهہ زماني تائين تہ جهنگ جهر جهاڳيندو رهيو. جڏهن ڪجهہ هوش ۾ آيو ۽ ماڻهو ٿيو تہ پوءِ پنهنجي گهر ڏانهن وريو. مائٽن وٽ وٺان ڪري ڪيس شاديءَ ۾ چوڪنيو جڪڙي ڇڏيو. اسان وٽ نوجوان جي هر بيماري جو علاج شادي سمجهيو ويندو آهي. حاجيءَ جي حق ۾ تہ اهو ڏس صحيح بہ ثابت ٿيو. شادي کان پوءِ سندس عقل بہ ٺڪاڻي آيو. پنهنجي رضا خوشيءَ سان پاڻهرتو ڪار ڪرت ڪرڻ لاءِ ارادو ظاهر ڪيائين. پر ضد هن ڳالهہ تي ڪيائين تہ "ڪورڪو ڪم ڪندو يا وري ٻڪريون چاريندو." باقي سڀ ڪم ڪوڙو. هاڻ ٻروچ ماڻهو ڪوري ڪيئن ٿئي؟ باقي ٻڪريون چارڻ تہ اسان جي آباڻي اُدِ هئي.

هڪ ڏينهن ڪائونس پڇي وينس. ماما ٻڌو اٿم تہ تون پڙهيل آهين پوءِ ٻڪريون ڇو ٿو چارين؟ پاڻيجا پڙهڻ ۾ دگ مليو تہ "ٻڪريون چار." پوءِ ڪم لٿو ڊڪڻ وسريو. پڙهڻ ڇڏي اڇي چارڻ ٽيس." ماما چون ٿا تہ تون چريو ٿي پيو هئين؟ هائو، ابا تون بہ جڏهن علم پڙهي ٻڪريون چاريندي تہ توکي بہ ماڻهو چريو چوندا. جي چريو نہ بہ ٿئين تہ بہ ماڻهو ضرور "لوي لوي ڪنديءِ،" اصلي چريا ڪير آهن؟ اها خبر تڏهن پوندءِ جڏهن ڏڻ ڪاهي جهنگ وڃڻ شروع ڪندين. ١٩٧٢ع ۾ جڏهن ازغيبي نوڪريءَ کان لوڏجي نڪتس تہ گذران لاءِ ٻڪريون چارڻ جو پڪو ارادو ڪيم. ان غرض سان حيدرآباد اچي گدوءَ ۾ درياه ڪناري واڙ لاءِ جڳهہ بہ تاڙيم. منهنجي گهر ڀاتين ۾ بغاوت ڦهلجي وئي. مون کي چتاءُ ڏنو ويو تہ سموري عمر تنهنجون ارڏايون سٺيون ويون آهن. هر شئي جي حد ٿيندي آهي. مون گهڻوئي ڪين سمجهايو تہ ٻڪريون چارڻ دنيا جو بهترين ڌنڌو هيو. ننڍي لاڪر مون مامي حاجيءَ کان اهڙي تربيت پڻ حاصل ڪئي هئي. ٻارن تہ ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. پر گهر واريءَ کي پريشانيءَ ورايو. ڪيس پڪ ٿي تہ اوچتي نوڪري وڃڻ ڪري منهنجو اسڪرو ڍلو ٿي ويل هيو. ہ ٿي ڀيرا سهٽي صلاح پڻ ڏنائين تہ ڇو نہ ڊاڪٽر قاضيءَ کي پاڻ ڏيکاريان. قاضي صاحب گدوءَ جو ڊاڪٽر هيو. ڏنم تہ هاڻ وڏيڪ ضد ڪندس تہ ضرور مون کي چرين جي اسپتال ۾ داخل ڪندا جا ڪا اچرج

جھڙي ڳالھ نہ ھئي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ اسان جيان درجن ھيا بہ اھڙا خاندان وَسندڙ آھن جن جي چريو ٿيڻ تي ڪنھن کي بہ عجب نہ ٿيندو آھي. جيئن پاٽ جا قاضي، سکر جا منشي، مٽيارين جا انصاري ۽ ٺٽي جا عقيلي وغيره.

جڏھن بہ مامي حاجيءَ سان گڏ ٻڪريون ڪاھي جھنگ وڃڻ جو موقعو نصيب ٿيندو ھيو تہ مون لاءِ ڄڻ تہ عيد ٿيندي ھئي. بابي مرحوم جي ميرپور بدلي ٿيڻ ڪري جڏھن سواءِ منھنجي سڀ گھر جا ڀاتي ساڻس گڏ اُسھيل ھوا، تہ مون لاءِ اھڙيون عيدون ھڪ و ٻئي ڏينھن ٿينديون رھيون. صبح سويري مامو، آءٌ ۽ مانگر ٽيئي ساٿي سنبري پنھنجي چوپائي فوج ساڻ الله توھار ڪندا ھئاسون. "پاريو پير" ٻھچي ٻڪريون پنھنجي نيرن ڪرڻ ۾ محو ٿي وينديون ھيون ۽ اسين مامي ڏياٽيءَ جا ڏنل ستون ٺاھي پنھنجي پيٽ پوڄا شروع ڪندا ھئاسون. پاڻ ڪان وڏيڪ خوش تہ مانگر کي ڏسندو ھيس جو مامي جو ٺاڪرو ڪتو ھيو. حق تي چوندا آھن تہ يار ۽ ڪتو لڏ ۾ خوش. جڏھن مامو حاجي نڙ تي پنھنجي ياري ڦوڪ ڏيندو ھيو ۽ آءٌ ڪاڏيءَ کي ھٽ سان جھلي ٻاگھي ھڻڻ "ٻڪلابب" شروع ڪندو ھيس تہ مانگر پنھنجو لُنڊو بوجرو پڇ وڄٽيءَ جيان ائين لھرائيندو ھيو ڄڻ سموري سنگيت جو ٻئنڊ ماستر ئي پاڻ ھيو. ڪڏھن ڪڏھن ڏاس جو ڦورو اُٿندي مامو حاجي عجيب و غريب ڳالھيون ڪندو ھيو. جئن ڪو سخت بخار جي غشيءَ ۾ دبرندو ھجي. سندس ٻاراٿو چھرو ھڪدم گنڀير ٿي ويندو ھيو. معلوم ائين ٿيندو ھيو ڄڻ ڪنھن غئبي طاقت سان گفتگو ڪري رھيو ھيو. ٿي سگھي ٿو تہ پنھنجو پاڻ سان ڳالھائيندو ھجي. يا وري اڳوٽي چريائيءَ جو لڙھو ايندو ھجيس. "ماما ڪنھن سان وينو احوال اورين؟" "ياٽيجا ڳالھہ ئي نہ پُڇ. حياتي آھي چوپڙ راند. ڪيڏڻ واري جي تہ خبر ئي آھي ڪانہ. ماٿھو تہ آھي مھرو يا ڳوٽ. ڪو وينو ٿو نچائي. اسان خواه مخواه پيا سيٽجون. چري پونڊي ۾ ئي خوش."

مامي حاجيءَ جون اھي اڌ اڪري ڳالھيون بروقت تہ مون کي بہ سمجھہ ۾ اصل ڪين آيون. پر سمنڊ جيان سمجھہ جون بہ لھريون ۽ ويريون پيون سدائين ايرن ۽ لھن. ڪڏھن تہ پاٽھرتو سڀ پراٽيون پروليون پاھي سوڏيون دل تي تريو اچن. ڪيئي سال پوءِ جڏھن گذريل مھاياري لڙائيءَ ۾ ڀرتي ٿي برما واري لڙائي جي ميدان ۾ ڦھتس. ڏٺم تہ عجيب ماجرا

هئي. جن کي اسان دشمن سڏي توہون هٽي تباه ٿي ڪيو، انهن سان نہ اسان جي ڪا واقفيت هئي ۽ نہ ڪا شخصي يا خانداني دشمني. مورڳو اسان جا ڏٺل ئي ڪونہ هئا. ڪنهن سان ويڙہ لاءِ اڳلي جو ڪو ڏوهہ گناهہ تہ هئڻ گهرجي. ڪوبہ قصور ڪونہ، چاڪاڻ تہ انگريز سرڪار اسان کي سٺ رپيا درماهو هڏي ڏئي ٻچ ٿي ڪئي، ان ڪري اسان هنن جي خون جا پياسي ۽ هنن وري اسان جي قتلام لاءِ ڪمر ٿي ٻڌي. معلوم ائين پئي ٿيو تہ چڻ ڪنهن چوپڙ کيڏندي ڳوٽون پئي ماريون. سموري انساني رتوڇاڻ بي معنيٰ بي مقصد ۽ بيسود هئي. پر اسان، ماڻهو مارڻ تي لاڦون ۽ لپاڙون ٿي هنيون! جنگ جا پنج ئي سال مون کان مامو حاجي نہ وسريو. ساڳيو حال هيو حياتيءَ جي جملي ڪارنامن جو. هڪ ڏينهن ويٺي ريچڪ پيم. حياتيءَ ۾ جي بہ واقعا ٿي گذريا هئا سي سڀ ويهي وچوروار لکيم. پوءِ ويهي ليکو ڪيم تہ انهن وارداتن ۾ منهنجي دلي ارادن کي ڪيترو دخل هيو؟ سواءِ ڪو هڪ اڌ جي، باقي سڀ فيصلا يا تہ ڪنهن حادثہ جو نتيجو هئا يا ڪنهن غئبي طاقت طرفان ٺيل هئا! پاڻ تہ خالي پئي تماشو ٿي ڏٺم. منهنجو تہ نہ هيو سٺ نہ ڪپہ. آءٌ تہ هيس اهو ٻانيڻ جو واٽ ويندي ڦاٿو هيو. حياتي تہ نہ هئي پر هڪ گورک ڌنڌو هيو.!

جهنگ ۾ پير پائڻ سان مامو هي وصيعت ضرور ڪندو هيو تہ "ياٽيجا جي مون کي ڊرڪندو ڏسين تہ مڙہ کي ڪنهن کڏ کوہي ۾ گهلي وجهي پوءِ لوڙہ لٽي ڇڏجانءِ. پوءِ وڃي پنهنجي ماميءَ کي سڏ ڪجانءِ تہ مامو وڃي ماڳ پهتو." ماما پر جي مان بہ نہ هجان تہ پوءِ؟ پوءِ اهو ڪم آهي مانگر جو. وينو پاڻ ڳن ڏيندو، ڌڻ بہ ڏياٽيءَ کي وڃي ثابت پهچائيندو. ماما پوءِ مامي ڏياٽيءَ جو ڇا ٿيندو؟ ياٽيجا ڏياٽيءَ کي آهي تڏا ويڙهہ تائين اتي ترسڻو. ڏٺو ڪونہ اٺيئي، سڄو ڏينهن ويٺي پنهنجي پکل پت کي ٽيڪان ڏئي. ماما، کهڙي پکل پت؟ ابا پاڻ ڏياٽي. ڏٺو ڪونہ اٺيئي سڄي اڏاوت آٽٺيل اٽس تڏهن بہ سدائين مرمت ۾ مشغول.

پڙهيل ڳڙهيل هوندي بہ مامو پڙهڻ جي حق ۾ نہ هوندو هيو. چوندو هيو تہ ياٽيجا علم پرائڻ آهي ماني کائڻ آچار. ايترو کاءُ جو هضم ڪري سگهين. يلا "الله جو ڪلام؟" اهو بہ ايترو پڙهہ جو هنڊائي سگهين. نہ تہ سياڻي حساب ڏيڻو پوندءِ تہ خبر هوندي تو عمل ڇو نہ ڪيو؟ باقي پورهيو جيترو وڻيئي اوترو ڪر. پر پورهئي سان گڏ عاجزي ضرور ڪج." مامو مسلمانيءَ کي دين يا مذهب بجاءِ "عاجزي" يا

مسڪيني سڌيندو هيو. بنان عاجزيءَ پورهيو هيو جيئن گڏهه لاءِ بار ڍوئڻ. "مالڪ کي بنده جي خالي عاجزي پسند هئي چو ته مالڪ وٽ سڀ ڪجهه هيو پر عاجزي نه هئي. جي تنهنجي تر جيتري مسڪيني به اگهي ويئي ته پوءِ پئون ٻارهن." ماما ڀلا شيطان ڪان ٽارو ڪيئن ڪجي؟ "پاڻيجا تون ڪهڙي خفي ۾ پيو آهين؟ شيطان غريب ته آهي الله جو دربان. جيئن اسان جو "مانگر" جو ڪنهن اوپري کي واڙ ويجهوئي نه ڇڏي. ابا الله آهي ڏاڍو مڙس. ڪنهن جي مجال جو سندس حڪم اورانگهي. پر سمجهه ڪٿي ته اڄ ڪلهه پاڻ ۾ ٺهيل نه آهن. پر پاڻ ۾ پرچندا ته تو ۽ مون کان پڇندا ڇا؟ اسان ڇو ويٺا پنهنجي پرچهه وڃايون؟"

چوٿون سنڌي پاس ڪري، ڳڙهي ڇڏي، وڃي ميرپور ماٿيلو وسايم جتي سڀ گهر ڀاتي اڪيئي سهڙيل هئا. مهيني ٻن کن کان پوءِ مامو حاجي گذاري ويو. سندس لاڏاڻو ڪوئيٽه واري زلزله کان سال کن پوءِ ٿي گذريو. ٻڌم ته ننڍ ۾ ننڍ اچي ويس. مامي ڏياڻي به سگهوئي پوءِ وڃي پنهنجي ڏٽيءَ سان پرتي. چوندا آهن ته "ڏڻ ته ڏٽي نه ته وڪڻ ڪٽي." ٻڪريون وڃي ڪنهن ٻئي ٻڪرار حواله ٿيون. باقي رهي "ملڪي چري" ان سو ويهارو کن سال هن جڳ ۾ جتاءُ ڪيو. پرائي گهرن جا پورهيا ڪندي آخر اها به ٿڪجي پيئي. ان کي به اونت ته سمجهه آئي ۽ وڃي ساٿيهه ۾ سکي ٿي. اڄ اسان جي پاڙي ۾ نه مامو حاجي نه سندس ڏڻ ۽ ڏياڻي. نه وري ڪي آهن سندس گهر يا واڙ جا نشان. ڇڻ هڪ ڪهاڻي هئي جا ختم ٿي ويئي. البت مون سان مامو ياري برابر نباهيندو ٿو اچي. بهشت جون ٻڪريون اڪيليون ڇڏي ڪڏهن ڪڏهن پيو ليئو پائي. ڪيس نه غم نه ڳڻتي ۽ نه ڏڻ جو اونو. جنت ۾ ڪي ٻگهڙ ٿوروئي آهن!

خسرو خان چرڪس

ورهاڱي ڪان اڳ سنڌ جي ننڍين خواه وڏن شهرن جي عام رستن، چونڪ، يا ڳلي ڪوچن ۾، عام ماڻهن ۽ مسافرن ڪان علاوه، چوپائي مال ۽ بارگير جانورن جي پاڻيءَ پيئڻ لاءِ ڪاهوڪو انتظام ٿيل هوندو هو. مون ڪي ڪو اهڙو ڪوهه يا ڪوهي نہ سُجهي، جنهن تي جانورن لاءِ ڪي هوديون يا حوض ٺهيل نہ هجن. جانورن جي ٽهل ٽڪور ۽ مفت دوا درمل لاءِ خيراتي ادارن ۽ گئوشالائن علاوه ٻيون ڪيتريون ئي پراپڪاري تنظيمون ۽ سوسائٽيون وجود ۾ هونديون هيون. خود ڪراچي شهر جي ميئر جمشيد مهتا لاءِ مشهور آهي تہ رستي ويندي جي سندس نگاه ڪنهن نڌڪي، ڇُٽي واري گهوڙي يا گڏهہ تي پئجي ويندي هئي تہ ان وقت تائين آرام نہ ايندو هيس جيسين زخمي جانور جي جوڳي علاج لاءِ بندوبست نہ ڪري.

انهيءَ دور جا اسان جا ديسي دوست پنهنجي پيٽ پوڄا گڏ الله جي بي زبان ۽ گونگي مخلوق جي جياپي جو پڻ گهڻو خيال رکندا هوا. هي سندن روزمره جي زندگيءَ جو ڪجهہ نيم هو. جيئن ڪوٺن جي بادگير تي چڙهي ڪانون کي پاروٿي روٽيءَ جا ڳڀا ڪارائڻ، ڪبوترن، ڳيرن ۽ جهرڪين لاءِ ٻاجهري، جوئر ۽ پاڻيءَ جا پاٽڙا پيري وڻن ۾ ٽنگڻ. درياه يا واهن جي ڪناري مڇين ۽ ڪڇن لاءِ ڳوهيل اٽي جون ڳوڙهيون اُڇلڻ. ماڪوڙين ۽ ڪولين جي ٻرن لڳ مٺائي ۽ مستي جون پڙيون رکڻ وغيره.

ليڪن اهڙا انساني سخا ۽ خدا ترسيءَ جا ڪم ڪندڙ اڪثر تر هندو، پارسي، ٻوڌي يا جين ڌرم جا پوئلڳ هوندا هوا. باقي اسان مسلمانن تي ان ڏس ۾ شايد ڪابہ اخلاقي، انساني يا ديني ذميواري عائد نہ آهي. ڇاڪاڻ تہ اسين خدا جي خاص معشوق قوم آهيون ۽ اسان کي ٻڌو ليسن مليل هيو تہ اسين نہ فقط پنهنجي رزق جي وسيلن گهوڙن،

گڏهن ۽ ڏاندن تي لاٺي چارج ڪريون پر تترن، ٻٽيرن، ڪڪڙن ۽ ڪتن جون ويڙهيون ڪرايون يا گليل، گز ڪمان، چار ۽ ڪوڙڪين ذريعي پکي ۽ جانور ڦاسايون ۽ ڦٽڪايون. بلڪ پنهنجي وندر ۽ شوق شڪار لاءِ ٻڙچين ۽ بندوقن سان گگدامن جو قتل عام به ڪيون.

اسان جي واعظ ڪندڙ مذهبي ٺيڪيدارن عام ماڻهن کي قبر جي عذابن، قيامت جي سختين ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان ته سندن سمورو خون خشڪ ڪري ڇڏيو آهي. پر ڪين هي ٻڌائڻ هميشه وسري پئي ويو آهي ته الله جي رحمت ۽ بخشش جو سمورو دارومدار انسان جي پنهنجي اعمال ۽ هلت چلت تي آهي. ته هو پاڻ ٻين ساهوارن تي ڪيترو رحم ڪري ٿو، يا ٻين جون خطائون درگذر ڪري ٿو يا ٻي زندگيءَ جو احترام ڪيترو ٿو رکي. جو انسان پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪنهن کي به ٽڪو نه ٿو بخشي ۽ الله کان پنهنجي تمام زندگيءَ جي گناهن لاءِ بخشش جي اُميد ٿو رکي، ته ظاهر آهي ته سندس بخشش ڇا ٿيندي؟

اسين مسلمان اڪثر هن عظيم غلط فهميءَ جو شڪار آهيون ته جانورن ۽ ساهوارن تي ترس کائڻ ۽ ڪين نه ڏکوئڻ ٻڌ ڌرم ۽ جين ڌرم جا ڌرمي اصول آهن. حالانڪ ازروءِ اسلام، جيتري قدر جانورن تي ڪهل کائڻ ۽ ساڻن رحمدليءَ جي سلوڪ ڪرڻ لاءِ هدايت ڪيل آهي اوترو شايد ئي ڪنهن مذهب ۾ هجي. جانور ته درڪنار پر فتح مڪه وقت رحمت اللعالمين جن اعلان ڪيو ته "مڪه معظمه رحمان الرحيم جي رحمت جو مرڪز آهي. هن هنڌ پکين ۽ جانورن جو شڪار ڪرڻ، وڻن کي وڍڻ ۽ ساوڪ کي ڪپڻ حرام ۽ گناهه آهي." جڏهن حضرت عباس حضور جن جو ڌيان هڪ گاهه "انضر" ڏانهن ڇڪايو جو مڪه ۾ باهه ٻارڻ لاءِ ڪتب ايندو هيو. ته فرمايائون ته "خشڪ ۽ سڪل ٻوٽي کي فقط هٿ سان اُکيڙيو وڃي." ان مان ظاهر آهي ته جو مذهب سبز وڻ ۽ سائي گاهه لاءِ ايترو احترام رکي ٿو اهو ساهوارن جي خون خرابي ۽ رتوڇاڻ کي ڪيئن روا رکندو؟ دوران حج ۾ ته حاجين کي مٺي ڪنهڻ لاءِ به منع ٿيل آهي ته مبادا ڪا جونءِ يا ليک جي هتيا ٿئي.

بي زبان ۽ گگدام جانورن جي پرگهور لهڻ، سندن پرداخت ڪرڻ

۽ ساڻن رحمدلي واري ورتاءُ ڪرڻ سبب لکين ماڻهن تي قدرت جون بيشمار نوازشون عطا ٿيون آهن اهڙن مثالن سان انساني تاريخ ڀرپور آهي. احسان جو بدلو احسان ضرور آهي. پر جڏهن احسان جو بدلو قدرت طرفان ادا ڪيو وڃي ٿو ته پوءِ انعام ۽ اڪرام جو ڪو حساب ئي ڪونه ٿو رهي. سبڪتگين کي فقط هرڻيءَ جي وڇڙيل ٻچڙي جي واپسيءَ تي پنهنجي ملڪ جو تخت عطا ڪيو ويو. بني اسرائيل جي هڪ فاحش عورت کي فقط هن سبب بخشش الاهي نصيب ٿي جو هن هڪ پياسي ڪتي کي کوه کان پاڻي ڀڪي سندس اُڃ اُجهائي هئي. هن سلسلي ۾ سنڌ جي تواريخ جو هڪ واقعو قابل ذڪر آهي، جو نهايت عبرتناڪ آهي.

١٩٦٧ع ڌاري مغربي پاڪستان جي ڊائريڪٽر "پريس ۽ پبليڪيشن" جي حيثيت ۾ لاهور ۾ مقيم هيس. هڪ ڏينهن گورنر صاحب طرفان سرڪاري سڏ ٿيو ته سنڌ جي تواريخ ۾ خسرو خان چرڪس متعلق جو حال احوال موجود آهي سو هٿ ڪري لاٽ صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيان. وائڙو ٿي ويس ته آخر ماجرا ڇا آهي. پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو ته آمريڪا جي هڪ پبلشنگ ڪمپنيءَ طرفان گورنر صاحب کي هڪ خط موصول ٿيل هو، جنهن ۾ سنڌ جي اڳوڻي گورنر خسرو خان متعلق هڪ واقعي جي تصديق لاءِ عرضداشت ڪيل هئي. جو هڪ ڪتاب "يقين ڪريو يا نه" ۽ڪعظ قع ڪس ذلذسڻذ] ۾ درج ٿيل هو. ان ڪتاب ۾ دنيا جا عجيب و غريب واقعا ذڪرڪيل هوا ۽ سنڌ متعلق جو واقعو بيان ڪيل هو، اهو هن طور آهي:-

"هڪ دفعي سنڌ جو گورنر خسرو خان چرڪس عيد جي چنڊ ڏسڻ لاءِ شام ٽاڻي پنهنجي ڪوٺي جي ڏاڪڻ چڙهي رهيو هو ته پاڙيسري گهر ڏانهن سندس نظر پئجي ويئي جتي هڪ عورت غسل ڪري رهي هئي. هڪ غير محرم عورت جي اوگهڙ ڏسڻ، خسرو خان جهڙي متقي ۽ پرهيزگار انسان لاءِ، جو محض هن مقصد لاءِ سدائين ڪنڌ هيٺ ڪري گهمندو هيو ته ڪنهن عورت جي شڪل تي اک نه پوي، هڪ عجيب مسئلو هيو. هڪدم هيٺ اچي پنهنجين اکين ۾ آڱريون وجهي پاڻ کي انڌي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين. آخر گهر ڀاتين جي دانهن ڪوڪ ڪرڻ

تي پاڻ تي ضبط ڪري علماءِ دين کي گهرائي ڪائنن شرعي فتوا وٺڻ جي لاءِ فيصلو ڪيائين. علمائن ڪائونس سوال پڇيا، هڪ هي تہ هن ڇاٽي ٻجهي پاڙي واري گهر ڏانهن نظر ڪئي هئي يا نہ؟ ٻيو هي تہ نظر يا ڏسڻ جي مدت ڪيتري هئي؟ خسرو خان وراڻيو تہ ڪيس اها بہ خبر ڪانہ هئي تہ سندس گهر لڳ ٻيو ڪو گهر بہ هيو، يا نہ. ۽ سندس نظر فقط اک ڇنڀ جي عرصي تائين محدود رهي هئي. هڪ سيڪنڊ واري اک جي گناه عيوض علمائن پنهنجو هي شرعي فيصلو صادر ڪيو تہ خسرو خان تي سؤ سٺ نيڪيءَ جا ڪم سرانجام ڏئي. ان بعد خسرو خان ٣٦٠ عوامي ڀلائي ۽ بهبودگيءَ جا ڪم ڪيا جهڙوڪ کوهہ کوٽائڻ، رستا، پليون، مسافر خانہ ۽ مسجدون ٺهرائڻ وغيره، جن ۾ گهڻيون عمارتون اڄ ڏينهن سوڌو قائم آهن جيئن ٺٽي واري دبگيري مسجد.

هن واقعي بيان ڪرڻ جو، مضمون جي اصلي موضوع سان ڪو واسطو نہ آهي. حالانڪ هڪ سنڌ جي حاڪم هئڻ جي حيثيت ۾ خسرو خان جو ڪردار اسان سنڌين لاءِ فخر جو باعث آهي، خاص طور جڏهن اسين سنڌ جي حاڪمن جي اڪثريت اهڙن سائين جي سنوارين جي ڏسون ٿا جن جا افعال اعمال ڏسي ٻڌي ۽ پڙهي شرم کان گردن جهُڪيَ وڃي ٿي. جيئن تہ راءِ جندرٿ، راءِ ڏاهر يا وري دلوراءِ وغيره.

خسرو خان ڇرڪس سان جو عجيب و غريب واقعو منسوب ڪيو وڃي ٿو ۽ جنهن جو ذڪر سنڌ جي تواريخ ۾ موجود آهي ۽ سنڌي تاريخ نويسن طرفان بيان ڪيو ويو آهي اُهو هن طور آهي:

"خسرو خان جي وصال ڪرڻ بعد ٺٽي جي هڪ بزرگ جنهن سندس زيارت ڪرڻ لاءِ وظيفو ڪيو هيو تنهن کي خواب ۾ خسرو خان جو ديدار ٿيو. خسرو خان کي نهايت نوراني شڪل شبيه ۾ خوش خورم ڏسي بزرگ ڪائونس سوال ڪيو تہ اوهان تي قدرت جون بيشمار نوازشون ڪهڙي سبب عطا ٿيون آهن؟ خسرو خان وراڻيو تہ "مون جي بہ دنيا ۾ نيڪيءَ جا ڪم ڪيا انهن جو ڪو عيوضو مون کي ڪونہ مليو. ڇاڪاڻ تہ ماڻهن ۾ نيڪنامي ٿيڻ ڪري منهنجي سيني ڇڳن ڪمن کي منسوخ ڪيو ويو. جنهن ڪارڻ مون تي قدرت مهربان ٿي آهي. اهو هڪ معمولي

واقعو آهي جو يقين ڪرڻ جھڙوئي نہ آهي. ھڪ ڏينھن مون خط لکندي ڏٺو. تہ ھڪ مک منھنجي قلم جي مس چھڻ لاءِ اچي ڪلڪ جي نوڪ تي ويٺي، مون قلم لکڻ بجاءِ ھٽ ڪي روڪيو. جيئن پل مک پنھنجي اُڃ اُجھائي وئي. مک جي آڏامي وڃڻ بعد آءٌ خط لکڻ ۾ مصروف ٿي ويس. ھڪ مردار مک سان اڪيچنيءَ جي پلائي ڪرڻ عيوض مون تي قدرت نہ فقط گناھن جي بخشش ڪئي آھي پر بي حساب ۽ اڻ ڳڻيا احسان پڻ ڪيا آھن."

ٿي سگھي ٿو تہ سنڌي تاريخ نويسن جي خسرو خان سان انتھائي عقيدت ھئڻ ڪري، سندن اھڙي بيان کي خوش فھمي سمجھيو وڃي. ليڪن جيسين منھنجي عقل ۽ سمجھہ جو تعلق آھي تہ آءٌ ان واقعي کي سورنھن آنا سچي حقيقت سمجھان ٿو. ھي ايمان اٿم تہ رحمان کي پنھنجي رحمت لاءِ فقط بھانو گھرجي. ھيءَ بي ڳالھہ آھي تہ اسين اھڙي خسيس بھاني ڏيڻ کان بہ گوتنات ڪندا ٿا رھون.

جي ايم سيّد

اوهان ڪڏهن ڪنهن سنڌيءَ جي اندر ۾ ليئو پاتو آهي؟ جي نہ، تہ الله لڳ جهاتي پائي ڪجهہ چتائي تہ ڏسو. پوءِ سانگي سان ئي سهي. هڪوار سنڌيءَ جي روح جو رني ڪوٽ تہ پسو. اهڙي پڙ پانگ هنڌ تي ڍڪائيندڙ ڏونگرن، ور وڪڙ پيچرن ۽ انڌيري غارن تي نگاهہ تہ ڊربو. ڇاڻو ٿا تہ پوءِ اهڙي سنسان ۽ ويران روح جي ڪيفيت ۽ ڪشش ڪهڙي هوندي؟ ظاهر آهي تہ نااميدي ۽ نراسائيءَ واري. پوءِ اهڙن مايوس ۽ اداس اهڃاڻن هوندي، سنڌيءَ ڪي جياپي جي ڪهڙي خوشي هوندي؟ جي اندر جو روپ اهڙو اباڻڪو آهي تہ ٻاهر جو ٻهروپ ڪهڙو ٿيندو؟ جڏهن هانڊيءَ ۾ ئي ڪاريءَ وارا ڪک آهن تہ پاڻ ۾ ڇا پوندو؟ اهڙي اڻ هوند ڪارڻ تہ هر سنڌي پاڻ ڪي گهلي ٿي هليو. جيئن بيل گاڏيءَ ڪي ڏاندن ٿي ڇڪيو. هن هر ڪم ڪار ڪي ائين اڌو گابرو ۽ ٻي دليو ڇڪي تاڻي پورو ٿي ڪيو. پاڻئن تہ بيگر، وانگار يا قرض ۾ ٿي وهيو. جيئن ڍڳو ڏاند گهاڻي ۾.

صدين جي غلاميءَ واري ڳٽ سنڌس ڳچي جي ڳانڍڙين ڪي تڙڪائي وڌو هيو. ائين بہ نہ هيو تہ هو ڪو ڳڻن کان خالي هو. بلڪل نہ. منجهس شرافت، مهمان نوازي، حياءَ ۽ چڱ مڙسيءَ جا سڀ انگ موجود هوا. پر هو اوچي ڳاٽ هلڻ کان لاچار هيو. هن پلڪ پهر گوڏو ڪوڙي وهڻ لاءِ بہ ڪامپو ٿي ٻڌو. هن جي سوچ سُبتي هئي يا ابتي، پر سڌي رخ ۾ هرگز نہ هئي. هو هر قانون جو جاني دشمن هيو. دل جو دل ۾ هن قانون ڪي پاڻ تي رڪاوٽ ٿي سمجهيو. هن واهڻ ۽ وانڍ ۾ بہ ان سبب رهڻ پسند ٿي ڪيو، ڇاڪاڻ تہ ڳوٺن ۾ گورنمينٽ ڪانہ هئي يا گهٽ هئي. هن حڪومت جي هر قدم ڪي رستي روڪ ٿي ڀانيو. ان ڪري هن هر پيهر ٽپي پار ڪرڻ ٿي چاهيو. ان ڪارڻ هو سفارش ۽ چٽي وٽڻ جو ڪوڏيو هيو. پراوا تہ ٺهيو پر هن پنهنجن ڪي بہ نہ ٿي سٺو. ٿي سگهي ٿو تہ هو دين مذهب ڪي بہ انساني سياءَ تي بندش ڄاڻندو هجي. وڏي ڳالهہ

تہ هن گهٽو تي ڳالهايو. اهو بہ وڏي واڪي ۽ ٻوڪڙ ڪري. سندس سموري گفتگو شڪايت هئي. ڇڻ وٽس ٻيو ڪو پيغام ۽ نينهن نياپو هيوئي ڪونہ! الله اڪبر.

اهڙي هيٺي حال، روئندي رڙندي سنڌيءَ ڪي صديون گذري ويون. ڪي انڌا اونڌا ويچ وچ ۾ آيا ضرور. پر سنڌن ڦڪين فرق نہ ڪيو. آخر الله جي ذات ڪي رحم آيو. هڪ اهڙو انسان آيو. جنهن جهاتي پائي دل جي ڏڙڪڻ ڏسي ڪين ڏس ڏنائين. چيائين تہ اوهان جي گهر جي ماني ڀهريون پنهنجن ٻاتين لاءِ. باقي سڀ قربان جڳ تان. اول سڪر سٽائي سنڌ ۾ ٿئي. پوءِ عالم پلي آباد ٿئي. سخاوت جيان، قوميت گهر ڪان شروع ٿيڻ گهرجي. دوا ڪان پوءِ دعا گڏ آئت پڻ ڏنائين. "تہ ماندي نہ ٿي مارئي تنهنجو الله ٻيي آهي، سون ورهين جا ڏڪڙا هڪ لحظي ۾ لاهي" ٻڌائي گهوٽ جي دعا قبول پئي. سڪر سٽائي ٿيو ۽ صدين جو ساٿو مس مس سامت ۾ آيو. وري جڏهن سيد اڪ ٻوٽي تہ سنڌي انڌي ۽ جنڊ جيان اهوئي آڪيڙن وچ ۾. اڄا سوڏو اتي ئي آهن جتي سيد ڇڏيون. پر هاڻ سهارو برابر ساڻ آهي. جڏهن بہ ڪنهن ٻيڪڙ ۾ اچي ستا سور ٿا جاڳن تہ الوميان ڪري لطيف ڪي ٿا ڳايون ۽ ٻاڏايون، تہ ڪجهہ مڙوئي غم غلط ٿيو وڃي. وري نئين سئين تي "سسئي ۽ سور پيا پٽيون پاڻ ۾."

پلاري ٻڌائي وئي، وري ورهين جا ورهيہ اهڙو وريام ڪونہ آيو، جو اچي اسان اپاڳن جي اپل ٿئي. دلاسو دلداري ڏئي ۽ ڪا دستگيري ڪري. اسان بہ وسؤن ڪين گهٽايو. گهٽا ٻانڌا ٻڌاسون. پير فقير پيٽياسون، سڳا ڌاڳا ڪياسون، پر ڪو ٻانهن ٻيلي نہ ٿيو. لاٿڙيا ڳانڍيا گهٽيئي آيا. پر ڪنهن ٻوٽو نہ ٻاريو. مون تہ پنهنجي سانير ۾ سڀ سڏڙيا ڏٺا. سواءِ هڪ جي. جنهن ڪي ساٿيہ جي ساڃهہ بہ هئي ۽ سڪ بہ سبيل هئي. آهي بہ سيد. جي اير سيد. جنهن ڪي جڳ چوي جئير سيد. ڏسجي ائين پيو تہ سنڌ ازل ڪان سيدن پناري پيل آهي. هندڪار ۾ بہ سنڌ برهمڻ ۽ ٻانيڻ حوالي هئي. جي ان زماني جا "شاهہ" هوا. اسان لاءِ تہ ڪيئين ڪاڏو ۽ ڪينئرو سيد بہ اڪين تي. يار جو ٻار جو آهي. اڳين جهان جو توشو تہ هونئن بہ آهي سچي سيد سان ٻوليل. پر جي هتي بہ سيد ساٿي ٿئي تہ اسان ڪي کهڙو پئو پولو. جنهن جي چيچ سيد هٿ ۾ تنهن ڪي لهر نہ لوڏو- انشاءَ الله.

سائين پنهنجي ساٿيہ سان اهي پرت جا پيچ وڌا جي سسئي جا

ڪيچ سان هوا. سيد سنڌ جي سرزمين کي پنهنجي سجده گاهه بڻايو. جڏهن ڪنهن اوپري يا اوڻو ماڻهوءَ ان عبادتگاهه ۾ پير ٽي پاتو ته سندس اکين رت ٽي چڙيو. ظاهر آهي ته ڪوبه پوڄاري پنهنجي مندر ۾ ڪنهن غير جي قدم کي ڪيئن برداشت ڪندو. سائين ته هن مڙهيءَ جو مهنت هيو. اهوئي سبب هيو جو اڄ ڪلهه وارو لڏي پلاڻي آيل آدم ته پنهنجي جاءِ، پر صديون اڳ جي ڏاريا سيد جو اڱڻ اورانگهي آيا هوا، تن کي به لٽيرو ۽ ڦورو سڏي، دل جي خار ماري، پنهنجو اندر ٺي ٺاريائين. ان ڏس ۾ سن جو سائين ڪنهن به بني بشر کي بخشڻ يا سندن اڳين اڳراين کي درگذر ڪرڻ لاءِ هرگز تيار نه آهي.

سيد جي ملڪ ۽ ماڻهن سان جا محبت هئي اها ان کان دمڙي به گهٽ نه آهي جا مارئيءَ کي ملير ۽ ماروئڙن سان هئي. جي وس پڇيس ته جيڪر سنڌ جي مٽيءَ کي خاڪ شفا ۽ سنڌوءَ جي لڙاٽيل پاڻيءَ کي "آب زم زم" اچان به آب حيات جي درجي تي رسائي. اهڙي فيصلي کي عملي جامون پهرائڻ لاءِ ڪيس ڪنهن ملان قاضيءَ جي فتوا جي لوڙ ٺي نه آهي. هو سواءِ پنهنجي ضمير جي ڪنهن ٻئي کي ٻڌڻ لاءِ تيار ٺي نه آهي. هن ڳالهه جي ساک سندس دشمن به ڏيندا ته سندس اندر آئيني جيان اوجل ۽ شفاف آهي. هاڻ ته سندس جيءُ جسم ۽ جان سنڌ سان ايتري حد تائين وحدت الوجود ٺي ويل آهي. جو اڄ جيڪر "جي، ايم، سيد" کي "جيئيم سنڌ" سڏيو وڃي ته وڌيڪ صحيح ٺيندو.

ڪي چون ٿا ته سيد اهو ڪجهه نه آهي جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مون کي ته هڪ سنڌي سليمي ۽ مومن ماڻهو ٿو ڏسجي. پر شايد ڪنهن ٽيڏي کي ٽرنگو يا انڌلٺ جيان سترنگو ٿو پسڻ ۾ اچي. ڪهڙي خبر سندن اهو انومان صحيح هجي. انهن ستن انڌن جيان جي هاٿي ڏسڻ لاءِ هندستان ويل هوا. پوءِ ڪنهن پڇ کي هٿ لائي چيو ته نوڙي آهي، ته ڪنهن سونڊ کي ڇهي چيو ته نانگ. جيترا منهن اوتريون ڳالهيون. سيد جو اصلي روپ ۽ رخ هڪ ئي آهي جا سنڌ جي صحيح تواريخ آهي. جنهن کي سنڌين ساه سان سوگهو ڀئي سانديو آهي. ٻيو آهي سرخ رخ. جو سرڪاري دفتر داخل آهي. جو فدوين جي اونڌي سوچ جي نپوڙ آهي. جنهن کي سرڪاري زبان ۾ چون هسٽري شيٽ. ٽيون رخ اٿس شطرنج وارو شه رخ. جنهن کي پسي هئبت کان پاڙيسرين جو پکهر ٽمندو ٿو رهي. پر پاڻ جوئي آهي سوئي

آهي. سيد پلجي بہ نہ ڪڏهن پاڻ کي پڏايو آهي ۽ نہ ڪڏهن پاڻ کي سير يا سوا سير سڏايو آهي.

پاڪستان کان اڳ واري سيد جي سياست تہ هئي ٻاراڻي ڪيڏ. جهڙي "هاسيل ڦوسيل" واري ڪينهون۽ راند. سمورو وقت ڏاه ڏاه پيئي پوندي هيس. بيلچو ۽ ٽيڪر سدائين ڪلهي تي تيار، جا وزارت ٺهي ڇڻ غزنوي۽ سومنات ڏنو. راتو رات ڏاهي پٽ ڪندس جيئن سندس نالي پائي۽ خئبر واري ڪوٽ جو حشر ڪيو هو. اهو سندس زمانو هو ارڏائي۽ وارو. نہ ڏسندو هو پنهنجو يا پرايو. ڪرٽ ڪٽي ڪڍ ڪاهي پوندو هو. پنهنجي تہ ڪا وزارت ڏاهيائين ڪانہ. آخر تہ سيد هو. اهو بہ تخت ۽ تختہ وارو. ڪو اوڏ ٿوروئي هو جو وينو پڳل پٽيون سنواري!

انهن ڏينهن ۾ سائين۽ سياسي ليٽ ڪبوتر ڪيڏندي خاصيون گولاٽيون ڏنيون، جي اڄتي هلي سنڌ کي مهانگيون پڻ پيون. سياست جي شروعات ڪانگريس سان ڪيائين. پوء هندو مسلمان سک عيسائي سڀ پائي پائي، ڪير نہ رهيو غير بابا. وري الاجي ڪهڙو ريڇڪ پيس. ٽڪاء ڏيئي مسلم ليگ ۾ آيو. پوء تہ سيد جو مذهبي تعصب ملن ڪان بہ ليڪو لنگهي ويو. هندو مسلم نفاق جو ٻج برابر مهاسيائن ڇٽيو. پر سلو سائو خير سان سائين۽ ڪيو. هي ٻي ڳالهہ آهي تہ هندن جي هنبوشي۽ بہ تڏهن چوٽ تي چڙهيل هئي. پوء سنڌ جي سنڱا بندي۽ لاء اسيمبلي۽ ۾ آچ ڪئي وئي. جڏهن پاڪستان جي چيچ لائون لهڻ لاء ڪراچي۽ اچي پهتي. ڳهڙو پڳو منڊ مئي ۽ وسيلا ويا. ڪراچي سنڌ کان ڇڳي. مرحوم کهڙو جيل ۾ واڙيو ويو. تڏهن سيد کي اچي لچ پچ ٿي تہ مارا هي ڇا ٿي ويو. پر پوء پڇتائڻ اجايو هيو. سندس هٿ جي وڍي هئي يا لڪئي جون ڳالهيون؟ اها خبر الله کي.

سائين۽ کي الله پنهنجي گنج کان سڀ ڪجهہ ڏنو. سچائي، ايمانداري ۽ درياہ دلي. پر جڏهن عقل ۽ عشق ٿي ورهايو ويو تہ شرط هي۽ هيو تہ سائين کي جو وٽي سو ڪٽي. پر ڪوبہ هڪ وڪر. ڇا لاء تہ پنيوران بہ ٿوڪ ڪنهن نہ نيا پاڻ سين. سائين سنڌ جي سک ڪٽي چمي اکين تي رکي. عشق عقل جو جهيڙو تہ ازل کان هلندو اچي. پوء عقل سائين جو دشمن ٿي بيٺو ۽ اڄ ڏينهن سوڌو سانڌس سانٽ نہ ڏنائين. وري سائين سنپريو تہ اجهو انقلاب ٿو آڻيان. اڙي سائين منهنجا- لولو ويچارو

ڪٿي هلندو حج تي. ڪانوَ ڪي مري تہ نہ ويا آهن. تہ وٽ آهي فقط عشق. اهو بہ نپٽ انڌو، نہ جيجل موڙي، نہ رت ڏيڻ وارا مجنون. پوءِ قصو ڪيئن هلندو؟ انقلاب ڪو وچڙندڙ بيماري تہ نہ هئي جو توکي ٽيڻ سان سيني ڪي وڪوڙي ويندي. جن دنيا ۾ انقلاب آندا آهن ۽ پاپڙ پيليا آهن تن جي تواريخ تہ پڙهو. سائين هڏ گڏ پنجائي وجهندين. ڪو پاٽي پيارڻ وارو بہ ڪونہ ملندو. هتي اوهان وٽ آهي ڇا؟ اوهان پاڻ، هڪ اڌ خليفو باقي ڇوڪرا! سائين ڪجهہ صبر ڪر. هر گل جي ٽڙڻ لاءِ مند موسم ٿيندي آهي. انقلاب تڏهن ٽاڏيون ڪندو ايندو جڏهن "برڻ باڪاس" هاري ۽ ڪمي ڪاسبي بوتلن ڪان ٻاهر نڪرندا.

اسان جي وڏي ۾ وڏي وڏَهي آهي جو نہ تواريخ ٽا پڙهون ۽ نہ وري اوڙي پاڙي ڪان پريرو ڏسون وائسون ٽا. تہ ٻاهر ڇا پيو وهي واپري. اسين پاڇن پنيان ڦرندا ٽا رهون. وري اسان وارا اڪابر اسان ڪان وڌيڪ اکين سڄا. ڪو ٽو چوي تہ انڌي واري لٺ ڦيرايون تہ پاٽهي مومل ملي ويندي. اهي آهن وات جا چسڪا. هڪ تہ وينا آهيون چٽ پٽر تي. نہ پيچڻ جي پيٽي نہ متو لڪائڻ لاءِ اجهو. گوريلا ٽي وڻن تي ويهي رهون؟ يا وري پنهنجو گهر ساڙي حقا ويهي ڇڪيون؟ ڪي وري انهيءَ تاڪ ۾ وينا آهن تہ ڪٽان نہ ڪٽان آرياٽي ايندو پوءِ اچي اسان ڪي سيج تي ويهاريندو. اها ڳڻ تہ هر سدا سهاڳڻ ڪي هوندي آهي. ٻچيءَ ڪي قبر تائين آسرو. ڪي وري گرهوڙي واري اڳڪٽيءَ جي انتظار ۾ وينا آهن. تہ "نيرا گهوڙا ڏيرا اتر ڪان ايندا. تينهان پوءِ ٽيندا طبل تاجاٽين جا." فرض ڪريو تہ ائين بہ ٽئي. تہ ڪو نيري گهوڙي سوار ٽي اسان ڪي ٻيلهہ وهارڻ جي لاءِ بہ ڪٽي اچي. پر ان لاءِ ڪهڙي گارنٽي آهي تہ هو اسان جي ڳچيءَ ڪان هاٿوڪي پاچاري ڪڍي ٻي ڪا سرڪڻ ڦاهي نہ وجهندو؟

هن ۾ ڪو شڪ نہ آهي تہ اڄ جا ساٽيهہ ۾ سڄاڳي آهي. جا ديس جي ماٽهن ۾ مامتا اُڀري آهي. ان جو سمورو سهرو سيد جي سر تي آهي. جڏهن سنڌ ڪي ون يونٽ جو ٽوڙهو وجهي، ڪيس چوڪنيو جڪڙي مورڳو سندس مڙهہ ٽي روليو ويو، تڏهن پنهنجن پراون "انا الله" پڙهي اسان ڪي عذر خواهي ڏني هئي. پر سيد اڪيلو انسان هيو جنهن الله ۾ نہ لاٽي آس نہ اميد. ڦٽيل شير جيان "آدم بونءِ" ڪندو رهيو. مر ويسون پر سنڌ نہ

ڏيسون اڳ الاجي ڪنهن ڇيو هيو. پر مون پهريون دفعو سائينءَ جي مک کان ٻڌو. آخر جڏهن اهو ڳٽ ڳچيءَ کان نڪتو تڏهن وڃي مس سيد سامت آيو.

سنڌ ۾ قوميت جو تصور آڻڻ پنهنجي سر هڪ ٽڪر ٽاڪڻو هيو جو اڪيلي سر سيد سَرِ ڪيو. ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ هئا ئي سڀ قبيلا آباد. جي پيڙهين کان پاڻ ۾ هئا ڇانديه منگسي. يا وري هيون ذاتيون. ڪي سيد ڪي پناڻ ڪي ٻروچ. سڀ رئيس. هاڻ قوميت جي ڪچڙي پچي ته ڪيئن؟ پر ڪچي يا پڪي سيد اها پچائي ڏيکاري. اهو سيد جو وڏو معجزو آهي. پوءِ ڪير مڃي نه مڃي. ڳالهه حق جي ڪبي.

سيد سونهاري سنڌوءَ ڪناري، سن جي وَنسَوَ ۾، ۱۹۰۴ع ڌاري جنم ورتو. سندس زندگيءَ جي بسم الله هڪ معتبر ۽ وڏ گهراڻي گهر ۾ ٿي. ننڍپڻ توڙي جواني خاصي خوشحاليءَ ۾ گذريس. حسب نسب ۽ شڪل شبيه ته ڪيس آبائي ورثي ۾ حاصل ٿي. اهڙي سرمايه ڪي علم ۽ اخلاق جي زيور سان پاڻ سينگاريائين. وري ڀاڳ بخت به ساڻس سدائين ساٿ ٿي ڏنو، ان خوش بختيءَ سندس عادتن ڪي ڪجهه ٿنائي به ڇڏيو. سيد جو ستارو اڪثر ان بلنديءَ تي قائم دائم رهيو. پر جيئن چوڻي آهي ته "يڳي سان ئي پير جيسين رتو راس ٿئي" تنهن سليقي ۽ سڪيا کان ئي نراس رهجي ويو. جڏهن سانگي سان ڪنهن سياسي ڪيڏ جو نتيجو سندس مرضي جي ابتڙ ٿي نڪتو ته سيد هوش بجاءِ جوش ۾ ٿي آيو. ڇاڪاڻ ته سندس دل دماغ ۽ وجود ڪنهن به غلطي يا هار مڃڻ جا عادي هئا ئي ڪونه. ان ڪري سيد پنهنجي اٽل اراده تي اڏول بيٺو ٿي رهيو. ان ڪري نه ته ڪو سيد سدائين ۽ هرويرو سچ تي هيو. پر فقط هن لاءِ ته ضد سائين جي سوچ ۽ سمجهه ۾ سمائجي سندس فطرت ٿي چڪو هئو.

جيئيم جي هوڏ سنڌ ڪي ڏاڍي ڏکي پئي جو هڪ لازمي امر هيو. ڇاڪاڻ ته سنڌ ۽ سيد ٻئي هڪ الڳ وستو نه پر ساڳي وٿ هوا. جيئن حضرت سليمان جي زماني ۾ ديون ۽ پرين جو ساه پکين ۾ سمايل هوندو هيو. تيئن سنڌ جي قسمت به سيد جي نصيب ۾ شامل هئي. جڏهن به سيد ڪي لوڏو ٿي آيو ته سڄي سنڌ ٿرٿلي ۾ ٿي آئي. جنهن دمڪان وٺي

سيد تي سور سختيون مڙهيون ويون تہ ان ويرم ڪان اڄ سوڏو سنڌ جو سَنڌ سَنڌ نسوري ناحق ۽ آزار ۾ پئي رهيو آهي. سيد کي بانديءَ ۽ نظربند ٿئي ٻاويهہ سال گذريا آهن. اها ساڳي مدت اسلام جي تواريخ ۾ فقط هڪ امام قيد ۾ ڪاٽي. اهو هيو امام علي نقي. ڪيس امام عسڪري بہ چوندا هوا. ڇا لاءِ تہ ٻاويهہ سال ملٽري قلعي ۾ قيد ڪاٽيو هوائين.

سنڌ جي حاڪم همير سومره جڏهن ڏٺو تہ راڻو مهريءَ چڙهي، هر رات ڪاڪ ٿي پهتو مومل ماڙھ. تہ ڏاچيءَ کي گوڏن ۾ ميخون هٽائي وڌائينس ڏڪ ۾. اسان تہ ٻڌو هيو عورتن لاءِ، تہ ڪين عقل ٿيندو آهي ڪڙين ۾. پر حاڪمن کي تہ شايد عقل ڪڙين بجاءِ چاڪڙين ۾ ڊپارٽ ٿيل هيو. همير کي اها خبر ئي نہ هئي تہ ڏاچيءَ جا هاڻ توڏا بہ ساماڻا هوا. جي ڏاچيءَ ڏهہ ٿي هنيا تہ توڏن تيرنهن! پوءِ ڏاچيءَ کي ڏڪ ۾ وجهڻ ۾ فائدو؟ سائين ڪو اڪيلو ٿوروئي هيو. هاڻ تہ ملڪ ئي منصور هيو. پوءِ ڪهي ڪهندا ڪيترا؟ ان ڪان سواءِ سياسي مونجهاري کي جيل جي دڙڪن سان نبيرڻ هڪ نئين انوکي ڳالهہ هئي جا افسوسناڪ ۽ شرمناڪ هئي. جنهن حقيقت سان عقل ۽ سمجهہ ڪان وڏيڪ ڏاڍي جي لٺ جو واسطو هيو.

جيئيم سيد، جيل ۾ يا نظربندي واري وقت ۾، ويٺي ڪان ورتڻ پلي ڇاٽي، قلم هٿ ۾ ڪنيو. آخر هڪ پڙهيل ڳڙهيل انسان بانديءَ ٿيڻ بعد ڪتاب نہ لکندو، تہ اڳٽ ٿوروئي ويهي اُٽندو. هيل سوڏو درجن بہ ڪتاب رهڙيا اٿائين. پر ڪهاڻي اڃان ختم نہ ٿي آهي. ڪتاب لکڻ سائينءَ لاءِ سندس نظربنديءَ جيان هڪ مجبوري آهي. منهنجو هي ايمان آهي تہ سائين سنڌ جو سچو عاشق آهي ۽ بس. عشق جو نہ عقل سان ڪو وهنوار آهي ۽ نہ عشق شرا سان شامل آهي. سيد جي ذات، عشق ۽ بزرگي، عزت ۽ حرمت جي قابل آهن. ان ڪري سائين جي لکٽين تي ٽيڪا ٽپٽي ڪرڻ بي ادبي ۽ گستاخي ٿيندي. اسان جا سنڌي ڳوٺاڻا سادا سودا ۽ ڪير پياڪ ٻارن جيان معصوم آهن. هنن لاءِ دين ايمان هڪ تسڪين يا آٿت آهن. جيئن ٻار لاءِ راندڪو يا انڌي لاءِ لٺ. پوءِ ٻارن ڪان ڪيڏاٽا ۽ انڌن ڪان لٺيون ڦرڻ ڏاڙو نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي؟ جي اوهان

ڪانئن اهي سهارا ڦر ڪرڻ ضروري ٿا سمجهو تہ گهٽ ۾ گهٽ ايترو تہ ڏسو تہ وٽن باقي بچي ڇا ٿو؟ پر سيد، اهو تہ ٻڌاءِ. پاڻ ۾ ويٺا آهيون. پاڻ نمازون بہ برابر پڙهين ۽ عمرا بہ ڪرين. باقي ٻين کي ويٺو کهڙا ڏس ٿو ڏين؟

سيد جي صبر کي هر حڪومت پئي آزمايو آهي. پورا ٻاويهہ سال اها آزمائش جاري رهي آهي. جي اڃان بہ ڪو ڪيس آزمائڻ ٿو چاهي تہ هو گوءِ ۽ هو ميدان. اسان وٽ پهاڪو آهي تہ "آزمائي کي آزمائي ڏوڙ منهن ۾ پائي." سيد خير سان اڃا نوجوان آهي. اٺهتر سال عمر اڃان مس ٿي اٿس. پر جي ڪيس سو سال ٻيا بہ قيد ۾ رکندا تہ منجهس ڪو فرق ڦير نہ ايندو. جيئيم سيد پاڻ تہ اندر ٻاهر آهي هڪ جهڙو، پر "سيد" جي اکر اکر کي بہ الٽو ڪندا تڏهن بہ وڃي "ديس" ٿيندو. پوءِ پهاڙ سان مٿو هڻڻ ۾ فائدو؟

هاڻ تہ زندگيءَ جي سانجهي اچي سهڙي آهي. اچو تہ سڀ گڏجي سائين کي سلام ڪريون. پنهنجي شڪر گذاريءَ جو ثبوت ڏيون. متان سيد کو ڏوراپو نہ ڏئي يا ائين سمجهي تہ جن لاءِ سور سٺم سي نہ ساٿي ٿيا نہ سيڻ. ان سان گڏ دعا لاءِ بہ هٿ کڻون. قبلي رو ٿي. اوپر ڏانهن نہ. متان ڪو سمجهي تہ اسان چڙهندي سج جي پوڄا ٿي ڪئي. الله جي سرڪار تہ آهي ڏاڍي. اسانجي اتي هلندي پڄندي ۽ پهچ بہ گهٽ آهي. ان ڪري دعا گهرون "مهابي رسول پاڪ" جي، تہ سائين کي صحت ڏئي ۽ وڏي عمر ڏئي تہ جيئيم سدا جيئندو رهي. آمين.

سخي ڄام صادق علي

"سخا" ياڻرن لاءِ پيار محبت يا ياڻپيءَ واري پريت نباهڻ جو نالو آهي. هي غلط آهي جيئن عام طور سمجهيو ويندو آهي تہ ڪنهن محتاج ڪي چار پئسا ڏيڻ يا مهمان ڪي ماني کارائڻ کو سخا آهي. "دان پنج ۽ خيرات" سخاوت جا اهڃاڻ ضرور آهن پر سخانہ آهن. سخي تہ اهو بہ ماڻهو ٿي سگهي ٿو جنهن وٽ ڪنهن کي ڏيڻ لاءِ ڪجهہ هجي ئي ڪونہ. سخا، انساني روح واري اڪير ۽ الفت آهي جنهن ميل ميلاپ ۾ ڪيس سموري انسان ذات هڪ ڪٽنب جي ڏک ڏئي ٿي. هوندئن بہ سخا نہ فقط هرقسم جي بندش يا پابندي، ذاتي مطلب ۽ مقصد کان آجي آهي، پر سندس ڪنهن بني بشر جي رنگ روپ، ذات پات ۽ دين ڌرم سان لڳ لاڳاپو آهي ئي ڪونہ. سخا جو مول مقصد آهي ماڻهوءَ جي اهنج ايذاءَ ۽ محتاجيءَ کي دفع ڪرڻ ۽ انساني خوشيءَ ۾ اضافہ ڪرڻ .خدا جي جهان ۾ سخي سهسين، پر مون پنهنجي سانير ۾ هڪڙو ڏٺو! اهو بہ نندپڻ ۾. پائي پڳت ڪنور. جنهن وٽ پنهنجي روڪڙ تہ ٽڪو بہ ڪانہ هئي، البت ناڻو سندس ڪڍ گهمندو رهندو هيو. جڏهن سندس هٿ ايندو هيو تہ انکي ونڊي ورهائي وري سکڻين هٿ واپس ورندو هيو. جي سائل وڏي رقم لاءِ وات وڌس تہ پوءِ پڳت هلندي جهولي جهليندو ۽ پني بہ سندس پورت ڪندو. وڏي ڳالهہ تہ دان جو ڌن انهن هٿان ئي ڏياريندو هيو جئن ڏيندڙ بہ ڏيڻ جي خوشيءَ ۾ شامل ٿئي، جا وٺندڙ کي وٺڻ ۾ حاصل ٿيندي هئي. باقي پاڻکي مليل موڙي ورهائيندي هي هوڪو ڏيندو تہ "پائي پڳوان ڏياريا آهن اوهان لاءِ، وٺو پنهنجي پونجي تہ آءٌ وچوارو پرائي امانت کان آجو ٿيان." سندس وجود سراپا سخا ڏٺم. وٽس راڳ جي رسيلي دولت جام هئي. اها سنگيت جي سخا ڪندي بہ خوشيءَ ۾ نچندو رهندو. هي پهريون واٽيو ڏٺم جنهن وٽ نہ ليکو هيو نہ وچور واري واٽکي وهي ۽ نہ جنهن جي انگرڪي کي کو کيسو ئي هيو. واه واٽيا تنهن جو وٽج واپارا جنت جا سوداگر "ڏه دنيا ستر آخرت" واري ليکي ۾ ئي محو رهيا. مهتو

پچاڙيءَ ۾ پنهنجو خالي مٿو به ڪنائي بوڇڻ ڇنڊي رمندو رهيو. لهڻي وارا وينا رهيا، ساعت وارو گوءِ ڪٽي هليو ويو. سبحان الله!

ڪنور ڪانپوءِ ڪيئي سال ڪنهن سخيءَ جي ڏسڻ لاءِ دل سڪندي ۽ سُرڪندي رهي. نه سوالي هيم ۽ نه سئن هٽڻ جو ارادو هيم. البت پڌو هيم ته جي الله جو اولڙو پسڻو اٿيئي ته ڪنهن سخيءَ اوڏڙو ٿي ڏس. ڇو ته سخا ۾ الله جون اڪثر وصفون سمايل هيون. سڌڙيا سخي ته سوين هئا ته ڪي هٽ جا چوٽ. ڪي ڇورن جو ڇپر هئا ۽ ڪي بيڪسن جا پرجهلو. ڪي وري مانيءَ جا ملھ هئا ته ڪن فقط مئن جي نيت خيرات ٿي ڪئي. سخا سان ماپن ۽ ڪسوٽين جو واسطو ڪهڙو؟ انڌي منڊي جي مدد لاءِ هرهڪ ٿي هٿ ڍگهيريو پر ڏندي مشٽنڊي تي مون ڪنهن کي ڪهل ڪائيندي نه ڏٺو. لچ ۽ اشراف ۾ اخلاقي سنڌو ته برابر هيو. پر جيئڻ جو حق ته هرهڪ کي هڪجهڙو حاصل هيو؟ سخاوت لاءِ ڪنهن جو هرو پرو لولو لنگڙو هئڻ ڪو شرط ٿورو ئي هيو؟ اڪيون هوٽي سخا ڪندي مون ڪنور ڪان پوءِ ڪنهن کي ڏٺو ته اهو هيو، هڪ سنڌ جو وڏيرو. چام صادق علي. هيو به عيبدار ۽ گنهگار. تو ۽ مون جهڙو. پر تفاوت رڳو اهو ته اسين طالبو ۽ گهرجائو ۽ هو سخي. جو زمين آسمان جي وڇوٽيءَ کان به وڏو فرق هيو.

الله واري سخا ته آهي بي مثال ۽ لازوال. اڻ ڪٽ ۽ بي انت. هو اڪيلو انداتا آهي جو بنان پڇڻ جي ڏئي ۽ جي ڪائونس نه گهر ته ڏمرجي. وري مزو اهو جو ڏمرجي تڏهن به ڏئي. ان ڪري ماڻهن جي پرچاءَ کان ته الله جي ڏمر ڀلي. ڪنور ته ويچارو هيو منگتو فقير. سندس سخا هئي جهولي جهلي پنڻ ۽ جو ڪجهه وٽس هيو سو سر سوڌو ڏيڻ تائين. پر چام جي سخا به سيءَ اصولي ليڪا لنگهيل هئي. نه فقط اهو ڪجهه قربان ڪندو جو پاڻ وٽ هيس پر جنهن جي گريبان تي هٿ ڦهيس ته اهي ڪيسا به خالي ڪري ٻين جي گهرج پوري ڪندو. پنهنجي زمين ته هيس ٻارهوئي گروي. پنجن سالن جو فصل اگوات وڪاڻل. پڇاڙيءَ ٻئنڪن جا ڪنڌا ڪٽي به ٻين جي کوٽ پريندو. پر ڪنهن کي نراس ڪري نه موٽائيندو. جڏهن وزير ٽئي وسوارو ٿيو ته پوءِ آئي وئي لاءِ ونَسو ٿيندي رهي. هر غريب غربي کان ويندي چورن ڦورن ۽ وڏيرن تائين سڀ لاءِ ديگ چڙهيل هئي. پلاٽن جي بارش ٿيندي رهي. جنهن چيو ته قرض لاهڻو هيو ته ان کي چار سئو گز.

جنهن کي نياڻي اٽارٽي هئي ته هڪ هزار وال. جنهن فرياد ڪئي ته رن زال آهيان ته پوءِ به هزار گز زمين الاٽ. پنهنجي ان دور ۾ حالت اها هيس جو مون ڪيئي پيرا مارڪي کي انهيءَ اوسيئڙي ۾ ڏٺو ته ڪو يار اچي ته چار پئسا اڌارا وٺي رات جي ماني ٻاهران گهرائي کائي!

هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڇامر جي عام جامر ۾ انداڌند سخا ۾ ڪيئي لوپي ۾ لالچي به لڪاپتي ٿي ويا. ڪن ڪالونيون وڪڻي ڪروڙ ڪمايا، پر ڪي اهڙا به هزارين مسڪين هئا جي اٽاٽ ۾ اٿهوند ڪان آجا ٿيا. سنڌ جي شهرن ۾ جايون راتو رات ائين ايرڻ ۾ اُسرڻ لڳيون ڄڻ شاهجهاني اڏاوت وارو دور وري واپس آيل هيو. وقت جي حاڪم شڪايت ڪيس ته "ڇامر سرڪاري زمين پڳڙن مُٺ تي پيو ورهائين؟" چي ڇاجي سرڪاري زمين؟ زمين آهي الله جي! اصل الاٽ ٿيل آهي آدم ۾ سندس اولاد لاءِ، هر انسان کي ڌرتيءَ تي مٿي لڪائڻ لاءِ اجهو ته گهرجي. سرڪار جو ته وس پڇي ته جيڪر سج چنڊ جي روشنيءَ تي به ڍل وجهي اوڳڙ ڪري. مون نه پنهنجي لاءِ ڪو گهر ٺاهيو ۾ نه ڪو پنهنجن جا ٿو پيٽ ڀريان. شهر وڌندا ۾ وسندا ۾ ماڻهو آباد ٿيندا." ۾ ٿيو به ائين. صوبي جا سپيئي شهر سندس دور ۾ وڌيا. ڪراچيءَ کي ته چار چنڊ لڳي ويا. هئي ته اصلي مهاڻن ڇائي. نپائي واڻين، سامائي پارسين ۾ انگريزن جي اوٽ ۾. واڻين وئي ڏتڙجي مهاجرن پناري پيئي، پوءِ به سرڪار نه سنواري. اها ته لڏي وڃي اسلام آباد سکي ٿي. پيلو ٿئي سمگلرن جو جن ڪيس ڏاج ڏيوڻ ڏيئي سندس مٿي تي هٿ رکيو. پر ڪيس سچي سونهن بخشي سخي ڇامر صادق عليءَ! جنهن صدقي هاڻ گهونگهٽ کولي پيئي مور جيان ٽلي. هي برابر آهي ته ڇامر ڪو پنهنجي هڙان سخا ڪانه ڪئي. پر ماڻهو ته پرائي خرچ تي وڏيڪ بخيل ٿيندا آهن. هاڻ ته ڪو ڪنهن کي نوازي؟ ڪنهن جا هٿ ڪنهن ڪپيا ته نه آهن. ڏئي ته برابر ڏاتار ٿو. پر الاجي ڇو، پيلو منهن هوندو آهي هميشه پنداريءَ جو!

سخا سنڌ جي ڇامن جو مَرڪ آهي، پر صادق عليءَ کي سخا ورثي ۾ آئي. ڇامر مٺا خان سندس ڇاچو، تنهنجي سخا سنڌ جي لوڪ ادب ۾ حاتم واري حيثيت رکندڙ آهي. سنڌ جي واحد وڏيرو هيو جو خرزينون ناٺي جون گهوڙي تي ڌري گهر ڪان ٻاهر نڪرندو هيو. ڪڏهن ته ائين به ٿيو جو گهوڙي سنجن سوڌي سائل کي ڏيئي پاڻ پيرين پنڌ وٺاڻ تي

پهچندو هيو. چون ٿا تہ ڪو سوالي وٽائنس خالي نہ ويو. ڪيس ڄاڻ سڄاڻ هوندي هئي تہ ڪيترا سکر ماڻهو لاچاريءَ جو بهانو ٻڌائي وٽس اچي هٿ ٽنگيندا هئا، پر مٺي ڄام ڪڏهن منهن ڪوڙو نہ ڪيو ۽ نہ ڪنهن کي سکڻين هٿين واپس موٽايائين. ڄام مٺا خان کان پوءِ وري ڄام ڪانڀو خان، ڄام صادق عليءَ جو پيءُ، پنهنجي وقت جو ناميارو ۽ نواب سخي هيو، سندس خير خيرات وارو طريقو ئي نرالو هيو. ماڻهو ڪائنس خيرات وٺڻ اهڙي يقين سان ويندا هئا ڄڻ پنهنجي اوڌر اوڳاڙڻ ٿا وڃن. سندس پٽ کي بہ اهو ئي چوڻ هيو تہ "جي آس رکين تہ الله توکان حساب نہ وٺي تہ تون پاڻ بہ ڪنهن سان ليکو نہ ڪر، جي ڪنهن کي ڏين تہ وڏي دل ڪري ڏي نہ تہ بس پلي. ياد رک ڏنو ڀنو آهي. ڏيڻ کانپوءِ ڏنو وسار. نہ تہ ڏنو ڪنو ٿيندءِ." جيسين جيئرو هيو صادق عليءَ تي اها ڊيوٽي رکيل هئي تہ جي ماڻهو ڳوٺ ۾ اوطاق تي اچن تہ انهن جي گهوڙن جون واڳون وٺي سندن آدر ڀاءُ ڪري، مهمانن جا هٿ ڌوئاري، ۽ وڃڻ وقت ساڻن گڏجي ٻاهر وڃي خدا حافظ ڪري. هڪ دفعي ڀڄيو مانس تہ آجيان ڪرڻ يا الوداع ڪرڻ لاءِ پيرين اگهاڙي ڇا لاءِ ٿو وڃين؟ چي "ڪانڀو خان جو پٽ آهيان. بابي مرحوم کي بہ ماڻهن جي آءٌ ڀڳت ڪرڻ لاءِ جتي هٿ نہ ايندي هئي."

ڀاڳ بہ عجيب چيز آهي. جنهن کي لڳي تہ اڏي ڇڏي، پر شل نہ ڦٽي. پوءِ اڳيون نور بہ ڇٽ. وري جي موٽ ٿو ڪائي تہ اهو بہ چوٽ تي چڙهي پوءِ. چوٽيءَ تي بہ ٽڪاءُ اصل ڪونہ اچيس. ڇو تہ وقت وانگر بخت کي بہ هڪ جاءِ تي ويهڪ آهي ئي ڪا نہ. هڪ مشهور انگريز ليکڪ آسڪر وائلڊ، جنهن کي بہ ڀاڳ سندرو ٻڌي مٿي عرش تي چاڙهي گهمائي وري آڻي فرش تي ڦهڪايو هيو، تنهنجو چوڻ آهي تہ "جڏهن ڏسو تہ اوهان جون مڙوئي دعائون اگهايون ويون آهن تہ پڪ ڄاڻو تہ اوهان جي سزا پڻ شروع ٿي چڪي آهي." ڄام جي بہ من جون سڀ مرادون اچي پوريون ٿيون هيون. ڄام تہ ڄمندي ڄام ئي هيو. مال متاع جي بہ ڪمي ڪانہ هيس. دل گهري ديوي ۽ آل اولاد بہ عطا ٿيل هيس. سنگت ساٿ ۾ بہ سرخرو هيو. وڏيري مون وزير ٻڌجي هاڻ سرڪار بہ سڏيو ٿي ويو. سونهري موقعو ڏسي قسمت کلڻي ڪائڻ لاءِ ڪر موڙيا!

ڦيرين ئي لوڏي ڄام کي جهوري وڌو. سندس جاني ۽ جگري

دوست علي بخش جوڻيجو خون ٿي ويو. قتل جو ڪارڻ ته تلاش ڪرڻ آهي ئي بي سود ۽ بي معنيٰ. ڪنهن به ماڻهوءَ جي مارائڻ لاءِ به ڪو دليل ٿيندو آهي ڇا؟ موت جو معاملو ته آهي تقدير جي ذمي، جو خفو هوءَ اڳي پوءِ يا واري وٽيءَ تي هر حالت ۾ پاڻهرتو نباهيندي رهندي آهي. پارت جي بلبل، لتامنگيشڪر کان ڪنهن سوال پڇيو ته تو اڃان شاديءَ جو فيصلو نه ڪيو آهي سو ڇو؟ ته ڪلي ڏنائين. چي، "مورک! جيون، سنجوڳ داڻو پاڻي ۽ موت جا فيصلا آڪاش تي ٿيندا آهن ۽ وري بجا آوري ٿيندي آهي ڌرتيءَ تي." پنهنجي پياري دوست جي قتل ڄام جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. هوش عقل وڃائي پنهنجي پاڻيءَ ۾ نه رهيو. ڪيس اها سمڪ نه رهي ته هو ڇا ڪري رهيو هيو ۽ ڇا ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. لاهي پاهي انڌ جي گهوڙي تي چڙهي بيٺو ۽ گهاٽي وارن ڪمن ۾ ڪاهي پيو. جو پڇتاءَ جان جيئندو سندس پچر نه ڇڏيندو.

ڏاهن جو چوڻ آهي ته هيءَ دنيا هڪ دائمي ناٽڪ آهي جنهن ۾ اسين سڀ ائڪٽر آهيون ۽ ويس ڌاري پنهنجو پارٽ پيا ادا ڪريون. هي جهان کيل تماشو برابر هوندو، پر انسان جي ائڪٽر هئڻ ۽ کيل ۾ سندس ڀرپور ڀهرو وٺڻ بنسبت البت مونکي شڪ آهي. مونکي پنهنجو تجربو هي ٿو سيکاري ته هي سنسار هڪ پتلين وارو تماشو آهي جنهن ۾ انسان بي جان پتلين سمان آهن. پتلين جي حرڪت وارا سڳا ڌاڳا وري ڪنهن ڌرتيءَ جي بازيگر وٽ نه پر آسماني ڪاريگر هٿ وس آهن، جو پيو جڳ جو چرخو هلائي. حقيقت جي حال واري پوري خبرچار نه هوندي اسين ائين پيا سمجهون، ته مالڪ پاڻ پتلين کي نچائي، پيو پنهنجي دل وندرائي. اسين "ڄڄ پرائي احمق نچي" وانگر پنهنجي پرائي وڃت ۽ جهمر تي خواه مخواه ڪڏهن خوش ڪڏهن خفي پيا ٿيون. اها سوچ به نه اٿئون ته جو ڪجهه ڪري رهيا آهيون ان ۾ اسانجي مرضيءَ کي ڪو وزن يا دخل به آهي يا نه. پوءِ ڪڏهن خوشيءَ ۾ ڪڳيون ٿا هڻون ته اسان کهڙي نه کيپ ڪئي. ڪڏهن وري وينا ته هٿ هڻون، ته، اوهوا خطا ٿي ويئي، کهڙو نه ڪڌو ڪم ڪيوسين. انساني عمل، قسمت جو ليکو يا لوح محفوظ ساڳي شيءَ آهن يا الڳ؟ اها خبر الله کي. پر آخرين نتيجي ۾ انسان هن

فيصلي تي پهچي ٿو تہ "آخر ائين ٿيڻو هيو!" منهنجي خيا ل ۾ هڪ ماڻهوءَ کي ٻي ماڻهوءَ جي زندگي يا موت تي اختيار آهي ئي ڪونہ. ڄام صاحب بہ تقدير جو ڌڻيو تہ ٻڌجي سگهيو ٿي پر خود ڪنهن جي تقدير هئڻ؟ هرگز نہ.

چوندا آهن تہ بدبختي اڪيلي سر ڪڏهن نہ ڪنهن وٽ آئي. جي ايندي تہ سڄي ٽبر ساڻ اچي سهڙندي. اڃان پنهنجي محبوب ۽ مربي دوست جو لرزو ۽ لحظو سهسائي مس ساهي پٽي هئائين تہ سندس امڙ لاڏاڻي لاءِ سانباها ڪيا. ڄام دعا ۽ دوا وارن حيلن وسيلن ۾ وسان نہ گهٽايو. پر الاهي امر اڻ ٽر ٿي ڏٺو. نہ فقط ماءُ سان والهانہ محبت هيس، پر هي ايمان ۽ عقيدو هيس تہ سندس ڀاڳ بخت سڀ ماءُ جي سر تائين سلامت هيو. پاڻ فخر سان چوندو هيو تہ "امڙ جي دعائن جي مٿان چوڪنڊي اڏيل اٿم جنهن ڍال ٿي هر آنڌي ۽ جهڙي کان پناه ٿي ڏني." جڏهن امڙ پاسو ڪوڙيو تہ ڄام بيحال ٿي ڍرڪي پيو. روح راڙي گڏ نشي جو سهارو ورتائين تہ من جي مونجهہ شايد ميسارجي وڃي. شايد اها ڄاڻ نہ هيس تہ نشي واپرائڻ سان غم غلط نہ پر اڃان وڌيڪ ٿيندو آهي. اڪيتي هلي اڌرنگي جي لپيٽ ۾ بہ آيو. پر ڪو ڏنو ڀنو ٿيس. مس مس ڪري پيڙا کان پار ٿي اٿي ڪڙو ٿيو.

دلي دوست جو قتل ۽ امڙ جو لاڏاڻو، اهي اهڙا سخت صدما هوا جن سبب سڄين لنگين سالم رهڻ جيڪڏهن ناممڪن نہ تڏهن بہ مشڪل ضرور هيو. ڄام ويڳاڻو ۽ اپاٽڪو ٿي پيو. پانپي ويو تہ سندس قسمت جو رخ ڀاڳ جي ابتڙ هيو. هونئن بہ اوج ۽ عروج واري ڏاڪڻ ڏاڍي ترڪڻي ٿيندي آهي، سٽيي جو آهي. ڪو مهمير هوندو جو گهٽي دير تائين پير ڄمائي بيهي سگهي. ڄام پاڻ بہ هاڻ پيرن بجاءِ پڇن تي بيٺو هيو. ٻن ڌوڏن ئي ڪيس لوڏي ڇڏيو هيو. ويتر ان حڪومت جي بہ جڙ اکڙندي ڏٺائين جنهن جو پاڻ بہ چوٿون پائو هيو. ڪيس پليءَ پٽ پروڙ هئي تہ هر حڪومت جو ٻاهريون تهہ فولاد جو هوندو آهي. پر اندرين اڏاوت عاج جي. جنهن ڪري سندس جناءُ بي پروسي ٿيندو آهي. ٿوري لوڏي اچڻ تي ائين پرزا پرزا ٿي پوندي آهي، جڻ چينيءَ جي ٿانون وارو ديش هٽ

ڪان ڪسڪي هيٺ ڪريو. ڇاڪاڻ ته ڪاري ڏاند جا مالڪ اڄهو آيا ڪي آيا. جنهن سان روح جو پرچو هيس اهو الوداع ڪري چڪو هيو. امڙ وئي دعا جا در هئا اڳي ئي بيڪرئيل. هاڻ سندس لاءِ هتي ڪهڙي اپيل هئي؟ ڇو نه ڪي ٻيا وڻ وسائجن. اهو سوچي اڏامڻ لاءِ پر سهيڙيائين. ڪو پکو ٽوروئي ٽي ويو. چنگ چنگيرا ڪيس هوائي اڏي تي خدا حافظ ڪرڻ آيا. هتي سندس زندگيءَ جو هڪ باب پورو ٿيو ۽ ٻيو موڙ شروع ٿيو.

منهنجي ڄام صاحب سان پهرين ملاقات اڄ کان ٽيويهه سال اڳ لاهور ۾ ٿي. جڏهن پاڻ فقط هڪ وڏيرڪو يار هيو ۽ اڃان ميڻ جي سانول مس نسري هيس. مونکي منجهس ڪا خاص لياقت ڏسڻ ۾ ڪانه آئي هئي، سواءِ ان جي ته ڪوڙ سهٽو ۽ ايمانداري سان ٿي ڳالهايائين. ڏهاڪو سال پوءِ ڪيس بلڪل نرالي رنگ ۾ ڏٺم. بت ۾ سگهارو. موڪري منهن تي ڇاپئين ڏاڙهي. رحمدل اکيون ۽ سلوٽي زبان، پر بي لغام. دماغ به بلاجو هيس. پر سوچ جو انداز جڳ کان الٽو. ڇهي ڇتي ڳالهائڻ بجاءِ ڦانوڙي دهل جيان ٿي وڳو ۽ هرهڪ کي منهن تي ڦهڪائي ٿي ڏنائين. ذهن ۽ ظرف به تيز تر پر واڇوڙي جيان نه منزل نه مقصد. گنيير گهٽ ۽ تتي تاءِ نتيجي تي پهچڻ لاءِ آتو ٿي ڏٺو. مونکي ته ائين ٿي معلوم ٿيو ته ڄڻ سندس وجود ۾ هڪ کان وڌيڪ شخصيتون سمايل هيون جي هڪ ٻئي جي ضد ۾ ۽ تڪراري ٿي ڏٺيون. ڪنهن زماني ۾ حيدرآباد جي بازارحسن ۾ به ڳائٽيون مشهور هيون جي پاڻ ۾ سڳيون ڀينر پڻ هيون. ٻنهي جو ناچ ڳانو، قد ڪاٺ ۽ ناز نخرو سندن نالن جيان هڪ ٻئي جي ابتڙ هيو. هڪ هئي نوابي ۽ ٻي گولي. ڄام صاحب جي مزاج ۾ به ٻيئي رخ تارازيءَ جي پُڙن جيان ساڳئي وقت پسبا هئا. هو لاپرواهي ۽ سخا ۾ نوابن جو نواب هيو، نوڙت نياز ۽ نهنائيءَ ۾ گولن جو گولو!

شروعاتي دور ۾ هر وڏيري جي معراج جيان ڪيس سرڪاري عملدارن جي ٽهل ٽڪور ۾ مشغول ڏٺم. پر پوءِ هي ڇاڪاڻ حيران ٿي ويس ته انهن جي پرگهور ٿي لڏائين جي سروس کان موقوف ٿيل هئا يا جن جي نوڪري خطره ۾ هئي. عجب اهو جو سالن جا سال ڪيترن ڪامورن کي سندس "روٽي ڪپڙي ۽ مڪان" جي سهاري ٽڪندو ڏٺم. جڏهن ١٩٧٢ع ڌاري سرڪاري نوڪرن ۾ ٽاڪوڙو وڌو ويو ته ڄام اڪيلو انسان هيو جو

پارٽي جو ذميوار رڪن هوندي به لڪي ڇپي انهن جي هڙان ۽ وڙان مدد ڪندو رهيو جو راتو رات روزگار کان نره ڪيا ويا هئا. ڀ ٽي درجن ماڻهن کي ته آءُ شخصي طور سڃاڻان جن کي پلاٽ ڏيڻ گڏ ہي پٽ سٽ ڪري سندن مالي مشڪل ڪشائي ڪيائين. جيتوڻيڪ انهيءَ زماني ۾ منهنجي ساڻس فقط رسمي ڏيٺ ويٺ هئي تڏهن به عيد رات جي انڌيري ۾، پاڻ پنهنجي گهر واريءَ سوڌو منهنجي گهر اچي همدردي ڪيائين. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هڪ آفيسر هٽ، جو اڄ ڪلهه وڏي عهدي تي سرفراز آهي، مونکي دڪانن ۽ جاين جي الاٽمينٽ موڪلي ڏنائين جن جي پڳڙي ان وقت جي اگهه تي ساڍا ٽي لک رپيا هئي. هيءَ منهنجي مجبوري هئي جو مون در آيل لڪشمي موٽائي ڇڏي. پر ڄام جي احسان جو ٻپو منهنجي پٺيءَ تي برابر لڳي چڪو. هي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو هيو جو ماءُ پيءُ ۽ استاد ڪانپوءِ مون تي ڪنهن اهڙو ٿورو ڪيو هيو. الله پاڪ کيس ڀرا ڏئي. جي منهنجو اچو ۽ ڏڪندڙ متو ڪڏهن به سندس پيرن جي پٺي تي ڪتب اچي ته آءُ جيڪر پاڻکي ڀاڳوارو ڀانيان!

جتي لڏي وڃي آڏاڻو اڏيو اٿس. اتي به ہڏو اٿر ته اوطاق ڪوليو وٺو آهي. ٻارهوئي لنگر پيو هليس. لنڊن جهڙي مهانگي ملڪ ۾ جتي قيمتون پيون آسمان سان ڳالهيون ڪن، جتي ڄانهه پيارڻ تنو سيڻ سڄڻ پاڻ ۾ پيت برادري پنجيو ڇڏين. اتي ست ڏارين کي سڏي ست رڃيون ڪارائڻ ڪو چرچو ته نه آهي. اهو ڏينهن ڪو چنڊو هوندو جو وٽس پنج ست مهمان ٽڪيل نه آهن. ماني ہوڙ ته الله تو ڏئي پر پرديسن ۾ ڄامن واري مهمان نوازي بدستور جاري رکڻ تمام وڏي ڳالهه آه. وري پن سن جا پائونڊ ڪنيو هڪ هڪ اڳيان آڇ ڪري ته ادا پرائي ملڪ ۾ آيا آهيو اوهان کي ضرورت هوندي. هاڻي وٺو هيءُ، صبح سوايو ڏيانو. سندس ڪلها ڳنل آهن. وٺو تو ڳن ڏئي. اها خبر اٿر ته نه هتان ڪا ڪاري پاڻي ڪٽي ويو هيو ۽ نه وري اتي ڪو ڪارخانا ٽا هلنس. اتي نوڪري ضرور ٿو ڪري پر ايتري پگهار دنيا جي ڪنهن ڪاتي ۾ آهي ئي ڪونه جو ڄام جي خرچ ۽ خيرات جي پورت ٽئي. پوءِ الاجي سون ٿو ناهي. ڏاڙا هٽي همياڻيون ٿو هٽ ڪري. يا وري تڏي هيٺان ٿو روز ڪٽي. اها خبر خداءِ کي.

ڄام صادق ذاتي طور هڪ سدا بهار ۽ شاهاڻي شخصيت جو

مالڪ آهي. گهڻ ۾ گهڻ مونکي سندس جهڙو هٿ جو سخي درياه دل ۽ سرويچ ساٿي سنڌ ۾ ٻيو ڪونہ سجهي. خاص ڪري ماٺيپي جي هن ڏيوالہ واري دور ۾، جڏهن ويا مور مري ۽ هنج نہ رهيو هيڪڙو. سائس پلڪ پهر ڪچهري ڪرڻ آهي، هڪ غمخوار وندر ۽ ورونهہ. مهمان نوازيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ. دل جا دروازا هميشہ هرهڪ لاءِ کليل. طبع جا ڪجهہ رخ انوکا ۽ عجيب. هڪ تہ پئسي کي نہ هٿ لائيندو ۽ نہ جان ساڻ رکندو. ناڻو سدائين نوڪرن حوالي. ٻيو شڪار بہ عمرپر ڪونہ ڪيائين. نہ وري وڏيرن جيان عملدارن يا حاڪمن کي پلجي بہ شڪار ڪرايائين. ٽيون دهماني ۽ ڪوڙو هوندي بہ مون جهڙس ڪو صاف گو ۽ ڦاٽوڙو دهل ڪونہ ڏٺو. هڪ عجيب ۽ انوکي شخصيت. هي اوهان جي وس ۾ آهي تہ ڪيس پسند ڪريو يا ناپسند، پر ڪيس نظرانداز ڪرڻ؟ ناممڪن. جي ڪيس چاڙن سچاڻن انهن لاءِ ڪوٺو يا ڪرو ڳالهہ ساڳي. پر جي سندس ساک جو صحيح ڪاٿو ڪرڻو آهي تہ پوءِ اها پڇا غريبن، مسڪينن ۽ محتاجن کان ڪريو تہ بهتر.

چار کي پرديس وئي پنج سال ٿيا آهن. ٻڌو اٿم تہ وطن لاءِ اباڻڪو آهي. اداس ڪيئن نہ هوندو. آخر بہ تہ ڪونج قطارن کان وڇڙي آهي. هونئن بہ هن ملڪ جي ميري مٽيءَ جو ڪڪرالي ريت ۽ بجريءَ سان ڪهڙو واسطو؟ ڪجهہ ڏينهن ٿيا تہ سندس اوچتو ٽيليفون جو سڏ اچي سهڙيو. پڇيو مانس تہ منهنجي لائق ڪا ڪار خدمت؟ دل پرجي آيس. سندس آواز اُمالڪ گهگهو ٿي ويو. چيائين تہ هائو. "چار ڳوٺ وڃ. منهنجي اباڻي مقام پهچي منهنجي امڙ جي بنيءَ پيرانديءَ بيهي فاتح پڙهہ. امڙ سان منهنجو احوال بہ اور ۽ دعا لاءِ بہ ٻاڏاءِ".

سڪندر ثاني

خون خرابيءَ جو دستور سڀ کان اول حضرت آدم جي پهريئي پٽ هابيل قائم ڪيو. هن پنهنجي ڀاءُ قابيل جو خون وهائي انساني خونريزيءَ جي الله توهار ڪئي. پوءِ رتوڇاڻ جي خوني ريت شروع ٿي. هيءَ روائت اڄ ڏينهن سوڌو برابر هلندي ٿي اچي. ڏسجي ائين پيو ته ڇڻ قتل غارت به انسان جو هڪ ثقافتي ورثو ۽ ورونهه آهي. جنهن وسيلي هو وقت بوقت پنهنجي دل وندرائيندو ٿو رهي. جيڪڏهن ڪنهن عام رواجي چارڻ به ڪڏهن ڪو سريلو ساز وڄائڻ سکيو آهي، ته پهرين فرصت ۾ سرندو ساڻ ڪري سر سوالي ٿي، وڃي ڪنهن نه ڪنهن ڏياچ جو ڪنڌ ضرور ڪپيو اٿائين، عزرائيل ته اچي ٿو لڪ ڇپ ۾ ۽ سانگي سان. جي وار به ڪندو ته بيماريءَ بهاني، يا ڪنهن حادثي جي اوٽ ۾. پر حضرت انسان ڪي ته هٿ ۾ ڪٽاري ۽ ڪلهي تي دونالي دمبوق آهي ئي آهي. ڪوس ڪرڻ ڪان اڳ. ڪنهن به قاتل، ڪڏهن هي نه سوچيو ته جنهن کي هو ماري رهيو هو، اهو ته هونئن به اوس هڪ نه هڪ ڏينهن مرڻو هيو. پر پاڻ ڪي به ته آخر هي جهان ڇڏڻو هيس!

ڏٺو وڃي ته حضرت انسان جي هر دور جي تواريخ، رت ۾ رنگيل هڪ خوني داستان آهي. تواريخ جو سڀ کان وڌيڪ ڀيانڪ باب آهي "انسان جو ناحق خون". يا جنهن فعل کي تسڪين خاطر "شهادت" سڏيو ٿو وڃي. هونئن ته انساني قتل ڪنهن نه ڪنهن قانون، رواج يا مصلحت جي آڙ ۾ ڪيو ٿو وڃي. جيئن ڪو ٻڪرو قربانيءَ جي نالي ۾ ڪٺو وڃي. پر بي گناه خون هڪ اهڙو انساني عمل آهي جنهن لاءِ ڪو عقلي اخلاقي يا مذهبي دليل آهي ئي ڪونه، سواءِ هن سبب جي، ته بني آدم اهو ساڳيو ئي ٻه پيرو حيوان آهي، جهڙو خالق ڪيس ازل ڪان خلقيو هيو. هن ٻپيري جانور، انسان هئڻ جي دعوا ته ضرور ٿي ڪئي، پر منجهس انسانيت دز برابر به ڪانه هئي.

قديم زماني کان وٺي هيل تائين جن انسانن کي بي ڏوهه ۽ بي قصور موت جي ٽڪنڪيءَ تي چاڙهيو ويو آهي انهن جو شمار ڳاڻاٽي کان ٻاهر آهي. پر انسان جي سموري تواريخ ۾ جي به خوني واقعا قلمبند ٿيل

آهن، تن سيني ۾ ، ان معصوم جي قسمت کان وڏيڪ افسوسناڪ مثال ملڻ مشڪل آهي، جنهن ٻار جي عمر تيرنهن ورهيہ هئي ۽ جنهن ٻار جي جوان ٿيڻ لاءِ سموري دنيا جا ماڻهو منتظر هئا. هن نينگر ۾ روءِ زمين جي ماڻهن جون اميدون هيون. هن جي سار سنڀال ۽ پرگهور لهڻ لاءِ پيءُ هيو ئي ڪونہ. ڇاڪاڻ تہ سندس پيءُ تڏهن ئي فوت ٿي چڪو هيو جڏهن هي معصوم اجان ماءُ جي پيٽ ۾ هيو. اجان ٻنڊڻن ۾ هيو تہ سندس رولڙي جي زندگي شروع ٿي. هڪ جنگي ڪئمپ کان پوءِ ٻي ڇانوڻي جي رخ ۾، هڪ علائقي کان ٻئي پرڳڻي ڏانهن، لڳاتار ڏکن ۽ ڏاڍن ۾ گهلبو رهيو. عالمگير حڪومتن جون عقابي اکيون هن معصوم جي تاڙ ۾ رهيون. هر هاڪارو حاڪم ڪيس حاصل ڪرڻ ۽ سندس ورثہ جي قبائڻ لاءِ جدوجهد ۾ رهيو. سموري مشرقي دنيا جي تخت جو حقي والي وارث هوندي بہ هي ٻهريون نظربند ۽ پوءِ قيد ۾ ٻاندي ٿي رهيو. جڏهن هن ابهم جي انت آڻن لاءِ ترار اُپي ٿي تہ اها بہ خبر خير ڪي هيس تہ ڪيس، ڪنو ڇا لاءِ ٿي ويو. اهو اڀاڳو ٻار هيو دنيا جي عظيم فاتح ۽ روءِ زمين جي والي، سڪندر اعظم جو پٽ ۽ وليعهد "سڪندر ثاني".

سڪندر اعظم سن ٣٢٣ قبل مسيح، ماه جون جي آخري ڏينهن سانجهيءَ ٽاڻي، بابل شهر ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. مرڻ وقت سندس عمر ٻٽيهہ سال اٺ مهينا هئي. ويهن سالن جي عمر ۾ تخت ماڻيو هئائين. حڪومت ڪئي ٻارهن سال اٺ مهينا ٿيا هيس. ڦوہ جوانيءَ جو موت. اهو بہ اوچتو. مضبوط دليون بہ ٽرٽلي ۾ اچي ويون. جوش ۽ جولان واري اٿاه زندگي، جنهن جي اجهامڻ لاءِ ڪي آثار هئا ئي ڪين. ڪنهن کي يقين ئي نہ ٿي آيو تہ اهڙي هستيءَ جي حياتي بہ ڪا بي پروسي ٿي سگهي ٿي. آخر ڪو رواجي ماڻهو تہ نہ هيو. جهڙس عظيم فاتح دنيا اڄ تائين پيدا نہ ڪري سگهي آهي. هڪ غيرمعمولي انسان ۽ جنگي جوڌو. ۽ روءِ زمين جو حاڪم! سندس مئي اهڙي مايوسي ڦهلي جڻ سموري دنيا ڇوري ڇني ٿي چڪي هئي. جڏهن آخري هڏڪي ڏئي جسم بي جان ٿيو تہ سندس ساٿي ۽ ساٿي موت جي هئبت ۾ اچي ڪيس ڇڏي هليا ويا. سڪندر جو لاش اڪيلو سرد ٿيندو رهيو. سندس عزيزن ۽ رفيقن کي هي سمجهہ ۾ نہ ٿي آيو تہ هاڻ ڪيو ڇا وڃي؟ شاهي ڪئمپ جي اڱڻ ۾ البت ڪي ماڻهو هيڏانهن هوڏانهن ٽڪرين پرانگهون پرينڊي ڏنا ويا. ڪي تہ فقط هراس ۾ ڊوڙندا ٿي رهيا. شايد

ان سوچ ۽ پريشانيءَ ۾ تہ سپاٽي الاجي ڇا ٿيٺو هيو؟ ڪي هيڪڙ ٻيڪڙ روچ راڙي جا ٻہ آلاپ ٻڌڻ ۾ آيا. ماتم سڪندر لاءِ نہ هيو. جي سندس لاءِ هجي ها تہ هوند سندس لاش چوگرد چوپولو هجي ها. پر هتي تہ هر ڪو پنهنجا پٽڙا پٽي رهيو هيو تہ هاڻ سندس پنهنجو حشر ڪهڙو ٿيٺو هيو!

سڪندر اعظم جي موت ايشيائي ماڻهن کي سخت صدمو رسايو. ڇاڪاڻ تہ سڪندر اعظم سندن مهربان ۽ محسن حاڪم هيو. يوناني توڙي مقدوني سپاهين جي ظلم خلاف ڍال هيو. خود مقدوني سپاهين کي پڻ اهو احساس ضرور ٿيو، تہ ڪين دنيا جي ٻين قومن تي جا فوقيت حاصل هئي، ان جو بنياد اکڙي چڪو هيو. وڏي ڏکوئيندڙ ڳالهہ هيءَ هئي تہ سڪندري تخت جو ڪو والي وارث هيو ئي ڪونہ. البتہ سڪندر جي گهر واري ملڪہ رخسانہ اُميد سان هئي. ان ڪري باقي مٽن مائٽن ۽ تخت جي دعويدارن لاءِ هن سواءِ ٻيو ڪو چارو هيو ئي ڪونہ، تہ هو رخسانہ جي ويم تائين انتظار ڪن. سڪندر اعظم جا جي ويجها عزيز قريب هئا، انهن ۾ هڪ هيو فلپ آريدس. جو سڪندر جو ماٽيلو ڀاءُ هئڻ گڏ هڪ ڪمزور ۽ بزدل انسان پڻ هيو. سڪندر اعظم جي اڌ مغزي ماءُ اولمپيا ۽ سڳي ڀيڻ ڪلوپيٽرا جا ايپيرس جي راڻي هئي. سندس ٽي زالون هيون. هڪ "برسني" جنهن کان کيس پٽ "هيراڪلس" جي اولاد هئي، پر جيئن تہ برسنيءَ سان سندس رسمي شادي ٿيل نہ هئي، ان ڪري غيرقانوني ليکي ٿي وئي. ٻي زال رخسانہ هئي، جا اُميد سان هئي. ٽين "ستي تارا" جا ايران جي مرحوم شهنشاه دارا جي ڌيءَ هئي، جا سڪندر اعظم جي موت کان ٿورو عرصو اڳ سندس نڪاح ۾ آئي هئي.

سڪندر اعظم جو لاش اڃا ڪفن کان ٻاهر ئي هيو تہ محلاتي سازشون شروع ٿي ويون. گهوڙي سوار فوج جي ڪپتان "پرديڪاس" جو رايو هيو تہ هڪ اميرن جي مجلس قائم ڪئي وڃي جا ان وقت تائين ملڪي انتظام سنڀالي جيسين سڪندراعظم جي وارث جو مسئلو فيصل ٿئي. پياده فوج جي مهندار "مالمگير" وري "فلپ آريدس" کي شاهي جاءِ نشين ٿاڻڻ لاءِ پنهنجو فيصلو ڏنو جو سڪندر اعظم جو ماٽيلو ڀاءُ هيو. آخر نوبت لڙائيءَ تي اچي رسي. ڪافي رتوڇاڻ بعد ٻنهي ڌرين پاڻ ۾ هن شرط تي ٺاهہ ڪيو تہ فلپ آريدس، قائم مقام بادشاه ٿي رهي جيسين تخت جو والي وارث پيدا ٿئي ۽ بلوغت کي پهچي. پرديڪاس کي سموري فوج جو مهندار مقرر ڪيو ويو ۽ شاهي خاندان جي حفاظت ۽ نگهباني پڻ کيس سونپي وئي. سڪندر اعظم جي باقي فوجي مهندارن

کي دور دراز علائقن جي حڪومت سنڀالڻ لاءِ ٻاهر اماڻيو ويو ۽ ڪين مڪمل فوجي طاقت جو اختيار حوالي ڪيو ويو. مقصد هي هيو تہ جيئن اهي باثر ۽ طاقتور فوجي مهندار مرڪز ڪان پري ۽ پاسيرو رهن.

"مقدونيا" انٽني پيٽر جي حصي ۾ آئي. هي اڪيلو جرنيل هيو جنهن آخر وقت تائين شاهي خاندان سان وفا ڪئي. ان حد تائين جو پنهنجي پٽ "ڪسندر" کي بہ ان سبب تخت جي حق ڪان لا دعوا ڪري ڇڏيائين. ڇاڪاڻ جو هو سڪندر اعظم جي خاندان جو جاني دشمن هيو. سئليوڪس کي پرديڪاس پاڻ وٽ نائب ڪري رکيو ۽ پوءِ کيس بابل جو حاڪم مقرر ڪيو ويو. ڪرٽيورس ۽ لونيٽس ٻنهي کي ڇاڻي ٻجهي اهڙين جنگين جوٽڻ لاءِ روانو ڪيو ويو جنهن لاءِ خاطري هئي تہ هو ماريا ويندا. ۽ ٿيو بہ ائين. ڪين راه ڪان شايد ان لاءِ هٽايو ويو ڇاڪاڻ تہ ماڻهن ۾ سندن وڏي ساک پت هئي. ليسيماڪس کي ٿريسيا ڏانهن اماڻيو ويو جتي هو پنهنجي بقايا عمر خانہ بدوش قبيلن سان جنگيون جوٽيندو رهيو. انٽني گونس کي يومينس جي مدد لاءِ "ڦاپل گونيہ" روانو ڪيو ويو. ٽوليميءَ کي مصر جي حڪومت ملي جا هن پاڻ گهري ورتي. سواءِ هڪ اڌ عملدار جي، جن شاهي خاندان سان وفا ڪئي، باقي جملي مهندارن پنهنجون آزاد رياستون قائم ڪرڻ جو ارادو ڪيو. انهن ۾ ڪن تہ سڪندر اعظم جي سموري سلطنت کي ڦٻائڻ لاءِ بہ وسان ڪين گهٽايو.

رخسانہ، باختر جي هڪ قبائلي سردار "اختيار تيز" جي ڌيءَ هئي. سندس خوبصورتيءَ جي ملڪان ملڪ هاڪ هئي. "ستين" قبيلن سان جنگ جوٽڻ واري زماني ۾ سڪندر اعظم رخسانہ جي سگّ لاءِ گهر ڪئي. اهو خاطريءَ سان چئي نہ ٿو سگهجي تہ شاديءَ لاءِ آچ ۾ رخسانہ جي سونهن سوڀيا کي وڌيڪ دخل هيو يا سڪندر اعظم جي سياسي حڪمت عمليءَ کي. ڪن تواريخن ۾ هي بہ ڄاڻيل آهي تہ رخسانہ، سڪندراعظم کي هڪ پهاڙي قلعي جي فتح جي موقعي تي مال غنيمت طور هٿ آئي هئي. خير. ٣٢٥ قبل مسيح ڌاري سڪندر اعظم جي رخسانہ سان باختر جي شهر ۾ شادي ٿي گذري، ۽ پورن ٻن سالن بعد (٣٢٣ قبل مسيح) سڪندر اعظم جو جڏهن اوچتو موت ٿيو تہ رخسانہ کي اميدواري هئي. پنجن مهينن مدت پڄاڻان رخسانہ جي گود سائي ٿي، شهزاده جو نالو سندس پيءُ جي نالي پٺيان "سڪندر ثاني" رکيو ويو. رخسانہ ۽ سڪندر اعظم جي ماءُ اولمپيا ٻنهيءَ کي ٻار جي پالنا ۽ پرداخت جي ذميواري سونپي ويئي. سڪندر

ثانيءَ جو نالو، قائم مقام حاڪم آريدس جي نالي سان گڏ شاهي سڪي تي پڻ آندو ويو. هيءَ ٻي ڳالهه آهي تہ شهزادو پاڻ هڪ "ڪوٺي سڪي" جيان ڏرم جا ڏڪا ڪائيندو ۽ دربدر رهيو.

سڪندر اعظم جي ماءُ مهاراڻي "اولمپيا" شاهي تخت جي حقي وارث سڪندر ثانيءَ جي حفاظت لاءِ گهڻو ئي پاڻ پتوڙيو. پر قسمت گهڻي وقت لاءِ سندس ساٿ نہ ڏنو. جڏهن ٿورڙي عرصہ لاءِ مقدونيا جي حڪومت سندس هٿ ۾ آئي تہ شاهي فرمان جاري ڪري، قائم مقام گادي نشين فلپ آريدس ۽ سڪندر جي ٻہ سئو ساٿين کي ٻارين ٻچين قتل ڪرائي ڇڏيائين. سن ٣١٦ ۾ ڪسندر مقدونيا تي قبضو ڪري، ۽ پوءِ اسيمبليءَ ۾ ٺهراءُ پاس ڪرائي "اولمپيا" کي موت جي سزا ڏياري. سڪندر اعظم جي سڳي ڀيڻ راڻي "ڪلوپيٽرا" کي جنگي مهندار "ائنٽي گونس" ان موقعي تي مارائي ڇڏيو جڏهن هوءَ "ٽولميءَ" سان شادي رچائڻ خاطر مصر وڃڻ جا سانباها ڪري رهي هئي. سڪندر اعظم جي ٻئي پٽ "هيراڪس" کي سترنهن سال عمر ۾ ڪسندر جي چرچ تي هڪ صوبائي گورنر "پولي سپرڪان" قتل ڪرائي ڇڏيو. سڪندراعظم جي ٽين زال "ستي تارا" جا ايران جي اڳوڻي شاهہ دارا جي ڌيءَ هئي تنهن کي راڻي رخسانہ سازش سٽي ڳجهہ ڳوهہ ۾ اُڪلائي ڇڏيو.

سن ٣١١ ڌاري، گهرو لڙائي ۾ ٻهرو ونڊڙ سيئي ڌريون پاڻ ۾ ٺاهہ لاءِ رضامند ٿيون. فيصلو هي ٿيو تہ مقدونيا جي حڪومت ڪسندر وٽ بطور امانت جي رهي جيستائين سڪندر ثاني تخت ماٿڻ جي عمر کي رسي. ان مقصد لاءِ راڻي رخسانہ ۽ سڪندر ثاني، جي اڳيئي ڪسندر جي قيد ۾ باندي هئا، تن جي سار سنڀال بہ ڪسندر کي سونپي وئي. جو فيصلو نهايت عجيب هيو. ڇاڪاڻ تہ ڪسندر شاهي خاندان جو جاني دشمن هيو ۽ سڪندر جي ماءُ، ڀيڻ ۽ هڪ پٽ کي اڳيئي مارائي چڪو هيو. "ڪسندر" راڻي رخسانہ ۽ سڪندر ثانيءَ کي "ائمفي پولس" جي قلعي ۾ سخت پهري هيٺ قيد ۾ رکيو. جڏهن ڏينائين تہ ماڻهن ۾ سڪندر ثانيءَ لاءِ همدرديءَ ۾ روزبروز اضافو ٿي رهيو هيو ۽ اهو چوٻولو چوڌس چوڌار ڦهلندو ٿي رهيو تہ ڪيس آخري فيصلي تي پهچڻ ۾ ڪا گهڻي دير نہ لڳي. سنہ ٣٠٩ ۾ ڪسندر، راڻي رخسانہ ۽ سندس تيرنهن ورهيہ تاجدار کي ائمفي پولس جي گورنر گلاڪيس هٿان قتل ڪرائي ڇڏيو. اهڙي طرح سڪندر اعظم جي تخت جي والي وارث ۽ سندس سموري خاندان جو آخرين ڏيئو بہ اجهامي ويو.

سڪندر اعظم جي مئي پڄاڻان سندس ماءُ پائر پينر، زالون، ۽ اولاد کي ڪهائي شاهي گهراڻہ کي ٻهارڻ، تخت کي تاراج ڪرڻ ۽ خانداني نسل کي نابود ڪرڻ هي سڀ عام رواجي ڳالهيون آهن. جي روائتون اڄ ڏينهن سوڏو هلنديون ٿيون اچن. افسوس فقط هن ڳالهہ جو آهي تہ سموري خوني ڊرامہ ۾ جن ٻهرو ورتو سي سڀ سڪندر اعظم جي ننڍپڻ جا ساٿي، پيالہ پائي ۽ پڳ مٽو دوست، ۽ سندس هٿن جا پاليل ۽ نپايل ملٽري مهندار هئا. وڏيڪ ارمان شايد هن لاءِ بہ ٿئي، تہ سڪندر اعظم ڪو تاتارين جيان ظالم خونخوار يا وحشي حاڪم نہ هيو. پر هڪ مهربان، بهادر ۽ مدبر. جنهن سڀ کان اول، روءِ زمين جي "هڪ مرڪزي حڪومت" جو تصور پيش ڪيو. جنهن اصول تي عمل کان سواءِ هن ڌرتيءَ تي امن امان ٿيڻ ئي ناممڪن آهي. ان ڪانسواءِ سڪندر اعظم اڪيلو ملٽري مهندار هيو جنهن هرهڪ تباه ٿيل شهر جي بدلي ڏهوڻا نوان شهر اڏايا هئا. شايد تواريخ ۾ پهريون حاڪم هيو جنهن انساني وهنوار يا ملڪي ڪاروبار ۾ دنيا جي سيني ماڻهن کي هڪ اک ڪري ڏٺو ۽ ڪڏهن پلجي بہ قوم، مذهب يا علائقي جي فرق ڦير کي ڪا هوا يا هٽي نہ ڏني.

سڪندر ثاني اسان لاءِ خالص هڪ نالو آهي جنهن جي ڪهاڻي نصيب ۽ قسمت جي لحاظ کان عجيب آهي ۽ المناڪ پڻ. جن بہ انسانن هيل تائين سور سختيون سهي شهادت جو پيالو پيتو آهي انهن سيني ۾ سندس نالو جي سرفهرست نہ آهي تہ بہ سڀ کان آڳاٽو ضرور آهي. اسان واري هاڻوڪي زماني ۾ سڪندر اعظم جهڙي افسوسناڪ ۽ عبرتناڪ ڪهاڻي آهي،طائوسي تخت ۽ تاج جي. هي قصو ڪالهوڪي ڪهاڻي آهي جا هنريت آهي تہ:-

ايران جي شهنشاهہ آريہ مهر پنهنجي راڻي ملڪہ سوريا کي طلاق ڏيئي پاڻ کان الڳ ڪري ڇڏيو. هن ڪارڻ تہ هوءَ طائوسي تخت لاءِ والي وارث ميسر ڪرڻ ۾ ناڪام رهي هئي. ڇڻ اهو هر عورت جي هٿ وس هيو تہ جڏهن وڻيس تہ ٻار ڄڻي! ۽ اهو بہ نر!

شاهہ پوءِ هڪ ٻي وڏ گهراڻي حسين عورت "فرح ديبا" (شهربانو) سان شادي رچائي. ساڳئي سبب. ڇاڪاڻ جو ڪيس "جاءِ نشين" جي لوڙ هئي، جيئن شاهي سلسلو جاري رهي. شهربانو جو پير سدورو ۽ پاڻ بختاور ثابت ٿي! وليعهد ڄڻي شاه جي جهوليءَ ۾ وڌائين. شاهي شادمانا

شروع ٿيا. جڏهن تخت جمشيد جي جاءِ نشين جو جشن ملهايو ٿي ويو تہ بخت ڀنارو ٿهڪ ڏيئي کلي رهيو هيو!

وارث اڄ ننڍو سيان وڏو. جيسين جوان جماڻ ٿي تخت ماٺي. الله جي قدرت. تيسين تخت جو تختو نڪري ويو. جو عجيب هيو. اڳ تخت هيو پر لاوارث. هاڻ وارث موجود هيو پر تخت غائب! پر چڙو تخت اونڌو ٿورو ئي ٿيو هيو. بخت جا بہ تہ بخيا اڌڙي چڪا هئا.

آخر ايران جي سرزمين ايتري تہ اڇي سوڙهي ۽ تنگ ٿي، جو شهنشاهہ کي دفن ٿيڻ لاءِ ہہ گز زمين بہ نصيب نہ ٿي. ”جڏهن ايران جي رضا شاهہ پهلوي قديم ايران جي مجوسي شهنشاهيت جو ڏهہ هزار سالہ جشن ملهائي رهيو هيو، تہ قدرت وري اسلامي دور، جنهن بدولت ساسانين جي سلطنت پرزا پرزا ٿي خاڪ ۾ ملي ويئي هئي، تنهن دور کي وارو ڏيڻ لاءِ ڪنهن مجاهد مڙس کي جنم ڏيئي رهي هئي. ايران جي شهر ”قم“ جو هڪ رهاڪو ملان خميني، جنهن خالص اسلامي عمل لاءِ آواز بلند ڪيو، تنهن کي سزا طور ملڪ نيڪالي ڏني ويئي. هي الله جو نيڪ بندہ، فرانس ۾ جلاوطنيءَ جي زندگي گهاريندي بہ اسلامي تحريڪ جي بدستور تبليغ ڪندو رهيو. آخرڪار ايران جي انقلاب جو باني بڻجي اُسريو ۽ اپريو. جڏهن وطن ورڻ جو سعيو ڪيائين تہ رضا شاهہ پهلوي تخت تاج ۽ گادي ڇڏي پنهنجي تخت جي والي وارث، راڻي شهربانو، شاهي عملي ۽ اثالي سوڌو، هوائي جهاز وسيلي ڏکڻ آمريڪا ڏانهن فرار ٿي ويو.

قدرت منهنجي مالڪ جي! انسان جي سوچ ئي الٽ پلٽ ٿي ويئي. جو جلاوطن هيو، تنهن اڇي قديم سلطنت جي واڳ سنڀالي. جو تاجدار تخت نشين هيو، سو آمريڪا ۾ پناهہ وٺڻ لاءِ دربدر ٿيندو رهيو! قدرت جو قهر وري اهڙو جو هڪ تہ ڪو حڪمران، ڪيس پاڙوٽ پناهہ ڏيڻ لاءِ تيار نہ هيو ۽ ٻيو وري، ڪئنسر جي موذي مرض اڇي منجهس واسو ڪيو. پوءِ تہ ٻانهو ۽ ڏٿي! ناٺي جا ڍڳ ڪٺي هرهڪ کي آڇ ڪندو رهيو. پر ڪا ڇوٽڪاري جي راهہ هٿ نہ آئي. ٻاهر يا اندر، سڀيئي واٽون بند ٿي چڪيون هيون. آخر ڪيهون ۽ ڪوڪون ڪندي شاهہ پساهہ پورا ڪيا. رضا شاهہ تہ رضا ڪري ويو، جا رب جي رضا! پر سندس جنازہ کي ڪا زمين پنهنجو ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئي. گهٽي رولڙي پڄاڻان تابوت کي مصر جي هڪ قديمي مقام ۾ دفن ڪيو ويو. قدرت جي بہ شايد اهڙي مرضي هئي. مصر جي سرزمين هوندي بہ ايامن ڪان فرعونن کي پنهنجي آغوش ۾ آرامي پئي ڪندي رهي آهي!

وتايو فقير

قديم سنڌ جي سنڌي ٻولي ڪهڙي قسم جي هئي؟ ڪو پتو نہ آهي، توڙي جو تحقيق جاري آهي. پر هي ڄاڻ اٿئون تہ ڀٽائيءَ جي زماني کان اڳ واري سنڌي هئي "ڏٻي ۾ ٽڪريون". بيحد ٻاڙي، الف اگھاڙي ۽ ٻي سري. البت "شاه" آئي صحت بہ سڏريس ۽ رنگ بہ مٽايائين. سھڻي لطيف جي رنگ رنگي وڌس. سونهن بہ اُپريس، سريلي بہ ٿي ۽ سينگار بہ سکي، پوءِ اجرڪ اوڙهي اڇي اجري ٿي اڳيرو هلي. واٽ ويندي وتائي سان واقفيت ٿيس جنهن ڪيس مرڪڻ جي مام سيکاري. سوني تي سهاڳو. لاڪيٽي ۽ لطيف اڳيئي ٿي چڪي هئي وري مليس لطيفو. پوءِ تہ رچي راس ٿي پارس ٿي پيئي. جن جي منهن پيئي ۽ جن سان پنارو پيل هيس تن کي بہ اڏي ڇڏيائين. هو بہ هاڻ، ماڙهوءَ، ڪون ماڻهو ۽ چٽن مون ڄاموٽ ٿي پيا. اهڙي ڪمال جي ڪرشمي ۽ ڪايا پلٽ جو سهرو هيو ڀٽائي گھوٽ جي سر تي ۽ ٻيو وتايو. انهن ٻنهي ٻانهن ٻيلين جي آڌر ۽ سهاري سنڌڙي اڄ ڏينهن سوڌو پيئي ٽڪي.

وري بہ سنڌڙيءَ جي انهن سپاجھڙن کي سلام جن کي مارو ڄام جو مرم پيو ۽ ڀٽائيءَ جو پرم رکيائون ۽ سندس پلايون پال نہ پلايائون. سندس ٽڙيل پکڙيل ڪلام کي سهيڙي سينگاري قلمبند ڪري محفوظ ڪيائون. وقت بوقت ۽ سال بسال سندس ورسيون ملهائي سندس ڳڻ ڳائيندا رهيا، ۽ اهو شغل اڄ سوڌو جاري هلندو اچي. البت وتايو ويچارو! ويڳاڻن جيان ۽ پنهنجي ليکي، واتي ويٺي هلندو رهيو. وري بہ شڪر آهي جو وتايو ياد تہ آهي، ورنہ "ڪر لٿو ڌڪڻ وسريو" اسان جي هڪ پراڻي روايت آهي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ وتايو صدين کان سنڌ کي وندرائيندو ۽ کلائيندو پئي رهيو آهي. پوءِ ٿي سگھي ٿو تہ ڪيس وسارڻ ۽ سندس ياد کي من کان ميسارڻ، اسان سنڌين جي وس کان ٻاهر هجي.

هاڻ جيئن تہ وتايو "وقت" جي ڪسوٽيءَ تي پوري طور پرکجي چڪو آهي ۽ سندس چهرا چٽڪلا ۽ ٽوٽڪا ، سنڌي علم وادب ۽ عام سنڌي زبان جا "اَنوٽ انگ" ثابت ٿي چڪا آهن، تنهن حالت ۾ اسانکي جڳائي تہ سندس ہولن تي کلي "کن لاٿار" ڪرڻ بجاءِ، غور وفکر ڪريون ۽ گنڀيرتا سان سندس پيغام جو جائزو وٺون. جيڪڏهن اسين وتائي جون ورسيون ملهائي نٿا سگهون، سندس نيهن نياپي کي سهيڙي شايع ڪرڻ کان لاچار آهيون تہ گهٽ ۾ گهٽ سندس معنيٰ خيز "مقصد حيات" کي سمجهڻ ۽ هيئين سان هنڊائڻ لاءِ ڪو اُدم تہ ڪريون؟ ڏسڻو هي آهي تہ آخر وتايو هيو ڪهڙي بلا؟ ڪو وائڙو سائڙو موڳو مٽر هيو يا ڪو ملان لٽر هيو جو سدا وقلندو ٿي رهيو. ٿي سگهي ٿو تہ ڪو لڏ ۾ لڪل اڏيره لعل هجي؟ يا واقعي ئي ڪو خواجہ خضر هيو جنهن وتائي جو ويس ڌاري اسان عقل جي انڌن جي روحاني رهنمائي ٿي ڪئي؟

وتايو ڪير هيو ڪنهن جو ڄايو هو؟ ڪٿي نپنو، ڪٿي دفن ٿيو ۽ ڪڏهن؟ اهي غير ضروري سوال آهن. اهي پتا پار اهو پڇي جنهن جو وتائي جي وڏن تي قرض رهيل هجي يا جنهن کي سندس گهر الاٽ ڪرائڻو هجي. هو الله جو بندو ۽ آدم جي عام رواجي اولاد ۾ هڪ هيو. سنڌ ۾ ڄائو نپنو ۽ سنڌ ۾ مئو. اها ئي آهي وتائي جي رام ڪهاڻي ۽ اهائي آهي هر عام سنڌيءَ جي سوانح حيات. البت وڏيرن جي ڳالهہ ہي آهي ۽ سندن هستي بہ اور آهي. مون تہ جڏهن بہ وڏي واڪي "الله" کي ياد ڪيو آهي تہ ڪونہ ڪو وڏيرو ضرور ڪنائيندو آهي تہ ڪيس تہ سڏيو نہ ٿو وڃي. خير. وتائي بنسبت جو ڪجهہ هيل تائين ٻڌندا ٿا اچون سو هن طور آهي تہ "نصرپور جي لڳ هڪ ڳوٺ جو واهڻائي واڻيو هيو. نندپڻ لاڪر پنهنجي سوچ سمجهہ سادي سودي هيس. اڪثر پنهنجي دل من ٽٽوليندي ۽ دليل ڊوڙائيندي ڪنهن موڙ تي هندو ڌرم ڇڏي دين ڏانهن لاڙو رکيائين. پهريون پاڻ پوءِ سندن سچو گهراڻو شيخ ٿيو. ٻڌڻ ۾ ائين بہ ٿو اچي تہ اڳتي هلي، جيئن ڪنهن ٻانيڻ جي ہيڪڙ ۾ نہ آيو هيو، تيئن ملان جي وڪڙ کان بہ گوهي ڪري نڪري ويو. وتايو سنڌ جي واحد ماڻهو هيو جنهن پنهنجي ۽ پنهنجي خالق وچ ۾ ڪنهن ٽئين ٽياڪڙ کي ٽنگ وجهڻ مور نہ ڏني. عجب اهو جو اهڙي بغاوت باوجود سندن چپيٽ کان بچي ويو ورنہ سولي چڙهڻ يا سنگسار ٿيڻ ۾ ڪا ڪسر نہ ڇڏي هئائين."

ڪن جو هي بہ چوڻ آهي تہ وتايو پنهنجي وقت جو سياڻو ماڻهو هيو. بلڪ ڪي تہ ائين بہ چون ٿا تہ سنڌ، سياڻپ ۾ سياڻو ماڻهو هڪ اُپايو، اهو هيو وتايو. ڏاها ڏيهہ ۾ گهٽا پر سياڻو لکن ۾ هيڪڙو. ڏاهي جي ڏاهپ جو مدار آهي ڏاه تي يعني ٻڌ سڌ يا خبر چار تي، جنهن سبب ڏاهو اڪثر ڀہ ٽنگو ڦاسندو ڏٺو ويندو آهي. پر سياڻو ماڻهو انڪي چون جنهن ڪي اندر جو سوجهرو هجي ۽ سڃاڻ هجي. ان ڏس ۾ وتايو ڇمندي جام هيو. ڪن ماڻهن جو اهو بہ خيال آهي تہ پنهنجن ڪي ڇڳيءَ ريت پرکيو هئائين ۽ ڪيس پوري ڄاڻ هئي تہ ڇٽن سان ڪيئن نباه ڪجي. ڏٺائين تہ عجيب قوم سان واسطو پيو هيس. هو سائي ڪي سهن ڪونہ ۽ بڪئي ڪي ڏين ڪونہ. وقت تي گڏه ڪي بابو چون ۽ جتي پڇڻ ناهي جاءِ اتي "پاڇوڪڙ" ڪي ورپام سڏين! جئن سان جنيون ڪن ۽ مئن لاءِ مجاور ٿي ويهن. ڪائن پنهنجي گهران پر پڇار سدائين پرائي ڪن. اهڙي آچار "لتر سان ڇڪر پڇي" سوچي سمجهي، سر بچاءَ ۾، ڇريو ٿي عمر گذاريائين. ائين بہ هرويرو صحيح نہ هو جيئن ڇيو ٿي ويو تہ ڪا ڪل ٽڙي هيس. يا متيون ڏيندي لوڪ ڪي، ڇريو پاڻ ٿيو هيو. بلڪل نہ. اهڙو اياڻو وتايو هرگز نہ هيو. البت ڇريائي جي اوٽ ۾ ٻين ڪي متيون ڏيندو رهيو، جيئن لوڪ لکا نہ پوي. ڇاڪاڻ تہ هي اهو زمانو هيو جڏهن "ماڻڪن موٽ" شروع ٿي هئي ۽ پلئہ پايو سچ آچيندي هرهڪ ڪي لڄ ٿي آئي. ان ڪارڻ ساٿن سنئين سڌي ڳالهہ ڪرڻ بہ پنهنجي ڪل لهرائڻي هئي. انڪري اڪثر ڳجهارتن ۾ ڳالهائيندو هو. صديون گذرڻ بعد اڄ ٿو پتو پوي تہ مار ڇاڇئي ويو! ڇاڇي بہ ڇيائين ۽ ڇهنڊڙي بہ پائي ويو. غضب جو سياڻو هيو.

اها ڪل ڪانہ ٿي پوي تہ وتائي جي زندگيءَ ۾ جو انقلاب آيو اهو سندس عمر جي ڪهڙي موڙ تي ۽ ڪهڙي ڪارڻ؟ هي تہ سمجهہ ۾ اچي ٿو تہ ڪو ماڻهو پنهنجو گهر گهاٽ ۽ ڪاروبار ڇڏي جهنگ منهن ڪري وڃي ڪا ويراني وسائي؟ پوءِ نہ هوندو بانس ۽ نہ وڄندي بانسري. پر هن دنيا ۾ رهندي، هڪ جوڳي ۽ ويراڳيءَ جي زندگي بسر ڪرڻ ۽ لاطمع ٿي رهڻ هڪ اهڙي انسان لاءِ ڪٺن ڪم آهي، جنهن ڪي اکيون بہ هجن ۽ سندس هوش حواس بہ سلامت هجن. آخر انسان گوشت پوست جو لوٿڙو آهي ۽ ڪو لوه جو ٺهيل پتلو تہ ناهي؟ خاص طور جڏهن انسان سان وري شيطان سلامت بہ سدائين ساڻ ٻيلهہ چڙهيو ڪيس هرڪائيندو رهي.

انڪان سواءِ واٽيو تي ڪري مايا جي موه ڪان ٽارو ڪرڻ ۽ ڌن دولت جي دام ۾ نہ ڦاسڻ، پنهنجي سرهڪ ڪمال ڪاميابي آهي. پاٽوٽ ڪجهہ بہ نہ هئڻ هڪ مجبوري بہ ٿي سگهي ٿي، پر ڪجهہ حاصل ڪرڻ جي مورڳو خواهش ئي نہ رکڻ فقيريءَ جي معراج آهي. اسان ۾ هرهڪ ڪي هي ڄاڻ آهي تہ دنيا جي جملي جهڳڙن جي جڙ آهي ئي "زر، زن ۽ زمين." پر تنهن هوندي بہ اسان جي پوري عمر انهن ٽنهي لڪشمي ديوين جو پيڇو ڪندي ٿي گذري. اڪ پڇن يا نہ، اشارو ڏين يا نہ. اسين هر وقت وتون ٿا، انهن اپڇرائن جي پٺ وٺندا. ڪوئي ليکي نہ ليکي اسين بہ آهيون يار جي ليکي لنڊي ڪتي وانگي. وتائي ڪي هي خبر هئي تہ حضرت آدم جي بنيادي خطا ۽ سندس اولاد يعني انسانن جي جسماني خواهش وچر ڳوڙهو رستو هيو، يا ائين ڪٿي چئجي تہ ساڳي ڳالهہ هئي. ان ڪارڻ زر زمين ڪان تہ اڳيئي فارغ هيو پر ڪنهن مومل ماٽڻ جي بہ پچر چڏي ڏنائين. هن دنيا جي طلسمي چار جا هي سڀ رسا ۽ ٽوڙها ڇنڻ بعد وتايو پنهنجي زندگيءَ جي مول مقصد ڏانهن پلٽيو، جو هيو، "انسانيت جي روحاني ترقي"، ان مقصد جي ڦهلاءَ لاءِ پنهنجي زندگيءَ جو "قول ۽ عمل" نموني طور عوام آڏو پيش ڪيائين. هن ڪڏهن بہ ولي، غوث يا قطب هئڻ جي هام نہ هڻئين ۽ ڪڏهن پلجي بہ درويشيءَ جي دعوا نہ ڪئي. هن پنهنجي لاءِ مشڪره جو پارٽ منتخب ڪيو. ڇهڇٽا بہ ڏسندو رهيو ۽ تماشو بہ وجهندو رهيو. سندس ٻول ٻڌي ماڻهو ڪکين تي هٿ رکي کلندا رهيا. اڄ تائين اسان جو اهڙو ردعمل روان دوان آهي.

وتائي جي عام ماڻهن لاءِ شڪايت فقط هيءَ هئي تہ ڪين "ساڃهہ ۽ سڃاڻ" جي رمز هٿ نہ ٿي آهي. هو سواءِ شناختي ڪارڊ جي ڪنهن ڪي سڃاڻي ئي نہ ٿي سگهيا. سمجهڻ تہ وڏي ڳالهہ آهي. هڪ دفعي بڪ ڪان بي حال ٿي رستي ويندي وتايو بيهوش ٿي هيٺ ڪري پيو. ماڻهو رونشي ڪوڏيا اچي سندس چوگرد مڙيا. ڏٺائون وتايو تہ پرلوڪ پڌاريو. مسلمانن چيو تہ واٽيو هيو ان ڪري سندس ڪريا ڪرم ڪري مساڻ نيئي ڪيس ساڙيو وڃي. واٽين نابري واري. چي واٽيو ٿي ضرور ڄائو هيو پر جيئن چوٽي آهي تہ "واٽڪو وياءِ جيئن وڏي تيئن ڪري" پوءِ سندس افعال مسلمانن جهڙا ٿيا هئا، انهيءَ ڪري ڪيس مقام ۾ فن ڪيو وڃي. ماڻهن جي چوبولي تي وتائي اک پٽي. سڄاڳ ٿي ٻوڇڻ ڇنڊي اٿي ڪڙو

ٿيو. چيائين تہ "هاڻي مرڻ ۾ کھڙو فائدو جڏهن ماڻھن ۾ سچائيپ ئي ختم ٿي ويئي آهي."

سوال آهي تہ جڏهن وتائي کي تعليم ۽ ترغيب بہ کانہ حاصل هئي ۽ اڻپڙهيل اناڙي هيو. ۽ وري سندس اٺٽي ويھڻي ۽ عام ماحول بہ دهقانين وارو هيو. تہ پوءِ سياڻو ٿيو کيئن؟ دراصل سياڻپ کنهن کيڏ کيڏڻ، حرفت ۽ هنر سکڻ يا ڪتاب پڙهڻ سان هٿ نہ ايندي آهي، پر مالڪ جي فضل ڪرم سان عطا ڪئي ويندي آهي. فقط عقل ۽ علم جي زور تي ڪا راهہ ملي ها تہ پوءِ عزازيل سڀ کان اڳرو ۽ اڳيرو هجي ها. مون تہ هر عقل جي اڪابر کي اونده ۾ هٿوراڙيون ڏيندي ڏٺو آهي. هر انسان جا هٿ ڏاڏي آدم واري گناهہ ۾ رنگيل آهن جو سندس ورثو آهي. ان ڪري جيستائين سچو سائين ساڄهہ نہ ٿو ڏئي تہ پوءِ اکين هوندي بہ انڌو. انسان اهڙي ساڄهہ لاءِ ٻاڏائي ضرور سگهي ٿو پر ڏيڻ وس سائين جي آهي ڏئي نہ ڏئي.

وتائي جي ڌرم ۽ دين گھٽڻ ماڻھن کي منجھائي وڌو هيو، هڪ دفعي سندس ياءُ مورومل وتائي کي وينتي ڪئي تہ "يائي، تون تہ مسلمان ٿي پاڻ موکيو، هاڻ مون کي بہ مسلمان ڪراءِ تہ سرڳ ۾ ٻئي گڏ تہ هجون." وتائي رڙ ڪري چيس تہ "يائي اهڙي غلطي نہ ڪج. مور نہ مسلمان ٿج. ورنہ سڀي چمار هٿ هٺندين. ڪلمون پڙهي مسلمان ٿيڻ تہ آهي سولو ڪم. پر پوءِ جي روزن، نمازن، زڪواتن ۽ تهجدن جا سلسلا شروع ٿين ٿا. تن جي پيروي ڪندي نہ فقط چڙه نڪري ويندءِ، پر ڏيوالہ ٿي ويندين. ڪڏهن پلجي بہ اهڙو جوکم جو ڪم نہ ڪج. هان البت مرڻ مهل مون کي ڪن ۾ ڪلمون پڙهي ٻڌائج تہ آءٌ آخرت ۾ شاهدي ڏيندس تہ ياءُ مورومل مرڻ مهل مسلمان ٿي مئو هيو. بهشت بہ حاصل ٿيندءِ ۽ خفي کان بہ بچي ويندين. ڪم جو ڪم مزي جو مزو." آخرين گھڙيءَ ۾ ڪلمون پڙهڻ جي راز کان اهي الله جا ٻندا بخوبي آگاهہ آهن ۽ جن کي هي ڄاڻ آهي تہ زندگيءَ جي هن پر، سندس ٻئي ڪناري کھڙو وٽج وڪر ٿو هلي ۽ کيئن ٿو وهي واپري. هونئن بہ سموري زندگيءَ جي عبادت بہ ان لاءِ ڪئي ويندي آهي تہ جيئن آخري گھڙيءَ جي آزمائش کان پار اُڪر جي.

پڇاڙيءَ جي پهر ۾ سرخرو ٿيڻ لاءِ ماڻهو پنهنجي سڄي ڄمار وظيفن ۽ قلبي ذڪر ۾ صرف ڪندا آهن ته جيئن آخرين هڏڪيءَ مهل ڪلمون روانِ هجي. ورنه سڄي عمر جي ڪمائي هڪ لحظي ۾ رائگان - ٻيو سبب هي ڏنائين ته "مسلمان" ٿي رهڻ انتهائي اوکو ۽ ڏکيو ڪم آهي ۽ وڏي همت ۽ حوصلو گهرجي. باقي نالي ۾ نهال ٿي رهڻ مقصد آهي ته پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي.

اسان جي ملن مولوين منڪر نڪير، قبر جي سوڙه، قيامت جي گرمي، آخرت جي عذاب، ۽ دوزخ جي دڙڪن ڏيڻ سان اسان جو پگهر ۽ خون ته خشڪ ڪرڻ ۾ پنهنجي فرض ادائي پوري ڪئي آهي، پر هي ڪڏهن به سمجهائڻ جي تڪليف گوارا نه ٿا ڪن، ته آخر هڪ غريب ۽ مسڪين انسان، جنهن "نوريٽڙي جي مهماني آهي فقط ٻه ٻير" تنهن ڪي عذاب ڏيڻ جا ايڏا تڪساد ڇا لاءِ گهڙيا ويا آهن؟ وري دوزخ ۽ منجهس سزائن ۽ ڦاسي گهاٽن جو وچور اهڙي ٿي ٻڌائي وڃي ڄڻ آسمان جي نوانوي ڏهائي پوٽا ڏهه حصن تائين جهنم ڦهليل آهي ۽ باقي اڍائي سئو ڪن وال پلاٽ تي جنت جو ڪوارٽر اڏيل آهي. جو به ظاهر آهي، ته ٺيڪيدارن لاءِ رزروڊ ٿيل آهي. جي وتايو وقت سر نه اچي ها ۽ اسان کي آٿت نه ڏئي ها ته هوند اسان سيني جاهنياؤ هئبت ۾ ڦاٽي پون ها.

هڪ ڏينهن وتائي ماءُ کي چيو ته امڙ بک لڳي اٿم. جيڪر ماني ڪارائين ته ڏاڍو چڱو. ماڻس چيس ته ابا پاڙي ۾وڃي ٽانڊو ڪٺي اچ ته باهه ٻاري ماني پچائي ڏيانءِ. وتايو اوڙو پاڙو گهمي واپس خالي هٿين گهر موٽيو. ماءُ کي چيائين ته امان باهه ڪٿي به موجود نه آهي سو وڃان ٿو دوزخ کان چوچڙي ڪٺڻ. ائين چئي وري ٻاهر نڪري ويو. جهٽ ڪن بعد ڪلندو ٽپندو گهر ۾ داخل ٿيو. ماڻس پڇيس ته ابا ٽانڊو مليو؟ جواب ڏنائين ته امڙ نه. دوزخ ۾ ويس ته اتي ملائڪ مون تي ڪلڻ لڳا ته هتي باه ڪٿي؟ الله پاڪ ڪو بنيءَ وارو يا نانوائي ته نه هيو جو باهه جا ڪورا يا تنور ٻاري ويهي پنهنجي مخلوق کي پچائي هاف فراءِ ڪري. هتي ته هرڪو ماڻهو پنهنجي آڳ جي ڪوٽا پاڻ سان ڪنيو ايندو آهي، جا باهه هو لوڀ لالچ، حسد بغض ۽ نفرت وغيره پنهنجي اندر ۾ جمع ڪندو ٿو

رهي. پوءِ مرڻ پڄاڻان هتي اچي هر انسان پنهنجي ٻاهه جي پونجيءَ ۾ پاڻ ٻرندو ۽ پڄرندو ٿو رهي.

رستي هلندي هڪ هنڌ ٻيهي وتائي گهل گهوڙا شروع ڪئي. سندس رڙين تي ماڻهو اچي مڙيا. پڇيائونس فقير خير ته آهي جو دانهون پيو ڪرين؟ وتائي پير مٽي ڪري ڏيکاريو جنهن ۾ هڪ سنهڙو ڪنڊو چڀيل هيو. ڪنهن ماڻهوءَ ڇهنڊي وجهي چپٽيءَ سان ڪنڊو ڪڍي ٻاهر اُڇليو. ماڻهو مٿس هيٺ ٿيڻ شروع ڪئي ته درويش ڪجهه پاڻ ڪي هٿ ڪر، هن ذرڙي ڪنڊي لڳڻ تي ايترو آسمان اچي مٿي تي ڪنيو اٿيئي. وتائي چيو ته توهان ماڻهن ڪي آسمان واري جي عادتن جي ڪهڙي خبر! جي اڄ آءٌ ان ڪنڊي لڳڻ تي رڙيون نه ڪريان ها ته سڀاڻي هو هڪ اهڙو ڀالو ٻيڃي ڇڏي ها جو ننڙگهٽ ڪان ٻسٽ پار هجي ها. چيو ڪونه اٿائين ته "آءٌ انسان ڪي سندس وٽ ڪان وڌيڪ تڪليف نه ڏيندو آهيان". صبر اختيار ڪري پنهنجي برداشت جي طاقت وڏي هئڻ جي ڪيئن نمائش ڪريان؟ ۽ پاڻ تي وڌيڪ مصيبت نازل ڪرڻ لاءِ قدرت کي دعوت ڏيان؟

اسان وٽ عام طور، ڪنهن ماڻهوءَ جي لحاظ قدر ۽ سڃاڻپ جي فوٽڪتي آهي سندس رتبو، مال املاڪ ۽ ظاهري ڏيک ويک. وتائي وٽ هيو ڇا جو ڪيس ڪو ڪنهن مان مرتبي يا آدرياءَ لائق سمجهي؟ اسين سڄي ماڻهوءَ ڪي سلهه جو مريض سمجهي ڪائونس ٽارو ڪندا آهيون ته مبادا سندس سڃائي اسان کي نه وچڙي وڃي. سو جڏهن وتايو ڪنهن عام دعوت ۾ وڃي شريڪ ٿيو جتي خلق وڻي خيرات ڪاڏي، ته سندس ڦاٽل ڪپڙا ڏسي ڪيس لوڌي ٻاهر ڪڍيو ويو. گهر وڃي ياءَ جا ڌوتل ڪپڙا پائي وري اچي ساڳي دعوت ۾ شريڪ ٿيو. سمجهيائون ته ڪو معزز ماڻهو وارد ٿيو آهي. سلمچي ڪٽي سندس هٿ ڌوئاري ٻوڙ پلاءُ اچي آڏو رکيائونس. بجاءِ نوش جان ڪرڻ جي، وتايو ٻوڙ پلاءُ ۽ چانور جا چمچا ٻري قميص ۽ سٿڻ مٿان هاريندو رهيو ۽ ڪپڙن کي مخاطب ٿي چوڻ لڳو ته "مهماني اوهان جي آهي، کائو ۽ خوب کائو." مون ڪي ته لتون هٽي ٻاهر اماڻيو هئائون.

سڄي عمر "توڪل" تي گذران ڪيائين. ڏنائين ته پڪي پڪڻ ڪان

ويندي جانورن تائين ڪنهن به سياڻي، لاءِ سمر جمع نه ٿي ڪيو. انسان هڪڙو ئي جانور هيو جنهن جو مالڪ جي رزاقيءَ تي ڀروسو گهٽ هيو. حالانڪ هن هام وڏي ٿي هنئين. وتايو ته رات جو پاٽيءَ جو گهڙو به هاري پوءِ سمهندو هيو، ته صبح جو سائين، جڏهن انهن کي اڳ ۾ ٿو ڏئي، جن کي نه ڏاند هيو ۽ نه ٻج، ته پوءِ آءٌ ڇا لاءِ وينو وسوسا ڪيان؟ جو ڪجهه ملندو هيس اهو به ٻين حوالي ڪري ڇڏيندو هيو. هڪ دفعي ڪنهن ماڻهوءَ روڪ روپيه ڏنس جو وٽي ڦاٽو. ڪڏهن ڀريائڻ جي پلو ۾ ٿي ٻڌائين ڪڏهن ور ۾ ٿي وڌائين. آخر ڪڪ ٿي رستي جي هڪ سڪي وڻ جي پاڙ ۾ پوري ڇڏيائين، ڪنهن ماڻهوءَ کيس ڏسي ورتو، وتائي اجا پٺ مس ڏني ته هن پاهوڙا ڪٽي اچي کوٽائي شروع ڪئي. ڀرين ئي لپي ۾ رپيو مليس. سمجهيائين ته خزانو ته اجا هيٺ هوندو، پوءِ ته وڻ پاڙون پٽي ساهه پٽيائين. وتايو شام ٽاڻي اچي ڏسي ته وڻ جڙ کان اکڙيو پيو هو. ٺهڪ ڏيئي پاڻ کي مخاطب ٿي چيائين ته "ڏنيءَ، جي روپيه ڪجهه وقت اجان به پاڻوٽ رکين ها ته ان وڻ جيان اونڌو ٿيل هجين ها."

وتائي جي لطيفن جو ڪجھ حصو موت متعلق آهي. ڏسجي ائين پيو ته وتائي جي ملڪ الموت سان گهاٽي ياراڻي هئي ۽ شايد اهڙي اڪير سبب کيس ور ور ڪري ياد پئي ڪيو اٿس. پر عام ماڻهو موت کان ڇا لاءِ ٿي ڇرڪيا؟ اهو کيس سمجهه ۾ نه ٿي آيو. موت ته پنهنجي جاءِ، پر ڪنهن کي فقط چرچي ۾ ڪراڙو يا ٻڍو ٿي سڏيو ويو ته اهو به کين سخت ناگوار ٿي گذريو. حالانڪ "موت" هڪ حقيقت هئي جنهن لاءِ سورنهن آنا ۽ سو في صدي خاطري هئي ۽ دنيا جو باقي ڪاروبار ته صرف ٻڌ سڌ تي يا گشي پتي تي ٿي هليو. موت ئي ماڻهو لاءِ اٽل حادثو هيو ۽ فقط ان ماڻهوءَ وٽ نه ٿي آيو جو اجا ڄائو ئي نه هيو. جي ماڻهن موت جي کيڪر نٿي ڪئي يا در آئي سندس آدرياءُ نه ڪيو، ته نه سهي، پر مٿس غر رنج ۽ غصو ڇا لاءِ ٿي ڪيو ويو؟ "موت" ته زندگيءَ جو ڏاج هيو ۽ ڪاگار ته نه هئي. جو ڪنهن جي ڪاوڙ لاءِ سبب بڻجي. وتائي، پاڻ ته موت کي ڇوٽڪارو سمجهي سندس اوسيئڙو ٿي ڪيڻو. موت ته "چولو" مٽائڻو هيو ۽ وتائي جي چولي ۾ ته اڳيئي چتيون لڳل هيون.

هڪ ڀيري وتائي ڳوٺ جي ڊڪڻ وڻ وٽ وڃي سوال ڪيو ته امڙ جي ڪنولي ڀڄي پيئي آهي جيڪر هلي ٺاهي ڏين ته مهرباني ٿيندي. واڍي روکڙو جواب ڏنو "وتايا اڄ واندو نه آهيان، واندو ٿيان ته هلي جوڙي ڏيندس". هو هر دفعي اهڙي ڪن لاتار ڪري وتائي ڪي لنوائيندو رهيو. هڪ ڏينهن وتائي ڏٺو ته ڪو جنازو ڪنيو ٿي ويا. پڇڻ تي پتو پيس ته ساڳيو ڊڪڻ گذاري ويو هيو جو سدائين مشغول رهندو هيو. وتائي ڊوڙي جنازي جو اڳ وٺي ڪلهي ڪاندين کي ميت جي آخري ديدار ڪرائڻ لاءِ درخواست ڪئي. جنازي کي هيٺ لاهي جڏهن ڪيس منهن ڏيکاريو ٿي ويو ته ميت کي هڪل ڪيائين ته "ادا واڍا، اڄ ته پڪ واندو هوندين. نويڪلو ڪٽ تي آرامي آهين. هاڻ ته هلي ڪنولي ٺاهي ۽ پنهنجو واعدو پاڙ."

سومر سپايو وتائي جو پاڙيسري هيو. نهايت نيڪ نمازي هيو پر ڪيس هميشه اها شڪايت هوندي هئي ته ملان سومهٽي جي نماز پڙهائڻ ۾ ڏاڍي ڊيگهه ٿو ڪري. وتائي کي جڏهن خبر پيئي ته سومر سپايو اڄ صبح جو گذاري ويو ته ٽڏو ساهه ڪٽي چيائين ته "چڱو ٿيو جو مري ويو. گهٽ ۾ گهٽ هاڻ سومهٽي واري نماز جي سورن کان ته ڇٽي پيو."

ڪنهن ماٺهو کهل آٽي وتائي کي جُتي وٺي ڏني جا هئي ڏينهن تي ڪو شاهينگ چورائي ويس. وتايو وڃي مقام جي لنگهه تي ويهي رهيو "چي: چور جو اڳ ٿو وٺي هتي ويهانس. اڄ نه سيان ضرور هتي اچٽو اٽس." حالانڪ ڪيس خبر هئي ته مقام ڏانهن پاٺرتو ڪوئي به پنڌ ڪري نه ايندو آهي پر هيا ماٺهوءَ ڪيس ڪٽ تي چوڪنيو سلهاڙي ڪٽي ايندا آهن. ان ڪان علاوه مردي کي غسل ڏيڻ بهاني سندس تلاشي وٺي، سندس لٽا ڪپڙا لاهي، ڪيس هٿين پيرين خالي آٽي ڏڏڙ داخل ڪندا آهن. پوءِ جتيءَ جي واپسيءَ لاءِ آسرو ۽ انتظار بيڪار هو. پر شايد وتائي ماٺهن کي موت جي يادگيري تازي ٿي ڪرائي ته اڳي پوءِ هي فاني جهان هٿين خالي ڇڏڻو آهي ۽ پوءِ مال متاع جي هيراڦيري ۽ چوري اجائي هئي.

موت کان ماٺهن جو ڇرڪڻ ڪنهن حد تائين واجبي پڻ هيو. ڇاڪاڻ هڪ ته موت هر انسان جو پڳيءَ جيان پيرو ڪنيو ٿي ڪڍ گهميو.

هيو وري انڌي هاٿي جيان نہ ٿي ڏنائين مند يا موسم ۽ ازغئبي اچي ٿي کنڌ تي ڪڙڪيو. پر الله پاڪ، جو خالق ۽ رازق هيو ۽ رحمان الرحيم هيو، تنهن کان ماٺهو ڇالاءِ ٿي ڊنا. هو ڪو اجگر اژدها يا مانگرمڇ تہ نہ هيو جو ڪنهن کي هڙپ ڪري ڳڙڪائي. هو تہ پڙدي پوش ڍڪڻهار هيو ۽ صاحب رب ستار ۽ غفار هيو ۽ انسان جو اڪيلو اجهو ۽ آسرو هيو. پوءِ اهڙي محسن مالڪ کان خوف زده ٿيڻ جو ڪارڻ؟ هي برابر آهي تہ سندس نوانوي نالن ۾ هيڪڙ ٻيڪڙ صفتون اهڙيون بہ هيون جن ۾ قهر ۽ جبر بکيو ٿي، ليڪن الله جي اها ڏاڍ مڙسي فقط ڏاڍن کي ڏارڻ ۽ اوچي ڳاٽن کي نوائڻ خاطر هئي. عدو موچي عثمان حجم ۽ سومر نانوائيءَ جو اهڙين نادري وصفن سان ڪهڙو واسطو؟ وتائي، عدو موچين عثمان حجمن ۽ سومر نانوائن کي اهڙي الله سان ڏيٺ ويٺ ڪرائڻ جو اُدمر ٿي ڪيو جو فقط غريبن جو رب هيو ۽ آسمان تي نہ پر زمين تي حاضر ناظر هيو. هو پاڻ بہ وتائي جي راءِ مطابق، غريبن جيان غريب هيو، معصوم هيو ۽ اڻجاڻ هيو. اڻجاڻ بہ اهڙو جو ڪيس گڏه ۽ گانءِ وچ ۾ فرق جي خبر بہ خير ڪا هئي.

وتائي کي ڪنهن سخي مرد هڪ ڪراڙي ڳئون خيرات طور ڏني. وتائي ڳئون ماتا جي ٽهل ٽڪور تہ گهٽي ئي ڪئي. پر ڪمن ڪنير جي گڏهہ روزانہ رات جو اچي گاهہ پٺو ڪائي وٺاڻ ٻهاري هلي ويندي هئي. آخر ڪڪ ٿي وتائي هڪ ڏينهن هٿ کڻي الله کي عرض ڪيو تہ مالڪ، ڪنن واريءَ کي مار تہ سنڱن واريءَ جي جان ڇٽي. صبح جو ڏٺائين تہ سندس ڳئون مئل پيئي هئي. پنهنجي اکين تي اعتبار نہ ڪندي هڪ انڌي کي گهر وٺي ڪيس ڇيائين تہ هي جانور تہ سچاٽي ڏي. نابين ٺوراڙيون ڏيئي فتوا ڏني تہ هي جانور ڳئون هئي. وتائي ڪلي ڇيو تہ "الله کي اها خبر بہ ڪانهي. دعا ضرور اگهايائين. پر ڪنن واري ۽ سنڱن واريءَ وچ ۾ تفاوت جي ڄاڻ ڪيس بہ ڪانہ پيئي".

وتائي جو واسطو ان اپوجهہ ۽ مسڪين عوام سان هيو جي فصيح ۽ بليغ ۽ عالمانہ فلسفن کي سمجهڻ کان لاچار هئا. ڪين پنهنجي سوچ ۽ سمجهہ آهر هڪ سادي سودي ۽ سليس نسخي جي لوڙ هئي. قبر ۽

قيامت جي عذاب ۽ دوزخ جي دڙڪن ڪان ڊنا ضرور ٿي، ليڪن هي سمجهي نہ ٿي سگهيا تہ سندن قصور ڪهڙو هيو؟ هو ڪو نمرود، شداد ۽ فرعون ٿوروئي هئا. هو تہ اڳيئي غريب، مسڪين ۽ اڪن تي پارو هئا، جن زندگيءَ ۾ ٻہ ويلا پيٽ پري بہ ماني مشڪل ڪاڍي هئي ۽ ڍئو جي اوڳرائي ڏني بہ ڪين سال گذري چڪا هئا. هنن هڏ هڻندي ۽ رات ڏينهنءَ تتيءَ ٿڌيءَ هلندي نانگ وڇون تي لتاڙيا. هيءَ دنيا وري سندن لاءِ ڪهڙو بهشت هئي؟ پوءِ اهڙن اپيپاهن ڪي ڊيڄاري سندن ساهہ ڇا لاءِ ٿي سڪايو ويو؟ جيڪڏهن ڪين هڙان نہ ٿي ڏنو ويو تہ ساڻن ڪو وڙ تہ ڪيو وڃي. ڪيسي جو سخي تہ نہ ٿي سگهيو، پر زبان جي سخا ۾ ڪا ڪنجوسي نہ ڪيائين. اهڙي پيار ۽ پريم جو پرچار ڪيائين جو خوف ڪان بلڪل خالي هيو. اهو بہ اهڙي منڙي نموني ڇڻ ٻار تي پرچايائين يا رنل تي سرچايائين. ڇي قبر ڪان ڪهڙو ڊپ؟ هوءَ تہ مائي مٽي هئي. انسان کي پناهہ ٿي ڏنائين ۽ سندس لڄ ۽ آبرو تي رکيائين. ڄمڻ ڪان اڳ ماءُ جو پيٽ ۽ مرڻ بعد امڙ مٽيءَ جو پيٽارو. دوزخ تہ پاڻ وڃي روبرو ڏسي آيو هيو. هتي ڪا آگ نہ هئي. اوهان فقط هن دنيا ۾ باهہ لاءِ سامان جمع نہ ڪيو. پاڻ تي ڪو "الزام" نہ ڪٽو، ۽ قدرت کي سزا لاءِ ڪو بهانو نہ ڏيو.

ڪنهن ماٺهوءَ وتائي تي وار ڪرڻ لاءِ مٽس لٽ اولاري، وتائي وائڙو ٿي پڇيو تہ ايڏي ڪاوڙ ڪهڙي قصور ڪارڻ؟ لنباز وراڻيو تہ "تون پاڻ چوندو آهين تہ هٽي هٽائي پاڻ الله ٿو، پوءِ مون کي بہ اهڙو حڪم ڪيو هونڊائين." وتائي ٺهڪ ڏيئي چيو تہ "الله کي واڻيو مارڻو هوندو تہ هر حال ۾ ماريندو، پر مورک تون پاڻ تي "الزام" ڇا لاءِ ٿو ڪٽين."

هڪ پيري وتائي جي گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪا شيءِ ڪانہ بچي. ماٺس چيس تہ ابا مون کي تہ ڪو اٽو بہ اڌارو نہ ٿو ڏئي تون ڪو بلو پيٽي ڪر. وتائي چيو تہ امڙ فڪر نہ ڪر، رزق جو ٺيڪو پاڻ ڪنيو اٿس. وڃي ٿو ان ٺيڪيدار کي ڳچيءَ ڪان وٺان. خالي ۽ ڦاٽل ڳوڻ ڪٽي هڪ ٻير جي وڻ تي چڙهي مٿي منهن ڪري هڪل ڪيائين تہ "مون جيان جيڪڏهن تنهنجا بہ خزانا خالي ٿي ويا آهن تہ پنهنجي ڏيوالہ هئڻ جو اعلان ڪر، تہ اءُ ڪو ٻئي جو در تاڙيان. ورنہ اَن جي ڳوڻ پري ڏي جو امڙ ٿي انتظار ڪري"

اجان وڻ تي بيٺي الله سان حالي احوالي ٿي ٿيو تہ ڪنهن ڪهل آڻي ٻاچڪو اٽي جو پري هيٺ اچي رکيس. وتايو اٿو ڪٽي امڙ وٽ آيو ۽ چيائين تہ "اڄ ڪلهہ ان پيهائي ٿو ڏئي ۽ اجان بہ چار منٽ ترسان ها تہ ماني پچائي بہ ڏئي ها."

وتايو انهن سيلاني درويشن ۾ هڪ هيو جي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ انسانيت کي آٿت ۽ ڏڍ ڏيڻ لاءِ وقت بوقت پئي ايندا رهيا آهن. جيئن يونان جو ڊايو جنيس، ترڪيءَ جو ملان نصيرالدين ۽ ايران جو شيخ چلي. اهو سلسلو صدين کان هلندو ٿو اچي. دنيا جي هر دور ۾ ڪونہ ڪو درويش اهو ورثو سنڀاليندو ۽ جاري رکندو ٿو رهي. پير ڳوٺ وارو آندو فقير ۽ خيرپور جو فولاد فقير بہ ساڳئي زنجير جون ڪڙيون ٿيون ڏسجن. هر قسم جي درويشن واري انت ۽ بحر جي ڪا ڪل نہ آهي. هو هردم پنهنجي حال ۽ قال ۾ مست الست رهن ٿا. هو نہ بنده خدا ٿا ڏسجن، ڇاڪاڻ تہ هو مذهب جي احڪامن جي ڪا پيروي نہ ٿا ڪن، نہ بنده زمانہ، جيئن جو زماني جي هر تعلق ۽ تقاضا کان بلڪل آجا ۽ آزاد آهن. شرعي اعتبار کان هي درويش دين ۽ دنيا ٻنهي دائرن کان ٻاهر آهن.

مستن ۽ مجذوبن جيان اهڙن فقيرن جي ڪڏ لڳڻ يا سندن نقش قدم تي هلڻ هڪ سراسر ناداني ٿيندي. ڇاڪاڻ تہ جڏهن هو ڪنهن تي راضي ٿي دعا ڪندا تہ وڏ ۾ وڏ ڪيس پاڻ جهڙو مست ملنگ بڻائي ڇڏيندا. جو صورتحال هڪ ذميوار انسان لاءِ هرگز قابل قبول نہ ٿيندو. هو غيرذميوار بي جوابدار ۽ بي لغام "الله لوڪ" آهن. ڪين نہ گهر نہ گهاٽ، نہ رن نہ روڳڙي ۽ نہ مٽ نہ مائٽ. آئتا نپتا. آئي تہ ڪاڏي نہ تہ الله واهي. آخر اهي ماڻهو ٺهڪ نہ ڏيندا تہ ٻيو ڪير ڪلندو؟ هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ سندن معنيٰ خيز "مرڪڻ ۽ مشڪڻ" هر زماني جي دلگير ۽ ڏنل آدم ذات لاءِ هڪ دلداري ۽ دلاسو ۽ درس ثابت ٿئي ٿو. اجا بہ جيڪڏهن ائين چئجي تہ وتايو ۽ سندس طريقي وارا فقير ڪنهن بہ انساني درد جي ڪا دوا نہ آهن، البت هڪ قسم جي روحاني "ائسپرو" جيان عارضي طور انسان جي درد سري ۽ ٿڪاوٽ ۽ ور ڪري ڪيس آٿت ڏيئي تازي دم ڪن ٿا ۽ بس.

محمّد ابراهيم جويو

هڪ انگريز سيلاني خاتون، مائي اسٽيلا هولٽ، جا موهن جو دڙو ڏسڻ لاءِ سنڌ ۾ آئي هئي، تنهن ڳالهيون ڪندي سوال ڪيو، ته اوهان وٽ "پنهنجن سان پريت" جي ڪسوٽي يا تصور ڪهڙو هيو؟ سوال جي جواب ۾ مون ڪيس گوتم ٻڌ جي هڪ پوئلڳ جي ڪهاڻي ٻڌائي. ته هڪ بکشوءَ کي جڏهن ٻوڌين جي بهشت "نروانا" ۾ داخل ٿيڻ لاءِ چيو ويو، ته هي چئي انڪار ڪيائين ته "جيسين سڀيئي بکشو بهشت ۾ نه پهتا آهن ته مون اڪيلي لاءِ جنت ماڻڻ ڪهڙي ڪم جي." مائي هولٽ اچرج ۾ اچي پيهر سوال پڇيو ته ڀلا اوهان وٽ ڪو اهڙو سنڌي موجود آهي جنهن کي ٻئي سنڌيءَ لاءِ ايتري سڪ هجي جا ٻوڌي بکشوءَ واري ماڻ جي لڳ ڀڳ هجي؟ آءُ سوچ ۾ پئجي ويس. ڇاڪاڻ ته سنڌين کي پنهنجي ٻولي ۽ وطن جي حب ته بي حساب هئي. پر هڪ ٻئي سان سڪ؟ اهو چوڻ مشڪل هيو. لاجواب ٿي ماٺ ۾ رهيس. اها ڳالهه پنجويهه سال ڪن اڳ جي آهي. پر جي اڄ ڪو مون کان ساڳيو سوال پڇي ته شايد ڪيس ٽڏي تي ئي هڪ بجاءِ ٽن سنڌين جا نالا ڏيان، جي منهنجي خيال ۾ اهڙائي سنڌي ٿي سگهن ٿا. جويو صاحب انهن ٽن ۾ هڪ آهي.

محمّد ابراهيم جويو سنڌ جي انهن اڻ ڳڻت انسانن ۾ هڪ آهي، جن کي اسين استاد جي عظيم ناتي سان سڏيندا آهيون. ڪائنه علم پرائي پوءِ ڪين ادب احترام سان وساري ڇڏيندا آهيون. چو ته "ڪم لٿو ڏکڻ وسريو" نه فقط اسان جي پر دنيا جي پراڻي روائت آهي. پر جويو اڪيلو استاد آهي جنهن پاڻ وسارڻ جو ڪنهن کي موقعو ئي نه ڏنو. اٽڪل اڌ صديءَ کان، سنڌ جي هر نئين پيڙهيءَ سان، "سکيا جو ساٿ" سانده نباهيندو ٿو اچي. اپرا سپرا، ڪچ ڪنواٺ جي به سندس پناري پيا، سي لاڏو به مهري ٻٽائي راس ڪيا اٿائين. علمي سکيا کي پيٽ گذران جو پيشو ڄاڻڻ بجاءِ آدرش ۽ عبادت ڄاڻائين. جڏهن ادب جي آڱڻ ۾ پير

پاتائين تہ پنهنجون قلمي ڪوششون بہ سماجي سنوار ۾ سيڙايائين. اڄ ڪلهہ جا ٿوري گهڻي ادبي، سماجي ۽ سياسي سجاڳي ڏسجي ٿي، تنهن جو سهرو بہ گهڻين پانگي سندس سر آهي.

ائين بہ ڪو هروڀرو صحيح نہ آهي تہ سنڌ ۾ ڪو استادن جي اڻ هوند هئي. جنهن ڪوڻ جي پورت جويو صاحب ڪئي هجي. هرگز نہ. استاد اسان وٽ پلئون پل. اسان وٽ اهڙا استاد بہ ڪيئي هوا جن سموري عمر علمي ڪيتيءَ جي سرسيتيءَ ۾ گذاري هئي. پر گهٽائي اهڙن جي هئي جن جي درس مدرسن تائين اچي ڇيهہ ٿي ڪيو. يا وري ڪي اهڙا بہ هئا جن علم عقل کي پاڻ وٽ جمع ڪري محفوظ ڪيو هيو. جئن ڪي ڏن دولت ميڙي ڪوٺي ڪڍي وياج وٺيءَ جو وهنوار ڪن. ان لحاظ کان جويو صاحب هڪ الڳ مڪتب فڪر جو استاد هيو. علمي سکيا جي ڦهلاءَ گڏ علم جي طالبن کي علمي ترغيب جو سبق پڻ پاڙهيندو رهيو. ڳليءَ ڳليءَ وڃي ڪڙو ڪڙڪائي ۽ سڏ ڪري راه جي ڏاه ڏيندو رهيو. سنڌ ۾ اهڙو ڪو ليکڪ شاعر يا فنڪار شايد ئي هجي جنهن سان دلي جاني سهڪار نہ ڪيو هجيس. وري اهڙي اٽڪ ۽ سر توڙ جاکوڙ بہ بنان عيوضي ۽ بنا اجوري!

١٩٣٨ع ڌاري سنڌ مدرسہ اسلام ڪراچيءَ ۾ گريجوئيٽ ماسترن جي هڪ نئين کيپ وارد ٿي. جن ۾ اي- ڪي بروهي صاحب، غلام الله ميمڻ، شيخ ساز علي، امداد علي شاه بخاري ۽ جويو صاحب شامل هوا. مڙني ۾ هڪ ڳالهہ هڪ جهڙي هئي. اها هيءَ تہ، سڀئي غريب سنڌي گهراڻن جا چشم و چراغ هوا ۽ اڪثر ڳوناڻا هوا. پر هر غريب جي وڏي ڪمزوري هميشه اها ڇاڻائي وڃي ٿي تہ ڪيس ڌن دولت جي سوچ ۽ لوڇ شاهوڪار کان بہ وڌ رهي ٿي. سواءِ جويو صاحب جي ٻين سڀني ماستريءَ جي مرتبي کي مٿي چڙهڻ لاءِ ڏاڪڻ طور استعمال ڪيو. ذاتي ترقيءَ جي تاڪ ۾ رهيا. ترت داڻو ڪٽو ٿي ٽڙي پکڙي ويا. بروهي صاحب وڪيل ٿي وڃي وزارت کي رسيو. غلام الله صاحب کي سرڪاري گهاٽو وٺيو جتي اڄان سوڏو وهندڙ آهي. بخاري صاحب وڃي مختيارڪار ٿيو ۽ پوءِ ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو. شيخ ساز علي ملٽريءَ ۾ ڀرتي ٿي ميجر ٿيو. جويو اتي ئي رهيو ۽ ڪنهن ٻئي رخ ۾ وک نہ وڌائين. جي هو بہ چاهي ها تہ دولت ديوي ۽ مرتبي جي مومل ماڻي سگهي ها. پر هن ماستريءَ جي مفلسيءَ کي پنهنجو نصيب ڄاڻي استاد ٿي رهيو ۽ اڄ بہ اهوئي آهي.

چيو وڃي ٿو تہ علم وڏي دولت آهي. بلڪل درست. پر منجهس هڪ وڏي اوڻائي آهي. جو ان دولت سان نہ پيٽ ٿو ڀري سگهجي ۽ نہ جسم ٿو ڍڪي سگهجي. نہ وري علم سان زندگيءَ جي ڪي ضرورت ئي پوري ڪري ٿي سگهجي. ڇا لاءِ تہ پيٽ جي پالنا جو واسطو پئسي سان آهي ۽ نہ جاميٽري يا جاگرافيءَ سان. ۽ پئسو ڪمائڻ هڪ هنر آهي، ڪيڏ آهي يا هٿ جي صفائي. پر علم نہ آهي. خاص طور پئسي کي ڀيڻ يا ٽيڻ ڪرڻ هڪ الڳ فن آهي. جو جادو جويو صاحب کي اصل هٿ نہ آيو ۽ شايد ان ڏس ۾ واجهہ ئي ورلي وڌائين. سالن جا سال سعيد منزل لڳ هڪ سوڙهي فليٽ ۾ اهل عيال سميت مسواڙي ٿي رهيو. اهو بہ ڪراچيءَ جهڙي جواگر شهر ۾. جتي ماڻهو پنهنجي قسمت اک ڇنڀ ۾ هڪ ئي داءُ لڳائڻ سان بدلائي ڇڏيندا آهن. قسمت بدلائڻ تہ پنهنجي جاءِ. پر هي درويش پنهنجي لباس جي خاڪي پتلون بہ بدلائي نہ سگهيو. جا ڇٽن سالن تائين، سياري اونهاري مون ساڳي ڏٺي. هيءَ ٻي ڳالهہ آهي تہ ان زماني ۾ انگريزي ماستر جي پگهار سوا سؤ رپيا هئي. جا اڄ رواجي بوٽ جي بها بہ نہ آهي. تہ بہ تڏهن اها وڏي مايا ليکي ويندي هئي. انهن ڏينهن ۾ مون واري سٽڻ جا پاچا بہ آزاد نظم جيان وائکا، بي سرا ۽ ڪٽل هوندا هوا. شايد ان ڪري ٻين جي پٽڙي حالت منهنجي دلي آٿت جو ڪارڻ ٿيندي هئي!

ڪراچيءَ جا اٺيئي سال جويو ٻار پڙهائڻ گڏ پنهنجي ذهني سرسيتي ۾ ان اڻبوجهہ لوڪ لاءِ سوچيندو رهيو جن سان سندس ازلي انگ اڙيل هيو. يا وري بقول سندس، جي مظلوم محروم ۽ مجبور هوا. اهڙي سوچ ويچار لاءِ سمنڊ جو ڪنارو هڪ وڏي اپل هيو. ڇو تہ ڪراچي شهر نہ فقط گوڙ گهمسان جي مچي مياڻي آهي. پر پيدائش بہ تہ مائي مهاڻيءَ جي آهي. سنڌ جي سرزمين سنڌو درياہ جي ڏنل سوکڙي ئي سهي، پر حاصل کيل تہ سمنڊ کان آهي جنهن کيس جيءَ ۾ جاءِ ڏيئي، پاڻ پريرو ٿي کيو. هونءَ بہ سنڌ جي صورتحال جو صحيح تصور بہ سمنڊ کان ئي ٿي مليو. جنهن جي مٿاڇري تي ماٺائي هئي ۽ اندر ۾ اوڌم متل. هر وڏي مڇيءَ ننڍيءَ کي هڙپ ٿي کيو. ننڍڙيون مڇيون سر بچاءُ خاطر سمنڊ جي ڪنارن يعني ٻهراڙيءَ ۾ ٿي رهيون. ڪناري لڳ وڏين مڇين اچڻ ئي پنهنجي هتڪ ٿي سمجهي. جتي مانگر مڇن ۽ واڳن جو راڄ هجي تہ

بلائن جو مقابلو بہ تہ ڪرڻو هيو. پوءِ پاڻيءَ ۾ هجن يا زمين تي. پر هو تہ مسڪين ماستر هيو. ڇا ٿي ڪري سگهيو؟ پر جڏهن هڪ منڊڙو موزڙو مانگر مڇ ڪي ماري ٿي سگهيو؟ تہ ڇو نہ هڪ ماستر!

گهڻ ۾ گهڻ هو انهن گونگن گگدامن جي زبان ٿي سگهيو ٿي جي واقعن جي ڳاهڻ ۾ ڳاهجي پنهنجي آواز جي قوت وڃائي وينا هوا. ان ڏس ۾ قلم ڪڻي جويو صاحب مضمون، چوپڙيون ۽ ڪتابڙا لکڻ جي شروعات ڪئي. سندس لکڻيون ڪي عشق محبت جا داستان يا من گهڙت ڪهاڻيون نہ هيون. پر اهڙيون ڳاٽيون ضرور هيون جن ماڻهن جي دلين ۾ آس ۽ اميد جا امڪان پيدا ٿي ڪيا. جي ستايل هونئن خوف ۽ مايوسيءَ سبب گهٽيل ۽ دٻيل هوا، جا وقت جي ضرورت بہ هئي ۽ خلق خدمت بہ. سندس سوچ جي نپوڙ هئي سماجي حق انصاف جي بحالي. يا پورهيت لوڪ راڄ. "جويو" صاحب هي ڏسڻ ٿي چاهيو تہ هاري پنهنجي پوکيل سموري ڪٽڪ پاڻ ڪائڻ جي خوشي حاصل ڪن. هر انگ اگهاڙي ۽ بکئي پيٽ کي نہ فقط ڪپڙو لٽو ۽ ان اٽو ملي، پر ڪين ملڪي حڪومت ۾ حق ۽ حصو هئڻ جو فخر بہ حاصل ٿئي. هو بہ ان اوسيئڙي ۾ رهن تہ سندن ٻار وڏا ٿي سگهيا پرائي پنهنجي ملڪ جا جنرل ۽ فيلڊ مارشل ٿين. جي مسڪين هاڻ چپراسي ۽ چوڪيدار بہ ٿي نہ ٿي سگهيا. ذاتي طور جويو ڪنهن منطق يا مت جو مخالف نہ هيو سواءِ "شاهيءَ" جي. پوءِ اها آپيشاهي هجي، نوڪر شاهي يا وڏيرا شاهي. ڇاڪاڻ تہ اهي مڙوئي شاهيون ان انڌي طاقت جا جدا جدا روپ هوا، جنهن طاقت کي "ضمير" هيوئي ڪونہ.

سنڌ جي ڌرتيءَ تي پورهيتن جا حق واسطا قائم ڪرڻ لاءِ ادب ۽ ثقافت جو سهارو وٺڻ هڪ جائز ۽ لازمي وسيلو هيو. هڪ پنتي پيل اڻوجهہ عوام ۾ سياسي شعور ۽ سماجي سجاڳي آڻڻ لاءِ ٻيو رستو ئي ڪهڙو هيو؟ هي برابر آهي تہ سنڌ جي ديسي ماڻهن ۾ هزار عجيب ۽ اوڻايون هيون. پر انهن اوڻائين هوندي بہ، سندن جي سنڌ تي حق هوا، انهن ۾ ڪا ڪمي نہ ٿي آئي؟ ورثو هميشه وارثن جو هوندو آهي. پوءِ اهي لولا هجن يا لنگڙا. ڪو فرق تہ ڪونہ ٿو پوي. زندگيءَ جي ذونق زنده رکڻ لاءِ ڪين نت نئين صبح ايرڻ جو سنيهو ڏيڻ ضروري هيو. نہ تہ جنهن قسم جي ٻاڙي ۽ ٻُسي زندگي سنڌي گذاري رهيو هيو، تہ سندس آخري

امید جي گل ٽيڻ جو بہ گمان غالب هيو. ڇاڪاڻ تہ انساني ذهن بہ زرعي زمين مثل آهي. منجهس هر هلائي سانهر نہ گهمايو ويو تہ زمين ڦاٽي پوندي. جي ڀاڻ نہ وڌو ويو تہ سندس پَلُ ختم ٿي ويندو.

پنهنجي زندگي ۽ سندس مقصد جي سمجهاڻي ڏيندي چوي ٿو تہ،
"اسين سنڌ وارا جنهن ڌرتيءَ تي ۽ جنهن سماج ۾ رهون ٿا تہ ان ڌرتي ۽ سماج آڏو هڪڙو مقصد ظاهر ٿئي ٿو. جيڪو وقت جو سڏ آهي، اهو هي تہ مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ جي رنڊڪون ۽ رڪاوٽون راهہ ۾ اچن ٿيون انهن جي سڃاڻپ ڪئي وڃي، ۽ جي سازگار يا مددگاري چيزون آهن انهن کي پنهنجي سامهون چٽيءَ طرح ڏسي سگهون . . . منهنجي اهڙي دلي مراد جو پس منظر ۽ منطق اهو آهي تہ آءٌ هڪ هاريءَ جو پٽ آهيان. سنڌ جي ٻهراڙيءَ جو ڳوٺاڻو آهيان . . . ۽ پورهيت آهيان. غربت بيماري، جهالت، لاچاري ۽ ظلم. انهن جون جيئريون جاڳنديون صورتون ڏٺيون آهن. قائم ٿيل نظام جي ڪنهن بہ هڪ انگ کي اسان ڪڏهن ڪنهن مظلوم جو پاسو ڪٽندو نہ ڏٺو آهي. وڏيراشاهي سنڌ جي ڳچيءَ کان جهليو ۽ گهٽيو بيٺي آهي ۽ ان کي ساهہ کڻڻ ئي نہ ٿي ڏئي. جنهن مظلوم محروم ۽ مجبور عام خلق سان منهنجي ڄمڻ ۽ مرڻ جو واسطو رهيو آهي هيءَ ازلي انگ آهي. جيڪو هر غيرت مند، خوددار ۽ باعزت ماڻهوءَ کي نباهڻو پوي ٿو. ڪنهن کي ڪيئن ۽ ڪنهن کي ڪيئن!"

ان ازلي انگ جي ناتي نباهيندي جويو صاحب پنهنجي عمر جي سڄي پونجي سيڙائي آهي. سندس جاکوڙ جو ڪاٿو ڪرڻ ڏکيو آهي. ڇاڪاڻ تہ سندس سرسيتيءَ جي سيڙپ نئين فصل ۾ نہ پر نئين نسل ۾ آهي. جنهن پوک جي پچي تيار ٿيڻ لاءِ پيڙهيون گهرجن. اسان جو نوجوان نہ فقط الهڙ آهي پر تڪڙ ۾ پڻ آهي. اهڙي ابهر جو هن ترىءَ تي بهشت ٿي طلبيو. جنهن معجزي لاءِ جادوءَ جي ڏيئي جي لوڙ هئي ۽ نہ جويي جي. يا وري ڪو امام هادي يا امام مهدي اچي سرواڻ ٿئي. جن جو هاڻ اوسيئڙو ڪيڻ اجايو هيو. سندن جاءِ سنڌ ۾ "استاد" ورتي هئي. ڪنهن سيڪڙاٽن کي سکيا ٿي ڏني. ڪنهن لوڪ ادب جو وڃايل ورثو ٿي سهيڙيو. ڪنهن ڪانفرنسون ڪوٺائي جاڙيجا ٿي جاڳايا. تہ ڪنهن پورهيتن لاءِ پاڻ ٿي پتوڙيو. سيئي "استاد هوا" ۽ سيني جي جدوجهد ساڳي هئي. تہ اسان جا ابوجها غربت جي ڏيڻ ۽ پابنديءَ جي پنجوڙن کان

آجا تي سهٽي ۽ شانائتي نموني جياپي جون گهڙيون بسر ڪرڻ لائق ٿين. جنهن ڏس ۾ ڪين سهاري ڏيڻ جي سخت ضرورت هئي.

جويو صاحب جي ننڍپڻ گورن جي صاحبيءَ ۾ گذري. ڦوه جوانيءَ ۾ انگريزن جي عروج جو سج غروب ٿيندي ڏٺائين. ڪانگريس جا آکاڙا ۽ مسلم ليگ جا ملاکڙا سندس اکين آڏو ٿي گذريا. جنهن گهرو چڻاپيڻيءَ وچي ورهاست جي وڍ ڪٽ تي دنگ ڪيو. ورهاڱي وقت ۽ تهان پوءِ جو ڪجھ سنڌ ۾ وهيو واپريو، ان جي اثر ڪان بہ متاثر ٿيندو رهيو. چئني ڇماهيءَ پنهنجي دل جو غبار بہ لکڻين وسيلي هلڪو ڪندو رهيو. نتيجي ۾ جي عام طور عتاب سياسي سمجھ رکندڙن تي نازل ٿيندا آهن، انهن ۾ ڪجھ ڇنڊا مٽس بہ پوندا رهيا. جا ڪا وڏي ڳالھ تہ نہ هئي. ڇاڪاڻ تہ مهٽن سهڻ جا عادي سنڌي صدين ڪان آهن. هاڻ ڪين "ڏاهر جيَ اولاد" سڏي سرخرو ٿي ٿيا. پائئن تہ محمّد بن قاسم اصل ڪوڪرا پار ڪان اچي سنڌ فتح ڪئي هئي! مزو اهو جو متن الزام "اسلام" جي نالي ۾ مڙهيا ئي ويا. جو عجيب پڻ هيو. ڇڻ تہ ڏهنيءَ، نانيءَ کي ويم ڪرڻ تي سيکاريو.

ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هيم تہ انسان جي زندگي هڪ قسم جو "ڪل يوگ" يعني (ڪاميڊي) آهي. جيڪڏهن ڪيس پري ڪان ڏسجي تہ. پر هڪ غمناڪ حادثو (ٽرئجڊي) جي ڪيس ويجهو ٿي پسجي. سنڌ جو بہ هر حڪومت لحاظ ڪان ساڳيو حشر پئي رهيو آهي. ڪيس هميشه پهاڙي اوچائيءَ تان پئي جاچيو ويو آهي. ۽ اوڏڙو اچي سندس گهايل ۽ ڦٽيل وجود کي ڏسڻ جي تڪليف ئي گوارا نہ ڪئي وئي آهي. نہ تہ اهڙي تعصب، ڌڪار يا نفرت جي تہ ڪا ڳالھ ئي نہ هئي. هن حقيقت جي ڇاڻ ڦرهڪ کي هئڻ گهربي هئي تہ تاريخ جي روشنيءَ ۾ سيني "نظرين" جو هڪجهڙو تصور رکڻ يا هڪجهڙي ميتا هئڻ ناممڪن پڻ هئي. ڇاڪاڻ تہ روائت زباني هجي يا لکت ۾، پر هر تاريخ جي ڪسوٽي "يقين" تي منحصر هئي. جي هي صحيح آهي تہ پوءِ ڪنهن تي يقين ڪريون؟ ظاهر آهي تہ پنهنجن ماڻهن تي. اگ ۾ انهن تي جن جا اسين ڇايا ۽ نپايل آهيون. پوءِ ڪهڙي سبب اسين پنهنجي ابن ڏاڏن کي ڪافر ۽ غدار سڏيون باقي

ڀين ڪي غازي ۽ حق جو علمبردار؟

سنڌي فطرتي طور تي شڪر گذار ۽ ٻانهن ٻڌي دعاگو قوم آهن. هو تہ انهن جا بہ ڳڻ ڳائيندا رهيا آهن جن ساڻن جنگيون ڪيون ۽ مٿن حڪومت ڪئي. خاص طور انهن جا، جن آئي اسلام جي روشني آئي يا جن سنڌن ٻاجهاري ٻوليءَ کي سنواريو ۽ ورسايو. پر هو ان حقيقت کان ڪيئن انڪاري ٿين تہ هو هن ديس جي مٽي نہ آهن؟ آخر سڀيئي سنڌي ڪو عرب کان پارسل ٿي تہ هت نہ پهتا هئا. پنهنجي اصليت وسارڻ ڪو هروڀرو اسلام تہ نہ آهي. جي ڪو ماڻهو اسلام قبول ڪري شيخ عبدالمجيد ٿو سڏائي تہ هو پنهنجي پيءُ ليلارام هٿڻ کان بہ انڪار ڪري ڇا؟ جي ائين آهي تہ پوءِ تہ هر سنڌي مسلمان ڪهڙي نسبت اختيار ڪري؟ حضرت عيسيٰ واري؟

جويو صاحب جو الله سان عشق آهي الاجي نہ؟ جنهن سنڌ ۾ سدائين سڪر سٽائي پئي ڪئي آهي. پر اها شاهدي جويو جا دشمن بہ ڏيندا تہ سندس سنڌ جي ماڻهن سان بيحد عشق آهي جن پنهنجي محسن کي ڪڏهن بہ وساريو نہ آهي. اهڙي اٿاه عشق جي وڏي ضرورت پڻ هئي، ڇاڪاڻ تہ سندن پريشانين ۾ ڏينهون ڏينهن وڌيڪ اضافو ٿي رهيو هيو. ڇو تہ هاڻ ڪين پنهنجي صفح هستيءَ تان مٽجي وڃڻ جو خطرو درپيش هيو. هو ٻن ٻاهين وچ ۾ گهيريل هوا. پنهنجن جي بي رخي ۽ پروان جي بي رحمي. جياپي لاءِ جدوجهد جاري هئي، جو قدرت جو بنيادي اصول هيو. جنهن قدرت ٻوٽن جانورن ۽ ماڻهن کي پنهنجي بچاءَ ۽ بقاءَ لاءِ طاقت ٿي بخشي. سنڌ ڪو قدرتي قانون جي دائري کان ٻاهر تہ نہ هئي؟

شاه جي سنڌي موسيقي

شاه لطيف ڀٽائي سنڌ جو عظيم صوفي ۽ زنده شاعر آهي. سندس روحاني جوهر رسالي جي هر بيت ۽ وائيءَ ۾ پيو جرڪي. جنهن ڀاڃهون هو لکن ڪروڙن دلين تي ڇانيل رهي ٿو. جهڙس مثال پاڪستان توڙي هندستان ۾ ملڻ مشڪل آهي. ارمان فقط هي آهي جو هن روحاني رهبر جي هڪ ٻي حيثيت جا پڻ پنهنجي جاءِ "عظيم" آهي، تنهن ڪي درگذر ڪيو ويو آهي. دراصل شاه جو مقام بطور هڪ صوفي ۽ شاعر جي، ماڻهن جي دل ۽ دماغ تي ايترو غالب رهيو آهي جو سندس "موسيقار" هئڻ جو مرتبو صحيح معنيٰ ۾ اجاگر ٿي نه سگهيو. توڻي جو هو ان رتبي جو صحيح حقدار آهي. شاه پنهنجي سنگيت واري فن جي لحاظ کان موسيقيءَ جي اُفق تي اها جاءِ والاري ٿو، جتي تانسين، امير خسرو ۽ سلطان حسين شرقي چمڪندڙن ستارن جيان نظر اچن ٿا. هيءَ ٻي ڳالهه آهي ته اسان جي ملڪ جي دانشورن ۽ موسيقيءَ جي ڄاڻن ڪي ايترو ڌيئو نه پيو، ته هو شاه جي لات واري لاٽ جي سوجهري ۾ شعاع ڪي ڏسي سندن فن جي ڪمال ڪي ٻه پرکي سگهن ۽ ان عظيم ورثي ڪي سنڀالي ۽ محفوظ ڪري سگهن.

راڳ شاه جو جياپو هيو. ۽ ساه ٻه سماع ۾ ڏنائين. چوندو هيو ته منهنجي دل ۾ الاهي محبت جو ٻوٽو آهي جو راڳ سان سائو رهي ٿو ۽ راڳ سواءِ سڪيو وڃي. ڏينهن جا ڏينهن سماع ۽ سرود ۾ گذرندا هيس. آلاپ سان اکين ۾ آب جاري هوندو هيس. تنبورو چوري ڳائڻ ۾ ڇڻڪندو هيو. پوءِ وجد ۽ ڪيف ۾ بيت ۽ وايون بي اختيار سندس مک کان روان ٿينديون هيون. هي حقيقي ۽ معرفت جا موتي ائين موسيقيءَ معرفت آيا، جن اڇي رنگ لاٿو ۽ واه جو رنگ رچايو.

جيئن "شاهه" پنهنجي بيتن ۽ واين جي مضمون ۾ اهڙي روحاني رمز رچائي جو دل من لائي پڙهندڙ جڻ زمان ۽ مڪان جي قيد کان آجو ٿي لاهوت لامڪان تي رسي ٿو. ساڳي ريت "شاهه" پنهنجي دور جي لوڪ سنگيت کي سنواري اهڙي هڪ لطيف "لئه" بخشي جنهن جي لذت ۽ لست اکرن ۾ بيان ڪرڻ اوکي آهي. ان لطيفي لات جو مزو انهن کان پڇيو جن رات وهاڻي کان وٺي باک ڦٽيءَ تائين اها موج ماڻي هوندي. يا وري اهڙي ڪيفيت اهي سمجهائي سگهن جي سنگيت جا صراف هجن. باقي رڍن اڳيان رباب ته وڄائيندي ورهيه ٿيا.

هتي هي ڄاڻائڻ ضروري ٿيندو ته سنڌي سنگيت هندي ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي شاخ نه آهي پر هندستاني موسيقي جو اصل ۽ نج سرمايو آهي، جا موسيقي ڏاکڻي هند ۾ اُڀري ۽ سترهينءَ صديءَ جي اوائل ۾ عروج تي پهتي. ٿي سگهي ٿو ته ڪي ماڻهو ان ڳالهه سان شامل راءِ نه ٿين. پر ان دعوا لاءِ ٺيٺ تواريخي حقيقتون پيش ڪري ٿيون سگهجن، جنهن بحث لاءِ هن مضمون ۾ ڪا گنجائش خير ڪي آهي. في الوقت اسان کي فقط هي ثابت ڪرڻو آهي ته شاهه لطيف سر سنگيت ۾ هڪ نئين ريت ۽ روائت جو باني پڻ هيو.

جهڙي طريقي امير خسرو هندستاني موسيقيءَ کي ايراني ۽ عربي موسيقيءَ واري ڪهنبي جي ڇَٽ ڏيئي نئين سر "ڌن ۽ راڳن" کي ترتيب ڏني ۽ اهڙي حڪمت عمليءَ سان هڪ خشڪ موسيقيءَ کي عوامي موسيقيءَ ۾ تبديل ڪيو. ساڳئي ريت شاهه لطيف پڻ موسيقيءَ جي دنيا ۾ هڪ نئين تصور کي جنم ڏنو، جنهن رخ ۾ شاهه جو ڪو ثاني نظر نه ٿو اچي. شاهه موسيقيءَ ۾ اهو انقلاب آندو جو لينن روس ۾ ۽ مائوزي تنگ چين ۾ آندو. پر هو خوش قسمت هوا جو سندن ڪڍ قوم هئي. شاهه جي قسمت ۾ مون پارا ٺڪر ٺوهر لکيل هوا. پٺائيءَ جي موسيقيءَ ۾ سندس ڏنل موڙ کي هڪ حقيقي مقصد هيو. اهو هيءُ ته موسيقيءَ کي محلاتن کان ٻاهر آڻي هڪ اهڙو روحاني وسيلو بڻائڻو هيو جنهن ذريعي هڪ عام ماڻهوءَ کي پنهنجي ذات جي ڄاڻ ۽ پنهنجي خالق حقيقيءَ جي هستيءَ جي سڃاڻ حاصل ٿي سگهي.

شاهه لطيف واري زماني ۾ هندستاني موسيقي پنهنجي شباب تي هئي. ٽوٽي جو مغل سلطنت جو سورج غروب ٿي رهيو هيو. دهليءَ ۾ محمد شاهه ثاني جو دور هيو. درباري ڳائڻا ۽ درباري راڳڻيون زورن تي هيون. پر هندي موسيقي اٽانگي ۽ پيچيده "ٺاٺ ۽ تال" سبب عوام ۾ عام مقبول نه هئي. خاص طور سنڌ ۾، هندستاني موسيقي جو ايترو چرچو نه هيو. ٿي سگهي ٿو ته هندستان جيان اها شاهاڻي عياشي فقط حڪمرانن تائين محدود رهي هجي. جيئن ڄاڻايو ويو آهي ته سنڌ جي حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙي وٽ به هند جا به مشهور ڳائڻا "اٽل ۽ چنچل" آيل هوا، جن ڪي پٽ تي شاه ڏانهن اماڻيو ويو هيو. هي برابر آهي ته شاه کان اڳ ۽ شاه واري وقتن ۾ سنڌ اندر لوڪ راڳ ۽ راڳڻيون رواج ۾ هيون ۽ ضرور هونديون، پر انهن بنسبت ڪا پوري خبر چار موجود نه آهي ۽ نه ڪا اهڙي جاچ پڙتال ڪئي وڃي ٿي، البت هي هڪ تاريخي حقيقت آهي ته سهڻي لطيف ڪلاسيڪي موسيقيءَ کي عوامي سنگيت جي سرچشمه سان هڪ نئون لاڙو ڏنو جو عام ماڻهن ۾ بيحد مقبول ٿيو ۽ اڄ به آهي.

شاهه لطيف سنگيت جي هڪ نئين مڪتب جو بنياد رکيو جنهن ۾ اڄ به شاه جو ڪلام ڳايو وڃي ٿو. پوءِ هي بي ڳالهه آهي ته ان سنگيت جو دائرو ڪجهه فقيرن جي اوتارن ۽ شاهه جي درگاهه تائين محدود رهجي ويو آهي. شاهه صاحب پنهنجي ڪلام جي جدا جدا حصن کي انهن خاص راڳن ۽ راڳڻين سان نسبت ڏني جن سرن جي آلاپ ۾ اهي بيت ۽ وايون ڳائڻيون هيون. جيڪڏهن شاهه جي ڪلام ۽ ڪلام جي راڳ واري ترتيب کي فني لحاظ کان ڏٺو وڃي ته آنگريون ڏندين ٿيون ڏيڻيون پون. ڪلام جي مضمون ۽ راڳ جي تاثر وارو جوڙجڪ ۽ چونڊ مڪمل طور ۽ سائنسي طريقي رٿيل هئي. ڪمال هي جو اڪرن آلاپ ۽ شاهه جي پيغام ۾ تفاوت ڪرڻ ناممڪن ٿيو پوي، جيڪڏهن شاهه واري ڪلام، کي ڳائيندڙ شاه جي ڏسيل ڏگ ۽ منزل کي سامهون رکن ته.

پنهنجي ڪلام کي موسيقيءَ جي نئين رخ ۾ ڳائڻ لاءِ سڀ کان اول، شاهه هڪ ساز ايجاد ڪيو. هي خاطريءَ سان چئي نٿو سگهجي ته ان

ساز جو نالو "تنبور يا طنبور" شاهہ ئي رکيو. چاڪاڻ تہ هي ساز پهريون مصر ۾ ايجاد ٿيو هيو ۽ پوءِ وچ اوڀر ۽ ايران کان ٿيندو سنڌ ۾ پهتو هيو. پر اهو ساز ان زماني ۾ الڳ شڪل جو هيو ۽ ان ۾ فقط چار تارون هيون. جنهن سبب کيس هند يا سنڌ ۾ "چوتارو" سڏيو ويندو هيو. شاهہ پنهنجي تنبور کي پنجن تارن سان سينگاري تيار ڪيو جنهن جي تارن جي ترتيب هن طور هئي. پهرين ٻاهرين تار کي "مدهہ سپتڪ" جي "پنچم" تي رکيائين. جنهن کي سنگيت ۾ "زبان" چيو ويندو آهي. هيءَ تار ساز جو روح آهي جنهن وسيلي "ڏن" کي ادا ڪيو ويندو آهي. باقي چار تارون پڻ ان سان الڳ جڙيل آهن. هنن تارن ۾ پهرين تار مندر سپتڪ (Octave) جي "سا"، ٻي ۽ ٽين تار "مدهہ سپتڪ" جي "سا" ۽ چوٿين تار جا "زبان ساڻ" هوندي آهي اها "تار سپتڪ" جي "سا" تي رکي ويئي آهي.

هن تنبور ۾ "پنچم" بنيادي سر آهي. ياد رهي تہ اهو انوکو طريقو فقط شاهہ جي تنبور ۾ ڏٺو وڃي ٿو. ان "پنچم" جو ٽنهي مقامن (مدہ مندر ۽ سپتڪ) جي "سا" سان ميل ميلاپ ۾ جو مجموعي تاثر پيدا ٿئي ٿو، اهو هڪ خاص ڪيفيت رکندڙ آهي. جنهن اثر هيٺ عارفاڻي ڪلام جو پيغام ٻڌندڙ جي دل ۽ دماغ تي نقش ٿي وڃي ٿو. هن تنبور جو ٻيو رخ هي آهي جو هي ساز تار مڪان (تال) جو بہ ڪم ڏئي ٿو يعني ڍولڪ گهڙي ۽ دف جي وڄت جو. اُلاپ سان سر ۽ ڪلام جي "ڏن" پيدا ٿئي ٿي. جڏهن وائيءَ جو وارو آئي تنبور تي جا "ضرب" هنئي ويندي آهي اها "تال" جو ڪم ڏيندي آهي. ڏسجي ائين پيو تہ شاہ جو اصلي مقصد هيو عارفاڻي "وراڳ" کي ڪلاسيڪي "تار مڪان" جي پيچيده نظام ۽ ڏما چوڪڙيءَ کان پاڪ صاف رکڻ. تنبور هڪ طرف تہ اُلاپ جي سنگيت ٿو پيدا ڪري ۽ ان سان گڏوگڏ هڪ سڌي سادي "تار مڪان" جي وڄت جو بہ ڪرتب ٿو ڪري.

اُلاپ سان تنبور جي سنگيت هن لاءِ ضروري آهي تہ هي ساز ڳائيندڙ کي پنهنجي قائم ڪيل سر کان پاسيرو ٿيڻ يا پنتي هٽڻ کان روڪي ٿو ۽ کيس ساڳي راه تي هلڻ لاءِ مجبور ٿو ڪري. هن تنبوري جي وڄائڻ سان ٻيو مقصد هي ٿو پورو ٿئي تہ ڪنهن طبلہ، گهڙو يا دف وڄائڻ

جي ضرورت ئي نٿي رهي. ٽيون فائدو هي بہ آهي تہ پنجن تارن جي ميل ميلاپ ۾ جو لهرو پيدا ٿئي ٿو ان جي سهاري پيغام جو مطلب صاف نروار ٿيو پوي. شاه صاحب "تار مڪان" جا فقط بہ بنيادي رخ اختيار ڪيا. جنهن ڪي هڪ "دو تالي" چون ۽ ٻي ڏيڍ تال. انهن وڄڻ جي سنگيت ۾ سڀ "ڌن" ڳايون ويندڙيون آهن. شاه جي راڳ جو هي هڪ نئون انداز هيو تہ هر "ڌن" پنهنجي خاص لئہ ۾ رچي راس ٿئي ۽ آلاپ ڪي ڪنهن الڳ ضرب جي ضرورت پيش نہ اچي. هي هيو فقيراڻو ۽ عارفاڻو ويراڳ!

شاه جي رسالي ۾ جي راڳ ۽ راڳڻيون چاٽايل آهن ۽ جن سرن جي سري سان بيت ۽ وايون ترتيب ڏنل آهن اهي ٽيهارو ڪن آهن. جيئن تہ يمن، حسيني، ڪلياڻ، ڪنيات، سريراڳ، سهڻي، سارنگ، ڪيڏارو، ديسي، برووهندي، سورٺ، بروسنڌي، رامڪلي، بلاول، آسا، ڌناسري، پوربي، ڪاموڏ ۽ بسنت. ٻئي حصي ۾ سامونڊي، آبري، معذوري، کوهياري، راڻو، ڪاهوڙي، رپ، ليلان، ڏهر، ڪاپائتي، پرياتي، گهاتو، شيه ڪيڏارو، مارئي، ڍول مارو، هير، ۽ ڪارايل. انهن سرن ۾ سر آبري، سر بيراڳ هندي، هير رانجهو، سر برو سنڌي، سر رامڪلي، سر مارئي، سر ڍول مارئي، ڌنا سري ۽ سر بسنت بهار بسنت ڪن دانشورن جو رايو آهي تہ اهي سر ڪن ٻين سگهڙن جا بعد ۾ بيان ڪيل آهن ۽ شاه جو ڪلام نہ آهن.

شاه لطيف ڪلياڻ، بلاول ۽ ڪنيات (ڪماچ) ڪي سنڌن اصلي ڪلاسيڪي ترتيب تي برقرار رکيو پر باقي چوڏهن راڳڻين ڪي خاص انداز ڏنو. شاه واري ڪلام ۾ جا هڪ عجيب رمز رکيل آهي اها هيءَ تہ راڳ ۽ راڳڻين جو بنياد تہ ڪلاسيڪي آهي پر آلاپ جي ادائگي بلڪل نرالي رنگ ڍنگ جي رکي ويئي آهي. ممڪن آهي تہ اهي راڳ ۽ راڳڻيون عارفاڻہ ڪلام جي حقيقت سمجهائڻ خاطر ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي ور وڪڙن ۽ بندشن کان آزاد ڪري عوامي رنگ ۾ رنگيون ويون هجن!

ٻئي حصي جي سترنهن راڳ ۽ راڳڻين جو سهرو شاهہ لطيف جي

سر آهي. هي سيئي نج سنڌي سر آهن جن جو هندستاني ڪلاسيڪي موسيقيءَ سان ڪو لڳ لاڳاپو يا مٽي مائٽي ڪانه آهي. وڌ ۾ وڌ هي چئي ٿو سگهجي ته اهي سر انهن راڳڻين جو عڪس آهن جي ان زماني ۾ سنڌ اندر رواج ۾ هيون. پر ساڳئي وقت هي به ثابتيءَ ۽ خاطريءَ سان دعوا ڪري ٿي سگهي ته انهن سرن جا حوالا ۽ ترتيب سواءِ شاهه جي رسالي جي ٻئي ڪنهن به ڪتابي نسخي ۾ ڏنل نه آهن، جنهن آڌار تي هي پتو پئجي سگهي ته اهي سر اڳ استعمال ۾ هوا. ته ڇا انهيءَ شڪل ۾ ئي هوا جو روپ ڪين شاهه ڏنو آهي؟ هي هڪ اهڙو ڏکيو سوال آهي جنهن جي تحقيق واسطو رکندڙ قومي يا خانگي ادارا ئي ڪري ٿا سگهن.

شاه جي ترتيب ڏنل، نئين اندازي واري سنگيت، جا نج عوامي رنگ جي آهي، تنهن سنڌ جي موسيقيءَ جا ڪايا پلٽي ڇڏي. هي برابر صحيح آهي، ته سنڌ ۾ ڪلاسيڪي راڳ جيئن ته ڪلياڻ سارنگ ڪيڏارو آسا بلاول ۽ بسنت اڄ به ڳايا وڄايا وڃن ٿا. پر جي سر عوام ۾ وڏيڪ پسند ڪيا وڃن ٿا اهي آهن ڪوهياري، راڻو، پرڀاتي، سورٺ، مورو ۽ ڏهر جي خالص سنڌي سر آهن ۽ سنڌن هندستاني راڳڻين سان ڪو واسطو نه آهي. هن ۾ ڪو شڪ نه آهي ته ڪوهياري ۽ پهاڙي، سورٺ ۽ ديس، راڻو ۽ درگا، راڳڻين جا سر پاڻ ۾ ملندڙ جهلندڙ نظر اچن ٿا. پر جيڪڏهن فن جا چاڻو غور سان مطالعو ڪندا ته ٻنهي سرن جو وهنوار، وهڪرو ۽ تنوار هڪ ٻئي کان بلڪ الڳ ٿلڳ آهن. خاص طور راڻو ۽ مورو ته هندي سنگيت جي ڇهه راڳ ۽ ڇٽيهه راڳڻين جي دائري کان ئي علحده آهن.

شاهه جي موسيقي ۾ جنهن نموني سرن جو ميل (Harmony) حاصل ٿئي ٿو، هندي موسيقي ان انداز کان خالي آهي. حيرت هن ڳالهه جي آهي ته راڳ (Vocal music) ۾ سرن جو ميل سڀ کان پهريون پٽائيءَ آندو جو هن ريت رچايو وڃي ٿو. شاه جو ڪلام هميشه پنجن يا ڇهن ڇٽن جي ٽوليءَ طرفان پيش ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ هڪ بنيادي ڳائيندڙ هوندو آهي ۽ باقي ٻيا ڳائڻا پيروي ڪندا آهن. جيئن بيتن پوري ٿئي وائيءَ جو وارو ٿيندو آهي ۽ لئه چوٽ تي پهچندي آهي ته اڌ جيترا

ڳائڻا "نار سپتڪ" جو سر آلاپيندا آهن ۽ باقي ٻيا "مندر آستان" جو. ان طرح هيٺين ۽ مٿين سرن جي ميلاپ سان نغمہ سرائيءَ جو اثر پيدا ٿيندو آهي، ان جو مثال هندستان توڙي پاڪستان اندر ڪنهن بہ موسيقيءَ جو مدرسي ۾ ملڻ مشڪل آهي.

افسوس سان لکڻو ٿو پوي تہ شاه جو اهڙو عظيم ثقافتي ورثو، جو اصل پاڪستاني موسيقي آهي، ان کي نہ تہ ريڪارڊ ڪيو ويو آهي ۽ نہ آلاپن جي نوٽيشن لاءِ ئي ڪو انتظام ڪيو ويو آهي. انهن راڳ ۽ راڳڻين جي اصل شڪل ۽ ترتيب ڪهڙي هئي ۽ انهن جي اهميت شاه جي ڪلام واري روشنيءَ ۾ ڇا آهي؟ اُن جو گهري ۽ فني نظر سان اجا ڪو جائزو نہ ورتو ويو آهي، ٿي سگهي ٿو تہ انهن سرن ۾ گهٽڻ جي اصلوڪي يا صحيح صورت هاڻ فوت ٿي چڪي هجي.

آغا بدرالدين احمد دوراني

وياسي وينجهار

اڄ جيڪڏهن سنڌ جي انهن سيني سڄن شهرن درميان ڇنڊ ڇاڻ ڪرائي ويندي جي زماني جي گردش ۾ اچي ڏتڙجي پينگ تي ويا آهن، ته موهن جي دڙي جي مقابلي ۾ جو واحد ۽ زوردار ڪئنڊيڊيٽ وڃي باقي رهندو، اهو ڳڙهي ياسين جو شهر هوندو. وري جي اليڪشن به فيئر ٿئي ۽ لاڙڪاڻي وارا ڌڻ دونس نه ڪن، ته پوءِ انشا الله ڳڙهي موهن جي دڙي کي ڪوهين ماري ويندي. حالانڪ موهن جي دڙي کي اجڙئي پنج هزار سال ٿي چڪا آهن ۽ ڳڙهيءَ جي بربادي ڪالهوڪو قصو آهي.

ڪو زمانو هيو ڳڙهي بلي بلي هئي ۽ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. سنڌس هنداڻان، گهاڻان ۽ واٽيا ملڪان ملڪ مشهور هئا. پر پوءِ وقت جا وارا نيارا آهن. ١٩٣١ع ۾ براج آئي ته هنداڻا ويا. ١٩٤١ع ۾ سم سيڪ ۽ ڪلر منهن ڪڍيو ته سرنهن ڇانيي جي جاءِ وڃي ڇٽي مٽر ورتي. ويچارا گهاڻائي پاڻ تيل ٿي ويا. ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان ٿيو، ته واٽين ۾ اچي ٽاهڙڪو پيو. ڪو ڪٿو داٿو وڃي رهيو ورنه ويڙهن جا ويڙها اباڻا ڪک ڇڏي هندستان لڏي ويا. تڏهن به ڳڙهي جي اوج ۽ موج ۾ ڪو فرق ڦير خير ڪي آيو. شايد هن ڪري جو سنڌس والي وارث زنده هيو. جڏهن اهو به هليو ويو، ته پوءِ ڳڙهي حال کان بيحال ٿي ڍرڪي پئي. سچ چوندا آهن ته "ڏڻ ته ڏٽي نه ته وڪڻ ڪٽي".

اهو مرد مجاهد هو آغا بدرالدين احمد دوراني جو اڄ کان پورا ڏهه سال اڳ اڄوڪي ڏينهن تي راه رباني وٺي رمندو رهيو. "انا الله وانا اليه راجعون". بختاور پاڻ ته ويو پر ڏسجي ائين ٿو ڇڻ ڳڙهيءَ جو ڀاڳ بخت به سندس ڪڍ هليو ويو. هي برابر آهي ته جوڳيءَ وٺي جوءِ خالي ۽ مهنت وٺي مڙهي ضرور سڃي ٿيندي آهي. پر هڪ مڙهيءَ ۽ ڳڙهيءَ جي سڃي ٿيڻ درميان وڏو فرق آهي. سچ هر هنڌ لهندو آهي پر سچ لٽي به

سنجها جا ڏيئا ضرور پيا ٽمڪندا آهن. جيستائين وري ڪو صبح جو سائين ڪني ڪڍي. پر آغا وٽي اهڙي اونده ٿي آهي، ڇڻ ڳڙهيءَ ۾ ڪنهن سج ايرڻ کان ئي قسم کٽي ڇڏيو آهي.

ڪجهه ڏينهن ٿيا، سانگي سان، ڳڙهيءَ وڃڻ ٿيو. عادت انوسار ٽپڙ گهر رکي آغا جي آشياني ڏانهن پنڌ پيس. در بند ڏسي وائڙو ٿي ويس. سالن کان اهو لنگهه پئي لتاڙيم. پر مونکي تہ انهن دروازن جو تصور ئي ذهن ۾ نہ هو، جي اڄ اکين پسيم. تعجب اهو، جو در بند ڏٺم. ڀهرين تہ سڏ ڪيم، پوءِ سمڪ آيم تہ ڪڙو کڙڪايم. پلڪ ڀهر جي اوسيئڙي بعد ڪنهن جي اچڻ جي آهٽ ٻڌم. ڪو سڏ سماءُ ئي لهڻ آيو هيو. شايد چوڪيدار هوندو! ڏٺم تہ ڪنهن در جي ڀيڪڙ ۾ اک اٽڪائي منهنجو جائزو ٿي ورتو. ٿي سگهي ٿو تہ آءُ عبدالرحمان ڏاڙيل هجان ۽ پنهنجي پيشي جي حاجت ضروريءَ لاءِ هت آيو هجان؟

واءُ سواءُ وٺي هاتفي رڙ ڪري پڇائين تہ "ڪنهن سان ملندين؟" آءُ هڪو ٻڪوٽي ويس. سوال پنهنجي جاءِ تي صحيح هو، ليڪن مون وٽ ڪو جواب نہ هو. مونکي ڪنهن سان ملڻو هو؟ جنهن سان ملڻ ايندو هيم اهو تہ هتي خير ڪي هو. پوءِ آءُ ڪنهن سان ملڻ لاءِ ڪهي آيو هيس؟ پشيمان ٿي پنين پير واپس وريس. تڪڙيون ٻرانگهون پريندي قبرستان ڏانهن وک وڌايم.

سندس پيرانديءَ کان وڃي ويٺم. جڏهن ويهي ٽڪس تہ پلٽي ماري ويهي رهس. محسوس ائين ٿي ٿيو ڇڻ آغا اوجاڳي باعث گهري ننڊ ۾ هيو ۽ آءُ سندس سجاڳيءَ جي اوسيئڙي ۾ هيس. سندس اڄوڪي ننڊ ڪجهہ انوکي ٿي لڳي. آغا ۽ خاموشي! ڪوڙو ئي نٿي لڳو. جي سندس جاڳڻ گجگوڙ هو تہ ننڊ بہ گهٽ گونج واري نہ هيس. هو تہ هر حال ۾ زندگيءَ جي ڀرپور وهڪري سان ڇلڪندو رهندو هيو.

آغا جو خير صلح وارو ڳالهائڻ بہ نغارن جي نوبت ۽ دمال جي غوغاءُ کان رتي ڀر بہ گهٽ نہ هوندو هيو. هو محترم مير علي احمد ٽالپر ۽ محمود علي قصوريءَ جيان پاڪستان جي انهن ٽن هستين ۾ هڪ هو، جن سموري عمر هوريان ڳالهائڻ جي ڪڏهن ڪوشش ئي ڪا نہ ڪئي هئي. ڪين خبر هئي تہ سندن اهڙي ڪوشش بيسود ثابت ٿيندي.

وري سندس ڪلڻ جي اسٽائيل ۽ انداز ئي پنهنجي نوعيت جو هو، جو هڪ رعد جي راڙ کان گهٽو مختلف نہ هو. مونکي ڪيترن ئي ماڻهن

قسمر ڪٽي ٻڌايو هو تہ جن سندس پهرين بار ٺهڪ ٻڌا هئا، تہ آغا جا ڪڙاڪيدار ۽ فلڪ شگاف ٺهڪڙا سالن تائين سانده سندن ڪنن ۾ گونجندا ٿي رهيا.

مون اهڙو رلٽو ملٽو مڙس پنهنجي اڌ صديءَ جي عمر ۾ ورلي ڏٺو. مذاق سندس جولانيءَ طبع جو هڪ بادوانڻ هو. زنده دلي سندس لاءِ بہ سر خود هڪ زندگي هئي. هو زندگي ۽ موت جي منجهيل مسئلن ۾ ڪڏهن بہ مبتلا نہ ٿيو. هن لاءِ هي وسهڻ ڪافي هيو تہ زندگي هڪ خوش فهمي هئي ۽ موت هڪ غلط فهمي! هو بخوبي ڄاڻندو هو تہ ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين زندگي جي تمام مدت هڪ مسلسل روئڻ جي پريڪٽس هئي. پوءِ ڪنهن مهانگائي لاءِ ٿي ماتمر ڪيو تہ ڪنهن وقت جي بي وفائي يا قسمت جي ناسازيءَ تي ڳوڙها ٿي ڳاڙهيا. يا ڪنهن جي ڪا مومل مري وئي هئي يا وري ڪنهن جو راڻو رسي ويو هو!

مطلب تہ انسان ڪنهن نہ ڪنهن بهاني مڪ جيان مٿو پٽيندو ٿي رهيو. جڏهن سڄي زندگيءَ جي حيثيت ۽ مدت هڪ سئنيما جي انٽرويل کان وڌيڪ نہ هئي، تہ پوءِ ڇو نہ انسان اها گهڙي کلي گذاري. شايد اهو ئي سبب هيو جو مون آغا مرحوم کي ڇتي ڇهماهي ڪاوڙ ۾ ضرور ڏٺو، پر مايوس يا غمگين؟ هرگز نہ!

آغا مرحوم جي گفتار، تقرير يا تحرير ۾ سندس فطري خوش طبعي ۽ خوش مزاجيءَ کي وڏو دخل هيو. هو هر رواجي ڳالهہ جو توڙ وچي ان موڙ تي ادا ڪندو هو جو ٻڌندڙ بي اختيار ٿي کلڻ لاءِ مجبور ٿي پوندو هيو. سندس تقرير فصيح ۽ بليغ هئڻ کان علاوه سلوڻي ۽ نمڪين هوندي هئي. البت اسيمبليءَ ۾ بحيثيت هڪ ذميوار نمائنده جي، خواه اسپيڪر جي، سندس انداز بيان گنڀير ۽ رعب دار هوندو هو. ليڪن زياده وقت سانتيڪو رهڻ ڪري مون اڪثر ڏٺو تہ سندس طبع تي خاصو بار ٿي پوندو هو.

پاڪستان ٺهڻ کان ڪجهہ وقت اڳ جڏهن مسلمر ليگ ۽ ڪانگريس درميان پاٽيپٽ جون سياسي لڙايون جاري هيون، اهڙي سمي، هڪ موقعي تي عامر جلسي ۾ تقرير ڪندي آغا محسوس ڪيو، تہ پبلڪ ۾ دستوري جوش وخروش بجاءِ خاموشي طاري هئي. هڪدم ڪيس احساس ٿيو تہ ٻڌندڙ آهن نيڙهيءَ جا وڏيرا ۽ ڳوناٺا ڪمي ڪاسبي، جنجي سمجهہ کان، سندس ليگ جي پاليسيءَ متعلق تقرير، ڪجهہ مٿيرو

هئي. يڪدم پلٽو کائي سندن ٻوليءَ ۾ اظهار بيان شروع ڪيائين.

"ڀائرو! هاڻ مسلم ليگ اهڙو پروگرام رٿيو آهي، جو اسان جلد کٽر ڪانگريسين ۽ مهاسڀائين کي ٽوٽا چٻائيندا سون، ڪين پاڻي ڏيئي ماريندا سون ۽ ڪين "واٽو ٻاون" ڏيندا سون"........... مسلمان ڀائر "واٽو ٻاون" ٻڌندا ويا ۽ مسلم ليگ زنده باد ۽ نعره تڪبير بلند ٿيندو رهيو...........

آغا مرحوم جي ان تقرير جو تصور ايندي ئي آءُ بي اختيار کلڻ لڳس. قبرستان اندر کلڻ مونکي ڪجهه عجيب ٿي محسوس ٿيو. آءُ خيالات جي ٽرئفڪ ۾ مصروف رهيس. ڏٺم ائين ٿي، ڄڻ تہ آءُ ڪا فلم ڏسي رهيو هيس. آغا مرحوم جي ڀرپور زندگيءَ جا ڇهڇٽا منهن جي اکين اڳيان پردي تي يڪي بعد ديگر نقش ٿيندا ۽ ڦرندا ٿي رهيا.

سندس اوائلي عمر جو دور ذرا ارڏائيءَ جو هو. علي ڳڙه ۾ پڙهائي پوري ڪرڻ بعد جڏهن ڳڙهيءَ ۾ وارد ٿيو تہ سندس شوق ۽ شغل هڪ عام وڏيرڪي ٻار کان ڪو گهڻو مختلف نہ هو. سندس آڏا ابتا پير ڏسي،. ڪن چغل خورن وڃي سندس والد مرحوم جا ڪن ڀريا. مرحوم شمس الدين خان نهايت بردبار ۽ جهانديده انسان هو. هن هئي ڏينهن تي عريضي نويس کي گهرائي سموري جائداد ۽ زمين آغا بدرالدين جي نالي لکائي دستاويز سندس حوالي ڪري ڇڏيائين. ڪنهن پڇيس تہ قبلا! توهان هي ڪهڙو قهر ڪري ڇڏيو؟ اوهان جو نور چشم تہ سمورو ارڪو ترڪو ترت تين وال ڪري ڇڏيندو. چيائين تہ "جو ڪجهه مون وٽ آهي، اهو تہ اڳي پوءِ ان جي هٿ اچڻو آهي. هاڻي جي منهنجي مڏي منهنجي مئي پڇاڻان لٽ مٽي ڪري، تنهن کان بهتر آهي تہ اها لٽ ڦر هو منهنجي جيئري ڪري. گهٽ ۾ گهٽ آءُ پنهنجي پٽ جا پرڪار پنهنجي جيئري تہ ڏسي سگهان!"

ليڪن زمانو شاهد آهي، تہ آغا نہ فقط پنهنجا پير سنڀاليا ۽ پنهنجو اباڻو ورثو سنڀاليو، پر پنهنجي ڳوٺ تعلقي ضلع ۽ صوبي سنڌ جي اهڙي بي لوث خدمت ڪئي جا سنڌ جي جديد تاريخ ۾ هڪ سونهري باب جي حيثيت رکندڙ آهي.

پنهنجي شهر جي ماڻهن کي منظم ڪرڻ لاءِ سماجي انجمنون وجود ۾ آنديائين. هر انجمن پنهنجي حلقي جي ماڻهن جي شادين غمين جو انتظام ۽ جهيڙن جهڳڙن جي نبيري ڪرڻ وغيره سيني دردن جو دارون

هئي. هر انجمن کي پنهنجو دفتر، اسٽاف، ديڳيون ۽ تنبو طولان حوالي هئا. سيني انجمنن مٿان وري هڪ مرڪزي انجمن قائم ڪيائين.

صوبي سنڌ ۾ آغا اولين انسان هو، جنهن سکر ضلع لو ڪلبورڊ جي صدر جي حيثيت ۾، هر هاءِ اسڪول ۾ مئٽرڪ تائين مفت تعليم رائج ڪئي. ضلع جي هر تعلقه هيڊڪوارٽر ۾ لوڪل بورڊ طرفان هاءِ اسڪول جون نيون عمارتون تعمير ڪرايائين. ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ ڪوآپريٽو سوسائٽيون ۽ زمينداري بئنڪ جون شاخون قائم ڪيائين.

سکر ۾ لا ڪاليج سندس اڪيلي سر ڪوشش جو نتيجو آهي. ضلعي ۽ صوبي سنڌ جي نوجوانن جون ڪانفرنسون ڪري منجهن سياسي بيداري ۽ سياسي شعور پيدا ڪيائين. غرض ته سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر خواه اسپيڪر يا وري ضلع لوڪلبورڊ سکر جي صدر جي حيثيت ۾، هن عظيم انسان سنڌين جي علمي ۽ معاشي برتري ۽ ترقي لاءِ پنهنجي هڙان ۽ وڙان هميشه پاڻ پتوڙيو.

مسلم ليگ سان سندس دلي لڳاءُ هو. ان ڪي سنڌ اندر عوامي تحريڪ بڻائڻ ۾ آغا مرحوم جو وڏو هٿ هو. سندس سياست جي ابتدا ۽ انتها مسلم ليگ سان وابسته هئي. زماني گهڻا ويس بدلايا. سنڌوءَ پنهنجا ڪيئي پيٽ ڦيرايا، پر آغا آخري وقت تائين ليگ جي گهٽ گهير کان ٻاهر نه نڪتو. عمر جي آخري مرحلي ۾ صدارتي چونڊن ۾ مرحوم ايوب خان جي کلي مخالفت ڪيائين ۽ محترم فاطمه جناح جي حمايت ۾ جهنڊو کڻي بيهي رهيو. کيس هر ڪائڻ لاءِ ڪافي لالچون ڏنيون ويون، پر انهن چڪمن تي به آغا پنهنجي اصول ترڪ ڪرڻ جي رغبت نه ڏيکاري.

سرڪاري دشمني کيس ڪافي مهانگي پئي. کيس گرفتاري جي ڌمڪي ڏني وئي، پر هي يار پنهنجي فيصلي کان ترجيترو به پاسي پير نه هٽيو. ليڪن جڏهن سندس ڪن دلي دوستن سياسي قلابازي کائي "ليٽ ڪبوتر" شروع ڪئي ته پوءِ دلگير ٿي پيو. شايد سندس ذهن پنهنجي دوستن کان وفاجي بدلي دغا قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هو.

اليڪشن جو نتيجو سندس خواهش جي خلاف ويو، پر آغا جو نتيجي سان ڪهڙو واسطو؟ هو ته هڪ ڪيڏاڙي هو ۽ سندس مقصد ۽ مطلب هيو راند ڪرڻ. هار ۽ جيت هر راند جا به لازمي رخ آهن. انهن سان آغا جي نسبت ڪهڙي؟

منجهس خاميون هيون. هڪ ٻه نه بلڪ بي حساب ۽ بيشمار. آءُ

ڪڏهن ٿو چوان تہ ملائڪ هيو. پر جي ملائڪ هجي ها تہ منهنجو ساٿس ڪهڙو واسطو؟ پر انهن خامين جو سندس اخلاق ۽ ڪردار سان ڪو دور جو بہ رشتو نہ هو.

نہ فقط مرحوم آغا بدرالدين، پر سندس سمورو دوراني خاندان زماني قديم کان اجتماعي طور اها قديمي روايت بدستور برقرار رکندو آيو آهي تہ هر قسم جي بداخلاقيءَ کان پرهيز ڪئي وڃي. اها ڪسر هاڻ اڄي سندن پويان پوري ڪن تہ اها الله کي خبر. پر اڄ سوڌو تہ الله پاڪ کين امان ۾ رکيو آهي.

آغا مرحوم جون اهي اوڻايون سياسي ڏي وٺ تائين محدود هيون. جڏهن ڪو داءُ ڪري ويندو هيس تہ ڏڪ پچائي پوءِ گڏيل وياج سميت سمورو حساب ڪتاب چڪتو ڪري ڇڏيندو هيو.

هڪ ڀيري ڳڙهيءَ جي خالصن متس نالي وار ڦر ڪرائڻ جي ڪوڙي فرياد داخل ڪرائي. تہ سندن هٿيار بند پهري هيٺ،واري ڪوٽ جي ٽڪاٽي کان گرو گرنٽ صندليءَ سوڙهي، ڪٽائي ڇڏيائين. جڏهن پوري پئنچات گيسيون ڪري معافي ورتي تڏهن وڃي پوٽي واپس ٿي ۽ واه گروءَ جي فتح ٿي.

هڪ اليڪشن جي موقعي تي ڪَرنَ ڳوٺ جي پولنگ اسٽيشن تي هڪ ڪٽر فرقہ پرست هندو عملدار پرزائيڊنگ آفيسر مقرر ٿي آيو، جنهن علي الاعلان آغا جي مخالفت لاءِ ڪمرڪشي. آغا مرحوم راتو رات سندس رسوئي معرفت ڪيس ڪير ۾ جمال گهوٽي جو جلاب ڏياري ڇڏيو. اليڪشن ڏينهن صبح جو مهاشيہ پولنگ اسٽيشن تي براجمان ٿي پائخاني ۾ ويو. جهٽ گهڙي رکي ٻاهر آيو. وري ترت باٿ روم ڏانهن ويو ۽ پوءِ وري ٻاهر نہ نڪتو. اتان ئي ڪيس کٽ تي ڪٽائي شڪارپور اسپتال ۾ داخل ڪيو ويو. ان پولنگ تي آغا نوانوي سيڪڙو ووٽ کنيا!

هڪ ٻي اليڪشن ۾ گهوٽڪيءَ جي پولنگ اسٽيسن تي مخالف اميدوار جو نمائندو هڪ رٽائرڊ پوليس عملدار هيو. جنهن هر منٽ منٽ ۾ ووٽرن تي اعتراض واري ڪو نہ ڪو ڦڏو شروع ٿي ڪيو. سندس مقصد هي هيو تہ وقت اهڙي نموني گنوائي ڇڏجي جيئن آغا جا ووٽ داخل ٿي نہ سگهن. آغا مرحوم، جو اليڪشن جي واءُ سواءُ لهڻ لاءِ گشت تي هو، اتي اچي وارد ٿيو. تنهن اها روئداد ڏسي، ان پوليس پينشنر جي عينڪ ميز تان کٽائي ڇڏي، جا هن گهڙي گهڙي ٿي پاتي، وري اعتراض

وارڻ وقت لاهي ٽيبل تي رکي ڇڏي ٿي. هاڻ جو ويچارو چشمي بنان ڏهن قدمن تي هاٿي ڏسڻ کان بہ محروم هو، سو ووٽرن جي لسٽ ڪيئن ڏسي! لاچار ٿي هو پنهنجو ڳاڙهو رومال ۽ ناس جي دٻلي کڻي واپس گهر وڃڻ لاءِ آتو بيٺو رهيو. آخر ڪنهن کي سندس حال تي رحم آيو جو ڪيس هٿ کان وٺي گهر ڇڏي آيس.

ڳڙهيءَ جي ميونسپل واري اليڪشن ۾ جڏهن شهر جي هندو ۽ خالصہ ليڊرن ڪنهن فيصلي تہ سمجهوتو ڪرڻ کان بائڪاٽ ڪيو، تہ شهر جي ڪمي ڪاري ۽ پنگين کي ميونسپل ميمبر چونڊائي ڇڏيائين. صدارت لاءِ وري هڪ ٽانگي واري کي اميدوار بيهاري ڪامياب ڪرايائين. هيءَ بہ ڳالهہ آهي تہ اهو ميونسپل جو دور نهايت شاندار ثابت ٿيو. ان ميونسپل جي صدر جو نالو "سڪندر" هو. پوءِ ٿي سگهيو ٿي تہ مٿس سندس نالي جي برڪت ٿي هجي!

عمر جي آخري حصي ۾ آغا کي پنهنجي چند دوستن جي روش خلاف شڪوه شڪايت ڪندي ٻڌو ويو. ٿي سگهي ٿو، تہ سندس دوستن جي ارڏاين ۾ اضافو ٿيو هجي، يا وري عمر جي تقاضا باعث آغا مرحوم جي قوت برداشت ۾ ڪمي آئي هجي. يا وري هي بہ ممڪن آهي تہ نئين زماني جي نرالي چال ۽ نئون رنگ ڍنگ سندس ڏانو تي نہ چڙهيو هجي! مارشل لا آئي، هو ذرا دلشڪستو ٿي پيو. سياست سندس وندر هئي ۽ اها ورونهہ هاڻ نہ رهي. راند رس ۾ ڇڏڻ مناسب سمجهي، سياست کان عملي طور رٽائر ڪيائين.

انفرادي طور آغا مرحوم هڪ غير معمولي شخصيت جو مالڪ هو. سندس صبر، سمجهہ ۽ قوت برداشت عام انساني صلاحيتن کان گهڻو بلند هئي. عموماً ڪيس "پريو مٺ" چوندا هئا. هٿ جو سخي هو ۽ سندس دسترخوان نهايت وسيع ۽ ڪشاده هو. مهمانن جون هڪڙيون ٻهيرون اينديون هيون ۽ پيون اسهنديون هيون. جي سندس سنگتي ساٿي هئا انهن کي پليءَ پت چاڻ هوندي هئي تہ هو ڪافي سفيد پوش گهراڻن کي پئسي پنجڙ جي امداد جو هٿ ڏکيرندو هو. جن سان جيءَ ريٽل هوندو هيس تن سان تہ ليکو ئي نہ ڪندو هو. مهل جو مڙس ماڻهو هو. ڪڏهن ڪنهن سان ويل نہ وڃايائين. جتي بہ ڪيس "آءُ" ڪئي ويندي هئي اتي دل و جان سان "جيءُ" چئي ڪڏ ڪري مچ ۾ ڪاهي پوندو هو. پنهنجي ڳوٺ خواه تعلقي جي ماڻهن ۾ ساه هوندو هيس ۽ مٿن آيل ڪابہ

آپدا سهي نہ سگهندو هو. هر مصيبت جي مقابلي وقت پنهنجي سر جو سانگو ڪرڻ سندس لاءِ مهٽي برابر هيو. پاڙي ۾ هڪ پيري باه لڳي تہ مون ڪيس پنهنجي اکين سان ٻہ ٻہ گهڙا هٿن ۾ کڻي آڙاه ۾ ڏوڪيندو ڏٺو.

خبر پيس تہ امروٽ شريف ۾ سندس دوست هدايت الله دل زميندار جي گهر کي ڌاڙيل گهيرو ڪري ويٺا آهن تہ اتي پهچي مشين گن کڻي ڪوٽ مٿان نشانو وٺي ويهي رهيو. تستائين اتان نہ هٽيو، جيستائين سکر جي پوليس اتي پهچي ڌاڙيلن کي ختم ڪيو.

جي ٻوڏ اچڻ جا هوائان ٽيان، تہ پوءِ سندس ننڊ آرام ۽ کاڌو پيتو زهر ٿي ويندو، وينو انجنيرن سان مهاڏا ڏيندو ۽ ڇيڙون ڳڏ ڪندو. بندن تي سندس ڦيرا پيا پوندا. جي ڪٿي ڪنڊ پيو يا ڪنهن بند تي پاڻيءَ جو زور پيو تہ اتي آغا وڃي آڪاڙو وجهندو. ديڳيون پيون چڙهنديون، ٻڪريون پيون ڪسنديون ۽ آغا مٽيءَ تي پلٿي ماري ويهي رهندو. ڪم ڪندڙن کي سندس "گهوري گهوري ۽ شابي شابي" پئي پوندس. ان وقت تائين سک نہ سمهندو جيستائين ٻوڏ کي ڪنهن ٻئي موڙ تي نہ پهچائي.

علم و ادب سان تہ عشق هوندو هيس. پاڻ پارکو ۽ قدردان هئڻ سان گڏ هميشہ اها ڪوشش هوندي هيس تہ سندس اڪثر وقت علمي رهاڻ ۾ گذري. سندس علمي دوستيءَ جو دائره حسام الدين راشديءَ کان ويندي جوش مليح آباديءَ تائين وسيع هوندو هيس. پنهنجي زماني ۾ آغا اولين سنڌي زميندار هو جنهن لکين روپيا خرچ ڪري ڳڙهيءَ ۾ اعليٰ پيماني جي لائبريري "آشيانہ ادب" قائم ڪئي، جنهن نادر خزانہ جي پرگهور اڄ ڪلهہ اڏوهيءَ حوالي آهي. ١٩٣٧ع ڌري ڳڙهيءَ کان هڪ هفت روزه اخبار "پيغام صلح" جاري ڪيائين. بعد ۾ سکر کان روزانہ اخبار "انقلاب" جو پايو وڌائين جا اڄ ڏينهن سوڌو باقاعدي نڪرندي رهي ٿي. هي ٻي ڳالهہ آهي تہ هاڻ منجهس اها چس ۽ سواد نہ رهيو آهي. اخباري دنيا سان ناتو نباهڻ لاءِ آغا مرحوم پنهنجي قلمي ڪاوش جو سلسلو بہ جاري رکيو. سندس ڪجهہ مضمون اخبارن ۽ رسالن ۾ بہ شايع ٿيا. سنڌ جي تاريخ جي سلسلي ۾ ڪجهہ نادر نسخا سندس هٿ آيا، جن جي اصلاح ڪرڻ بعد اهي سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڪتابي صورت ۾ ڇپايا ويا. حج کان واپسيءَ بعد پنهنجو سفر نامون "مسافر حجاز" شايع ڪرايائين.

سندس دوستيءَ جو دائره انتهائي وسيع هو. هو سنگت رکي بہ چاڻندو هو ۽ نباهي بہ سگهندو هو. دوستن جي انتخاب ۾ هو ڪنهن بہ خاص سطح يا درجي جو قائل نہ هو. سندس رفيقن ۾ ڪافي انداز انهن ماڻهن جو هو، جي غريب مسڪين ۽ لاوارث هوندا هئا. جنجي وقت بوقت مشڪل ڪشائي ڪرڻ پنهنجو فرض سمجهندو هو. جن ماڻهن سان دوستيءَ جو دم ڀريندو هو تہ ساڻ نباهڻ لاءِ سندن ڪاڻ ڪڍڻ، ڪَس ڪائڻ ۽ سندن سڀ اَنگلَ سهڻ ۾ بہ خوشي محسوس ڪندو. وري جن لاءِ جاکوڙ ڪڍيائين انهن بہ پنهنجي وسعت آهر ساڻس واه جو ناتو نباهيو.

مون آغا مرحوم جا ڪي اهڙا بہ غريب پر جان نثار دوست ڏٺا آهن جي سندس صحيح معنيٰ ۾ عاشق هئا. حالانڪ مرحوم جي لاڏاڻي کي ڏه سال گذري چڪا آهن پر اڄ بہ انهن اڳيان آغا جو نالو ڪڻندا تہ سندن اکين کان بي اختيار ڳوڙها ڳڙي پوندا. جي يقين نہ اچيو تہ ڳڙهي ياسين ۾ وڃي اهو مشاهدو ماڻيو. جي ڀيو ڪو نہ مليو تہ علي نواز ڀٽي جي ڀچا ڪيو. سندس اهي دوست جي "وڏا ماڻهو" هئا يا آهن تن لاءِ آءُ ڪا گارنٽي ڏيئي نٿو سگهان، ڇاڪاڻ تہ انهن جي دوستي ۽ برادري قادر جي ڪمن جيان بغير مقصد ۽ مطلب جي هرگز نہ ٿيندي آهي. ليڪن وڏيڪ الله کي خبر! ڇاڪاڻ تہ دلين جو مالڪ مطلق اهو ئي آهي. ٿي سگهي ٿو تہ آءُ غلطيءَ تي هجان.

سائين مهدي شاه جهنڊه وارو

جي ماڻهو هي چوندا آهن تہ: "اهي تُنجائي مري ويا جي گهڻا ڏيندا هئا تنجي شايد سائين مهدي شاه جهنڊه واري سان ڏيٺ ويٺ ئي نہ تي آهي. سائين "تنجن" جيان نہ فقط گهڻا ڏيندڙ آهي پر گهڻن گڏ رسا ۽ گاه پڻ پڻ. ليڪن شرط هي آهي تہ اول سائين جي دعوت قبول ڪيو، ساڻس ماني کائو ۽ پوءِ جو ڪجهہ موجود آهي اهو "حال پريان نال" ونديو ۽ ورهايو ويندو.

جيڪڏهن مهدي شاه جي ماني کائيندا تہ اوهان جو مٿس احسان ٿيندو. چاڪاڻ تہ سائين پنهنجو سنيڪو سالہ زندگيءَ ۾ اڪيلو ماني شايد مشڪل کاڌي هجي. ازانسواءِ ساڻس ماني کائڻ بسر خود هڪ قسم جي مڪمل علمي ترغيب پڻ آهي. گره گره تي دل جي حضور سان مهمان اڳيان هر بره جي آڇ ڪندي، خواه پاڻي پيارڻندي، باغ بهار ٿيڻ، مهمانن جي آئي سندس چهري تي ٻهڪ اچڻ، مهمانوازيءَ جا آداب آهن، جنجي بجا آڻن لاءِ جيب جي ڪشادگي، خواه دل جي سخا جو هئڻ اشد ضروري آهي.

ائين بہ نہ آهي تہ ڪو سائين تمندار يا تونگر آهي. هي پڻ غلط آهي تہ سندس زمينداريءَ تان سج ئي نہ ٿو لهي يا وري سندس پٽاريون اڻ ڏڏيون چڙيون ٿيون وڃن. هرگز نہ. مهدي شاه جي تمام ملڪيت ۽ ميراث مانيءَ تائين محدود آهي. ليڪن الله پاڪ جا ڪيس دل ڏني آهي تنهنجون حدون سمنڊ جي ڪنڌين کان زياده وسيع آهن. هونئن بہ هي هڪ حقيقت آهي تہ هٿ جي ڪشادگيءَ جو دل جي وسعت تي دارومدار آهي ۽ نہ بئنڪ بئلنس يا دولت تي.

موجوده نفسانفسيءَ جي زماني ۾، جڏهن ماڻهو ڪوٺن تي چڙهيو دوربينون ڪنيو وجهائيندا ٽا رهن تہ ڪو نامراد مهمان تہ سندن طرف نہ ٿو اچي. وري قسمت سانگي ڪو بدقسمت وڻن اچي بہ ٿو سهڙي تہ پوءِ چڻ ڪالرا يا ويا گهر ۾ گهري، ۽ جيستائين ڪيس تڙي جان آزاد نہ

ٽا ڪرائين تہ آرام نہ ٿو اچين. خاص طور ان ملڪ ۾ جتي ڪجهہ انداز اهڙن ماڻهن جو بہ هجي جن سموري عمر پنهنجي گهر ۾ ٽڪاءُ نہ ڪيو هجي ۽ نہ وري ڪڏهن پلجي پنهنجي هڙ جي ماني کاڌي هجين. يا وري سندن هاضمي جي اهڙن ڏيري حالت هجي جو ڏۀ ئي تڏهن ٿيندو هجين. جڏهن ٻوٽيون ۽ چانور سندن نڪ کان ٻاهر نڪري اچن. ان ماحول ۾ آئي وئي کي آجيان ڪري، جيءَ ۾ جايون ڏيئي، هٿ ڌوئارڻ ۽ بسم الله ڪري کين کيکر ڪرڻ کان پيشتر ماني کارائڻ ۽ کين پاڻ وٽ مهمان رهائيندي پاڻ کي ڀاڳ ۽ بخت وارو سمجهڻ، اهي اهڙيون خوبيون آهن، جي فقط هڪ نيٺ سنڌيءَ ۾ ئي ٿي سگهن ٿيون.

ان ڪسوٽيءَ لحاظ کان سائين مهدي شاهہ صحيح معنيٰ ۾ سنڌي آهي. ڇاڪاڻ تہ هڪ سنڌي لاءِ فقط سنڌ ۾ جنم وٺڻ، سنڌ ۾ رهائش اختيار ڪرڻ يا سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ڪي ڪافي لياقتون نہ آهن. سنڌ ۽ سنڌين سان ڪن ايامن کان ڪي خصوصيتون جهڙوڪ حضور شرمي، مهمان نوازي ۽ سادگي وغيره منسوب ٿيل آهن ۽ هڪ سچي سنڌي لاءِ انهن تمام خوبين جو هئڻ هڪ لازمي امر آهي. سائين مهدي شاهہ پنهنجي منڍي ملڪ جي اهڙين قديمي روايتن کي زنده رکندي، سنڌ ۽ سنڌين جي جا لڄ رکي آهي سا هر سنڌيءَ لاءِ باعث فخر آهي.

ماني جا ملهہ ٻيا بہ گهڻا. سنڌ ڪا سچي نہ آهي. هڪ گهرين تہ لک ڏيانءَ. پنجئي آڱريون برابر نہ آهن. پر سر سر ڪلا ۽ تجليءَ ۾ فرق ضرور آهي. ڪي اڳين جهان جي توشي ناهڻ لاءِ پيرن فقيرن کي کاڌو کارائڻ ۽ کارائي پوءِ دعا جا هٿ کڻائن تہ کين بهشت جي ڪا الاٽمينٽ ٿئي. ڪي وري اڳين جهان لاءِ نہ ترسندي، ديڳيون دمي، مٿن ٿي ڪٽي، هن جهان جي مشڪل ڪشا ڪامورن جا وجي ٻيپ ٻرين. ڪجهہ پائو تہ اهڙا بہ آهن جو جيستائين ڪو ٽيڙو تپ يا ٻرو نہ چڙهين، تيستائين سوئو هٽين، جو ڪو ت ڦڙو نڪرين. ڪي اهڙا سوداگر قسم جا سخي پڻ آهن، جي پنهنجي پيءُ جي نيت ڪنهن پيٽ چٽئي ملان کي ڪرڙ کارائيندي ائين پيا تڪرندا ڄڻ حاتم جي قبر کي لت هڻئي اٿائون. ليڪن آءُ صدقو انهي پنيي ڏاڙهيءَ تان، جي هر آئي وئي کي پچ پاٽي پيارندي نہ ذات پڇن نہ پار پڇن نہ ٿڏو ڪن، نہ ٿورو ڪن ۽ نہ وري ڪو اڳين جهان يا هن جهان جو سودو ڪن. بلڪ جو ڪجهہ وٽن آهي اهو آڇيندي

هي چون ته:

”اي شڪر الحمد جو مٽو گهريوءِ مگٽا.“

مهدي شاه جو دستر خوان جملي مقصدن ۽ مطلبن کان مٿي آهي. سائين عمر جيءَ ان موسم ۾ آهي جنهن کي هاڻ نه ڪرسيءَ جي ڪشش آهي ۽ نه اليڪشن جي آس. نه وري ڪيس ڪو پلاٽ الاٽ ڪرائڻ جي جهوري لڳل آهي ۽ نه وري ڪو پائيپ موڪرو ڪرائڻو آهي. هو پارسا پيرن ۽ گبر وڏيرن ۽ ناٽ ڪامورن جو دعاگو ضرور آهي، ليڪن سندن ڪاٽيارو نه آهي. ڇاڪاڻ ته سندس نقطهءِ نظر ”دنبو دنب وڌائيندو ته پٽ پنهجي ڏيڪيندو.“ ڪو ڪنهن جي قيامت ڪو نه ڇڏائيندو. هر ڪا ٻڪري پنهنجي ڦاهي چڙهندي. سائين جي فلاسافي آهي. ته ”ماني مولا جي آهي. داڻي داڻي تي مهر لڳل آهي. هر ڪو پنهنجو نصيب ٿو کائي. رزاق جي ڏنل روزيءَ تي سندس ڪا هڪ هٽي نه آهي. پر هين جو به حق آهي ۽ پوءِ هي ممڪن آهي ته هين جي صدقي شايد مونکي به ٽڪر ملندڙ هجي.“ بابا جو ڪجهه مون وٽ آهي اهو به اتي ٿي رهندو. 'رکيو' نالو پٽ جو به نه رکان. سڪندر به هٿي هٽ ڪفن کان ٻاهر لڙڪائي رمندو رهيو. آهي سڀ اڪين جو ڏٺو. ڏوڙ جو مسئلو ڏوڙ. اهو ڪونه ٻڌو اٿئي ته تنهنجي اوڙي پاڙي يا ڳوٺ ۾ ڪو انسان بکيو رهجي ٿو وڃي ته توهان تي ماني کائڻ حرام ٿيو پوي.“

سندس مهمان نوازي فقط ماني کارائڻ تائين محدود نه آهي. تحفن جي به وٽس ڪا ڪمي ڪانه آهي. هر سنڌي سوکڙي پوءِ لاڙي اجرڪ وٽيئي، نصرپوري کيس ڪپني، هالن جي هندوري تي دل سرڪئي. جي، نه ته من رلهيءَ تي هر ڪين، پر جي روڪڙ جي به ضرورت اٿئي. ته، تڏهن به پنج پنجاه ۽ پنج سو ڏيڻ ۾ سائين ملول مور نه ٿيندو، مطلب ته هٿين خالي نه ويندين. مون پنهنجي اڌ ڪلاڪ جي ملاقات دوران ڏٺو ته ڪن کي بادامين جي شربت جا شيشا وٽيا.، ته ڪن جوئر جو اٽو ڳنڍ ٻڌي ڪنيو، ته ڪن جي فرمائش وري پليءَ جي ساڳ تائين محدود هئي. سائينءَ جي سخا جا هيراڪ سوکڙين لاءِ ائين ڏرڻو ماري ويٺا هوندا آهن جڻ ته سول ڪورٽ کان ضبطي ڪيرائي آيا آهن.

سائين جي توشہ خزاني ۾ هر قسم جو ڪچومر حاضر هوندو آهي. جوئر ۽ ٻاجهري جي اٽي کان گوگڙن جي ڪچورين تائين، مبادا ڪنهن کي بصر باديءَ ڪنهن کي واڳڻ وائي لڳندا هجن. مهمانن لاءِ ٻاڃين کان علاوه چٽڻيون ۽ مربہ آچار علحده. جي ماني کائڻ لاءِ ٽائيم خير کي آهي ۽ ريل ڇٽڻ واري اٿس تہ ماني ٽفن باڪس ۾ مهمان کي اسٽيشن تي پهچائي ويندي ۽ ٽفن باڪس سندس سامان ۾ رکيو ويندو. مهدي شاه پاڪستان ۾ شايد واحد مهمان نواز آهي، جنهن جي گهر ۾ بيڪ وقت چالهارو ڪن ٽفن باڪس با ادب با ملاخظ رکيل هوندا آهن ۽ ايترو انداز درماه نئين سر خريد ڪيو ويندو آهي. هيءُ ٻي ڳالهہ آهي تہ سائين جي مهمانن ۾ ڪنهن بہ خدا جي بنده اڄ ڏينهن سوڌو ٽفن باڪس واپس نہ ڪيو آهي. ٽي سگهي ٿو تہ هو سائين کي رنج ڪرڻ نہ گهرندا هجن.

بورچيخاني جو بار اڌ درجن ڪن ٻانهين تي آهي جي الا لفجر سان اٽي چلها ٻاري بصر ڪپڻ ۽ اٽو ڳوهڻ ويهنديون آهن ۽ اڌ اڌ رات ٽائي واري ڦيري سان ڊيوٽي ڏينديون رهنديون آهن. گرمي هجي، سردي هجي. تپندڙ ڏينهن يا برسات جي رات! سائين وٽ لنگر کليل ۽ ماني تيار ملندي. "هتي اويلو مهمان پٽائي پاڻ" وارو ڪو ليکو ئي نہ آهي. جنهن وقت وٽيئي اچ. نہ تعارف جو ضرور نہ تڪلف جي محتاجي. هڪ مهمان سائين کي چينيندي چيو تہ "قبلا! توکي اهي ٻانهيون ڏينهن قيامت جي وٽ ڪرائيديون، چاڪاڻ تہ باه اڳيان بيهندي ۽ ٢٤ ڪلاڪ مانيون ٻوڙ پچائيندي سندن هٿ بہ سڙي پيا آهن." شاه صاحب مرڪندي وراڻيس تہ "ابا نيڪي ڪندي هٿ سيني جا سڙندا آهن ۽ هنن جا بہ سڙيا تہ پيا سڙن. جاڙي بہ جڳ سئين."

بورچيخاني جو ملاظو ڪندي، اچرج جي ڳالهہ هي آهي تہ هتي سئي گئس جا ڏه چلها ٺهيل آهن ۽ ڏهئي برابر ٻرندا رهندا آهن. ڪراچيءَ جي شاهي هوٽل ميٽروپول، ۾ بہ اٺ ۽ ٻي نمبر ۾ برڪ هوٽل فاروق ۾ ست چلها آهن. هڪ طرف کان ديڳڙن جي رجمينٽ لائين لڳل، تہ چمچن، ڪپگيرن ۽ تڦٽين جو لشڪر ٻي طرف. ڪنا دانگيون توا

ٽوپيون چلهين تي سوار. برنين ڪولن ۽ پيالن پليٽن جو تہ ڪاٿو ئي ڪونہ آهي. شابس آهي ڳوٺاٽين ماين کي، جي لنگر جو چرخو چلائينديون ٿيون رهن. مارئي بہ بنديخاني ۾ ويٺي ورلاپ ٿي ڪيا ۽ ڪو ويٺي ڏيڍ مڻ اٽو تہ نہ ٿي ڳوهيائين. سسئي ڏينهن پهر ٽڪر ٽا ڪيو ۽ فقط پير پٽون ٽيس تہ رڙيون ويٺي ڪيائين تہ "او مونسان جبل ٿو جاڙون ڪري." ليڪن آفرين صد آفرين انهن مائين کي جو سارو ڏينهن ڍور جيان وهندي مهدي شاه جي مانين ۽ ٻوڙن سان ڳن ڏينديون ٿيون رهن!

سائين جون مشغوليون روزه نماز علاوه مهمانن جي خوش آمديد ۽ ٻار پرچائڻ آهي. پنهنجي اولاد کان بي نياز آهي، پر پنهنجي عزيزن خويشن ۽ نوڪرن چاڪرن جو چڱو ٿپر ساڻ هوندو اٿس. ٻارن جا ولر ورايون ويٺا هوندس. ويٺو ڪين ريجهائيندو يا ساٽن رانديون ڪندو. جيستائين نماز جو وقت ٿئي يا وري ڪو بختاور مهمان اچي سهڙي. اڇو ململ جو سنڌي چولو، گلي ۾ ڌوتل جهولدار سٿڻ، سنڌي سادي سفيد مختصر ٽوپي، متي تي ۽ سنڌي جتي پيرن ۾. موڪري ڪشادي ڪرسي ۾ تي ٽيليفون پاسي ۾ ڪيو ويٺو رهندو تہ مبادا ڪنهن دوست جو ماني موڪلڻ لاءِ نياپو اچي. ويهارو ٽيهارو گهر تہ اهڙا بہ آهن جتي سائين جي گهران يا روزانہ ڪچو سيڌو ويندڙ آهي يا پڪل ماني. ٻاهرين مهمانن کان علاوه هڪ ٻہ ٽولا مقامي مهمانن جا اهڙا بہ سائين وٽ ايندڙ آهن جي سندس ماني کائي پوءِ سندس ٽيليفون تي لاهور، پنڊي پشاور ارجنٽ ٽرنڪ ڪال ڪري ڏه ڏه منٽ مجلسون ڪري هليا ويندا آهن. سائين جو ٽيليفون بل درماهو منهن جي ماهياني پگهار کان ٻيٽو ٽيٽو ايندڙ آهي ۽ آ ۽ ڪو پٽيوالو نہ آهيان.

ماني کارائڻ گڏ سائين پنهنجي ماني ٻارهوئي پرهيز جي، پر چڱي کائيندو آهي. هي سندس خوش قسمتي آهي جو اڃان سوڌو ڪيس ڪنهن جي نظر نہ لڳي آهي. سائين ويٺو مشڪندو ۽ مرڪندو، اگر ڪراڙو ٺيٺ واقعي هڪ آرٽ آهي تہ شاه صاحب هڪ بهترين آرٽسٽ آهي. اسانجا هيا وڏڙا سٽ ٻاهٺ ۾ اچڻ بعد، اهڙا تيڪ ۽ تيسي باز ٿيو پون جو ساٿن ڳالهائڻ تہ درڪنار پر اسلام عليڪم چوڻ تي بہ گارين کان

بچڻ هڪ مشڪل معاملو اهي. سائينءَ سان مذاق ڪيو، چٿرون ڪيو، ۽ هنج ۾ ويهوس تہ بہ وينو ٺهڪ ڏيندو.

ٻڌو اٿم تہ سائين ڪتا بہ پاليندو آهي. ٿي سگهي ٿو. هي هڪ لازمي چيز آهي. جنهن انسان جو هر انسان سان ايترو اُنس هجي تہ هي ڪيئن ممڪن آهي تہ هو انسان جي بهترين جاندار دوست کي نظر انداز ڪري سگهي ٿو. ٿي سگهي ٿو تہ مهدي شاہ ۾ اهڙيون ڪيون بہ ڪي خاميون هجن. ضرورر هونديون. آخر تہ هو انسان آهي. هر انسان خطا جو گهر آهي ۽ خطا کان خالي فقط الله جي ذات آهي ۽ سائين ذات جو سيد آهي. ليڪن قسم مونکي سچي سيد جو، تہ مونکي منجهس ڪا ڪوتاهي نظر نہ آئي. شايد اهي پسي سگهن جن جي اکين تي الٽا چشما پيل هجن. جيستائين سندس نج سون جي دل، سنڌ ۽ سنڌين لاءِ بي پايان والهانہ محبت ۽ هر مهمان جي دل جي خلوص سان خدمت جو تعلق آهي تہ سائينءَ تاجي پيٽي پَٽُ آهي. مونکي تہ سائين، سچي ڳائي گهہ ۽ سچي خالص ماهي کير مثل هڪ نج ۽ سچو سنڌي نظر آيو.

غلام رسول ملڪ

درياهي گهوڙو

اوهان ضرور اهڙا ماڻهو ڏٺا هوندا جي اڪثر اوقات پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندا رهندا آهن. ڪي وري پالتو جانورن سان، پکين جا پهر ائين پيا گفتگو ڪندا رهندا، ڄڻ ته ورهين جا وڇڙيا مليا آهن. مامو خانو بگيءَ وارو، مون پنهنجي اکين ڏٺو ته پنهنجي گهوڙي سان، مالش ڪندي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو رهندو هيو. هيءَ ٻي ڳالهه ته مامو رب بخشيش آفيم ذرڙو واپرائيندو هيو. پر مون ته اهڙا بہ الله جا بندا ڏٺا ۽ ٻڌا جي درياهه سان ڳالهائيندا آهن ۽ وري جواب لاءِ ائين ڪن ڏيئي ٻڌندا آهن، ڄڻ ڪين سندن سوال جو جواب ملي رهيو آهي. جيڪڏهن اهڙن ماڻهن ۾ اڄ ڪلهه ڪو جيئرو جاڳندو نه هجي ها ته شايد پڙهندڙ ائين وسهن ها ته لکندڙ ڪنڊ ٺو ڪائي. شڪر آهي جو اهڙن انسانن ۾ هڪ عدد داٺو ڪٺو اڃا سوڌو حال حيات آهي، حالانڪ هو جهور ڪراڙو ٿي چڪو آهي ۽ سندس هٿ پير ۽ ڪنڌ مسلسل ڏڪندا ٿا رهن. پر سندس درياهه سان دوستي ۽ برادري اڃا سوڌو دائم قائم آهي. ٻنهي جا دوستانه ۽ برادرانه تعلقات اڄ ڏينهن تائين اُهي ئي آهن، جي اڄ ڪان سٺ سال اڳ هئا.

نالو غلام رسول ذات جو ملڪ، ضلع جيڪب آباد جي تعلقي ڪشمور جي هڪ ننڍڙي واند جو رهاڪو آهي، جا بستي درياهه جي ڪچي ۾ آباد آهي. درياهه جي واند سان ايتري ويجهڙائي اهي، جو اڪثر چيو ويندو آهي ته درياهه جو پاڻي واندِ وارن جي چائنٽ چمندو ٿو رهي. شڪر الحمد الله جو اهو معاملو چَمَ چَٽَ تائين محدود آهي، ورنه جيڪڏهن درياهه پاڪر پائڻ لاءِ اڳيرو ٿئي ته پوءِ خدانخواسته واندِ جي

وجود لاءِ ئي خطره پيدا ٿي پوي. غلام رسول جو درياه سان رشتو ۽ ناتو، ٻال جتيءَ جي زماني کان شروع ٿيو. جڏهن سندس منڙي مرحومہ امڙ درياه ڪناري ڪپڙا ڌوئيندي هئي ۽ پاڻ ڪنڌيءَ تي لڏڙي جيان پيو منجهس ترڳندو رهندو هيو. ڪجھ وڏڙو ٿيو، تہ واندڪائيءَ جي پين هر عمر چوڪرن سان گڏ سندس راند روند ۽ ورونهہ پڻ درياه جي اوسي پاسي وارن سرن ۽ ڪانهن جي ٻوڙن سان ٿينديون رهنديون هيون. جڏهن اڪيلو يا دلگير ٿيندو هو تہ پهرن جا پهر ڪنڌيءَ ڪناري ويهي، درياه جي وهڪري ڪي گهوري ڏسندو رهندو هيو. پاڻيءَ سان سندس والهانہ محبت هئي ۽ هو درياه جي موج مستي کي ڏسي ائين پيو خوشيءَ کان ٽڙندو رهندو هيو، جيئن ڪا پهريائت ماءُ پنهنجي ننڍڙي پٽ کي ٽپانينگ ڏيندو ڏسي ٺرندي آهي ۽ سندس هر انگ جي حرڪت تان وار وار صدقي ويندي آهي. هيءَ خبر غلام رسول کي بہ ڪانہ هئي تہ درياه سان سندس ڳوڙهي نسبت ڪهڙي سبب هئي؟ آخر هو ڪو فيلسوف ٿورو ئي هيو، جو وينو قدرت ۽ قسمت جا ڦورا ڦولهي. هو سادو سودو مسلمان ماڻهو هو ۽ کيس ڪهڙي خبر تہ درياه جي وهڪري، وقت ۽ زندگيءَ جي گذر درميان چوليءَ دامن جو ابدي رشتو هيو ۽ ٽئي ليکي ٽيئي هڪ هوا.

آخر ڪار غلام رسول اڃ ننڍو سيان وڏو تانجو اڇي جواڻ جماڻ ٿيو. وقت گذرندو رهيو ۽ درياه بنسبت جي ڪيس ڊپ ڊاءُ ڏنا ويا هئا ۽ جي وچوارن غلط فهميون پيدا ڪيون هيون، سي ختم ٿينديون رهيون. آخر پيار جو اهڙو مرحلو بہ آيو، جو غلام رسول جو اڪثر واندو وقت درياه جي قربت ۾ گذرڻ لڳو. هي اهو زمانو هيو جو غلام رسول پنهنجي اندر جا راز درياه سان وڏي واڪي سلڻ لڳو. ٿورڙي ئي عرصي اندر درياه بہ پنهنجي دستوري حضور شرمي ڇڏي. ساڻس سور سلڻ جو سلسلو شروع ڪري ڏنو. هاڻ ٻنهي درميان حجاب ختم ٿي چڪو هيو ۽ غلام رسول، جيئن گونگي جي ٻولي گونگي جي ماءُ سمجهندي آهي، تيئن درياه جي هر رمز ۽ راز کي پروڙڻ لڳو.

هونئن بہ هيءَ هڪ حقيقت آهي تہ سنڌ ۽ سنڌين جو سنڌو درياه سان رت جو رشتو آهي ۽ هئڻ بہ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جو جدامجد ۽

معمار آهي ئي سنڌو. سنڌوءَ ڪروڙها ٽن لٽَ جا دور دراز مفاصلن ڪان آڻي، هن ملڪ کي بڻايو ۽ هر سال ڏڪا ڏيئي سمنڊ کي اڳيرو پڇايو. نہ فقط سموري سنڌ جي تعمير ڪيائين پر سنڌ وارن جي گذر سفر جو ذمون بہ پاڻ تي ڪنيائين. آمريڪن ايڊ تہ آئي ڪالھہ، هيتريون صديون سنڌ کي ڪنهن ٽي پاليو؟ شايد اهو ئي سبب هيو جو سنڌين جو اوائلي ۽ اولين ڌرم هيو "پاڻيءَ جي پوڄا" ۽ پوڄارين کي "درياه پنٿي" سڏيو ويندو هيو.

اڄ ڏينهن سوڌو "درياه پنٿين" جا آثار موجود آهن، لال بڪر، زنده پير ۽ ساڌ ٻيلو ان دور جا امر يادگار آهن. هاڻ بہ اڳوڻي زماني جيان سنڌوءَ کي "درياه شاهہ" يا خواجہ خضر جا لقب القاب ڏنا ويندا آهن. انهن پاڻيءَ جي پوڄارين وارن مندرن ۾ مڙهين جو سينگار ڪو بت يا مجسمو نہ هوندو هيو. خالي ڏيورو پر پاڻيءَ وچ ۾. لس ٻيلي ۾ اڄا سوڌو اهڙا ڏيورا موجود آهن جن ۾ ديوار تي فقط هڪ بزرگ انسان جي تصوير چٽيل آهي جو مڇيءَ تي سوار آهي.

خود منهنجي سانير ۾، مون کي ياد آهي تہ ڪيترن ماڻهن جا نالا درياه خان ۽ دريانو مل تائين محدود هوندا هئا. اسان جي ڳوٺ ۾ فقط هڪڙي ماڻهوءَ جو نالو سمندر خان هيو. اهو بہ هن ڪري جو سندس پيءُ جي پنهنجي پاڙيسري دريا خان سان دشمني هئي ۽ ان کي نيچو نوائڻ لاءِ پنهنجي پٽ تي سمنڊ جو نالو رکيو هئائين. اهي زمانا تہ پنهنجي جاءِ، پر اڄ بہ ڪو سنڌي مهيني ماسي جڏهن ڪنهن خوشيءَ جو اظهار ڪندو آهي تہ اهو بہ "وهواه" چوڻ سان يعنيٰ وه واه.

پر وقت جا وارا نيارا آهن. ڪا شيءِ هڪ برج تي نہ ٽِي رهي. وقت سدائين پيو سانڊي جيان رنگ روپ مٽائي. زماني جي ڦيرين گهيرين سبب اهي درياه پنٿي ڪجھہ مري کپي ويا ۽ بقايا ڪجھہ وري لڏي ويا. درياه ۾ اٽي جا ڏيئا ٺاهي تيل ۾ وٽ وجهي ڪين روشن ڪري پاڻيءَ ۾ تاريندا هئا. شوراتڙين تي درياه خواهَ سندس واه ۽ واهين تي ميلا لڳندا هئا. رات جو سنڌو درياه جي آسمان سان چٽاڀيٽي ٿيندي هئي تہ ستارن جون لاٽون مٿي گهٽيون يا ڏيئن جون لاٽون هيٺ گهٽيون. نہ فقط پاڻيءَ جي خالي پوڄا ٿيندي هئي، پر درياه جي مخلوق جي پڻ خاصي

خاطر تواضح ڪئي ويندي هئي، ڪڳن ۽ گنڊٽن کي اٽو ڳوهي ڳوڙهيون ٺاهي کين روزانہ راشن سپلاءِ ڪيو ويندو هئو. واڳن ۽ سيسرن کي ٻڪرا کهي کارايا ويندا هئا. دعوتن جي ڏوم هن حد تائين هوندي هئي، جو پلو سمنڊ کان هلي درياه داخل ٿي سڌو زنده پير تائين سکر ۾ سلام لاءِ وارد ٿيندو هيو. بابي مرحوم ٻڌايو هيو تہ سندس ڏينهن ۾ سنڌ جا رهاڪو درياه جي ليٽ کي بہ دهلن دمامن ۽ شرنائين سان آجيان ڪري اڳيرو سوريندا هئا. توڙي جوَ درياه پنٽي لڏي ويا پر اتان بہ هاٽي سندن غوغاءُ هي ٿو ٻڌڻ ۾ اچي تہ:

گنگا جمنا امرت امرت
پر ٿنج تہ پنهنجي سنڌو آهي.
(شيام)

اڄ قصو اور آهي. درياه آهي، پر دريانو مل لڏي هليو ويو جو درياه جو پوڄاري هيو. باقي رهيو دريا خان. اهو پاڻ خان، هاڻ اِن جي درياه سان دوستي ڪيئن ٿئي؟ ان ڪري جڏهن تنجائي هليا ويا تہ هاڻ گهڻا ڪير ڏئي؟ اسان کان درياه دلي ئي ختم ٿي ويئي. ڪڳا تہ درڪنار پر ڪو پاڙي وان کي ئي ٽڪر ڳيو ڪونہ ٿو ڏئي، حالانڪ اسان جي سهٽي سائينءَ جي حديث آهي تہ جيڪڏهن اوهان جي پاڙي اوڙي ۾ ڪو بکايل موجود آهي تہ اوهان تي ماني حرام ٿي وڃي ٿي. خير، مقصد هيو هي چوڻ، تہ رفتہ رفتہ درياه ۽ سنڌين درميان شڪر رنجي پيدا ٿي. ٿي سگهي ٿو تہ ڪن چغلخورن ابتيون سبتيون ڳالهيون ڪري ڏرين درميان غلط فهمي پيدا ڪئي هجي. يا وري درياه کي برغلايو ويو هجي. ڪن جو هي چوڻ آهي تہ "سهٽيءَ" جي پاراتي وڃي هٽي هنڌ ڪيو ۽ درياه کي جي ڏمڪيون ڏنيون هئائين تہ "درياه توئي دانهن ڏيندس ڏينهن قيام جي." ان بعد ٻنهي جا تعلقات اهي نہ رهيا جي اصل کان هئا. هاڻ تہ سنڌين بہ درياه سان بائڪاٽ ڪري ڇڏي آهي ۽ سندن درياه سان واسطو فقط محرم جي تابوتن ٺارڻ تائين محدود آهي.

پر غلام رسول تي سنڌو ۽ سنڌين جي گهرو لڙاين جو ڪو اثر ڪونہ پيو. هو درياه سان "تومن شدم ۽ تومن شديءَ" واري اصول تي هميشه ڪير ڪندڙ رهيو. جوانيءَ ۾ جڏهن غلام رسول کي هيءَ ضرورت پيش آئي تہ پنهنجي گذر سفر لاءِ ڪونہ ڪو ذريعي معاش تلاش ڪري، تہ هن درياه کان دور رهڻ جو وڇوڙو برداشت ڪرڻ کان هي بهتر ڄاتو تہ اهڙو ڪاروبار ڪيو وڃي جو پريت بہ رهجي اچي ۽ پيٽ گذران لاءِ پورهيو بہ ٿيندو رهي. ان آچار آبپاشي جي کاتي ۾ بطور بيلدار جي وڃي پرتي ٿيو ۽ کيس مقامي طور درياه جي ڪنڌي ڪنارن وارن بندن جي سار سنڀال تي مقرر ڪيو ويو.

ملازمت دوران جڏهن غلام رسول کاتي جي عملدارن سان لهہ وچڙ ۾ آيو تہ تڏهن کيس خبر پيئي تہ اهي سڀ انجير حقيقت ۾ درياه جي خلاف هئا ۽ سندن درياه ۾ ڪا خاص دلچسپي يا ساڻس همدردي ڪانہ هئي. هنن هميشه درياه کي هڪ خطرناڪ ۽ خوفناڪ اڙدها جيان ٿي تصور ڪيو ۽ سدائين کيس نيچو نوائڻ لاءِ سازشون ٿي ڪيائون. ڪن درياه کي بندن جي قيد ۾ چوڪنيو جڪڙي بي بس بڻائڻ ٿي گهريو، تہ ڪن وري سندس پاسا چيري سندس سيني ۾ پٿر سيمنٽ ۽ لوهي سيخون هڻي کيس لولو لنگڙو ڪرڻ ٿي چاهيو. غلام رسول هر موقعي تي وجهہ وٺي انهن درياه جي بدخواه ۽ بي خبر عملدارن کي درياه سان دوستي رکڻ ۽ کيس پيار ذريعي گهيتارڻ لاءِ مشورا ڏيندو رهيو. پهريون تہ کيس ٻڌو اڻٻڌو ڪيو ويو، ليڪن بعد ۾ جڏهن سندس صلاح مصلحت موزون ۽ مناسب سمجهي ويئي ۽ سندس ڪيل اڳ ڪٿيون سو فيصد صحيح ثابت نڪتيون تہ پوءِ سندس راءِ کي وزن ڏيڻ لڳا. هو حيران پريشان هئا ۽ هي سمجهڻ کان قاصر هئا تہ هي ڇٽ ماٺهو درياه جي راز ۽ رمزن کي ڪيئن ٿو سمجهي؟ ڪين اها ڀاڄور ٿي نہ هئي تہ غلام رسول روزانہ درياه سان مجلسون ڪندو هيو ۽ درياه کيس پنهنجي اوٽاين ۽ پوٽاين ۽ پروگرام کان آگاه ڪندو رهندو هيو. غلام رسول اهي خبرون چارون انجنيرن اڳيان عيان ڪندو رهيو جي اڳواٽ جوڳا قدم کڻي بندوبست رکندا هئا، جنهن ڪري درياه مجبور ٿي پوندو هيو ۽ سندن مرضيءَ مطابق سندن رٿيل راه

تي هلڻ شروع ڪندو هيو. حالانڪ درياه ڪو اهڙو مت جو موڙهو ڪونه هيو، جو ڪيس خبر نه پوي. ڪيس اها ڪڙڪ اڳيئي پئجي چڪي هئي ته سندس راز ڪير ٿو افشان ڪري. پر ياري جي لڄ رکڻ خاطر ڪڏهن به ساڻس ڦورو نه ڦوليائين ۽ نه وري ڪڏهن پلجي به غلام رسول کي ڪا ميار يا مهڻو ڏنائين، آخر يارن سان کهڙا ليکا هئا.

مرحوم محمد موسيٰ سنڌ جو ناميارو چيف انجنير غلام رسول کي نه فقط سڃاڻندو هيو، پر سندس اهليت ۽ ڪيس درياهي علم هئڻ واري صلاحيت کان بخوبي آگاه هيو. مرحوم، غلام رسول جي خدمتن جو قدر ڪندي ڪيس اضافو ڏيئي ڪيس بيلدار کان اوورسيئر مقرر ڪيو.

غلام رسول گهٽوئي دانهون ڪوڪون ڪيون ته سائين آءُ اڻ پڙهيل ۽ ڪورو چٽ آهيان، پر محمد موسيٰ مرحوم کي خاطري هئي ته هو گهٽ پڙهيل چٽ انجنيرن کان وڌيڪ قابل ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو هيو.

غلام رسول کي اوورسيئر مقرر ڪري، مٿس هي ڪم رکيو ويو ته هر سال هو درياه ۾ هلندو رهي ۽ دريا جي رخ رواج، سندس طبع جي هر موڙ ۽ موڊ جو جائزو وٺندو رهي. ۽ اهڙي ساليانـي رپورٽ ڪيس ڏيندو رهي. ان ڪم جي سلسلي ۾ ڪيس هڪ نويڪلي ٻيڙي ڏني ويئي جا سواريءَ علاوه سندس جاءِ رهائش پڻ هئي. هر سال غلام رسول ٻيڙي ذريعي درياه جو اُيارو رخ هلندو رهيو. صبح شام، تتي ٿڌيءَ، سيارو اونهارو غلام رسول درياه داخل هوندو هيو. اڄ اچ شريف، سيان منڻ ڪوٽ ۽ پرينهن پنجنند، اهي سندس واهيرا ۽ ٽاڪ هوندا هئا. پورا ڏهه مهينا غلام رسول درياه جا گهٽ گهير ۽ سندس وهڪري جا لاها چاڙها پيو نظر مان ڪيندو هيو ۽ نديءَ جي رخ جا، نقشي واري ڪاغذ تي، ڏنگا ڦڏا ليڪا پيو ڪيندو هيو. يارهين مهيني واپس موٽي ڪشمور ورندو هيو ۽ عملدارن کي پنهنجي ورتل جائزي کان آگاه ڪندو هيو. ان رپورٽ ۾ غلام رسول هي خبر پڻ ڏيندو هيو ته ايندڙ سال درياه جو وهڪرو ڪهڙي رخ ۾ زور وٺندو، ڪهڙي ڪناري ڏانهن لٽُ ڇڏيندو، ڪهڙي پاسي کان پائندڙ ڪندو ۽ ڪٿي ڪٿي سندس ڪاڏ جون علامتون ظاهر ٿينديون. اهڙي حال احوال آڌار ڪاتي جا عملدار عملي طور قدم

ڪٽندا هئا. انديشو ڏيڪاريل جڳهن تي بند مضبوط ڪيا ويندا هئا ته ڪٿي وري بندن پٺيان منگليون پيا ٺاهيندا. وهڪري جي زور پيچڻ لاءِ ۽ ڪنارن جي ڪاڌ روڪڻ لاءِ پٿر جا ٽڪندا ٺل (Spus) ٺاهي اڳواٽ اهڙو انتظام رکندا هئا جو درياه جي زور زبردستيءَ جو ڪو اثر نمودار نه ٿيندو هيو. اهڙن انيڪ اپاون وٺڻ ڪري درياه جي غصي، غضب ۽ ليٽ پيٽ جو مناسب ۽ جوڳو علاج ترت عمل ۾ اچي سگهندو هيو ۽ سنڌو ندي خير صلاحين ۽ ساڻ چئن تڪبيرن جي، صلح ءِ امانت سان ڪيٽي بندر پنهنجي ساهري گهر وڃي رسندي هئي. نديءَ جي اهڙي چڱي چال چلت باعث هر سال سنڌ جي انجنيرن کي شاباس ملندي ڇئي ۽ سنڌن انجنيري فن جي ملڪان ملڪ هاڪ هوندي هئي. اها غلط فهمي اڄ ڏينهن سوڌو هلندي اچي ته اسان جي سنڌ جا انجنير نهايت قابل ۽ هوشيار آهن ۽ ڪين درياه جي رڳ رڳ ۽ رڳن جي بلڊپريشر ۽ ٽيمپريچر جو پورو پورو علم آهي. حالانڪ ڪاميابيءَ جو سهرو غلام رسول جي سر تي هيو. ١٩٤٢ع جو واحد سال هيو جو ڪنهن غلط فهميءَ باعث غلام رسول جي اندازي ۽ اڳ ڪٿين کي ڪا اهميت نه ڏني ويئي ۽ سندس رپورٽ کي نظر انداز ڪيو ويو. ان جو نتيجو هي نڪتو جو، نديءَ، جي تباهيون ۽ بربادين ٻوڙ ۽ پائيندڙ ذريعي سنڌ ۾ آنديون، ان جو پتو انهن کي هوندو جي درياه جي لپيٽ ۾ آيا هوندا.

١٩٧٢ع ۾ غلام رسول کي رٽائر ڪرايو ويو ان ڪري ٧٣ واري ٻوڏ البت سنڌ وارن کي مهانگي پئي. جيڪڏهن فقط ساڻس صلاح مصلحت جو سلسو ئي جاري رکيو وڃي ها تاهم به شايد ڪافي وقت سر بچاءَ ٿي سگهي ها. مصيبت هي آهي جو هاڻي جيئري لهي لڪ ۽ مئي سندس بها ٻه لک! انجنيرن لاءِ جي درياه چڙهي تڏهن به نعمت، وري جي ٻوڏ ڪري ته پوءِ نلي چاندي. هر ٻوڏ وقت به ٻوڏون عمل ۾ ايندبون آهن، هڪ پاڻيءَ جي جنهن ۾ ماڻهن لاءِ آزار ٿئي ۽ تباهي اچي ۽ ٻي رپين ۽ نوٽن جي ٻوڏ، جا انجنيرن جي ائڊريس پڇائيندي سنڌن گهرن ۾ رسندي رهي ٿي. غلام رسول کي گهر ويهاري ۽ سندس ڪو جاءِ نشين مقرر نه ڪري هڪ اهڙي قسم جو خال پئدا ڪيو ويو آهي جو هاڻ اسان کي درياه

جي ارادن جي اڳواٽ خبر چار پوڻ ناممڪن آهي. هن چوڻ ۾ هي شڪايت جو مطلب نہ ڪڍيو وڃي تہ ڪو غلام رسول کي پڳ ٻڌائي وڃي يا سندس خدمتن جو قدر ڪري ڪيس انعام اڪرام ڏنو وڃي. هرگز نہ. نيڪي ڪندي هٿ هر هڪ جا سڙندا آهن ۽ غلام رسول ڪو مٿان تہ نہ لٿو آهي جو سندس قدر قيمت ڪئي وڃي. ٿي سگهي ٿو تہ ائين ڪرڻ سان اسان جي انجنيرن جو رڪارڊ خراب ٿي پوي.

مقصد هي آهي تہ اهڙي قسم جي ماڻهن جي تلاش ڪئي وڃي يا ترغيب ڏيئي اهڙا انسان تيار ڪيا وڃن، جي درياه جي وضع قطع ۽ طبع کان واقف ٿين ۽ اهڙو پروگرام اڳواٽ رٿين جيئن سنڌ جا باشندا پنهنجي ئي محسن جي مستيءَ جو شڪار نہ بڻجن، جيئن گذريل سال ٿيو. درياه جو ڪجهہ ڪيو آهي ان لاءِ ڪيس ڪو مهڻو يا ميار ڏيئي نہ ٿي سگهجي. انجيرن کي هي وڏي غلط فهمي آهي تہ هنن چوطرف بند ٻڌي درياه کي جڪڙي قابو ڪري ڇڏيو آهي، شايد هن ڪري جو هنن درياه جون نہ اهي ڳاڙهيون اکيون ڏٺيون آهن ۽ نہ وري درياه جي تواريخ يا سندس شجري کان ئي واقف آهن.

غلام رسول جو طريقو عجيب و غريب آهي. هو چوندو آهي تہ "سنڌو" دنيا جي جملي درياهن کان مختلف مزاج درياه آهي. هو نہ فقط درياه جي جاگرافي ۽ تواريخ کان بخوبي آگاه آهي، پر ڪيس سندس هر وروڪڙ ۽ هر گهٽ گهير جي پوري معلومات حاصل آهي. هو سندس هر نخري ۽ نازڪ مزاجي جي نبض سڃاڻندو آهي. سندس دعويٰ آهي تہ سنڌو پيار سان ضابطي ۾ اچي سگهي ٿو ۽ زبردستيءَ سان هرگز نہ. ڪيس گهيتاري سندس دل وٽي مٿس براجون ٿاهيو. سندس پاسن ۾ شگاف ڏيئي واه وهايو ۽ سندس پيٽ کي پٿر ٻڌي سندس وهڪري کي موڙيو. پر پيار، عقل ۽ ادب سان. پر هڪواري توهان تڪڙ ڪري پنهنجي هلندي هلائي ۽ خدانخواستہ هڪوار درياه بگڙيو تہ پوءِ ٻانهو ۽ ڏٺي . . . اڳ جڏهن درياه رُسندو هيو ۽ پنهنجو پيٽ ڦيرائيندو هيو تہ سنڌ جو اهو سمورو پاسو هڪدم سُڃ ۽ برپٽ بيابان ٿي ويندو هيو ۽ ان رخ جي تهذيب ئي ختم ٿي ويندي هئي. اهوئي سبب آهي جو هيل سوڏو سنڌوءَ

پنهنجا ايترا پيٽ ڦيرايا آهن جو اڄ سوڌو اسان ايترا ڪپڙا به تبديل نه ڪيا آهن. سندس ڪاوڙجڻ ۽ رسڻ ڪري جا تباهي ۽ بربادي عمل ۾ آئي آهي، ان لاءِ سنڌ جي تاريخ جي ورق گرداني ڪيو ته اوهان کي خبر پوندي ته گهٽين ويهين سئو ٿيندو آهي. جي اڄ سنڌ ۾ اڻ ڳڻيا اجڙيل ڦٽل، کنڊهر ۽ ڦٽل شهرن جا آثار موجود آهن ته اهي پڻ سهڻي سنڌو جون موسمي مهربانيون آهن. بهتر ٿيندو ته پنهنجي بچاءُ خاطر ۽ سنڌ کي تباهيءَ کان پاسي رکڻ لاءِ غلام رسول ميدان عمل ۾ آندا وڃن. سنڌن قدر ڪيو وڃي ۽ جڏهن سنڌن وقت پورو ٿئي ۽ سنڌن جاءِ نشين مقرر ڪيا وڃن ته جيئن درياه ۽ درياهي رهاڪن جو دوستانه رشتو درياهي گهوڙن ذريعي زنده ۽ پائنده رهي.